

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Διονύσης Τζάκης

Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος.
Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ
του 19ου αιώνα

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα
1997

ND: 10196
KOE: 119

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

05 ΑΠΡ. 1999

Διονύσης Τζάκης

Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος.

Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ
του 19ου αιώνα

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα

1997

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Διονύσης Τζάκης

Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος.
Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ
του 19ου αιώνα

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων Παπαθανασόπουλος Κων/νος

Μέλη Αρώνη-Τσίχλη Αικατερίνη

Κοταρίδης Νικόλαος

Αθήνα

1997

στους γονείς μου

Οι στοχασμοί μας
σαν τις πευκοβελόνες της χτεσινής νεροποντής
στην πόρτα του σπιτιού μας μαζεμένοι κι άχρηστοι
θέλουν να χτίσουν έναν πύργο που γκρεμίζει

Γ. Σεφέρης, «Νοτιάς»

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
ΜΕΡΟΣ Α: Συγγένεια και αρματολικός ανταγωνισμός	26
Κεφάλαιο I: Οι δεσμοί συγγένειας	27
1. Παραδοσιακές κοινωνικές στρατηγικές	29
2. Αμοιβαιότητα, ανταπόδοση, μετακυλούμενο χρέος	38
3. «Σαράντα κλέφτες ήτανε όλ' αδερφοξαδέρφια»	44
4. Οι συμμαχίες, τα δίκτυα	64
Κεφάλαιο II: Ο μηχανισμός της εκδίκησης	70
1. Βεντέτα και αρματολικός ανταγωνισμός	73
2. «Καλοί άνδρες», επιδέξιοι ένοπλοι	86
3. Το «κοινό αίμα» και η «πληρωμή του»	99
ΜΕΡΟΣ Β: Τα ορεινά αρματολίκια της Άρτας	108
Κεφάλαιο I: Οικογένειες ενόπλων και κοινωνικές στρατηγικές	109
1. Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι	111
2. Σκαλτσογιανναίοι και Κοτσιλαίοι	124
Κεφάλαιο II: Εκδίκηση και αρματολικός ανταγωνισμός	132
1. Το «διπλό μπουγιουρντί»	137
2. Φόνοι εκδίκησης στο Ραδοβίτσι στα μέσα του 19ου αι.	148
3. Η παρακμή των Κουτελιδαίων στα Τζουμέρκα	158

Κεφάλαιο III: Τα χρόνια του Εικοσιένα	183
1. Η «αλόκοτος ουδετερότητα»	186
2. Τα καπάκια	207
3. «Οι φιλελεύθεροι τιμωρούν τους απειθείς εις την φωνήν της πατρίδας»	224
Κεφάλαιο IV: Τα σύνορα	239
1. Το Ραδοβίτσι ως μεθοριακό αρματολίκι	241
2. Αρματολισμός: 1849-1852	250
3. Καπετάνιοι, ληστές και έλληνες αξιωματικοί	266
Κεφάλαιο V: «Ελληνίζοντες τουρκοκαπετάνιοι»	285
1. Ο έλεγχος των συνόρων	291
2. Ασυνέχειες στη συγκρότηση συμμαχικών δικτύων	306
3. Αρματολισμός: 1852-1854	312
4. Συγκυρία και αποδυνάμωση των καπετάνιων Ραδοβιτσίου: η επανάσταση του 1854	327
Βιβλιογραφία	333

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή αναφέρεται στη «συνάντηση» του αρματολισμού με το εθνικό κράτος. Ακριβέστερα, διερευνώνται οι διαδικασίες προσαρμογής του συστήματος δράσης των τοπικών ενόπλων καθώς και των κοινωνικών στρατηγικών τους στη νέα αυτή συνθήκη. Το ελληνικό κράτος συνιστά ασφαλώς τομή στην εμπειρία των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων (προύχοντες, ένοπλοι), ενώ προκαλεί ασυνέχειες στην πολιτική οργάνωση του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, το νοτιότερο τμήμα του οποίου περιλαμβάνεται στην επικράτειά του. Η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους ως σύγχρονου εθνικού κράτους δυτικού τύπου, αποδιαρθρώνει παραδοσιακούς θεσμούς και μηχανισμούς, θέτει σε δοκιμασία κοινωνικοπολιτικά συστήματα σχέσεων και αναδιατάσσει τα στοιχεία ενός παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού η συγκρότηση του οποίου ανάγεται στις διάρκειες της οθωμανικής κατάκτησης.

Στο πλαίσιο των αλλαγών και των ανακατατάξεων αυτών ο κόσμος των ενόπλων δε μένει ανεπηρέαστος. Η κατάργηση των αρματολικιών στο ελληνικό κράτος και η δημιουργία τακτικού στρατού, συγκεντρωτικά οργανωμένου και κεντρικά ελεγχόμενου, οι εξεγέρσεις αξιωματικών και άλλων ενόπλων στις δεκαετίες 1830 και 1840, η ληστεία και η ένταση που επικρατεί στις παραμεθόριες κυρίως επαρχίες από τη δράση ενόπλων ομάδων αλλά και αποσπασμάτων καταδίωξης, εγγράφονται σε μια συνθήκη αλλαγών που συντελούνται από την εποχή της επανάστασης του Εικοσιένα· εμπεδώνονται όμως με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και επιφέρουν την αποδυνάμωση και περιθωριοποίηση των τοπικών ενόπλων. Αν όμως τα αρματολίκια καταργούνται στις περιοχές που βρέθηκαν στην ελληνική επικράτεια, στην «άλλη πλευρά των συνόρων» ο αρματολισμός παραμένει. Ωστόσο, η δίνη των αλλαγών στους χώρους των τοπικών ενόπλων δεν περιορίζεται στην ελληνική επικράτεια· «περνά» τα σύνορα και

διαμορφώνει δυναμικές ρήξεων στον αρματολισμό των παραμεθόριων επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στην εργασία αυτή θα επιμείνουμε ιδιαίτερα στις ρήξεις που προκαλούνται στον αρματολισμό των περιοχών αυτών από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Με άλλα λόγια, θα σταθούμε σε τομές και διαφοροποιήσεις που επέρχονται στην οργάνωση του αρματολικού ανταγωνισμού και, γενικά, στο σύστημα δράσης που συστήνεται στους χώρους των τοπικών ενόπλων, κατά την προσαρμογή σε αυτή τη νέα, όσο και πρωτόγνωρη συνθήκη. Το βάρος όμως της αδράνειας, οι συνέχειες και οι σταθερές που εγγράφονται στις διάρκειες του αρματολισμού δεν είναι λιγότερο σημαντικά στοιχεία της συγκυρίας. Οι συνέχειες αυτές εντυπώνονται στη δράση των τοπικών ενόπλων τόσο πριν όσο και μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και συνιστούν θεμελιώδη στοιχεία στις διαδικασίες προσαρμογής του συστήματος δράσης και των στρατηγικών τους στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται με τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους.

Το πρώτο μέρος της εργασίας μας αναφέρεται στις σταθερές όψεις του αρματολικού ανταγωνισμού (συγκρότηση ομάδων τοπικών ενόπλων, σύσταση συμμαχικών δικτύων, μηχανισμός εκδίκησης), που εγγράφονται στις διάρκειες του αρματολισμού, έτσι όπως αυτό το φαινόμενο εκδηλώνεται κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης. Στο δεύτερο μέρος θα εστιάσουμε στον αρματολισμό των ορεινών επαρχιών της Άρτας στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα· θα δούμε πώς οργανώνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός την περίοδο αυτή και θα επιμείνουμε σε αλλαγές, σε ρήξεις και ασυνέχειες που προκαλούνται στον αρματολισμό κατά την προσαρμογή των τοπικών ενόπλων στη συνάφεια του εθνικού κράτους.

Έτσι, το πρώτο μέρος της εργασίας μας είναι αφιερωμένο σε ορισμένες όψεις του αρματολισμού που αφορούν στην προσαρμογή του σε τοπικό επίπεδο. Στο πλαίσιο δηλαδή όπου οι τοπικοί ένοπλοι οργανώνονται σε ομάδες συγκροτώντας ανταγωνιστικές ταυτότητες, ρυθμίζουν τις σχέσεις τους με όρους συμμαχίας και αντιπαλότητας και συστήνουν κοινωνικές στρατηγικές για την κοινωνική αναπαραγωγή τους ως φορέων κοινωνικοπολιτικής δύναμης στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Για το σκοπό αυτό θα εξετάσουμε την οργάνωση του αρματολισμού στη βάση των

αναλυτικών κατηγοριών της συγγένειας, της τοπικότητας και των σχέσεων θετικής (συμμαχία) ή αρνητικής (αντιπαλότητα) αμοιβαιότητας. Θα δούμε ότι οι ένοπλοι, εν όψει του αρματολικού ανταγωνισμού, οργανώνονται ανά τόπους σε ομάδες και συστήνουν αρματολικά δίκτυα με ένοπλους γειτονικών περιοχών. Στο πλαίσιο αυτό η συνοχή των ομάδων και η κινητοποίηση των δικτύων διαμορφώνονται δια μέσου της ενεργοποίησης της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας.

Πράγματι οι δεσμοί συγγένειας προσδιορίζουν τις σχέσεις των ενόπλων μιας ομάδας και ευνοούν την επικράτηση διαδικασιών εναλλαγής στην εξουσία ανάλογων με αυτών που ισχύουν κατά την κληρονομική διαδοχή. Η συγκρότηση της ομάδας τοπικών ενόπλων και η οργάνωση των σχέσεων και ιεραρχιών στο εσωτερικό της ακολουθούν εν πολλοίς τους δεσμούς συγγένειας. Έτσι, σε κάθε περιοχή τίθενται αντιμέτωπες στον αρματολισμό συγγενικά οργανωμένες ομάδες ενόπλων. Μάλιστα, ο αρματολικός ανταγωνισμός οργανώνεται συχνά και με όρους «εκδίκησης αίματος», κάτι που αφορά και στις πρακτικές διαχείρισης της όσο και στη νοσηματοδότηση των συγκρούσεων που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

Στους χώρους των ενόπλων ακολουθούνται στρατηγικές κοινωνικοπολιτικής ενδυνάμωσης, μέσω της διαμόρφωσης ευνοϊκών συσχετισμών δύναμης σε τοπικό επίπεδο και ενεργούνται με τη σύναψη συμμαχιών με ομάδες ενόπλων από γειτονικές περιοχές. Πρόκειται για σχέσεις θετικής αμοιβαιότητας που διατηρούνται χάρη στο μηχανισμό της ανταπόδοσης και επικυρώνονται, συνήθως, με κάποιο δεσμό συγγένειας. Έτσι, συστήνονται δίκτυα επικοινωνίας, παροχής βοήθειας και ελέγχου της κίνησης των ενόπλων σε μια περιοχή που περιλαμβάνει δυο ή και περισσότερα αρματολίκια.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θα δούμε, λοιπόν, ότι οι τοπικοί ένοπλοι επενδύουν στη συμμαχική διάσταση των δεσμών συγγένειας τη συνοχή και τη συνέχεια των ομάδων τους, καθώς και τη σύσταση των αρματολικών δικτύων. Κοντολογίς, πέρα από την ικανότητα χρήσης βίας και διεύθυνσης ενόπλων, συστήνουν στρατηγικές σύναψης δεσμών συγγένειας με στόχο τη διαμόρφωση εκείνων των συσχετισμών δύναμης σε τοπικό επίπεδο που θα τους επιτρέψουν να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους σε μια περιοχή έναντι

των τοπικών τους αντιπάλων, των αξιωματούχων της οθωμανικής εξουσίας και των κοινοτικών αυθεντιών.

Στο δεύτερο μέρος θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στον αρματολισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Θα σταθούμε κυρίως στην οργάνωση του αρματολικού ανταγωνισμού στο Ραδοβίτσι, σε μια περίοδο που καλύπτει το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, και θα αναφερθούμε σε τομές που προκαλούνται στον αρματολισμό της περιοχής από την εποχή της επανάστασης του Εικοσιένα και, κυρίως, μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Στο Ραδοβίτσι, όπως και στις γειτονικές περιοχές του Βάλτου, των Τζουμέρκων, των Αγράφων, ο αρματολισμός γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη και ανέδειξε, προεπαναστατικά, ισχυρές αρματολικές οικογένειες. Προχωρώντας, ωστόσο, προς τα μέσα του αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή που το Ραδοβίτσι συνιστά τμήμα των δυτικών μεθορίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρατηρούμε δυναμικές αποδυνάμωσης των τοπικών ενόπλων.

Όλη αυτή την περίοδο, δηλαδή από τις αρχές του αιώνα και ως τις παραμονές της επανάστασης που εκδηλώνεται στην Ήπειρο το 1854 με πυρήνα το Ραδοβίτσι, στον αρματολισμό της επαρχίας αυτής κυριαρχεί η ισχυρή αρματολική οικογένεια των Μπακολαίων. Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να ανασυστήσουμε τις βασικές στρατηγικές που επεξεργάζονται οι Μπακολαίοι στο πλαίσιο του αρματολισμού τις πέντε δεκαετίες της κυριαρχίας τους, παρακολουθώντας την παρουσία και τη δράση τους στη βάση των κατηγοριών της συγγένειας, της τοπικότητας και των σχέσεων αμοιβαιότητας.

Θα δούμε ότι οι κοινωνικές στρατηγικές που ενεργοποιούνται, προσαρμοζόμενες στις ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες, τείνουν στην οργάνωση της ένοπλης ομάδας στη βάση των δεσμών συγγένειας, καθώς και στη δημιουργία συμμαχιών με ένοπλους γειτονικών περιοχών, δηλαδή στη σύσταση αρματολικών δικτύων. Ενώ όμως οι στρατηγικές αυτές φαίνεται ότι προεπαναστατικά είναι επιχειρησιακές, καθιστώντας τους Μπακολαίους μια από τις ισχυρότερες ομάδες ενόπλων στην Ήπειρο και τη Δ. Στερεά, δε θα μπορούσε να λεχθεί το ίδιο και για τα χρόνια που ακολούθησαν την επανάσταση του Εικοσιένα. Από την εποχή εκείνη διαμορφώνεται μια συνθήκη που ευνοεί την αποδυνάμωσή τους —όπως και των άλλων καπετάνιων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας— και, τελικά, την «παρακμή»

τους στις αρχές της δεκαετίας του 1850. Η τομή αυτή έχει να κάνει με αλλαγές που προκαλούνται και διαφοροποιήσεις που συντελούνται στον αρματολισμό της περιοχής σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη συνόρων στα όρια ακριβώς των αρματολικιών των ορεινών επαρχιών της Άρτας.

Στην κατεύθυνση αυτή, λοιπόν, θα δούμε ότι οι κοινωνικές στρατηγικές που ακολουθούν μετεπαναστατικά οι τοπικοί ένοπλοι στο Ραδοβίτσι εξακολουθούν να οργανώνονται στη βάση των κατηγοριών της συγγένειας και της τοπικότητας. Με άλλα λόγια, οι τρόποι προσαρμογής των καπετάνιων Ραδοβιτσίου στην πραγματικότητα του εθνικού κράτους και των συνόρων ανάγονται στις σταθερές της οθωμανικής κατάκτησης. Ωστόσο, οι προσαρμογές αυτές επιχειρούμενες σε έναν κόσμο που αλλάζει βίαια και ριζικά προκαλώντας ρήξεις στον αρματολισμό των παραμεθόριων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν αποβαίνουν επιχειρησιακές· ενώ προσανατολίζονται στη διατήρηση και εμπέδωση της κυριαρχίας των τοπικών ενόπλων σε αυτή την παραμεθόρια περιοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ευνοούν τελικά και επιτείνουν την αποδυνάμωσή τους σε σχέση με την προεπαναστατική περίοδο και οδηγούν στην «παρακμή» των αρματολικιών οικογενειών.

* * *

Μιλώντας για αρματολισμό αναφερόμαστε σε ένα μηχανισμό διαχείρισης της δράσης των τοπικών ενόπλων που συστήνεται κατά την εξέλιξη του οθωμανικού συστήματος στις νότιες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου. Πρόκειται για ένα σύστημα δημόσιας ασφάλειας που οργανώνεται σε τοπικό επίπεδο σε ορεινές, κυρίως, και δυσπρόσιτες περιοχές, εκεί δηλαδή όπου οι οθωμανικές αρχές δεν είναι σε θέση να εγγυηθούν για τη δημόσια ασφάλεια, ούτε να αποτρέψουν τις απώλειες σε ανθρώπινες ζωές και αγαθά που προκαλούνται από ομάδες ενόπλων που δραστηριοποιούνται στις περιοχές αυτές —απώλειες που επιφέρουν τα «δίκαια» παράπονα των κοινοτήτων προς τις οθωμανικές αρχές και προκαλούν κοινωνικές εντάσεις σε τοπικό επίπεδο.

Από τη σκοπιά αυτή ο αρματολισμός μπορεί να ιδωθεί ως μια από τις δυνατές απαντήσεις που δίνονται στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος σχετικά με τον έλεγχο της δράσης των τοπικών ενόπλων και τη διαχείριση των εντάσεων σε περιοχές όπου, αντί της καταστολής, προκρίνεται η διαπραγμάτευση με τους φορείς της παράνομης ένοπλης δράσης. Η διαπραγμάτευση απολήγει στο διορισμό ορισμένων τοπικών ενόπλων ως αρματολών, οι οποίοι «προσκυνούν» στις οθωμανικές αρχές και τους ανατίθεται η προστασία των κοινοτήτων από τις επιχειρήσεις άλλων τοπικών ενόπλων, των κλεφτών.

Οι οθωμανικές αρχές, προκρίνοντας τη διαπραγμάτευση, προσανατολίζονται στην εκτόνωση των κοινωνικών εντάσεων που παράγονται από τη δράση των ενόπλων σε τοπική κλίμακα. Έτσι, επιβεβαιώνεται ο ρόλος τους ως εξουσιαστική αρχή ή, διαφορετικά, επιβεβαιώνεται η υπαγωγή στη σουλτανική εξουσία τόσο των κοινοτήτων όσο και των «προσκυνημένων» ενόπλων, των αρματολών. Οι αρματολοί, ωστόσο, με το διορισμό τους αποκτούν τον έλεγχο της περιοχής, λόγω των ρόλων που καλούνται να εκπληρώσουν. Αυτό σημαίνει ότι το «μπουγιουρντί» διορισμού κάποιων τοπικών ενόπλων ως αρματολών συνιστά στην ουσία πράξη αναγνώρισης της κυριαρχίας τους στην περιοχή, τόσο σε σχέση με τους άλλους τοπικούς ένοπλους, όσο και με τους οθωμανούς. Ο διορισμός λοιπόν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί και ως ρύθμιση που ακολουθεί και επικυρώνει τους διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των τοπικών ενόπλων, των κοινοτήτων και των οθωμανικών αρχών.

Ο μηχανισμός ανάδειξης μιας ομάδας ως αρματολών οργανώνεται στη βάση των ικανοτήτων που επιδεικνύονται στη χρήση της βίας και τη διεύθυνση ενόπλων. Ως αρματολοί αναγνωρίζονται συνήθως οι ισχυρότεροι τοπικοί ένοπλοι, εκείνοι που αντιπροσωπεύουν και τη μέγιστη απειλή για τις κοινότητες. Εκείνοι που με την παράνομη ένοπλη δράση τους επιδεικνύουν τις δεξιότητές τους στη χρήση της βίας και τον πόλεμο και, έτσι, αποδεικνύουν την κυριαρχία τους σε τοπικό επίπεδο. Αποδεικνύοντας την αυθεντία τους ως ένοπλοι, εξαγγέλλουν ταυτόχρονα την ικανότητά τους να προστατεύουν τις κοινότητες από τη δράση άλλων ομάδων.

Έτσι, στους χώρους των τοπικών ενόπλων οργανώνεται ένα σύστημα δράσης όπου η ανυπακοή στην οθωμανική εξουσία, η χρήση των όπλων, η εξέγερση δεν αίρει τελικά τη νομιμότητα της οθωμανικής κατάκτησης. Θα

λέγαμε, μάλιστα, ότι την επιβεβαιώνει καθώς προσανατολίζεται στην ενεργοποίηση των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα για την εκτόνωση των τοπικών εντάσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Αυτού του τύπου η εξέγερση προσανατολίζεται στη διαπραγμάτευση των όρων υποταγής, στο διορισμό δηλαδή της ισχυρής ομάδας κλεφτών στη θέση του αρματολού, του διώκτη των άλλων ομάδων.

Στο σύστημα δράσης του αρματολισμού η χρήση βίας λειτουργεί και ως μηχανισμός στάθμισης της κοινωνικής κινητικότητας, καθώς η ανάδειξη μιας ομάδας κλεφτών ως αρματολικής και η εμπέδωση της κυριαρχίας της στο αρματολίκι συνδέεται —πρωταρχικά και κύρια— με την ικανότητα που επιδεικνύεται στην άσκηση ένοπλων δραστηριοτήτων. Οι ένοπλοι δηλαδή επενδύουν στη βία και τα όπλα, στην παράνομη ένοπλη δράση, μian ορισμένη σχέση με τις κοινότητες (προστασία) αλλά και με την οθωμανική εξουσία —σχέση μέσω της οποίας εμπεδώνουν την κυριαρχία τους στην περιοχή και καθίστανται τοπική εξουσιαστική ομάδα.

Ο διορισμός μιας ομάδας κλεφτών στη θέση του αρματολού ακολουθεί και επικυρώνει κατά βάση τους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται τόσο ανάμεσα στους τοπικούς ένοπλους, τις οθωμανικές αρχές και τις κοινότητες όσο και ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες ενόπλων που δραστηριοποιούνται σε μια περιοχή. Η διατήρηση στη θέση του αρματολού εξαρτάται και πάλι από την ικανότητά τους να ασκούν βία —αυτή τη φορά όμως αποτρέποντας τη δράση των κλεφτών, προστατεύοντας δηλαδή τις κοινότητες. Εκπληρώνοντας το έργο που τους έχει ανατεθεί, οι αρματολοί πιστοποιούν την αυθεντία τους ως ένοπλοι και επιβεβαιώνουν τους διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης με τις ομάδες των κλεφτών.

Ωστόσο, στο βαθμό που ο διορισμός στο αρματολίκι αποτυπώνει τους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται μεταξύ των ενόπλων μιας περιοχής, η αρματολική ομάδα για να αναπαραχθεί κοινωνικά ως τέτοια θα πρέπει να διατηρούνται οι ευνοϊκοί γι' αυτήν συσχετισμοί. Θα πρέπει δηλαδή να πιστοποιείται διαρκώς ότι παραμένει η ισχυρότερη ομάδα, κάτι που αναγνωρίζεται στην αποτελεσματική αντιμετώπιση της δράσης των κλεφτών. Αν αντίθετα δεν κατορθώσει να αποτρέψει τις καταστροφικές για τις κοινότητες επιχειρήσεις των κλεφτών, τότε ενεργοποιούνται οι διαδικασίες

αντικατάστασής της και ευνοείται η εναλλαγή των τοπικών ενόπλων στις θέσεις του διώκτη και του διωκόμενου

Στις περιπτώσεις αυτές η αρματολική ομάδα εκπίπτει και στη θέση της αναδεικνύεται, συνήθως, η ισχυρότερη από τις ομάδες των κλεφτών. Εκείνη, δηλαδή, που με την ένοπλη δράση της υπονόμεισε την αρματολική ομάδα αμφισβητώντας έμπρακτα την ικανότητά της να προστατεύει τις κοινότητες και, έτσι, προκάλεσε τις διαδικασίες αντικατάστασής της, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη δική της ικανότητα να αναλάβει το ρόλο του φύλακα/προστάτη. Και στην περίπτωση αυτή η ένοπλη δράση λειτουργεί ως μέτρο κοινωνικής κινητικότητας, ανοδικής για την ισχυρή ομάδα κλεφτών και καθοδικής για την αρματολική.

Εδώ ακριβώς τίθεται το ζήτημα του αρματολικού ανταγωνισμού που οργανώνεται σε τοπικό επίπεδο από ομάδες ενόπλων, τους κλέφτες και τους αρματολούς. Το ζήτημα που τίθεται είναι, λοιπόν, πώς συγκροτούνται οι ομάδες αυτές και πώς οργανώνονται οι ιεραρχίες στο εσωτερικό τους, με ποιο τρόπο ρυθμίζονται οι σχέσεις των ομάδων εν όψει του ανταγωνισμού και «κατανέμονται» σε θέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας: τέλος, πώς διαχειρίζονται και ποιες πρακτικές προκρίνονται στις συγκρούσεις που παράγονται στο πεδίο του ανταγωνισμού.

Τα ερωτήματα αυτά προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, τονίζοντας τη σημασία που αποκτούν οι δεσμοί συγγένειας και οι σχέσεις θετικής και αρνητικής αμοιβαιότητας στην κατά τόπους οργάνωση του αρματολισμού. Στο πρώτο κεφάλαιο, θα σταθούμε στις λειτουργίες που επιτελούν και τις σημασίες που αποκτούν οι δεσμοί συγγένειας στο περιβάλλον όπου αναπτύσσεται το φαινόμενο του αρματολισμού. Θα δούμε ότι οι τοπικοί ένοπλοι του παραδοσιακού αγροτοποιμενικού χώρου βρίσκονται σε ένα κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο οι δεσμοί συγγένειας συνιστούν βασικό κριτήριο στη διάκριση των κοινωνικών ομάδων, στον προσδιορισμό των σχέσεών τους (συμμαχία, αντιπαλότητα), στη συγκρότηση ανταγωνιστικών ταυτοτήτων και στη στάθμιση της κοινωνικοπολιτικής δύναμης σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Εδώ ο «συγγενής» επέχει θέση σύμμαχου και ο «ξένος» εν δυνάμει εχθρού. Συνακόλουθα, τόσο η θετική αμοιβαιότητα (συμμαχία) όσο και η αρνητική (αντιπαλότητα, εκδίκηση) ακολουθούν κατά βάση τις γραμμές της συγγένειας.

Στο παραδοσιακό πλαίσιο, λοιπόν, η συγγένεια αίματος προσδιορίζει τη βασική κοινωνικοπολιτική, παραγωγική και πολεμική μονάδα. Ταυτόχρονα, η αγχιστεία και οι μορφές της πνευματικής συγγένειας συνδέουν με σταθερούς δεσμούς θετικής αμοιβαιότητας μια συγγενικά οργανωμένη και τοπικά προσδιορισμένη ομάδα με άλλες —που κι αυτές οργανώνονται και προσδιορίζονται με όρους συγγένειας και τοπικότητας. Έτσι, η ταυτότητα της ομάδας επεκτείνεται από το πρωταρχικό της χωρικό πλαίσιο, την τοπικότητα, καθώς συστήνονται δίκτυα επάλλληλων συμφερόντων σε επίπεδο περιφέρειας. Εδώ ακριβώς διαμορφώνεται η συνθήκη για τη συγκρότηση ανταγωνιστικών ταυτοτήτων ομάδων και δικτύων που δε συνδέονται με δεσμούς συγγένειας.

Στο πλαίσιο αυτό η σύναψη δεσμών συγγένειας συνιστά στρατηγική δημιουργίας συμμαχιών. Συνακόλουθα, η διαμόρφωση ευνοϊκών συσχετισμών δύναμης σε τοπικό επίπεδο απόκειται στην ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας και στην κινητοποίηση των συγγενικά οργανωμένων δικτύων. Μάλιστα, τόσο η θετική όσο και η αρνητική αμοιβαιότητα προσδιορίζονται και επικυρώνονται σε αναφορά προς τη συγγένεια και τις σχετικές με αυτήν αξίες.

Ωστόσο, όσο ισχυρό κι αν είναι στο παραδοσιακό πλαίσιο το ηθικό περιεχόμενο της συγγένειας και, ακόμη, όσο δεσμευτικά κι αν είναι τα σχετικά με τους συγγενείς προσδοκώμενα πρότυπα συμπεριφοράς, η ισχύς μιας σχέσης συγγένειας εξαρτάται τελικά από τη διαρκή κατάφαση των όρων σύστασής της. Από την ανταπόκριση δηλαδή στις υπο-χρεώσεις προς τους συγγενείς, η οποία προσδιορίζεται ως διαρκής ανταπόδοση προσφερόμενης βοήθειας. Η ανταπόδοση μετακυλεί το «χρέος» από τον ένα συγγενή στον άλλο και, έτσι, καλεί εκ νέου σε ανταπόδοση, καθιστώντας τους συγγενείς διαδοχικά υπόχρεους. Κοντολογίς, για όσο διάστημα μετακυλείται το «χρέος», διαιωνίζεται η σχέση, δηλαδή η θετική αμοιβαιότητα μεταξύ συγγενών-συμμάχων. Ο μηχανισμός της ανταπόδοσης αφορά και στην αρνητική αμοιβαιότητα —μόνο που εδώ η ανταπόδοση καλείται «εκδίκηση» και ενεργείται μέσω πρακτικών βεντέτας.

Σε παραδοσιακά κοινωνικά περιβάλλοντα, όπου εμφανίζεται και αναπτύσσεται ο αρματολισμός, οι συγγενικά οργανωμένες και τοπικά προσδιορισμένες κοινωνικές ομάδες ορίζονται, λοιπόν, ως συμμαχικές ή εχθρικές βάσει των δεσμών της συγγένειας. Έτσι και οι ομάδες τοπικών

ενόπλων που μετέχουν στον αρματολικό ανταγωνισμό συγκροτούνται κυρίως από ένοπλους που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας. Η συγγένεια αίματος είναι ο συνηθέστερος δεσμός που ενώνει τους ένοπλους μιας ομάδας, όχι όμως και ο μοναδικός· ψυχοπαίδια, μπράτιμοι (αδελφοποιητοί) και, κάποτε, κουμπάροι και συγγενείς από αγχιστεία πληθαίνουν τις τάξεις της ένοπλης ομάδας.

Οι δεσμοί αυτοί προσδιορίζουν και το περιεχόμενο των ταυτοτήτων που συγκροτούνται στο εσωτερικό των ομάδων στο πλαίσιο του αρματολισμού και, συνακόλουθα, τις πρακτικές με τις οποίες επιχειρείται η συνοχή και η αναπαραγωγή τους στο χρόνο. Στην κατεύθυνση αυτή λειτουργεί ασφαλώς η κληρονομική μεταβίβαση της αρχηγίας. Παρόμοια, το «όνομα» με το οποίο γίνεται γνωστή και αποκαλείται η ομάδα φαίνεται ότι μνημονεύει κάποια κοινή καταγωγή, όπως, για παράδειγμα, «Κατσαντωναίοι», «Μπακολαίοι» ή, αλλιώς, «Γωγαίοι».

Αλλά και σε περιπτώσεις ενόπλων που δε συνδέονται συγγενικά με τους άλλους —συγγενείς μεταξύ τους— ένοπλους της ομάδας, θα διαπιστώσουμε ότι και πάλι τα στερεότυπα που παραπέμπουν σε σχέσεις συγγενών είναι εκείνα με τα οποία επιχειρείται, ρητορικά τουλάχιστον, η επιβεβαίωση της αμοιβαιότητας και, συνακόλουθα, η διασφάλιση της συνοχής στο εσωτερικό της ομάδας. Στην κατεύθυνση αυτή θα δούμε ότι το «ιδίωμα της συγγένειας» στεγάζει ηθικά και επικυρώνει κοινωνικά μια σχέση θετικής αμοιβαιότητας με όρους συγγένειας, μαρτυρώντας για τους όρους σύστασης καθώς και για τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων στους χώρους των τοπικών ενόπλων.

Σε ανταγωνιστικά κοινωνικά περιβάλλοντα, όπου οι ομάδες κατανέμονται ως εχθρικές ή συμμαχικές βάσει των δεσμών της συγγένειας κι όπου η σύναψη δεσμών συγγένειας είναι βασική στρατηγική κοινωνικοπολιτικής ενίσχυσης μιας τοπικοσυγγενικά προσδιορισμένης ομάδας, μια ομάδα τοπικών ενόπλων που δε διαθέτει συγγενικά ερείσματα στους ένοπλους των γειτονικών περιοχών καθίσταται περισσότερο ευάλωτη στις προκλήσεις των τοπικών αντιπάλων της.

Έτσι, σχεδιάζονται στρατηγικές σύναψης σχέσεων συμμαχίας με ομάδες ενόπλων από γειτονικές, συνήθως, περιοχές —σχέσεις συμμαχίας που όπως συμβαίνει συνολικά στο παραδοσιακό πλαίσιο επικυρώνονται με δεσμούς συγγένειας και διατηρούνται ενόσω λειτουργεί ο μηχανισμός της

ανταπόδοσης. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται ο συντονισμός της δράσης και ο συνδυασμός των συμφερόντων ομάδων ενόπλων γειτονικών περιοχών. Ακόμη περισσότερο, συγκροτούνται δίκτυα ελέγχου της κίνησης των πληροφοριών και της μετακίνησης των ενόπλων —συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της οθωμανικής εξουσίας— που εκτείνονται σε μια διευρυμένη περιφέρεια, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η οθωμανική εξουσία δεν επενδύει στη δημόσια ασφάλεια και, συνακόλουθα, δεν προκρίνει την επέκταση των στρατιωτικών μηχανισμών της.

Κλείνοντας το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, θα προκρίνουμε την πρόταση ότι κατά την ανάπτυξη του αρματολισμού στο οθωμανικό πλαίσιο οι τοπικοί ένοπλοι συγκροτούν αρματολικά δίκτυα επενδύοντας την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε μια περιοχή όχι μόνο στην ικανότητα που επιδεικνύουν στην ένοπλη δράση αλλά και στην ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας. Μάλιστα, στις περιοχές όπου οργανώνεται το σύστημα του αρματολισμού η ισχνή παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της οθωμανικής εξουσίας και η αντιστρόφως ανάλογη ανάπτυξη των αρματολικών θεσμών και μηχανισμών ευνοούν την ενδυνάμωση των τοπικών ενόπλων. Στο πλαίσιο αυτό αναδεικνύονται οι ισχυρές αρματολικές οικογένειες της προεπαναστατικής περιόδου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα δούμε ότι η συμμετοχή των ενόπλων στις συγκρούσεις που παράγονται στον αρματολισμό αποδίδεται και πλαισιώνεται από ρηματικές πρακτικές «εκδίκησης του αίματος» που, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς στα Απομνημονεύματα και στα κλέφτικα τραγούδια, οργανώνονται σε αναφορά προς το «κοινό αίμα» και τις υποχρεώσεις προς τους συγγενείς. Μάλιστα, ο αρματολικός ανταγωνισμός οργανώνεται συχνά και ως ανταπόδοση, η οποία παίρνει τη μορφή της «εκδίκησης του αίματος» που ακολουθείται σε περιπτώσεις βεντέτας.

Ο μηχανισμός της εκδίκησης, στο σύστημα δράσης του αρματολισμού, επιτρέπει τη διαχείριση των συγκρούσεων με περιορισμένη και ελεγχόμενη χρήση βίας. Στην κατεύθυνση αυτή, μια ενέργεια εκδίκησης αντανακλά στο κύρος και την τιμή των αντιπάλων, αλλά και στην κυριαρχική τους ικανότητα, ευνοώντας έτσι την ενεργοποίηση των διαδικασιών εναλλαγής στους ρόλους του διώκτη και του διωκόμενου, του κλέφτη και του αρματολού. Ακόμη, σε αναφορά προς «την εκδίκηση του αίματος», σχεδιάζονται στους

χώρους των ενόπλων στρατηγικές επικύρωσης της ικανότητάς τους να αναλάβουν εξουσιαστικούς ρόλους σε τοπικό επίπεδο.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας είναι αφιερωμένο στον αρματολικό ανταγωνισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας σε μια περίοδο που καλύπτει το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Το ενδιαφέρον μας στρέφεται κυρίως στην επαρχία Ραδοβιτίου, ένα ορεινό συγκρότημα δεκαέξι χωριών που βρίσκονται ανατολικά της Άρτας, πάνω στη μεθοριακή γραμμή.

Στην επαρχία αυτή, η ισχνή παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ευνόησε προεπαναστατικά την ανάπτυξη του αρματολισμού και, συνακόλουθα, την ενδυνάμωση των τοπικών ενόπλων και την ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών, όπως των Μπακολαίων. Στα χρόνια του Εικοσιένα, ωστόσο, οι επαρχίες αυτές αποκτούν μια διαφορετική σημασία, καθώς ο έλεγχός τους επιτρέπει τον έλεγχο των «περασμάτων» που συνδέουν την Ήπειρο με τη Δυτική Στερεά. Έτσι, οι περιοχές αυτές μετατρέπονται συχνά σε πεδίο πολεμικών επιχειρήσεων που ανατρέπουν τους τοπικά διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης. Από τη δεκαετία του 1830 οι ορεινές επαρχίες της Άρτας και ιδίως το Ραδοβίτσι συνιστούν τα σύνορα της αυτοκρατορίας με το ελληνικό εθνικό κράτος — όπου ο αλυτρωτισμός αποτελεί μια από τις σταθερές ορίζουσες της συγκρότησής του. Από την εποχή εκείνη, λοιπόν, το Ραδοβίτσι και οι γειτονικές περιοχές αποκτούν διαφορετικό «βάρος» για την Οθωμανική αυτοκρατορία και ο έλεγχός τους καθίσταται αναγκαίος για την ασφάλεια των συνόρων. Προϋπόθεση του ελέγχου των συνόρων και της ενδυνάμωσης των στρατιωτικών μηχανισμών της αυτοκρατορίας στις παραμεθόριες περιοχές, είναι ο έλεγχος ή και η αποδυνάμωσή των τοπικών ενόπλων. Έτσι, η στρατηγική σημασία που αποκτά το Ραδοβίτσι δεν αφήνει ασφαλώς ανεπηρέαστο τον αρματολισμό της περιοχής.

Τα βασικά ερωτήματα που διατρέχουν το δεύτερο μέρος της εργασίας μας αφορούν στο πώς οργανώνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός στο Ραδοβίτσι την περίοδο αυτή, ποιες όψεις της παραμένουν σταθερές και αδρανούν, ποιες ρήξεις και δυναμικές ασυνεχειών προκαλούνται στο σύστημα των τοπικών σχέσεων εξουσίας κατά τη «συνάντησή» του με το εθνικό κράτος. Ακόμη, ποιες οι προσαρμογές των τοπικών ενόπλων αλλά και

της οθωμανικής εξουσίας σε μια συνθήκη ριζικά διαφορετική από την προεπαναστατική, σε έναν κόσμο που αλλάζει.

Ο αρματολικός ανταγωνισμός διερευνάται στη βάση των κατηγοριών της συγγένειας, της τοπικότητας και των σχέσεων αμοιβαιότητας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε δεσμούς συγγένειας μέσω των οποίων επιχειρείται και επικυρώνεται η συγκρότηση συμμαχικών δικτύων και, ακόμη, σε πρακτικές εκδίκησης που παραπέμπουν στη διαχείριση των συγκρούσεων που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού. Πρόκειται για πρακτικές που ακολουθούν οι τοπικοί ένοπλοι σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο και εγγράφονται στο σύστημα δράσης που οργανώνεται στο πλαίσιο του αρματολισμού, υποδεικνύοντας συνέχειες στην κοινωνική οργάνωση και στις κοινωνικές στρατηγικές των ηγετικών ομάδων της περιοχής. Ακόμη περισσότερο, μαρτυρούν για τους καταναγκασμούς οι οποίοι αποτυπώνονται στις προσαρμογές των τοπικών ενόπλων στα χρόνια της επανάστασης και, μετέπειτα, στο καθεστώς των συνόρων.

Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους δίνεται έμφαση στους δεσμούς συγγένειας που συνδέουν τις οικογένειες των καπετάνιων στο Ραδοβίτσι στην κλίμακα της περιφέρειας. Τόσο οι Μπακολαίοι όσο και οι τοπικοί αντίπαλοί του ενεργοποιούν παραδοσιακές στρατηγικές που συστήνονται στους χώρους των τοπικών ενόπλων και αφορούν στη συγκρότηση συμμαχικών δικτύων βάσει των δεσμών συγγένειας. Στο ίδιο κεφάλαιο θα σταθούμε ακόμη στις πρακτικές κληρονομικής διαδοχής που φαίνεται να ακολουθούνται κατά τη μεταβίβαση της αρχηγίας στο πλαίσιο των ομάδων ενόπλων της περιοχής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αντιμετωπίζεται το ζήτημα των πρακτικών εκδίκησης που εμφανίζονται σταθερά στον αρματολικό ανταγωνισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Εστιάζουμε σε ορισμένα περιστατικά εκδίκησης που εμπλέκουν τις ισχυρότερες ομάδες ενόπλων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και εγγράφονται στον ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αρματολικιών. Οι συγκρούσεις που παράγονται στον αρματολισμό της περιοχής οργανώνονται και ως πρακτικές εκδίκησης, ενώ αναγνωρίζονται και νομιμοποιούνται σε αναφορά προς τις αξίες και το σημασιολογικό σύμπαν της συγγένειας. Θα διερευνήσουμε ακόμη ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη σχέση εκδίκησης και ανδροπρέπειας, στο πώς εκβάλλουν οι πρακτικές εκδίκησης στα χρόνια του Εικοσιένα και, ιδίως, στα διαφορετικά

νοήματα που αποδίδονται στις πρακτικές αυτές σε μια εποχή όπου το δίπολο «πατριώτης-προδότης» μοιάζει να κατισχύει του «συγγενής-ξένος». Στο ίδιο κεφάλαιο θα δούμε και τη χρήση του χώρου και ιδιαίτερα στην εγγραφή των συνόρων στο σύστημα δράσης των ενόπλων.

Στον αρματολικό ανταγωνισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα είναι αφιερωμένο το τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους. Εδώ, η επανάσταση αντιμετωπίζεται ως συνθήκη ρήξεων στον αρματολισμό της περιοχής, που οδηγεί τους τοπικούς ένοπλους, στην προκειμένη περίπτωση τους Μπακολαίους, σε προσαρμογές που εγγράφονται μεν σε ένα σύστημα επεξεργασμένων και δοκιμασμένων πρακτικών, αλλά στη συνάφεια αυτή δεν είναι πάντοτε επιτυχείς. Θα δούμε, λοιπόν, ότι συστήνουν στρατηγικές ενεργοποίησης της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας με ένοπλους γειτονικών περιοχών· ακόμη, ότι διαπραγματεύονται τόσο με τις οθωμανικές αρχές όσο και με την ηγεσία της επανάστασης (Διοίκηση), με στόχο την απομάκρυνση του πολέμου από το Ραδοβίτσι, το πεδίο εμπέδωσης της κυριαρχίας τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας.

Ωστόσο, οι προσαρμογές τους αυτές που έχουν να κάνουν με μια πολιτική παράδοση τοπικών ισορροπιών δεν είναι πάντοτε επιτυχείς. Τα χρόνια εκείνα, δοκιμάζεται η συμμαχική διάσταση των δεσμών συγγένειας, παράγονται δυναμικές αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων, ενώ οι διαπραγματεύσεις, τα «προσκυνήματα» και τα καπάκια δε διασφαλίζουν την προστασία της τοπικής κοινωνίας, δεν απομακρύνουν τον πόλεμο, ούτε συνιστούν ρύθμιση που επιβεβαιώνει την κυριαρχία των αρματολών στην περιοχή τους έναντι των τοπικών τους αντιπάλων.

Ο παράγοντας που απορυθμίζει το σύστημα δράσης στο πλαίσιο του αρματολισμού είναι η ελληνική διοίκηση. Η ηγεσία της επανάστασης προωθεί την απόσχιση από το οθωμανικό πλαίσιο και την υπαγωγή των τοπικών κοινωνικοπολιτικών κέντρων εξουσίας σε ένα διαφορετικού τύπου κρατικό μόρφωμα (συγκεντρωτικό, σύγχρονο-εθνικό). Στην προοπτική αυτή επεμβαίνει και παρεμβάλλεται στις σχέσεις μεταξύ των ενόπλων και των οθωμανικών αρχών. Έτσι, στη συνθήκη της επανάστασης του Εικοσιένα δοκιμάζονται συστήματα σχέσεων (συγγενικά-συμμαχικά δίκτυα), μηχανισμοί και ρυθμίσεις (διαπραγμάτευση, καπάκια) που εγγράφονται στο

παραδοσιακό πολιτικό πλαίσιο που συγκροτείται ο αρματολισμός και απολήγουν στην απορύθμιση του συστήματος δράσης των αρματολών.

Η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και η χάραξη συνόρων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας επιτείνουν την προϊούσα αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων. Η κατάργηση των αρματολικιών στο ελληνικό κράτος, οι διαφορετικοί ρόλοι που καλούνται να εκπληρώσουν οι τοπικοί ένοπλοι και η συγκεντρωτική, κεντρικά ελεγχόμενη οργάνωση των στρατιωτικών μηχανισμών του οδηγούν σε ένταση της ένοπλης δράσης στην ελληνική επικράτεια.

Στη συνθήκη αυτή ευνοείται η μετατροπή των παραμεθόριων επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε τόπους υποδοχής κυνηγημένων ενόπλων. Από την άλλη, ο αλυτρωτισμός, μια από τις βασικές συνιστώσες της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, συνιστά πρωτόγνωρη και ιδιόμορφη «απειλή» για τις οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο, που επιδιώκουν να ελέγξουν τις παραμεθόριες περιοχές και την επέκταση των στρατιωτικών μηχανισμών της αυτοκρατορίας στα σύνορα και σε περιοχές, όπου προεπαναστατικά η ισχνή παρουσία οθωμανών ενόπλων επέτρεψε την ανάπτυξη των αρματολικών μηχανισμών και την ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών.

Έτσι, οι οθωμανικές αρχές φαίνεται ότι αναπροσαρμόζουν την πολιτική ασφάλειας που ακολουθούν στα μεθοριακά αρματολίκια. Την αλλαγή αυτή μαρτυρούν οι επιχειρήσεις καταδίωξης των τοπικών ενόπλων στη δεκαετία του 1830, αλλά και η τοποθέτηση μουσουλμάνων αρματολών στο Ραδοβίτσι γεγονός που συνιστούν τομή και στον αρματολισμό της περιοχής στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και στις αρχές της δεκαετίας του 1850.

Από την εποχή της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους δημιουργούνται τομές και δυναμικές ασυνεχειών όχι μόνο στους χώρους των ενόπλων στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας αλλά και στον αρματολισμό των παραμεθόριων επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως το Ραδοβίτσι. Οι ρήξεις αυτές έρχονται στην επιφάνεια από τα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα, ενισχύονται δε από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους και της χάραξης συνόρων, καθώς και από την ανταπόκριση των οθωμανικών αρχών στη νέα συνθήκη. Ωστόσο, οι δυναμικές αυτές ανατροφοδοτούνται κι ενδυναμώνονται και από

τις προσαρμογές που επιχειρούν οι τοπικοί ένοπλοι στη νέα αυτή συνθήκη με στόχο ακριβώς να αποτρέψουν την αποδυνάμωση και την περιθωριοποίησή τους.

Στους τρόπους προσαρμογής των καπετάνιων Ραδοβιτσίου στο καθεστώς των συνόρων είναι αφιερωμένα το τέταρτο και το πέμπτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους. Θα εστιάσουμε κυρίως στις σχέσεις που διατηρούν οι καπετάνιοι της περιοχής με ομάδες ληστών που δρουν στις παραμεθόριες επαρχίες των δυο κρατών, μετατρέποντας έτσι το Ραδοβίτσι σε χώρο ασύλου για ένοπλους που καταδιώκονται από τα ελληνικά αποσπάσματα.

Όπως θα δούμε, η εξέλιξη αυτή επιφέρει τις διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών προς τις οθωμανικές και προκαλεί ένταση στις σχέσεις των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους στο Ραδοβίτσι. Η ένταση αυτή, που δημιουργείται από την παρέμβαση ενός παράγοντα εξωτερικού στο σύστημα του αρματολισμού, δεν καθίσταται διαχειρίσιμη από τους μηχανισμούς που οργανώνονται στο οθωμανικό πλαίσιο για την εκτόνωση των τοπικών εντάσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Έτσι, διαμορφώνεται μια συνθήκη κλιμάκωσης της έντασης και ανατροφοδότησης της βίας.

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνηθούν επίσης οι σχέσεις τις οποίες συστήνουν στη μεθόριο οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου με έλληνες αξιωματούχους. Οι σχέσεις αυτές επιτρέπουν στους καπετάνιους να περνούν τα σύνορα και να καταφεύγουν στο «ελληνικό» σε περιόδους που καταδιώκονται από τις οθωμανικές αρχές ή και τους τοπικούς αντιπάλους τους. Θα δούμε ότι η οροθετική γραμμή και το διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο στο ελληνικό κράτος σχετικά με το ρόλο των ενόπλων και την αντιμετώπιση της (παράνομης) ένοπλης δράσης δεν εμπόδισε τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου να διατηρήσουν τις σχέσεις με έλληνες αξιωματούχους και άλλους αξιωματούχους στα μεθόρια και ακόμη, να δημιουργήσουν νέες και να επιχειρήσουν την ενεργοποίηση δικτύων που, όπως και παλιότερα, εκτείνονται και στις περιοχές που βρέθηκαν εντός του ελληνικού κράτους.

Φαίνεται μάλιστα ότι η σύσταση των δικτύων αυτών που προσανατολίζεται στον έλεγχο της κίνησης των ενόπλων στις παραμεθόριες επαρχίες, ακολουθεί τη λογική των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου: εκτείνονται στις ίδιες περιοχές και ο συντονισμός της δράσης τους ακολουθεί, κατά βάση, δεσμούς συγγένειας.

Ταυτόχρονα, όμως, τα δίκτυα αυτά διαφοροποιούνται στο χρόνο, αναφορικά με τους όρους και τις διαδικασίες συγκρότησής τους, τη διαμόρφωση ταυτοτήτων στο εσωτερικό τους και τις λειτουργίες που εκπληρώνουν στη νέα συνάφεια. Σχετικά με τις διαφοροποιήσεις αυτές σταθήκαμε ιδιαίτερα στην αποδυνάμωση της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας, στη διολίσθηση από την ταυτότητα του «σύμμαχου-συγγενή» σε αυτή του «σύμμαχου-ομοεθνή» —ζήτημα που συνδέεται με τον ελληνικό αλυτρωτισμό.

Η συμμετοχή των καπετάνιων Ραδοβιτσίου σε δίκτυα ελέγχου της κίνησης των ενόπλων στη μεθόριο, τα οποία προωθούν, ταυτόχρονα, τα αλυτρωτικά σχέδια του ελληνικού κράτους στην Ήπειρο, διαφοροποιεί την πολιτική που ακολουθούν οι οθωμανικές αρχές στις παραμεθόριες επαρχίες, με στόχο τον έλεγχο των συνόρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ενέργειες τοποθέτησης μουσουλμάνων ως αρματολών στο Ραδοβίτσι στα τέλη της δεκαετίας του 1840 —η μέγιστη αυτή τομή στον αρματολισμό της περιοχής που επιτείνει την ένταση στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές και κλιμακώνει την ένοπλη δράση— ακολουθεί τη διεύρυνση των αλυτρωτικών δικτύων.

Οι προσαρμογές που επιχειρούν στη νέα συνθήκη τόσο οι τοπικοί ένοπλοι στο Ραδοβίτσι (σχέσεις με ληστές, έλληνες αξιωματικούς) όσο και οι οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο (έλεγχος συνόρων, τοποθέτηση μουσουλμάνων ως αρματολών στα μεθοριακά αρματολίκια) επιτείνουν τις ρήξεις που παράγονται στον αρματολισμό της περιοχής από την εποχή της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους και διαμορφώνουν στα τέλη της δεκαετίας του 1840 μια συνθήκη κλιμακούμενης έντασης. Η ένταση αυτή παρότι δεν ανάγεται στην τοπική κλίμακα αλλά στις σχέσεις των όμορων κρατών, εκβάλλει στους τοπικά διαμορφωμένους συσχετισμούς στα μεθοριακά αρματολίκια και αποδυναμώνει τους τοπικούς ένοπλους.

Τους συσχετισμούς αυτούς επιχειρούν να ελέγξουν οι οθωμανικές αρχές, ήδη από τη δεκαετία του 1830 —πόσο μάλλον σε μια συγκυρία κρίσης των ρωσο-οθωμανικών σχέσεων, όπως αυτή του Κριμαϊκού Πολέμου που προκαλεί την έξαρση του αλυτρωτισμού στο ελληνικό κράτος και την κινητοποίηση των αλυτρωτικών δικτύων στις παραμεθόριες επαρχίες των δύο κρατών. Την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου ενισχύονται οι δυναμικές αποδιάρθρωσης των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που οργανώνονται στο

οθωμανικό σύστημα για την εκτόνωση των εντάσεων που παράγονται από την δράση των ενόπλων σε τοπική κλίμακα.

Έτσι, ανατροφοδοτείται η ένταση στις σχέσεις των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους στο Ραδοβίτσι, ευνοείται η σύγκρουση και κλιμακώνεται η ένοπλη δράση, η οποία από τακτική εγγεγραμμένη στο σύστημα δράσης του αρματολισμού προσανατολισμένη στη διαπραγμάτευση καθίσταται πηγή ανατροφοδότησης των κραδασμών που παράγονται σε τοπικό επίπεδο στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος.

Ακριβώς στις συνθήκες αυτές, αναπροσαρμόζονται οι στρατηγικές που επεξεργάζονται οι ένοπλοι στο Ραδοβίτσι για τη ρύθμιση των σχέσεών τους με τις οθωμανικές αρχές και οδηγούνται στην αναζήτηση λύσεων που, όμως, δεν εγγράφονται πάντα στις ελαστικότητες του οθωμανικού συστήματος. Έτσι, στις αρχές του 1854 θα κηρύξουν επανάσταση με στόχο την ενσωμάτωση της επαρχίας στο ελληνικό κράτος.

Η εργασία αυτή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε αδημοσίευτο αρχειακό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.). Πρόκειται κυρίως για αναφορές προξενικών υπαλλήλων στις πόλεις της Ηπείρου (Άρτα, Πρέβεζα, Ιωάννινα) προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, οι οποίες καλύπτουν την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1830 και ως τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Οι αναφορές αυτές εστιάζονται συχνά στη δράση των καπετάνιων στις παραμεθόριες επαρχίες, καθώς και στις μετακινήσεις ληστών και άλλων ενόπλων από τη μια επικράτεια στην άλλη.

Η επίσημη αυτή ενημέρωση είναι βέβαια αποσπασματική και συχνά οι πληροφορίες που μεταδίδονται είναι διαφορετικές, κάποτε και αντικρουόμενες. Αυτό οφείλεται πιθανά στις διαφορετικές πηγές από όπου αντλούν οι προξενικοί υπάλληλοι την ενημέρωσή τους καθώς και σε σχέσεις που διατηρούν με ένοπλους που δρουν στην περιοχή· συνδέεται όμως και με τη συμμετοχή κάποιων από αυτούς σε αλυτρωτικές «εταιρείες» που ακολουθούν διαφορετική πολιτική από την επίσημη του ελληνικού κράτους, κάτι που γίνεται φανερό στις παραμονές της επανάστασης που ξέσπασε στην Ήπειρο το 1854.

Παρόλα αυτά, στις αναφορές των προξενικών υπαλλήλων εντοπίζονται πολύτιμες πληροφορίες, που μπορούν να αξιοποιηθούν προς την κατεύθυνση της ανασύστασης της δράσης των τοπικών ενόπλων στις παραμεθόριες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κάποτε μάλιστα, οι αναφορές αυτές είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές σε ό,τι αφορά στην αντιπαράθεση των τοπικών ενόπλων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, στο πώς δηλαδή οργανώνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός στην περιοχή στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα.

Πληροφορίες από έγγραφα που βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) χρησιμοποιήθηκαν σε αρκετά μικρότερη έκταση. Σχετικά με τη δράση των ενόπλων «στην άλλη πλευρά των συνόρων» τα έγγραφα που βρίσκονται στα Γ.Α.Κ. αναπαράγουν συχνά, κάποτε μάλιστα πιστά, τις εκθέσεις των προξενικών υπαλλήλων, οι οποίες διαβιβάζονται από το Υπουργείο των Εξωτερικών προς τα Υπουργεία Στρατιωτικών, Εσωτερικών και Δικαιοσύνης, που είναι τα αρμόδια για την αντιμετώπιση της παράνομης ένοπλης δράσης εντός της ελληνικής επικράτειας. Παρόμοια, στο Υπουργείο των Εξωτερικών διαβιβάζονται εκθέσεις από τα άλλα Υπουργεία, οι οποίες

αφορούν, κυρίως, στη δράση ληστών και άλλων ομάδων ενόπλων στις παραμεθόριες επαρχίες του ελληνικού κράτους.

Έτσι, το Ι.Α.Υ.Ε. αποτελεί την καλύτερη πηγή πληροφόρησης σχετικά με τη δράση ένοπλων ομάδων και στις δυο πλευρές των συνόρων στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, καθώς στο Υπουργείο των Εξωτερικών, εκτός από τις αναφορές των προξενικών υπαλλήλων συγκεντρώνονται τελικά και οι αναφορές από τις κατά τόπους υπηρεσίες των Υπουργείων που είναι επιφορτισμένα με τη δημόσια ασφάλεια.

Κάτι τέτοιο ισχύει πολύ περισσότερο αναφορικά με τη μελέτη του κόσμου των τοπικών ενόπλων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και ειδικότερα στο Ραδοβίτσι, περιοχή που από την εποχή της εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους απόκτά ιδιαίτερη σημασία για τη δημόσια ασφάλεια των γειτονικών επαρχιών της ελληνικής επικράτειας, καθώς βρίσκεται πάνω στα σύνορα και μετρέπεται συχνά σε τόπο υποδοχής κυνηγημένων ενόπλων, καταφύγιο ληστών και ορμητήριο επιδρομών.

ΜΕΡΟΣ Α

Συγγένεια και αρματολικός ανταγωνισμός

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Οι δεσμοί συγγένειας

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στους όρους με τους οποίους συστήνεται σε τοπική κλίμακα ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στο οθωμανικό σύστημα, αυτό του αρματολισμού. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στις διαδικασίες συγκρότησης των ομάδων τοπικών ενόπλων, στην οργάνωση των σχέσεων και ιεραρχιών στο εσωτερικό τους καθώς και στη σύσταση αρματολικών δικτύων από ένοπλους γειτονικών περιοχών. Στην κατεύθυνση αυτή θα μας απασχολήσει η σημασία που αποκτούν οι δεσμοί συγγένειας στην εκδήλωση και οργάνωση του αρματολικού ανταγωνισμού σε τοπικό επίπεδο.

Το κεφάλαιο χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη από αυτές θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα σχετικά με τις λειτουργίες και τη σημασία της συγγένειας στην παραδοσιακή κοινωνία, όπου η βασική κοινωνική, παραγωγική αλλά και πολεμική ομάδα είναι εκείνη των συγγενών, ενώ τα δίκτυα συμμαχίας, αλληλοβοήθειας και συνεργασίας συμπίπτουν, κατά πολύ, με τα συγγενικά δίκτυα. Θα δούμε, λοιπόν, ότι όπως συμβαίνει συνολικά στο παραδοσιακό πλαίσιο, έτσι και στους χώρους των τοπικών ενόπλων η σύναψη δεσμών συγγένειας συνιστά βασική κοινωνικοπολιτική στρατηγική για την ισχυροποίηση της ομάδας τοπικών ενόπλων και την εμπέδωση της κυριαχίας της σε τοπικό επίπεδο.

Στη δεύτερη ενότητα θα αντιμετωπίσουμε τους δεσμούς συγγένειας ως το πεδίο όπου προβάλλονται η αμοιβαία εμπιστοσύνη, ο συνδυασμός των συμφερόντων και ο συντονισμός της δράσης των ομάδων τοπικών ενόπλων. Θα υποστηρίξουμε, μάλιστα, ότι οι σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης θεσμίζονται κι οργανώνονται ως προς την ύπαρξη ενός «χρέους», το οποίο με

τη γενναιόδωρη ανταπόδοση είναι δυνατό —θεωρητικά τουλάχιστον— να αναπαράγεται διαρκώς, καθώς μεταβιβάζεται διαδοχικά στα δύο μέρη της σχέσης.

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στις διαδικασίες συγκρότησης της ομάδας τοπικών ενόπλων και θα προτείνουμε ότι η οργάνωση των σχέσεων και ιεραρχιών της ακολουθεί τους δεσμούς συγγένειας, όπως άλλωστε και οι ταυτότητες που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της. Θα δούμε ακόμη ότι και σε περιπτώσεις όπου οι ένοπλοι δε συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, η συνοχή και η αναπαραγωγή της ομάδας μεταφράζονται στο «ιδίωμα της συγγένειας», δηλαδή σε ρηματικές πρακτικές που μορφοποιούν, νοηματοδοτούν και επικυρώνουν τις κοινωνικές σχέσεις —εδώ τις σχέσεις μεταξύ ενόπλων. Στην ίδια ενότητα θα αναφερθούμε και στις διαδικασίες συγκρότησης και διαδοχής της αρχηγίας, δηλαδή στη διαδοχή του καπετάνιου, οι οποίες, όπως θα δούμε, ακολουθούν κατά βάση την κληρονομική διαδοχή. Πρόκειται για μηχανισμό εναλλαγής στην εξουσία που ευνοεί τη συνοχή και τη συνέχεια της ομάδας στο χρόνο και, συνακόλουθα, την αναπαραγωγή της εξουσιαστικής της ικανότητας στην τοπική κοινωνία.

Τέλος, στην τέταρτη ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι κατά κύριο λόγο η αγχιστεία αλλά και η πνευματική συγγένεια εγγράφονται σε στρατηγικές με τις οποίες η τοπικά προσδιορισμένη ομάδα ενόπλων επιχειρεί να δημιουργήσει με όρους σταθερότητας σχέσεις συνεργασίας και αμοιβαίας υποστήριξης, κοντολογίς σχέσεις συμμαχίας με ένοπλους από γειτονικές περιοχές. Με τον τρόπο αυτό συγκροτούνται τα αρματολικά δίκτυα, στη σύσταση και ενεργοποίηση των οποίων επενδύουν οι ένοπλοι την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε τοπικό επίπεδο και την αναπαραγωγή τους ως τοπική εξουσιαστική ομάδα.

1. Παραδοσιακές κοινωνικές στρατηγικές

Διατρέχοντας την «Ιστορία του Αρματολισμού» που προτάσσει των Απομνημονευμάτων του ο Ν. Κασομούλης,¹ διαπιστώνει κανείς ότι η παρουσίαση των αρματολικών ομάδων, την οποία επιχειρεί, οργανώνεται στη βάση κατηγοριών της συγγένειας: «αρματολικές οικογένειες», «αρχαίες οικογένειες», «απόγονοι», «συγγενείς», «διάδοχοι/κληρονόμοι» είναι μερικές από αυτές. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι ο πλούτος της αφήγησης του Ν. Κασομούλη δε βρίσκεται μόνο σε ό,τι ρητά μαρτυρείται σε αυτήν, στις πληροφορίες δηλαδή που μεταδίδονται σχετικά με τις σημαντικότερες, προεπαναστατικά, ομάδες ενόπλων, αλλά μάλλον σε εκείνα που χωρίς να αναφέρονται διαπερνούν και οργανώνουν τη μαρτυρία του: τα νοητικά εργαλεία, τις αρχές λογισμού, τις νοοτροπίες που οργανώνουν τον πολιτικό πολιτισμό των τοπικών ενόπλων, των κλεφτών και των αρματολών· και μάλιστα σε μια εποχή (επανάσταση '21, ελληνικό κράτος) όπου ενισχύονται δυναμικές αποδυνάμωσης και περιθωριοποίησης των ενόπλων και αποδιάρθρωσης των αρματολικών θεσμών και μηχανισμών.

Με άλλα λόγια, όπως συμβαίνει με κάθε Απομνημόνευμα όταν το αντιμετωπίζουμε ως ιστοριογραφικό υλικό,² η αξία της μαρτυρίας του Ν. Κασομούλη βρίσκεται μάλλον στα «αυτονόητα» της αφήγησής του, σε εκείνα που συνιστούν κοινό τόπο για τον ίδιο και την κοινωνία του και τα οποία, σε ό,τι αφορά στην οργάνωση των ένοπλων ομάδων, θα μπορούσαν, μεταγραφόμενα στους δικούς μας κώδικες, να συνοψιστούν ως εξής: η συγκρότηση των ομάδων τοπικών ενόπλων της προεπαναστατικής περιόδου, η οργάνωση των σχέσεων και ιεραρχιών στο εσωτερικό τους, ο προσδιορισμός και η ρύθμιση των σχέσεων με άλλες ομάδες καθώς και οι κοινωνικές στρατηγικές που επεξεργάζονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού ενέχουν ως δομικό χαρακτηριστικό τη συγγένεια και ακολουθούν τις σχετικές με αυτή ρηματικές πρακτικές. Έτσι, από τη μια

1. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των ελλήνων. 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. Α', Β', Γ', Αθήνα, 1939-1942.

2. Για τις μαρτυρίες ως ιστοριογραφικό υλικό και, ιδίως, για τα Απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών της επανάστασης του Εικοσιένα, βλ. Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996, σσ. 23-55.

βρίσκονται οι συγγενείς και από την άλλη εκείνοι που δεν είναι συγγενείς, οι ξένοι.

Οι κατηγορίες του «συγγενή» και του «ξένου» υποσημειώνονται, λοιπόν, και νοηματοδοτούν την αφήγηση του Ν. Κασομούλη, μαρτυρώντας τελικά για τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους ο ίδιος και οι σύγχρονοί του αναγνωρίζουν και παριστούν τις κοινωνικές σχέσεις στο χώρο των ενόπλων. Έτσι, μιλώντας σχηματικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι σχετικές με την κοινωνική οργάνωση και τη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων εικόνες που αποτυπώνονται σε αυτή, όπως και σε άλλες παρόμοιες αφηγήσεις της ίδιας εποχής, μπορούν να αναχθούν σε μια παράσταση, όπου το κοινωνικό σώμα διχοτομείται σε ομάδες που τοποθετούνται στο ένα ή το άλλο τμήμα ανάλογα με το αν συνδέονται ή όχι με δεσμούς συγγένειας.³ Εδώ, ο συγγενής επέχει θέση σύμμαχου, ενώ ο ξένος αντιπροσωπεύει ταυτόχρονα δύο συμπληρωματικές —παρότι αμοιβαία αποκλειόμενες— δυνατότητες: είτε τον εν δυνάμει σύμμαχο, είτε τον εν δυνάμει εχθρό. Με άλλα λόγια, είτε ο ξένος θα γίνει συγγενής και έτσι θα συμπεριληφθεί στο «εμείς», είτε όχι οπότε θα αποτελέσει τον «άλλο», δηλαδή τον εχθρό.⁴

Να σημειώσουμε εδώ ότι σε σχέση με τις σημασίες και τις λειτουργίες των δεσμών συγγένειας συστήνεται ένα ιστορικό-ανθρωπολογικό πλαίσιο προσέγγισης της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, της ρύθμισης των σχέσεων παραγωγής και της διαχείρισης των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών στην παραδοσιακή κοινωνία.⁵ Εδώ, οι σχέσεις συγγένειας λειτουργούν ως βασικό κριτήριο στον προσδιορισμό των συμμάχων και των αντιπάλων, στη διάκριση δηλαδή των κοινωνικών ομάδων και τον προσδιορισμό των σχέσεών τους, καθώς και στη συγκρότηση ανταγωνιστικών ταυτοτήτων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας η διάμετρος του «κύκλου» των

3. Για τις διχοτομικές παραστάσεις που αφορούν στην κοινωνική οργάνωση, βλ. το κλασσικό έργο του St. Ossowski, *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Αθήνα, Κάλβος, 1984.

4. Χρησιμοποιούμε την κατηγορία «ξένος» έτσι όπως προτείνεται από τον Γκ. Ζίμελ. Για μια σύντομη παρουσίαση, βλ. Ν. Timasheff, G. Theodorson, *Ιστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, Αθήνα, Gutenberg, 1983, σσ. 217-219· Δ. Τσαούσης, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1983, σσ. 105-107.

5. Ενδεικτικά μόνο, βλ. E. Balandier, *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Παπαζήση, 1971· M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Α', Β', Αθήνα, Gutenberg, 1988-1992, και, «Υποδομές, ιστορία, κοινωνίες», *Ο Πολίτης*, 44(1981), σσ. 61-71.

συγγενών, για παράδειγμα, το αριθμητικό μέγεθος μιας συγγενικά οργανωμένης ομάδας και η διασπορά ή, αντίθετα, η συγκέντρωση των συγγενών σε μια περιοχή, αναγνωρίζονται ως σημαντικοί δείκτες κοινωνικής και πολιτικής ισχύος. Κοντολογίς, η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στην παραδοσιακή κοινωνία προσδιορίζεται από τα κριτήρια της συγγένειας.⁶

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στο χώρο όπου αναπτύσσεται το φαινόμενο του αρματολισμού, δηλαδή τον «οριζόντιο ορεινό όγκο Ολύμπου-Χασίων (...) και τον κάθετο της Πίνδου και ειδικά των Αγράφων»⁷, έχει υποστηριχθεί ότι η συγγένεια αίματος και, ακριβέστερα, η αρρενογονική συγγένεια,⁸ δημιουργεί το πλαίσιο όπου αναπτύσσονται με όρους σταθερότητας σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Έτσι, στην κοινωνική πραγματικότητα στην οποία αναφερόμαστε και εντονότερα στις λεγόμενες «συγκρουσιακές κοινωνίες», όπως αυτές των νομάδων κτηνοτρόφων, η συγγένεια αίματος προσδιορίζει τη βασική κοινωνική, παραγωγική και, κάποτε, πολεμική μονάδα, ενώ η αγχιστεία και οι μορφές της πνευματικής συγγένειας λειτουργούν παραπληρωματικά προς τις αιματικές συγγενικές σχέσεις, συνδέοντας με σταθερούς δεσμούς θετικής αμοιβαιότητας (συμμαχία, αλληλεγγύη) μια συγγενικά οργανωμένη ομάδα με άλλες όμοιές της.⁹

6. Πρβλ.: «...συγγενικά οργανωμένη κοινωνία είναι εκείνη στην οποία τα κριτήρια της συγγένειας είναι κεντρικά στον ορισμό των κοινωνικών ομάδων και των σχέσεων εξουσίας». E. Gellner, «Patrons and clients», στο E. Gellner, J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Λονδίνο, Duckworth, 1977, σ. 1.

7. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε', Αθήνα, Ελευθερουδάκης, σ. 135.

8. Πρβλ.: «Η εθνογραφία της Μεσογείου, μιας περιοχής που θεωρείται πολιτισμικά από πολλούς ενιαία, παρουσιάζει ένα μωσαϊκό συστημάτων συγγένειας με κυρίαρχο, τουλάχιστον στις βόρειες ακτές, το αμφιπλευρικό σύστημα. Ειδικότερα στην Ελλάδα οι μελέτες που διαθέτουμε (αναφέρομαι σε 'κείνες που στηρίζονται σε συγχρονική επιτόπια έρευνα) μας δίνουν κατά κανόνα αμφιπλευρικά συστήματα με απόηχους πατρογραμμικότητας». Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1991, σ. 71.

9. Για τη σημασία των δεσμών συγγένειας στη δομή της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, αυτόθι, σσ. 65-94. Βλ., επίσης, C. Pialut (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Εστία, 1994. Για τον κεντρικό ρόλο της συγγένειας στη δομή παραδοσιακών κοινωνιών της νοτίου Βαλκανικής βλ., ενδεικτικά, J. Campbell, *Honour, Family and*

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, η αγχιστεία συνιστά την κατ' εξοχήν πρακτική σύναψης συμμαχιών, με την οποία ενεργοποιούνται κοινωνικές στρατηγικές για την κοινωνικοπολιτική ενίσχυση σε τοπικό επίπεδο των συγγενικά οργανωμένων ομάδων¹⁰ —στρατηγική που επιχειρείται με τη σύμπραξη και συμμαχία δύο ξένων έως τότε και, συνεπώς, δυνητικά εχθρικών ομάδων.

Έτσι, με την τελετή του γάμου εγκαινιάζεται ή/και επικυρώνεται ηθικά και κοινωνικοπολιτικά η συνεργασία, ο συνδυασμός των συμφερόντων και οι αλληλεγγυότητες της μιας ομάδας προς την άλλη.¹¹ Η διπλή διάσταση της παρουσίας του ξένου, ως δυνητικού συγγενή ή εχθρού,¹² εμφανίζεται συχνά στις γαμήλιες τελετές. Αναφερόμαστε στην αναπαράσταση της μάχης των συγγενών της νύφης με το σόι του γαμπρού, αναπαράσταση που

Patronage, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1964· Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα, Μπρατζιώτη, 1991 και Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. τ. Α'. Κοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1984, σσ. 59-67. Βλ., ακόμη, A. Wace, M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1989. Για τις αλλαγές αναφορικά με το ρόλο της συγγένειας στους νομαδικούς και ημινομαδικούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σσ. 44-63. Για τη συγγενική οργάνωση των νομάδων κτηνοτρόφων και ειδικά για τη δυσπιστία και δυνητική εχθρότητα μεταξύ μη-συγγενικά συνδεδεμένων ομάδων, βλ. B. Denich, «Sex and Power in the Balkans», στο M. Rosaldo, L. Lamphere (επιμ.), *Women, Culture and Society*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1974, σσ. 244-248· K. Kaser, «The Origin of the Balkan Patriarchy», *Modern Greek Studies Yearbook*, 8(1992), σσ. 14-15.

10. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. και P. Sant Cassia, «Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσης τη προίκας σ' ένα κυπριώτικο χωριό», στο C. Pialt, *Οικογένεια και περιουσία*, ό.π., σσ. 133, 140, 144.

11. Πρβλ.: «...η εγκαθίδρυση γαμικών σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες είναι ένα μέσο να συνάψουν και να δυναμώσουν την πολιτική συμμαχία με σκοπό ν' αντιμετωπίσουν υπό τις καλύτερες συνθήκες τους αναπόφευκτους εχθρούς». P. Clastres, *Αρχαιολογία της βίας. Ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Αθήνα, Έρασμος, 1994, σ. 37.

12. Πρβλ.: «Έτσι, ενώ οι μη συγγενικά συνδεδεμένες οικογένειες συνιστούν αντίζηλους και [δυνητικούς] εχθρούς, είναι επίσης κατά μια έννοια δυνητικοί συγγενείς εξ αγχιστείας». J. Campbell, *Honour*, ό.π., σ. 50.

ολοκληρώνεται με τη συμβολική αρπαγή της νύφης και τη μεταφορά της στο πατρικό σπίτι του γαμπρού.¹³

Ωστόσο, εκτός από τις σχέσεις συγγένειας εξ αίματος και αγχιστείας θεσμίζονται και άλλες σταθερές και τυποποιημένες σχέσεις, όπως η κουμπαριά και η αδελφοποιία:

«Τέτοιοι δεσμοί που αποκαλούνται δεσμοί πνευματικής συγγένειας (ritual kinship) έχουν χαρακτηριστεί “εναλλακτικές κοινωνικές δομές”, διότι λειτουργούν ως εναλλακτικοί μηχανισμοί κοινωνικής συνοχής συμπληρώνοντας τα κενά που αφήνει η συγγένεια και η αγχιστεία στη δομή της κοινότητας. Ο Hammel ειδικός μελετητής του φαινομένου αποκαλεί αυτούς τους δεσμούς και “δομικά αλλόμορφα” (structural allomorphs) τονίζοντας τη δομική συμπληρωματικότητα ανάμεσα σ’ αυτού του είδους τις κοινωνικές σχέσεις και τη συγγένεια».¹⁴

Έτσι, οι μορφές της πνευματικής συγγένειας λειτουργούν παραπληρωματικά προς την αγχιστεία και στην κατεύθυνση της κοινωνικοπολιτικής ενίσχυσης της ομάδας σε τοπικό επίπεδο, κάτι που στο

13. Αυτόθι, σσ. 132-133. Βλ., επίσης, Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 138. Για την αγχιστεία και τις τελετές του γάμου βλ. και Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. τ. Β΄. Ήθη και Έθιμα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986, σσ. 42-52. Είναι χαρακτηριστικό το δίστιχο που τραγουδιέται κατά την αποχώρηση της νύφης από το πατρικό σπίτι: «Ήλιος έφεξε κι απτός εμπήκε, / πέρδικ’ άρπαξε και πάλ’ εβγήκε». Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα, 1880, σ. 188. Η αμφισημία αυτή σχετικά με τους μελλοντικούς συγγενείς, αλλά και η έκφρασή της κατά τις τελετές του γάμου είναι μοτίβα οικουμενικά: «Οι γαμήλιες τελετές μπορεί επίσης να περιλαμβάνουν λίγο-πολύ τυποποιημένες επιδείξεις σύγκρουσης ανάμεσα στις οικογένειες της νύφης και του γαμπρού, γιατί ο γάμος δημιουργεί εδώ μια συμμαχία μεταξύ ομάδων ενδεχομένων εχθρών. Μπορεί ακόμη να προσποιούνται ότι παίρνουν την νύφη με τη βία από τους δικούς της, με συνήθειες ίσως όπως το πέραςμα της νύφης στα χέρια πάνω από το κατώφλι του σπιτιού, συνήθειες που τις ερμήνευαν κάποτε ως κατάλοιπα μιας παλιότερης μορφής γάμου με αρπαγή, όταν πίστευαν πως όλες τις νύφες έπρεπε να τις αρπάζουν». Γκ. Λιένχαρντ, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1985, σ. 146.

14. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σ. 87. Η υπόθεση της δομικής συμπληρωματικότητας των μορφών της πνευματικής συγγένειας προτάθηκε από τον E. Hammel, *Alternative Social Structures and Rituals Relation in the Balkans*, Prentice Hall, 1968. Βλ., επίσης, J. Pitt-Rivers, «Rituals Kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans», στο J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean Family Structures*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1976, σσ. 317-334· Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σσ. 80-91.

πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας αναγνωρίζεται και ενεργείται με τη διεύρυνση του κύκλου των συγγενών.¹⁵ Μάλιστα, αν και τους αποκαλούμε δεσμούς «πνευματικής», «πλασματικής» ή «τελετουργικής» συγγένειας —σε σχέση με την «πραγματική», η οποία παραπέμπει στην «κοινότητα αίματος»— ανάγονται και αυτές σε στερεότυπα και παραστάσεις περί «κοινού αίματος», στοιχείο επικύρωσης, συνοχής και ταυτοποίησης. Με τη σύναψη, λοιπόν, τέτοιου τύπου σταθερών δεσμών που προσφέρουν εξ αρχής την παράσταση μιας κοινής ταυτότητας συγκροτούνται δίκτυα επικοινωνίας, συμμαχίας και αμοιβαίας βοήθειας από ομάδες που οργανώνονται στο εσωτερικό τους στη βάση δεσμών αίματος. Μάλιστα, η σύναψη και ενεργοποίηση τέτοιου τύπου δεσμών συνδέεται με κοινωνικοπολιτικούς ανταγωνισμούς που παράγονται σε τοπική κλίμακα, ειδικά σε περιπτώσεις όπου οι ανταγωνισμοί αυτοί διενεργούνται και με βίαιες ενέργειες, ακόμη και με ένοπλες συγκρούσεις.

Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της αδελφοποίησης, η οποία εμφανίζεται συχνότερα στις λεγόμενες πολεμικές ή συγκρουσιακές κοινωνίες —όπως άλλωστε και στους χώρους των ενόπλων—, και που έχει υποστηριχθεί ότι συνδέεται άμεσα με τις βίαιες μορφές διαχείρισης των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών που προκρίνονται στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών (π.χ. βεντέτα).¹⁶ Η αδελφοποίηση εποικίζεται με σημασίες ομόλογες προς αυτές της συγγένειας αίματος, κάτι που επιβεβαιώνεται στην ετυμολογία της λέξης, στις απαγορεύσεις γάμου που προβλέπονται για τους συγγενείς των αδελφοποιητών και, βέβαια, στο τυπικό της «μίξης» του αίματος που ακολουθείται σε μια τελετή εμπλουτισμένη με θρησκευτικά

15. Πρβλ.: «Οι απαγορεύσεις της αιμομιξίας και οι διάφοροι κανόνες εξωγαμίας, που ορίζουν την έκταση και το μέγεθος της ομάδας μέσα στην οποία απαγορεύεται ο γάμος, καθιστούν στην πράξη αναγκαία μια συνεχή διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων». Γκ. Λιενχαρντ, *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, ό.π., σ. 161. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 217-224.

16. Για την αδελφοποίηση στους χώρους των ενόπλων, βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, σσ. 88, 93-94· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1979, σσ. 224-225. Για τη σχέση της αδελφοποίησης με τη βεντέτα, βλ. Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980, σσ. 260-262· Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σ. 92.

στοιχεία,¹⁷ η οποία ολοκληρώνεται με γλέντι σε δημόσιο χώρο, όπου και γνωστοποιείται η συσταθείσα σχέση συγγένειας/συμμαχίας.¹⁸

Δεν είναι, όμως, μόνο η αδελφοποίηση που περιβάλλεται από απαγορεύσεις σχετικές με τη δυνατότητα γάμου ανάμεσα στα μέλη των οικογενειών των αδελφοποιητών, των «βλάμηδων». Οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις που οριοθετούν τις σχέσεις συγγενών εξ αίματος ισχύουν, με διαφορετικό βαθμό αυστηρότητας, για όλους τους δεσμούς πνευματικής συγγένειας, όπως γίνεται και με τους συγγενείς εξ αγχιστείας.¹⁹ Πρόκειται, ουσιαστικά, για επέκταση της απαγόρευσης της αιμομιξίας πέρα από τους

17. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος: «φίλον από μικρά παιδιά, και βλάμην 'ς το βαγγέλιο». Από το δημοτικό «Σαφάκας», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 86. Η τελετή της αδελφοποίησης έως τα τέλη του προηγούμενου αιώνα τουλάχιστον γινόταν με την παρουσία ιερωμένου, οπότε η Ιερά Σύνοδος με απόφασή της αναγόρευσε την αδελφοποίηση σε εκκλησιαστικό παράπτωμα και απαγόρευσε στους κληρικούς να παρίστανται στις σχετικές τελετές και να ευλογούν τη σχέση. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σ. 91. Να σημειώσουμε ότι της εκκλησιαστικής απαγόρευσης προηγήθηκε η ποινικοποίηση της αδελφοποίησης από το ελληνικό κράτος. Ως αφορμή προβλήθηκε ότι η δημιουργία τέτοιου τύπου δεσμών μεταξύ ληστών και στρατιωτών είχε ως αποτέλεσμα να καθίσταται αναποτελεσματική η καταδίωξη της ληστείας. Βλ., σχετικά, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 224-225.

18. Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 131-133, 135-136.

19. Για τέτοιου τύπου απαγορεύσεις/περιορισμούς μεταξύ πνευματικών συγγενών στο Βαλκανικό και Μεσογειακό χώρο, βλ. J. Lynch, *Godparents and Kinship in Early Medieval Europe*, Πρίνστον, Rrinceton University Press, 1981, σσ. 219-257, 223-234· J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 48-49, 107-111· Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σσ. 89, 92-93· J. Pitt-Rivers, «Rituals Kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans», και, M. Kenna, «The idiom of Family», στο J. Peristiany, *Mediterranean*, ό.π., σσ. 327 και 253, αντίστοιχα· J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Man*, 1(1963), σ. 19· K. Kaser, «The origin», ό.π., σ. 15· P. Sant-Cassia «Γαμήλια πολιτική», ό.π., σσ. 136-137, 139. Ο Γ. Καββαδίας στη μελέτη του για τους Σαρακατσάνους αναφέρει πως οι απαγορεύσεις αυτές, ακολουθώντας παρόμοιες απαγορεύσεις που σταματούν στον 8ο βαθμό συγγένειας, αίρονται από τον 6ο βαθμό συγγένειας τόσο για την αγχιστεία όσο και για την κουμπαριά και την αδελφοποιία. Σύμφωνα με τις δοξασίες που επικρατούν, από αυτό το βαθμό και μετά η συγγένεια χάνει την ισχύ της. Έτσι, η άρση των απαγορεύσεων από αυτό το βαθμό συγγένειας και μετά προσφέρει τη δυνατότητα επαναπροσέγγισης των απομακρυσμένων, πλέον, (πρώην) συγγενών. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες ο γάμος απαγορεύεται ως τα ξαδέρφια δεύτερου βαθμού, δηλαδή ως και τον 6ο βαθμό συγγένειας, τόσο για τους συγγενείς της μητρικής όσο και της πατρικής πλευράς. Βλ., σχετικά, Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 127-132.

συγγενείς εξ αίματος. Στόχος εδώ είναι η αποτροπή μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης μεταξύ συγγενών, κάτι που επιχειρείται στο όνομα μιας κοινής ταυτότητας. Με άλλα λόγια, η αγχιστεία και οι μορφές της πνευματικής συγγένειας επεκτείνουν τα όρια της ομάδας έξω από το πρωταρχικό της πλαίσιο, που προσδιορίζεται από την τοπικότητα και τη συγγένεια αίματος. Εδώ ακριβώς δημιουργείται ο χώρος για τη συγκρότηση δικτύων επάλληλων συμφερόντων. Ουσιαστικά, τέτοιου τύπου δεσμοί συνδέουν τη συγγενικά οργανωμένη ομάδα με άλλες ομάδες, επίσης συγγενικά οργανωμένες, που βρίσκονται συνήθως σε γειτονικές περιοχές. Έτσι, οι πρακτικές σύναψης σχέσεων αγχιστείας και πνευματικής συγγένειας συνιστούν τον τρόπο για να ανοιχθεί η τοπικά περιορισμένη και συγγενικά προσδιορισμένη ομάδα πέρα από τα όρια της κοινότητας, επαναπροσδιορίζοντας ταυτόχρονα τη συνάφεια μεταξύ τοπικότητας και δεσμών συγγένειας.²⁰

Οι ομάδες που μετέχουν σε κάθε ένα από τα δίκτυα αυτά επιζητούν το συνδυασμό των συμφερόντων τους, ώστε να ενισχυθούν κοινωνικοπολιτικά. Σε ό,τι αφορά στο συνδυασμό των συμφερόντων, επιχειρείται με το συντονισμό της δράσης, την υποστήριξη και τη βοήθεια που προσφέρει η μία στην άλλη, ενώ επικυρώνεται ηθικά και κοινωνικά στη βάση αξιών και

20. Έχει παρατηρηθεί πως η κουμπαριά απετέλεσε τη βάση για τις πελατειακές σχέσεις, οι οποίες αρθρώνουν παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες με λειτουργίες του σύγχρονου κράτους, για παράδειγμα τις εκλογές. Για τη σχέση της πνευματικής συγγένειας με την οργάνωση των πελατειακών δικτύων, βλ. E. Wolf, «Kinship, Friendship, and Patron-Client Relation in Complex Societies», στο M. Banton (επιμ.), *The social anthropology of complex societies*, Λονδίνο, Tavistock Publications, 1966, σσ. 1-21· J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *ό.π.*, σσ. 18-33· E. Gellner, J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*, Λονδίνο, Duckworth, 1977. Ειδικά για την Ελλάδα, βλ. J. Campbell, *Honour*, *ό.π.*, σσ. 217-224· E. Friendl, «The role of kinship in the transmission of national culture to rural villages in mainland Greece», *American Anthropologist*, 61(1959), σ. 31· Στ. Δαμιανάκος, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο: τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987, σσ. 111-196· Μ. Κομνηνού, «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα», στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία, Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σσ. 302-331· Μ. Kenna, «The idiom of family», *ό.π.*, σσ. 355-356, 359· Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, *ό.π.*, σσ. 66-67, 88-90, και, «Μηχανισμοί “εναλλακτικών κοινωνικών δομών”»: Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2(1990), σσ. 121-130.

δοξασιών που παραπέμπουν στο συμβολικό σύμπαν της συγγένειας. Εδώ, ακριβώς, διαμορφώνεται ο χώρος για τη συγκρότηση ανταγωνιστικών ταυτοτήτων, ομάδων και δικτύων διαφορετικών και, κάποτε, ανταγωνιστικών συμφερόντων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Πρόκειται για ταυτότητες που προσδιορίζονται με τα κριτήρια της συγγένειας, σύμφωνα με τα οποία ο συγγενής επέχει θέση συμμάχου ενώ ο μη συγγενής επέχει θέση ξένου, δηλαδή εν δυνάμει εχθρού (ή εν δυνάμει σύμμαχου).

Κοντολογίς, στο παραδοσιακό πλαίσιο οι στρατηγικές σύστασης συμμαχιών επιχειρούνται μέσω της σύναψης σχέσεων αγκιστείας και πνευματικής συγγένειας. Αυτό ακριβώς είναι το περιβάλλον όπου αναπτύσσεται και εκδηλώνεται σε τοπικό επίπεδο ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στο οθωμανικό σύστημα, αυτό του αρματολισμού.²¹ Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, λοιπόν, όπου οι πρακτικές οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων προσδιορίζονται από τη συγγένεια και όπου οι παραστάσεις για τη συμμαχία, τη συνεργασία και τις σχέσεις αμοιβαιότητας παραπέμπουν στα πρότυπα συμπεριφοράς μεταξύ συγγενών, θα δούμε ότι οι ένοπλοι ακολουθούν τα οργανωτικά πρότυπα των δικτύων συγγένειας τόσο στο εσωτερικό της ομάδας όσο και στις σχέσεις που αναπτύσσουν με άλλες ομάδες τοπικών ενόπλων. Με άλλα λόγια, θα δούμε ότι επεξεργάζονται στρατηγικές σύναψης συμμαχιών με ομάδες ενόπλων γειτονικών περιοχών συστήνοντας δεσμούς συγγένειας και συγκροτώντας αρματολικά δίκτυα ώστε να ενισχυθούν στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού, με στόχο την αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστική ομάδα σε τοπικό επίπεδο.

21. Λέγοντας «περιβάλλον» αναφερόμαστε σε «ένα εθνογραφικά επαληθευμένο εδώ και τώρα. Δεν είναι ούτε ο περιβάλλον χώρος, ούτε ο περίγυρος. Είναι ο χώρος της δράσης μέσα στο χρόνο της δράσης, η δράση και οι κανόνες σημασιολόγησης αυτής της δράσης —που είναι και οι ίδιοι μια δράση». R. Mac Dermont, «Συνέντευξη με τον Ray Birdwhistell», στο Y. Winkin (επιμ.), *Επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Μαγιά, 1993, σ. 253.

2. Αμοιβαιότητα, ανταπόδοση, μετακυλούμενο χρέος

Στις σελίδες που προηγήθηκαν είδαμε ότι στην παραδοσιακή κοινωνία η συγγένεια προσδιορίζει το χώρο όπου προβάλλονται οι σχέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας. Εδώ, θα διερευνήσουμε το μηχανισμό αναπαραγωγής αυτών των σταθερών σχέσεων και η υπόθεση που θα δοκιμάσουμε αφορά στο ότι η βοήθεια που προσφέρει κάποιος στους συγγενείς του (ή, αντίστοιχα, το πλήγμα που επιτυγχάνει στους αντιπάλους του) δημιουργεί μια συνθήκη χρέους που, ως τέτοια, υπο-χρεώνει σε ανταπόδοση. Θα προτείνουμε, μάλιστα, ότι στη βάση ενός μετακυλούμενου, μέσω της ανταπόδοσης, χρέους οργανώνονται σχέσεις αμοιβαιότητας (θετικής ή αρνητικής) που αναπαράγονται ενόσω εκπληρώνεται η υποχρέωση της ανταπόδοσης.

Στην παραδοσιακή κοινωνία, λοιπόν, η σύναψη δεσμών συγγένειας συνιστά κοινωνική στρατηγική που επιχειρείται εν όψει κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών που παράγονται σε τοπική κλίμακα και προσανατολίζεται στην ενίσχυση των συγγενικά οργανωμένων ομάδων. Έτσι συστήνονται σχέσεις αμοιβαιότητας, στο πλαίσιο των οποίων επιχειρείται η συμμαχία, η σύμπραξη και ο συντονισμός της δράσης ή, με άλλα λόγια, η βοήθεια της μιας ομάδας/οικογένειας προς την άλλη.

Ασφαλώς, αξίες, στερεότυπα και δοξασίες που αφορούν στη συγγένεια και τις υποχρεώσεις προς τους συγγενείς προσφέρουν το πλαίσιο για την αναπαραγωγή/διαίωση των σχέσεων συγγένειας. Όμως, όσο ισχυρό κι αν είναι το ηθικό και κοινωνικό περιεχόμενο της συγγένειας, όπως και των επιταγών που αφορούν στα πρότυπα συμπεριφοράς μεταξύ συγγενών, η επιβεβαίωση της αμοιβαιότητας, δηλαδή η διαρκής υποστήριξη και βοήθεια μεταξύ συγγενών συνιστά συνεχές διακύβευμα, είναι ζήτημα που παραμένει ανοικτό για να επιβεβαιωθεί ή όχι στο πεδίο της δράσης.²² Με άλλα λόγια, η επιβεβαίωση μιας σχέσης και, συνακόλουθα, η διαίωσή της έχει να κάνει ακριβώς με τη διαρκή κατάφαση των όρων σύστασής της· στην προκειμένη

22. Σε ό,τι αφορά στη συμμαχική διάσταση των σχέσεων συγγένειας στους χώρους των ενόπλων, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σσ. 239-246. Πρβλ.: «Σύμμαχοι, συνάμα και συγγενείς, μπορούν να ελπίζουν σε μεγαλύτερη διάρκεια της πολεμικής αλληλεγγύης, αν και οι δεσμοί συγγένειας δεν είναι καθόλου μια οριστική εγγύηση πίστης για τη συμμαχία». P. Clastres, *Αρχαιολογία της βίας*, ό.π., σ. 37.

περίπτωση, με την επιβεβαίωση της αμοιβαιότητας, της βοήθειας που προσφέρεται μεταξύ συγγενών.²³

Στους χώρους των ενόπλων και, ακριβέστερα, στο εσωτερικό των αρματολικών δικτύων η αμοιβαιότητα εκδηλώνεται με τη μορφή της ένοπλης βοήθειας και της παροχής ασύλου/περίθαλψης προς τους συμμάχους-συγγενείς, ιδιαίτερα σε περιόδους έντασης στον αρματολικό ανταγωνισμό ή, αντίστοιχα, καταδίωξης από τους τοπικούς αντιπάλους ή την εξουσία. Ακόμη, εκδηλώνεται ως σύμπραξη στην προσπάθεια ανακατάληψης του αρματολικιού και, συνηθέστερα, ως ανταλλαγή πληροφοριών που αφορούν, κυρίως, σε κινήσεις των ενόπλων της οθωμανικής εξουσίας αλλά και των ανταγωνιστών τους. Αλλά και στις σχέσεις των ενόπλων με νομάδες κτηνοτρόφους, σχέσεις όπου και εδώ επικυρώνονται συχνά με δεσμούς συγγένειας,²⁴ μπορούμε να διακρίνουμε παρόμοια αμοιβαιότητα: οι

23. Πρβλ.: «Η ύπαρξη ενός δικτύου δεσμών δεν είναι φυσικό δεδομένο, ούτε ακόμα “κοινωνικό δεδομένο”, συγκροτημένο άπαξ και δια παντός από ένα θεσμοθετημένο κοινωνικό ενέργημα (εκπροσωπημένο, στην περίπτωση της οικογενειακής ομάδας, από τον γενεαλογικό ορισμό των σχέσεων συγγένειας που είναι χαρακτηριστική ενός κοινωνικού σχηματισμού), αλλά το προϊόν της εργασίας θεμελίωσης και διατήρησης που είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή διαρκών και χρήσιμων δεσμών, προσιδιαζόντων να αποφέρουν υλικά ή συμβολικά κέρδη. Με άλλα λόγια, το δίκτυο δεσμών είναι προϊόν των στρατηγικών κοινωνικής επένδυσης συνειδητά ή ασυνείδητα προσανατολισμένων προς το θεσμό ή την αναπαραγωγή κοινωνικών σχέσεων (...) προς το μετασχηματισμό συμπτωματικών σχέσεων, όπως οι σχέσεις γειτονίας, εργασίας ή ακόμα και συγγένειας, σε σχέσεις συγχρόνως αναγκαίες και επιλεκτικές, που συνεπάγονται διαρκείς υποχρεώσεις (...)· κι αυτό χάρη στην αλχημεία της συναλλαγής». Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Δελφίνοι, 1994, σ. 93.

24. Ο Στ. Δαμιανάκος κάνει λόγο για συμπληρωματικότητα νομάδων κτηνοτρόφων και ληστών, που συνίσταται, εκτός των άλλων, και σε ένα παρόμοιο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης. Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στους κτηνοτρόφους, κάνει λόγο για ένα «τρόπο κοινωνικής οργάνωσης (γένος, τσελιγκάτο) βασισμένο σε ένα ευρύτατο δίκτυο σχέσεων συγγένειας, συμπεθεριών ή πλασματικής συγγένειας (αδερφοποιίες, ψυχοπαίδια, κουμπιές) που αποτελούν το πρότυπο και για την οργάνωση της κλέφτικης συμμορίας». Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 55. Για τις σχέσεις που οργανώνονται ανάμεσα σε ομάδες ληστών και νομάδες κτηνοτρόφους, αυτόθι, σσ. 77-101. Πρβλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 193-257· «Περί “κοινωνικών” και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, 23(1980), σσ. 422-436· «Shepherds, Brigands, and Irregulars in Nineteenth Century Greece», *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol 8, 4(1981), σσ. 41-53, και, *Brigandage with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Οξφόρδη, Oxford University

κτηνοτρόφοι προσφέρουν καταφύγιο και εφόδια στους ένοπλους σε εποχές καταδίωξής τους, ενώ επικαλούνται τις σχέσεις μαζί τους όταν διαπραγματεύονται τα βοσκοτόπια με τις κοινότητες που τα διαχειρίζονται.

Η βοήθεια που προσφέρεται μεταξύ συγγενών/συμμάχων δημιουργεί την υποχρέωση της ανταπόδοσης και, μάλιστα, της «γενναιόδωρης ανταπόδοσης». Η ανταπόδοση προσανατολίζεται στην άρση της ανισότητας που προσδιορίζει, πλέον, τη σχέση (μειονεξία εκείνου που δέχεται βοήθεια σε σχέση με εκείνον που την παρέχει) εξαιτίας ακριβώς της παροχής της βοήθειας.²⁵ Όμως η ανταπόδοση και, πολύ περισσότερο, η γενναιόδωρη ανταπόδοση δεν εξισώνει τη σχέση. Αντίθετα, αντιστρέφει την ανισότητα, καθώς το χρέος, η μειονεξία και η υποχρέωση ανταπόδοσης, μετακυλούνται σε αυτόν που δέχεται την ανταπόδοση. Έτσι, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι αδύνατο να επιτευχθεί ο ισοσκελισμός της «οφειλής», καθώς η σχέση επιβεβαιώνεται διαρκώς μέσω της γενναιόδωρης ανταπόδοσης.

Την υπόθεση της θέσμησης σχέσεων αμοιβαιότητας που επανατροφοδοτούνται κι αναπαράγονται εξαιτίας μιας συνθήκης διαρκούς οφειλής εισηγήθηκε ο Τζ. Φόστερ προτείνοντας το μοντέλο του λεγόμενου «δυναδικού συμβολαίου» (dyadic contract). Το δυναδικό συμβόλαιο αναφέρεται σε σχέσεις αμοιβαιότητας που συνδέουν δύο μη συγγενικά πρόσωπα με ένα διαρκή δεσμό χρέους. Το χρέος αυτό είναι, θεωρητικά, αδύνατο να εκπληρωθεί καθώς η οφειλή αναπαράγεται εναλλασσόμενη στα δύο μέρη της σχέσης, επιβεβαιώνοντας έτσι τη συνθήκη της δέσμευσης, την αμοιβαιότητα και τελικά την ίδια τη σχέση.²⁶

Η υπόθεση του Τζ. Φόστερ αναφέρεται, βέβαια, σε δεσμούς που συνάπτονται ανάμεσα σε δύο και όχι περισσότερα πρόσωπα, τα οποία μάλιστα δε συνδέονται με δεσμούς συγγένειας. Τα σημεία αυτά έγιναν

Press, 1987, σσ. 21-25. Βλ. ακόμη, Β. Ψιμούλη, «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, 24-25(1996), σσ. 13-36.

25. Βλ., σχετικά, Μ. Μως, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Αθήνα, Καστανιάτης, 1979, σσ. 80-82, 90-91, 121, 154. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Τζ. Κάμπελ υποστηρίζει πως η βοήθεια ή, αλλιώς, το δώρο δημιουργεί ανισότητα σε μια σχέση. Ο αποδέκτης της τοποθετείται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με το δωρητή, δημιουργώντας έτσι μια συνθήκη που αίρεται και αντιστρέφεται μόνο με τη γενναιόδωρη ανταπόδοση. Βλ., σχετικά, J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 95-99.

26. Βλ., σχετικά, G. Foster, «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, 63(1961), σσ. 1173-1192.

στόχος κριτικής.²⁷ Ωστόσο, στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινωνιών της νοτίου Βαλκανικής το μοντέλο της ανάλυσής του μπορεί να καταστεί επιχειρησιακό, όταν προβάλλεται στους δεσμούς αμοιβαιότητας που δημιουργούνται ανάμεσα σε ομάδες συγγενών.²⁸ Σε ένα περιβάλλον όπου η συγγένεια ορίζει και σταθμίζει την ισχύ κάθε ομάδας, ακόμη και οι φαινομενικά ατομικές σχέσεις (π.χ. αδελφοποίηση) προσφέρονται σε εκείνο το κοινωνικό σύνολο (π.χ. οικογένεια, συγγενείς, ένοπλη ομάδα) στο οποίο το κάθε άτομο αναγνωρίζεται, προσδιορίζεται και ενυπάρχει.²⁹

Ακριβέστερα, δεν πρόκειται για «προσφορά» του ατόμου στην ομάδα, μετάθεση από το ατομικό στο συλλογικό. Άλλωστε, στον οθωμανοκρατούμενο βαλκανικό χώρο τόσο οι κατακτητές όσο και οι κατακτημένοι δεν εγκαλούνται ως ατομικότητες αλλά ως μέλη ομάδων· για παράδειγμα, ως μέλη οικογένειας, ομάδας συγγενών, κοινότητας, μιλέτ.³⁰ Οι «ατομικές» υποχρεώσεις, δηλαδή, είναι (αναγνωρίζονται και βιώνονται ως) συλλογικές. Η υποχρέωση του κεφαλικού φόρου, για παράδειγμα, παραμένει ακόμη και αν κάποιος εγκαταλείψει την κοινότητα. Σε μια τέτοια περίπτωση

27. Βλ., σχετικά, J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *ό.π.*, σσ. 24-25.

28. Για μια μεταφορά του σχήματος του Τζ. Φόστερ παρόμοια με αυτή που επιχειρείται εδώ, βλ. P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 135-155.

29. Αναφορικά με τον προσδιορισμό των ανθρώπων με όρους συγγένειας, είναι ενδεικτικός ο στίχος από κλέφτικο τραγούδι: «Εγώ μ' ο Γιάννης του Σταθά, γαμπρός του Μπουκουβάλα». Από το τραγούδι «Του Γιάννη Σταθά», στο Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1978, σ. 77 —πρώτη έκδοση: Αθήνα, 1914. Βλ., επίσης, «Εγώ είμαι κόρη ανύπαντρη, του Μπότσαρη η Λένη» ή, αλλού, «τι εγώ ειμ' η Λεν' του Μπότσαρη, η αδερφή του Νότη». Αυτόθι, σσ. 18-19.

30. Πρβλ.: «Οι άνθρωποι αυτοί θα είχαν μια κοινή συλλογική ταυτότητα, όχι μια όμοια ταυτότητα ατομική: θα ήταν συμπληρωματικοί ο ένας στον άλλο, όχι ανταλλάξιμοι, ταυτόσημοι όμως ως προς το μείζον αιτούμενο». Σπ. Ασδραχάς, «Οι μαρτυρίες του χώρου», στο *Ιστορικά Απεικασματα*, *ό.π.*, σσ. 199. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 11(1992), σσ. 362-363. Η Ρ. Βαν Μπουσχότεν, αναφερόμενη στη σχέση ατόμου-οικογένειας όπως αυτή εμφανίζεται στα κλέφτικα τραγούδια, σημειώνει ότι «η οικογένεια είναι μια ομάδα αναφοράς πρωταρχικής σημασίας και ότι η ατομική ταυτότητα ορίζεται πρώτα από όλα από την ποιότητα των στενών συγγενών». R. Van Boeschoten, *From Armatolik to people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949*, Άμστερνταμ, Hakkert, 1991, σ. 112· βλ. και σ. 111.

η οικογένεια και, κατ' επέκταση, η κοινότητα είναι υποχρεωμένες να καταβάλουν αντί γι' αυτόν την οφειλή. Παρόμοια, δεσμοί όπως η κουμπαριά και η αδελφοποίηση, είναι, μάλλον, διμερείς σχέσεις καθώς τα πρόσωπα λειτουργούν ως διάμεσος της σύνδεσης των συγγενικά οργανωμένων ομάδων όπου πρωταρχικά και κύρια εντάσσονται.³¹

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στην παραδοσιακή κοινωνία η συγγένεια προσδιορίζει το χώρο όπου προβάλλονται οι σχέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας και, συνακόλουθα, το πλαίσιο όπου συγκροτούνται σταθερές σχέσεις αμοιβαιότητας, θετικής (συμμαχία) και αρνητικής (αντιπαλότητα). Η αναπαραγωγή, όμως, των σχέσεων αυτών έχει να κάνει με την επιβεβαίωση των όρων σύστασής τους, δηλαδή με τη διαρκή κατάφαση της αμοιβαιότητας, κάτι που επιτυγχάνεται με το μηχανισμό της ανταπόδοσης.

Σε περιπτώσεις, λοιπόν, σχέσεων συγγένειας/συμμαχίας η επιβεβαίωση της (θετικής) αμοιβαιότητας και, συνακόλουθα, η αναπαραγωγή της σχέσης έχει να κάνει με τη (γενναιόδωρη) ανταπόδοση της βοήθειας που προσφέρεται μεταξύ συγγενών. Ο ίδιος μηχανισμός εμφανίζεται και σε περιπτώσεις σχέσεων αρνητικής αμοιβαιότητας.³² Εδώ, η ανταπόδοση καλείται «εκδίκηση» και η αντιπαλότητα αναπαράγεται ενόσω τα δύο μέρη της σχέσης ανταποκρίνονται στην υποχρέωση της ανταπόδοσης, της εκδίκησης. Στην κατεύθυνση αυτή, αναφερόμενοι στις σχέσεις θετικής και αρνητικής αμοιβαιότητας που συγκροτούνται στο πλαίσιο της παραδοσιακής

31. Πρβλ. την ανάλυση του Μ. Μως για τις ανταλλαγές και συγκεκριμένα το ότι δεν αφορούν σε άτομα αλλά σε κοινωνικές ομάδες, ενώ σκοπός τους είναι η σύναψη φιλικών σχέσεων και συμμαχιών. Μ. Μως, *Το δώρο*, ό.π., σσ. 70, 90, 164. Ο Κ. Λεβί-Στρωσ κάνει λόγο για σύστημα «γενικευμένης» και σύστημα «περιορισμένης» ανταλλαγής μέσω των οποίων συνδέονται συγγενικά οργανωμένες ομάδες. C. Levi-Strauss, *The elementary structures of kinship*, Βοστώνη, Beacon Press, 1969. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, τ. Α', ό.π., σ. 113, και, σε ό,τι αφορά το βαλκανικό και μεσογειακό χώρο, βλ. J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 145, 128, 217-224· J. Boivessain, «Patronage in Sicily», ό.π., σ. 27.

32. Ο Τζ. Κάμπελ, αναφερόμενος ασφαλώς το έργο του Μ. Μως, επισημαίνει: «...όπως η ανταπόδοση του δώρου σε άλλες κοινωνίες, η ανταπόδοση της κλοπής στους Σαρακατσάνους πρέπει να είναι μεγαλύτερη από την αρχική κλεψιά». J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 95-99 και 211. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. D. Moss, «Bandits and Boundaries in Sardinia», *Man*, 14(1979), σσ. 490-492. Στη σχέση δώρου και πρόκλησης, και συγκεκριμένα στη γενναιόδωρη ανταπόδοση στο πλαίσιο μιας σχέσης αρνητικής αμοιβαιότητας αναφέρεται και ο P. Bourdieu, «The sentiment of honour in Kabyle society», στο J. Peristiany (επιμ.), *Honour and shame. The values of Mediterranean society*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1966, σ. 204.

κοινωνίας σε αναφορά πάντοτε με τη συγγένεια (συγγενείς: θετική αμοιβαιότητα, μη συγγενείς/εχθροί: αρνητική αμοιβαιότητα), θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για τη συγκρότηση ενός πεδίου επικοινωνίας όπου η βοήθεια ή το πλήγμα μεταξύ συγγενών ή αντιπάλων, αντίστοιχα, συνιστούν μηνύματα που καλούν σε απάντηση (ανταπόδοση) και όπου η επικοινωνία (σχέση) αναπαράγεται ενόσω τα μέρη της σχέσης εναλλάσσονται στους ρόλους του πομπού και του δέκτη των μηνυμάτων αυτών.

3. «Σαράντα κλέφτες ήτανε όλ' αδερφοξαδέρφια»

Ας επιστρέψουμε, όμως, στους χώρους των κλεφτών και των αρματολών. Ο ραγιάς που «βγαίνει στα όρη» θέτει σε δοκιμασία τις σχέσεις του τόσο με την κοινότητα όσο και με τους συγγενείς του. Οι υποχρεώσεις του (π.χ. φορολογία) μεταφέρονται στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του και, συνακόλουθα, στην κοινότητα. Έτσι, η αποχώρησή του μπορεί να ιδωθεί, αρχικά, ως απάρνηση των σχέσεων αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, των δεσμών συγγένειας. Με άλλα λόγια, φαίνεται σαν να μην ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του προς τους συγγενείς του. Η πορεία του, όμως, δε σταματά με την έξοδό του. Με τη φυγή ο ένοπλος επιδιώκει την επιστροφή του, αυτή τη φορά ωστόσο κάτω από διαφορετικές συνθήκες, δηλαδή ως αρματολός.³³

Ο ραγιάς που φεύγοντας από την κοινότητα αρνήθηκε τους όρους της ραγιαδοσύνης (φορολογία) και επιστρέφει, πλέον, ως ένοπλος ραγιάς —και πάλι δηλαδή ως αρνητής της ραγιαδοσύνης (ένοπλος)— όχι μόνο δεν αίρει το πρόσθετο βάρος που η φυγή του προκαλεί στην κοινότητα αλλά επιφέρει σε αυτή νέες επιβαρύνσεις. Η τοπική κοινωνία είναι υποχρεωμένη να πληρώνει τον αρματολό και τους ένοπλους της ομάδας του, να τους προσφέρει στέγη και εφόδια και να ενισχύει με άνδρες την ομάδα όταν επίκειται σύγκρουση με την εξουσία ή/και τον ανταγωνιστή καπετάνιο· και, βέβαια, είναι εκείνη που υφίσταται τις συνέπειες των ένοπλων συγκρούσεων σε ανθρώπινες ζωές και αγαθά.³⁴

33. Πρβλ.: «Ένας κλέφτης “ελευθέρως περιφερόμενος εις τα όρη” είναι ένας ένοπλος που δεν μπορεί να αναπαραχθεί, καθώς εκεί δεν έρχεται σε επαφή με την εξουσία και τον πλούτο». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993, σ. 59.

34. Ως προς την απαλλαγή των αρματολών από τις φοροδοτικές υποχρεώσεις, ο Ν. Κασομούλης σημειώνει: «Ανέκαθεν πατροπαράδοτος κατάλογος, ευρισκόμενος εις χείρας του Στορνάρη, εμπεριείχεν τους διαπρέψαντες πιστούς της Καπετανίας, γηραλέους και νέους αρματολούς (...) Οι καταχωρημένοι εις τον κατάλογον αυτόν εχαίροντο τα δίκαια του αρματολού. Χαράτζι δεν έδιδαν ούτε οι πατέρες, ούτε τα τέκνα των κατά διαδοχήν, αλλ' ούτε δεκατιά από τα προϊόντα των». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 260. Για την άρνηση των «όρων της ραγιαδοσύνης» (φορολογία, οπλοφορία) από τους ενόπλους και τη συνακόλουθη της δράσης τους επιβάρυνση της κοινότητας, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 21, 23, 32, 35, 42, 47, 56, 88. Βλ., επίσης, Π. Σπανδωνίδης, *Οι*

Εδώ, ίσως, βρίσκεται μια όψη της έντασης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις των ενόπλων με την τοπική κοινωνία —ένταση, που μόνο σε ένα βαθμό μετριάζεται με την επιστροφή του ένοπλου στην κοινότητα ως αρματολού, δηλαδή ως προστάτη της από άλλους ένοπλους-επιδρομείς. Αντίθετα, σε σχέση με τους συγγενείς του η επιστροφή του όχι μόνο αίρει τις δυσκολίες που η φυγή του δημιούργησε αλλά, επιπρόσθετα, τους περιβάλλει με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική δύναμη που, πλέον, κατέχει. Και πάνω από όλα με το θαυμασμό και το κύρος για τον καπετάνιο.

Στο παραδοσιακό πλαίσιο ο ένοπλος και, ιδιαίτερα, ο καπετάνιος ενσαρκώνει ορισμένες από τις πλέον σημαντικές αξίες της: την παλικαριά, τη λεβεντιά, τη μέσσα, το ν' αφηφά κανείς το θάνατο —και, μάλιστα, να χειρίζεται το θάνατο (οπλοφορία)—, τις δυσκολίες, τον πόνο κ.ά. Με άλλα λόγια στις πρακτικές που μετέρχονται οι ένοπλοι αναγνωρίζεται ένα από τα πρότυπα της ιδεατής ανδρικής συμπεριφοράς, η βίαιη/ηρωική ανδροπρέπεια, η οποία στις κοινωνίες αυτές εκβάλλει, σε τοπικό επίπεδο, στο κύρος και την κοινωνικοπολιτική ισχύ των ενόπλων αλλά και των συγγενών τους:

«Τ' Αντρίτσου η μάνα χαίρεται, τ' Αντρίτσου καμαρώνει,
όπου 'χει γιους αρματολούς και καπεταναραίους».³⁵

Η έξοδος στα βουνά, λοιπόν, συνιστά μέρος μιας κοινωνικής στρατηγικής που προσανατολίζεται στην επιστροφή των ενόπλων στην τοπική κοινωνία και, μάλιστα, ως αρματολών:

«Αλλά, δια να λάβη ο αρματολός καπετάνος την καπετανίαν της
επαρχίας, έπρεπε (...) ο ίδιος εξερχόμενος της υποταγής του

κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους, Αθήνα, Δίφρος, 1962-1963, σ. 70. R. Van Boeschoten, *From Armatolik*, ό.π., σ. 20.

35. «Ο Αντρίτσος και η Αγγέλω του παπά», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 237. Πρβλ.: «Το “κλέφτης” ήταν καύχημα. Έλεγε “είμαι κλέφτης” και η ευχή των πατέρων ενός παιδιού ήταν να γίνη κλέφτης». Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, Αθήνα, Τολίδη, χ.χ., σ. 138. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Σαρακατσάνοι, ακόμη και σήμερα, στη γέννηση κάθε αρσενικού παιδιού εύχονται στην οικογένειά του: «και κλεφτ' ε κι καπετάνιους». Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 235. Σε μια παρόμοια ευχή, «άειντι κι αρματολός κι κλέφτ' ε», αναφέρεται και ο Γ. Μπότος, *Οι Σαρακατσαναίοι*, Αθήνα, 1982, σ. 316. Για τις αξίες που ενσαρκώνουν οι ένοπλοι, βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ., 87-91.

ραγιαλικιού, συσσωματωμένος μετ' άλλων συντρόφων (παλλικαριών) να διατρέξει ευρύ στάδιον πάλης».³⁶

Να συγκρατήσουμε τη λέξη «συσσωματωμένος» με την οποία υποδεικνύεται ότι η πορεία του ένοπλου και, πολύ περισσότερο, η επιτυχημένη έκβαση της πορείας αυτής, που σημαίνει επιστροφή στην κοινότητα και αρματολίκι, συνδέεται με τη σύσταση και τη δράση της ένοπλης ομάδας.³⁷ Πώς οδηγείται, όμως, ο ένοπλος σε μια τέτοια ομάδα; Ποιες είναι οι σχέσεις των ενόπλων της με την τοπική κοινωνία; Πώς συγκροτείται και πώς οργανώνονται οι σχέσεις και οι ιεραρχίες στο εσωτερικό της; Πώς επιχειρείται η διασφάλιση της συνοχής και της συνέχειάς της στο χρόνο; Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια της ενότητας αυτής.

Σε ό,τι αφορά στην πορεία που ακολουθεί ο ένοπλος από τη στιγμή που «φεύγει» από την κοινότητα έως ότου «συσσωματωθεί» με άλλους όμοιους του φαίνεται ότι το πλέον συνηθισμένο μοτίβο είναι αυτό της αναζήτησης κοντινών ή μακρινών συγγενών που ήδη έχουν «βγει στα όρη» και συγκροτηθεί σε ομάδα:

«...εφθάσαμεν ένα εσπέρας εις τα κονάκια του Νταλιάνη έξω από τη Λεβαδίαν, τότε ο Νταλιάνης με είπεν ότι μ' εγύρευεν ο αδελφός μου Γεώργιος Παλιουράκης, όστις ήτο ληστής προ ενός έτους με τον Βασίλειον Καλαμπαλίκην, και αμέσως μ' επήρε ο Νταλιάνης και με επήγεν οπίσω από τα καλύβια του εις ένα ρεύμα, όπου εύρον τον αδελφόν μου, και δεκαπέντε άλλους ληστές. Έμεινα τότε με αυτούς».³⁸

Η μάγκα ή, αλλιώς, μπουλούκι, δηλαδή η μικρότερη μονάδα στο εσωτερικό μιας ομάδας τοπικών ενόπλων συγκροτείται, συνήθως, στη βάση σχέσεων συγγένειας αίματος.³⁹ Αλλά και στην αρματολική ομάδα, το

36. Λ. Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21», Αθήνα, Τσουκαλά, 1956, σ. 11.

37. Πρβλ.: «Ο ένοπλος του ελλαδικού αγροτικού χώρου μνημονεύεται βέβαια και ως μοναχικός ληστής, αλλά στην πραγματικότητα δεν μπορεί να υπάρχει παρά μονάχα συσσωματωμένος». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 44.

38. Γ.Α.Κ., Αρχείο Βακάλογλου, αρ. 503, Ανάκριση του ληστή Νικολάου Παλιουράκη, Λιβαδιά 22 Μαρτίου 1856 — παρατίθεται στο Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 309-315.

39. J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 29, 52-53, 58.

οργανωτικό μοντέλο που ακολουθείται προσομοιάζει με αυτό της συγγενικά οργανωμένης ομάδας. Ο Ν. Κασομούλης απαριθμώντας τα μέλη της οικογένειας των Στορναραίων, αρματολών Ασπροποτάμου, μας δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Από <τους> τρεις υιούς του Γέρου Στορνάρη Ευθύμιον, Ζαρακλήν και Γιαννάκην εγεννήθησαν έως 15 άλλα <παιδιά>, όπου ήτον εξαδέλφια 15 πρώτα <όλα>. Ο Ευθύμιος ήτον ο πρώτος καπιτάνος· είχεν πέντε υιούς, τον Νικόλαον, Στέριον, Κώσταν, Γεώργιον και Μήτρον, Ο Νικόλαος διεδέχθη τον πατέρα του. (...) Οι τρεις τούτοι κλάδοι των πρωτοξάδελφων <Στορναραίων>, υπανδρεμένοι, όλοι με υιούς και θυγατέρας ανηλίκους, συμποσούντο έως 80. Ας εξηγηθώμεν <αναλυτικώς> καλύτερα. Ο καπιτάνος Νικόλαος Στορνάρης είχεν τέσσαραις θυγατέραις και τρεις υιούς· και από τους λοιπούς άλλοι τρεις υιούς και άλλοι πέντε, <ώστε> συμποσούντο έως 120 ψυχαίς μόνον τα μέλη της οικογένειας των».⁴⁰

Οι δεσμοί συγγένειας των μελών της ομάδας προσδιορίζουν, ασφαλώς, το περιεχόμενο της ταυτότητας που συγκροτείται στο εσωτερικό της και, συνακόλουθα, τις διαδικασίες με τις οποίες επιχειρείται να διασφαλιστεί η ομόνοια και η συνοχή των ενόπλων της. Εδώ, θα πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα το «όνομα» με το οποίο γίνεται γνωστή και αποκαλείται η ομάδα και το οποίο, θυμίζοντάς μας τις πρακτικές που ακολουθούνται στο οικογενειακό/συγγενικό πλαίσιο, φαίνεται να μνημονεύει κάποια κοινή

40. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 267. Επίσης, σημειώνει αλλού: «...οι δε 80 όλοι <μεταξύ των> αδελφοί και εξαδέλφοι και συγγενείς —και υποχρεωμένοι προς ημάς— στρατιώται». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των ελλήνων. 1821-1833*, τ. Β', Αθήνα, 1940, σ. 339. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι σε αυτή την πέραν των ογδόντα ενόπλων ομάδα, εκτός από εκείνους που συνδέονται με διάφορους δεσμούς συγγένειας ο Ν. Κασομούλης σημειώνει πως υπάρχουν και ένοπλοι «υποχρεωμένοι προς ημάς». Παρατηρούμε, δηλαδή, πως στις περιπτώσεις αυτές η αμοιβαιότητα οφείλεται στο μηχανισμό της υποχρέωσης/ανταπόδοσης που περιγράψαμε στα προηγούμενα. Ως προς τους δεσμούς συγγένειας μεταξύ των μελών της ένοπλης ομάδας, ενδεικτικοί είναι οι στίχοι από κλέφτικα τραγούδια: «Εχάσαμε την κλεφτουριά και το λεβέντη Κώστα./ οπού 'χε δώδεκα αδερφούς και τριανταδυό ξαδέρφια», «Έλα να προσκυνήσεις με ταδέρφια σου/ και με τους ειδικούς σου, τα ξαδέρφια σου», και, «Σαράντα κλέφτες ήτανε, όλ' αδερφοξαδέρφια». Από τα τραγούδια: «Του Κώστα», στο Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 53· «Ο παπάς γραμματικός» και «Γιωργάκης Κιαγκέλης», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 212, 242.

καταγωγή· για παράδειγμα: «Στορναραίοι», «Κατσαντωναίοι», «Μπακολαίοι» ή «Γωγαίοι». Είναι, επίσης, ενδεικτικό ότι ο Ν. Κασομούλης δεν κάνει λόγο για ομάδες αλλά για οικογένειες ενόπλων, ενώ, παρουσιάζοντας τις σημαντικότερες από αυτές, αφηγείται την πορεία τους στο χρόνο μέσα από το γενεαλογικό τους δέντρο.⁴¹

Επίσης, σε ό,τι αφορά στις σχέσεις που θεσμίζονται και τις ταυτότητες που συγκροτούνται στο εσωτερικό κάθε ομάδας ενόπλων είναι σημαντικό ότι κατά την παρουσίαση των «γενεαλογιών» αυτών ο Ν. Κασομούλης δεν καταγράφει μόνο τους συγγενείς αλλά, επιπλέον, τα πρωτοπαλίκαρα, τα ψυχοπαίδια καθώς και τους σημαντικότερους των «οπαδών».⁴² Η ομάδα, λοιπόν, αν και είναι αναμφισβήτητα «οικογενειακή», παρόλα αυτά δεν αποτελείται μόνο από ένοπλους που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος.⁴³

41. Πρβλ.: «...απαιτείται να ιδούμεν πραγματικώς το ιστορικόν των όσων εισέτι γεγεαλογιών επροφθάσαμεν, και να ιδούμεν (...) και ποίαι εξ αυτών οικογένεια κατεστράφησαν». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 8.

42. Αυτόθι, σσ. 10-18, 28-40.

43. Ο Γ. Κολιόπουλος σημειώνει ότι «η συμμορία ήταν ένωση ατόμων, με συγγενικούς ή άλλους δεσμούς μεταξύ τους (...) Η πιο συνηθισμένη μορφή απλής συμμορίας ήταν η “οικογενειακή”, τον πυρήνα της οποίας αποτελούσαν συγγενείς όλων των βαθμών.(...) Από την άποψη αυτή η συμμορία αντανάκλουσε την παραδοσιακή κοινωνία στην οποία λειτουργούσε, όπου η οικογένεια, η ευρεία συγγένεια, δέσποζε στις σχέσεις των ανθρώπων». Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 218. Θα πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι ο Γ. Κολιόπουλος αναφέρεται σε ομάδες ληστών οι οποίες δρουν στα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Αναφέρεται, δηλαδή, σε μια συνάφεια που προσδιορίζεται από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και στην οποία, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, παράγονται δυναμικές ρήξεων στους χώρους των ενόπλων επιφέροντας την έκπτωση και περιθωριοποίησή τους, καθώς και την ποινικοποίηση των πρακτικών τους. Έτσι, παρότι στους ληστές των μέσων του 19ου αιώνα μπορούμε να εντοπίσουμε συνέχειες και επιβιώσεις σε σχέση με τους τοπικούς ένοπλους της προεπαναστατικής περιόδου, θα πρέπει να σημειώσουμε, ταυτόχρονα, ότι στους χώρους των ληστών επέρχονται ρήξεις και ασυνέχειες που εκβάλλουν, ασφαλώς, και στις διαδικασίες συγκρότησης της ληστρικής ομάδας. Για παράδειγμα, ενώ οι δεσμοί συγγένειας εξακολουθούν να προσφέρουν το πλαίσιο συνεργασίας και συμμαχίας μεταξύ των ενόπλων, ο αριθμός των ενόπλων της ομάδας είναι κατά πολύ μικρότερος (συνήθως 5-10) και, το σημαντικότερο, δεν είναι σταθερός. Αντίθετα, η σύνθεση της ομάδας διαφοροποιείται από επιχείρηση σε επιχείρηση, γεγονός που αντανάκλα τόσο στη συνοχή και γενικά στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ενόπλων όσο και στις ταυτότητες που συγκροτούνται στο εσωτερικό της ομάδας. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. και Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 282-283.

Σχηματοποιώντας θα λέγαμε ότι σε κάθε ομάδα τοπικών ενόπλων εκτός από το βασικό πυρήνα, ο οποίος συντίθεται από συγγενείς εξ αίματος, συναντάμε και άλλους ένοπλους που συνδέονται με τους πρώτους με δεσμούς πνευματικής συγγένειας, αδελφοποίησης και, κάποτε, αγχιστείας. Συναντάμε ακόμη ψυχοπαίδια, ενώ υπάρχουν πάντοτε και ένοπλοι που δεν είναι συγγενείς κανενός.⁴⁴ Ωστόσο, σε ό,τι αφορά στις σχέσεις εκείνων που δεν ανήκουν στο συγγενικό κύκλο με τους υπόλοιπους —συγγενείς μεταξύ τους— ένοπλους της ομάδας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι και πάλι τα στερεότυπα που παραπέμπουν στις σχέσεις μεταξύ συγγενών είναι εκείνα με τα οποία επιχειρείται, ρητορικά τουλάχιστον, η επιβεβαίωση της αμοιβαιότητας και, συνακόλουθα, η διασφάλιση της συνοχής στο εσωτερικό της. Έτσι, παρατηρούμε ότι στα κλέφτικα τραγούδια ο καπετάνιος φέρεται συχνά να αποκαλεί τους ένοπλους της ομάδας ως «παιδιά» του. Παραθέτουμε, ενδεικτικά μόνο, μερικούς στίχους:

«Ακούστε, παλληκάρια μου κ' εσείς παιδιά δικά μου·
δε θέλω κλέφτες για τραγιά, κλέφτες για τα κριάρια,
μον' θέλω κλέφτες για σπαθί, κλέφτες για το τουφέκι».

«Παιδιά μου μη σκοτίζεστε κ' εγώ σας το ζηγιάω:
Τούρκους πολλούς θα κόψουμε, θα πάρουμε και πλιάτσκα».

«Τον ψυχογιό του φώναξε και στα παιδιά του λέει·
παιδιά μου, ζώστε τα σπαθιά και πάρτε τα τουφέκια
να πάμε για να κάψουμε το έρημο Λιβιάδι».⁴⁵

44. Πρβλ.: «Πού είσαι Αντρίτσε μπράτιμε κι Αλεξαντρή κουμπάρε;» «Πού είστε παλληκάρια μου, πού είσαι ψυχογιέ μου». «Του Βλαχοθανάση» και «Ο θάνατος του Λιάκου», στο Αλ. Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 91 και 51, αντίστοιχα.

45. «Ο Νάννος», «Ο Κατσαντώνης» και «Ο Νικοτσάρας», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 146, 253, 146, αντίστοιχα. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος που παραθέτει ο Μακρυγιάννης: «Νάρθωμε μαζί σου κι εμείς, καπετάνε, με τους συντρόφους μας, μου λένε (...) Νάρθετε παιδιά μου». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σ. 144. Πρβλ. το διάλογο που παραθέτει ο Ν. Κασομούλης, ανάμεσα στον ίδιο και τον Ν. Στορνάρη, τον αρχηγό της οικογένειας των Στορναραίων των οποίων ο Ν. Κασομούλης υπήρξε για ένα διάστημα γραμματικός: «[Ν. Στορνάρης:] ...εγώ όλους <σας> θεωρώ ως πατέρας και αδελφούς (...) Παιδί μου Νικόλα, ολίγον εστάθης μαζί μου, πλην πολύ κατάλαβα (...) Σε ονόμασα υιόν μου, και σε νομίζω έναν από τους υιούς μου. Αφιέρωσε τον εαυτόν σου, και συ και ο αδελφός σου, εις εμένα, και θέλω φροντίσει ως πατήρ σας δια το

Η εμπιστοσύνη, η συνοχή, η αμοιβαιότητα στο εσωτερικό της ομάδας ανάγονται σε συμπεριφορές που προσομοιάζουν με εκείνες μεταξύ συγγενών, τις παραστάσεις των οποίων άλλωστε ανακαλούν: η υπακοή προς τον αρχηγό, η εμπιστοσύνη και το αδιαμφισβήτητο στις αποφάσεις του και, από την άλλη, η «πατρική» φροντίδα του καπετάνιου προς τα «παιδιά» του ανακαλούν πρότυπα που παραπέμπουν στη σχέση πατέρα-γιου. Στη βάση αυτή το λεκτικό «ιδίωμα της συγγένειας»,⁴⁶ στην προκειμένη περίπτωση η φράση «παιδιά μου», καλείται να στεγάσει ηθικά και να επικυρώσει κοινωνικά μια σχέση παριστώντας την ως συγγενική. Έτσι, εκβάλλει στη θέσμιση και οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της ομάδας προσδιορίζοντας ακριβώς το συγκεκριμένο τρόπο θέσμισης και οργάνωσή τους.⁴⁷

καλό σας (...) [N. Κασομούλης:] Άκουγε, πατέρα μου, ειλικρινώς σε το λέγω». N. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 277, 280, 282, 283, αντίστοιχα.

46. Σε μελέτη της για τις σχέσεις συγγένειας η Μ. Κέννα υποστηρίζει ότι εμπιστοσύνη και σχέσεις συνεργασίας έξω από την οικογένεια είναι πιθανές μόνο αν λεχθούν στο συγγενικό ιδίωμα. Δημιουργείται έτσι αίσθηση οικειότητας που, στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας, αποτελεί εγγύηση για την ενδεχόμενη συνεργασία. Μ. Kenna, «The idiom of family», ό.π., σ. 347-362. Επίσης, ο Ρ. Τζάστ [«Στους πλουσιότερους άνδρες, νεότερες γυναίκες. Η περίπτωση του Μεγανησιού στο Ιόνιο», στο, C. Pialt, *Οικογένεια και περιουσία*, ό.π., σ. 204], σε άρθρο του σχετικά με τις γαμήλιες συμπεριφορές στο Μεγανήσι, αναφέρει πως οι Μεγανησιώτες αν και γνωρίζουν τις λέξεις «προξενητής» και «προξενήτρα» δεν τις χρησιμοποιούν και, παρόλο που μεταξύ τους δεν υπάρχει δεσμός συγγένειας προτιμούν να αποκαλούν τους ανθρώπους αυτούς «συμπέθερο» και «συμπεθέρα». Έτσι, η οικειότητα μεταφράζεται σε μια «γλώσσα» (ιδίωμα συγγένειας) και μεταγράφεται σε μια συνάφεια όπου λαμβάνει την κοινωνικά αποδεκτή της μορφή (οικογένεια, σχέσεις συγγένειας). Στην ίδια κατεύθυνση, ο Μ. Γκοντελιέ σημειώνει πως οι Βουσμάνοι «χρησιμοποιούν τους όρους συγγένειας που δηλώνουν τα αδέρφια και τους συγγενείς άλλων γενεών σε κάθε άτομο που φέρει το ίδιο όνομα με αυτούς, δηλαδή με τους εξ αίματος και με τους εξ αγχιστείας συγγενείς, δίχως να ανήκει σε αυτές τις κατηγορίες συγγενών. Συμπεριφέρονται σε αυτούς τους “κατ’ όνομα συγγενείς” με τον ίδιο τρόπο που συμπεριφέρονται στους πραγματικούς συγγενείς τους και αναμένουν την ίδια αμοιβαιότητα». Μ. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, τ. Α', ό.π., σ. 177.

47. Στο σημείο αυτό θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε και πάλι ένα απόσπασμα από το διάλογο του Ν. Κασομούλη με τον Ν. Στορνάρη: «[N. Στορνάρης]: Παιδί μου Νικόλα, ολίγον εστάθης μαζί μου, πλην πολύ κατάλαβα (...) Σε ονόμασα υιόν μου, και σε νομίζω έναν από τους υιούς μου. Αφιέρωσε τον εαυτόν σου, και συ και ο αδελφός σου, εις εμένα, και θέλω φροντίσει ως πατήρ σας δια το καλό σας». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 280-

Βέβαια, τόσο στα κλέφτικα τραγούδια όσο και στα Απομνημονεύματα γίνεται συχνά λόγος για εντάσεις και συγκρούσεις· κάποτε και για υπονόμηση του αρχηγού, συνήθως, από τα πρωτοπαλικάρα του. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι εκείνο που αναδεικνύεται από τις κάθε λογής μαρτυρίες είναι οι σχετικές με τη συγγένεια νοοτροπίες,⁴⁸ καθώς και οι αξιολογήσεις της για συμπεριφορές στο πλαίσιο της συγγένειας.⁴⁹ Σε αυτό το «δέον είναι», λοιπόν, η σχέση του αρχηγού με τους ενόπλους της ομάδας του μνημονεύει την παράσταση της σχέσης πατέρα και γιου και ανακαλεί τα σχετικά με αυτήν στερεότυπα.

282. Στο απόσπασμα αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μια μη συγγενική σχέση μεταγραφόμενη στο συγγενικό ιδίωμα («Σε ονόμασα υιόν μου») αποκτά εκείνη την ηθική και κοινωνική επιστέγαση («σε νομίζω έναν από τους υιούς μου») ώστε να νομιμοποιούνται συμπεριφορές που στην παραδοσιακή κοινωνία γίνονται αποδεκτές όταν αφορούν σε πρόσωπα συγγενικά συνδεδεμένα («Αφιέρωσε τον εαυτό σου», «θέλω φροντίσει ως πατήρ δια το καλό σας»).

48. Σε έρευνά της για τα κλέφτικα τραγούδια, καθώς και τα τραγούδια της Αντίστασης, η R. Van Boeschoten [*From Armatolik*, ό.π., σ. 9· βλ. και σσ. 8, 12, 112] υποστηρίζει ότι αυτά αντανακλούν κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες που «μπορεί να είναι είτε γενικές κοινωνικές αξίες, οι οποίες συνεισφέρουν στις κανονικές λειτουργίες της κοινωνίας, είτε αξίες που αντανακλούν τα συμφέροντα ιδιαίτερων ομάδων της κοινωνίας που τις παρήγαγε». Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ν. Ροτζώκος σημειώνει ότι «η μαρτυρία ως σύστημα σημασιών παράγει νόημα που αφορά σε εικόνες του κόσμου, στάσεις και συμπεριφορές που υιοθετούν και συμμερίζονται τα κοινωνικά υποκείμενα. Εικόνες, στάσεις και συμπεριφορές βάσει των οποίων αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τον κόσμο και την ένταξή τους σ' αυτόν, παρεμβαίνουν με τη δράση τους και τον οργανώνουν, τον γνωρίζουν και τον οικειοποιούνται». Ν. Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του Εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας», *δοκίμες*, 2(1994), σ. 6.

49. Σχολιάζοντας το τραγούδι του Χρ. Μιλιόνη ο Σπ. Ασδραχάς αναφέρει: «Δεν είναι όμως αλήθεια ότι την κρίσιμη στιγμή έσπασε το πλέγμα του δόλου, για να κυριαρχήσει ο κώδικας της τιμής, όπως υπαινίσσεται το τραγούδι. (...) Το τραγούδι ωστόσο δεν δέχεται την καταστρατήγηση του κώδικα [= η μέσα μεταξύ αδελφοποιητών] και με την αφηγηματική του ουδετερότητα μεταθέτει τα γεγονότα από την πραγματική στη δεοντολογική τους κλίμακα. (...) Με τη μετάπλαση του γεγονότος, με την άρνηση της παραβίασης αυτού του κώδικα, ίσως το τραγούδι να θέλει να σβήσει των προσώπων του τις ενοχές: η εξιδανίκευση εξυπηρετεί μια μείζονα ισορροπία που προϋποθέτει, ωστόσο, τη διάσταση ανάμεσα στο ιδανικό και στο πραγματικό, την τήρηση και την άρση του κώδικα της τιμής· εξιδανίκευση που εικονογραφεί επίσης τους μηχανισμούς επιλεκτικής ενσωμάτωσης στα εξουσιαστικά συστήματα». Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, ό.π., σσ. 211-212.

Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε, ανοίγοντας μια παρένθεση, να αναγνώσουμε μια επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου προς τον Ι. Γκούρα, πρωταγωνιστών στο τελευταίο επεισόδιο της σύγκρουσης του με την Κεντρική Διοίκηση. Ο Οδ. Ανδρούτσος, που γνωρίζει ότι ο Ι. Γκούρας, πρωτοπαλικάρό του άλλοτε, τον υπονομεύει συμμαχώντας με τους αντιπάλους του, σε επιστολή του τον αποκαλεί «παιδί μου Γκούρα» υπενθυμίζοντας με τη φράση αυτή τον ηθικό δεσμό ανάμεσά τους και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτόν:

«Παιδί μου Γκούρα, πολλαίς φορές εβάλθησαν οι εχθροί μας να μας διαιρέσουν, όμως δεν εκατόρθωσαν τίποτε. (...) Σου είπα πολλαίς φορές να προσέχης αυτούς και να μην τους πιστεύεις, ότι είναι διαβολουμένοι και πονηροί, και πασχίζουν να μας διώξουν και τους δύο. Όμως τα φρόνιμα παιδιά δεν τα γελούν (...) λάβε τα μέτρα σου, δια να φερθής εις αυτούς καθώς πρέπει. Η ιδική μου συμβουλή είναι να τους βγάλης όλους από την μέσην, αν θέλεις να ησυχάσωμεν από αυτούς τους διαβόλους, διότι ημπορούν εις τα ύστερα να σε δολοφονήσουν. Περισσότερα δεν έχω να σου ειπώ και, αν έχης νουν, φέρου σαν παλληκάρι».

Είναι φανερό ότι ο Οδ. Ανδρούτσος επιχειρεί να επαναφέρει τον Ι. Γκούρα με το μέρος του, να (επανα)συστήσσει/ενεργοποιήσσει δηλαδή τη συμμαχία. Για να το πετύχει αυτό, μάλιστα, μνημονεύει τη στενή τους σχέση χρησιμοποιώντας τόσο το λεκτικό ιδίωμα της συγγένειας («παιδί μου»), όσο και την παράσταση της σχέσης πατέρα-γιου («τα φρόνιμα παιδιά δεν τα γελούν»). Σύμφωνα με την αφήγησή του «οι εχθροί», οι κοινοί τους εχθροί, επιχειρούν, όπως και στο παρελθόν, να διασπάσουν τη συνοχή της ομάδας των συγγενών («πολλές φορές εβάλθησαν να μας διαιρέσουν») και στη συνέχεια να τους εξοντώσουν ευκολότερα («πασχίζουν να μας διώξουν και τους δύο»).

Στο σημείο αυτό συναντάμε δοξασίες και στερεότυπα σχετικά με τη διάσπαση της συνοχής και τις διενέξεις ανάμεσα στα μέλη μιας συγγενικά οργανωμένης ομάδας, διενέξεις που οδηγούν στην κοινωνικοπολιτική αποδυνάμωσή της. Στο ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε στις σελίδες που ακολουθούν. Εδώ να τονίσουμε μόνο ότι σύμφωνα με τη λογική αυτή η ισχύς μιας ομάδας έχει να κάνει με τη συνοχή που τη διακρίνει στο εσωτερικό της

—συνοχή η οποία αναγνωρίζεται με όρους συγγένειας—,⁵⁰ δηλαδή με τη διαρκή επιβεβαίωση της αμοιβαιότητας μεταξύ των μελών της ή, αλλιώς, με το συνδυασμό των συμφερόντων και το συντονισμό της δράσης τους.

Στην κατεύθυνση αυτή, λοιπόν, ο Οδ. Ανδρούτσος ανακαλεί παρόμοια στερεότυπα και δοξασίες υπενθυμίζοντας στον Ι. Γκούρα πως αν συνδράμει τους «εχθρούς», τότε θα είναι ο ίδιος το επόμενο θύμα τους («ημπορούν εις τα ύστερα να σε δολοφονήσουν»). Έτσι, του ζητά να φερθεί «σαν παλληκάρη», δηλαδή σαν άξιο τέκνο που με τη στάση του φροντίζει για το συμφέρον της οικογένειάς του. Με άλλα λόγια, του υπενθυμίζει το χρέος του («να φερθής εις αυτούς καθώς πρέπει»), το οποίο κατά το παρελθόν είχε με επιτυχία εκπληρώσει («πολλαίς φοραίς εβάλθησαν (...) δεν εκατόρθωσαν τίποτε».⁵¹

Η επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου προς τον Ι. Γκούρα μαρτυρεί ασφαλώς για ένα από τα επεισόδια του πολιτικού ανταγωνισμού στο πλαίσιο της επανάστασης του εικοσιένα. Δε μαρτυρεί, όμως, μόνο γι' αυτό αλλά και για «κάτι άλλο βαθύτερο που δεν το εκφράζει ο μάρτυρας, αλλά που υπόκειται

50. Πρβλ.: «...το ηθικόν όλων ετούτων των στρατιωτών δεν ήτον άλλο παρά γενναιότης τόσον των αξιωματικών <όσον> και <των> στρατιωτών. Εφαίνοντο ως μια οικογένεια όλοι δια την ομόνοιαν των». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α', σ. 249. Πρβλ. τους στίχους: «Τον Γιανν' Μαμούρη σκιάζομαι, τον Γιανν' Μαμούρη φοβούμαι/ γιατ' έχει ασκέρι διαλεχτό, αδέρφια και ξαδέρφια». Από το δημοτικό «Παπα Κώστας Τσαμάλας», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σσ. 20-21.

51. Η Επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου στον Ι. Γκούρα, με ημερομηνία 21 Μαΐου 1824, παρατίθεται στο Μπ. Άννινος, *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα, Εστία, 1925, σσ. 47-48. Αλλά και ο γερο-Πανουργιάς καταφεύγει σε παρόμοιες ρητορικές πρακτικές, σε μια προσπάθεια να πείσει τόσο το Γκούρα όσο και το γιο του, το Νάκο Πανουργιά, να βοηθήσουν τον Ανδρούτσο: «Παιδί μου Γκούρα και Νάκο σας εύχομαι πατρικώς. (...) αν είστε παιδιά μου και θέλετε την ευχή μου (...) Γκούρα παιδί μου, επιμελήσου να έλθη από το χέρι σου η ευεργεσία αυτουνού και δεν χάνομε. εγώ είμαι, κάτι γνωρίζω» Από επιστολή του Πανουργιά στον Γκούρα και τον Νάκο Πανουργιά, 8 Φεβρουαρίου 1825. Αυτόθι, σσ. 61-62. Μα και ο Μακρυγιάννης σχολιάζοντας το περιστατικό αναφέρει: «Πήγανε αναντίον του δυστυχή Δυσσέα. Ακούγοντας ότι έρχεται αναντίον του ο δικός του ο Γκούρας, το παιδί του, όπου αυτός τον δόξασε, μπιστεύτηκε και βήκε και παραδόθη εις το παιδί του». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 181. Να σημειώσουμε πως ο Γκούρας είναι συγγενής και του Πανουργιά. Βλ. σχετικά, τις σημειώσεις του Γ. Βλαχογιάννη που επιμελήθηκε την πρώτη έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του ρουμελιώτη οπλαρχηγού, Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα, Βαγιονάκη, 1947, σ. 163.

στη μαρτυρία του»:⁵² για τον πολιτικό πολιτισμό των ανθρώπων των όπλων, για τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους οι ένοπλοι αναγνωρίζουν και οργανώνουν τις κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις και νοηματοδοτούν και νομιμοποιούν τη συμμετοχή τους σε αυτές. Μαρτυρεί, επίσης, για το ότι στα χρόνια της επανάστασης δοκιμάζεται η συμμαχική πλευρά των δεσμών συγγένειας στους χώρους των ενόπλων, ζήτημα στο οποίο θα σταθούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Σχολιάζοντας την επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου κάναμε λόγο για δοξασίες και στερεότυπα σχετικά με τις έριδες και τις αντιπαραθέσεις μεταξύ συγγενών και είδαμε ότι και στους χώρους των ενόπλων η συνοχή και η αλληλεγγύη αναγνωρίζεται και φέρεται με όρους σχέσεων συγγένειας. Εδώ θα σταθούμε στο ζήτημα των ενδοοικογενειακών συγκρούσεων, οι οποίες εμφανίζονται συχνά στους χώρους των ενόπλων και μάλιστα με όρους βίας, ένοπλης δράσης.⁵³

Η αποδιάρθρωση των δεσμών αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα σε διαφορετικούς οικογενειακούς κλάδους, η οποία αφορά συνήθως σε διαμάχες για τον έλεγχο του «προγονικού» αρματολικιού, θέτει σε δοκιμασία τις σχέσεις μεταξύ των οικογενειακών κλάδων που μετέχουν της διένεξης και, κάποτε, οδηγεί σε οριστική ρήξη. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι διακυβεύονται οι δεσμοί συγγένειας ως το πλαίσιο εκείνο όπου στην παραδοσιακή κοινωνία και, συνακόλουθα, στους χώρους των ενόπλων επιχειρείται η συγκρότηση της ομάδας των ενόπλων και η οργάνωση των σχέσεων στο εσωτερικό της και αναζητείται η σύσταση συμμαχιών με όρους διάρκειας. Αντίθετα, οι διαμάχες και αντιπαραθέσεις μεταξύ συγγενών επιχειρείται συχνά να νομιμοποιηθούν σε αναφορά, και πάλι, προς τις αξίες και τα στερεότυπα που αφορούν στη συγγένεια. Ακόμη περισσότερο, οι νέες συμμαχίες που θα συστήσουν θα επιχειρηθούν και πάλι στη βάση κάποιου (νέου) δεσμού συγγένειας.⁵⁴

52. Σπ. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: Η μαρτυρία του *Χρονικού των Σερρών*, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», στο *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 182.

53. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σύγκρουσης των γενεαλογικών κλάδων των Σταθαίων. Βλ., σχετικά, Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 230-252.

54. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, ό.π., σσ. 243.

Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις θεωρούνται και αντιμετωπίζονται ως θεμιτές ή, τουλάχιστον, ότι γίνονται αποδεκτές και νομιμοποιούνται, ώστε να κάνουμε λόγο για αμφισβήτηση ή, ακόμη περισσότερο, για επαναπροσδιορισμό των μορφών κοινωνικής οργάνωσης και, ταυτόχρονα, για ανασηματοδότηση των σχέσεων συγγένειας και διαφοροποίηση των λειτουργιών τους. Αντίθετα, όπως σημειώσαμε σχολιάζοντας την επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου, επικρατούν στερεότυπα σύμφωνα με τα οποία η διχόνοια επιφέρει στη συγγενικά οργανωμένη ομάδα «παραλυσίαν κι αφανισμόν».⁵⁵ Στο πλαίσιο αυτό η σύγκρουση μεταξύ των ενόπλων μιας ομάδας, «ήτις κατατρώγουσα τα σπλάχνα της», θεωρείται ως η σημαντικότερη αιτία της παρακμής των «αρχαιοτέρων» οικογενειών.⁵⁶ Διαφορετικά: η παρακμή κάποιων ισχυρών αρματολικών οικογενειών και η έκπτωση από τους ρόλους που επιτελούσαν, όπως και η ανάδειξη νέων τοπικών αυθεντιών αναγνωρίζονται με όρους διένεξης/συνοχής στο εσωτερικό των ομάδων αυτών:

«Παρατηρήται λοιπόν εκ τούτων όλων ότι η οικογένεια αυτή — και οι οπαδοί των— μετά τον θάνατον του Λάππα αυξηθείσα εις τον υπέρτατον βαθμόν, εις καμίαν περίστασιν δεν εβλάφθη εις το παραμικρόν, παρά όταν τους κατέλαβεν η ασυμφωνία μετά του αρχηγού των».

«Ανηλίκων όντων των υιών του Κώστα και Χρήστου, ανεδέχθη τούτο ο δεύτερος αδελφός του Γιαννάκης· δια το ανόητον του φέρσιμον και ματαιοφροσύνην του δυσαρεστήσας πρώτον τον αδελφόν του Δήμον και τους ανεψιούς του και οπαδούς — κατασταθέντες [ούτοι] έρμαιον της διχονοίας μεταξύ των, μέχρι τέλους δε μη δυνάμενοι να ανθέξουν εις τας επιβουλάς, αφεθέντες εις την διάκρισην των εχθρών των, αφού έδωσαν εις την επαρχίαν

55. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, ό.π., σ. 76. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Γ. Καραϊσκάκης, σε επιστολή του προς άλλους καπετάνιους χαρακτηρίζει ως «παραλυσία» την έκπτωση αξιών και δεσμών και περιγράφει με όρους διχονοίας τις συγκρούσεις που παράγονται στους χώρους των επαναστατών στα χρόνια του Εικοσιένα. Βλ., σχετικά, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Β', ό.π., σ. 405, όπου και παρατίθεται η σχετική επιστολή.

56. Ο Ν. Κασομούλης αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι ο άνθρωπος που δεν έχει συγγενείς είναι «ως δένδρον άκαρπον χωρίς ρίζας, το οποίον μικρός άνεμος αν φυσήση ρίπτει κάτω και κόπτουν όλοι ξύλα». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 100.

ταύτην να γίνη το παίγνιον των δερβεναγάδων και των νεοφανέντων ληστών, ούτοι περιφερόμενοι (...), αλησμονηθέντες από τους κατοίκους και από τους συγγενείς των και οπαδούς, ως βλαπτικοί μάλλον εθεωρούντο. (...) πολεμούμενοι πανταχόθεν από τας διχονοίας των συνδρόφων, τας οποίας ενέσπειρον οι ίδιοι <δια> να τους ελκύσουν εις εαυτούς ο καθείς».

«...τα τέκνα των ή εκ της αντιζηλίας ή εκ της αναθροφής μη δυνάμενοι να εξακολουθήσουν να φυλάττουν την ιδίαν σύμπνοιαν, εξώκειλον πολλάκις από τον αληθην δρόμον της πολιτικής και ως εκ τούτου λαβόντες αφορμήν οι έξωθεν μικρότεροι πρόκριτοι δεν έλειπον να υποκινούν τας κατ' αυτών δυσαρρεσκείας των Οθωμανικών αρχών <δια> να φέρουν την πτώσιν των».⁵⁷

Ανακαλούνται, λοιπόν, στερεότυπα σύμφωνα με τα οποία η δύναμη μιας ομάδας, η συνοχή και η συνέχειά της στο χρόνο συνδέονται με την ποιότητα των σχέσεων (συγγένειας) μεταξύ των ενόπλων στο εσωτερικό της. Αναμφισβήτητα, στους χώρους των ενόπλων (και όχι μόνο) η σύγκρουση ανάμεσα σε συγγενικούς κλάδους εξασθενεί την οπλική και, συνακόλουθα, την κοινωνικοπολιτική ισχύ τους. Εκείνο, όμως, που θα θέλαμε να τονίσουμε εδώ σε σχέση με τα στερεότυπα αυτά είναι ότι μέσα από αυτά υποδεικνύονται, αν και με αρνητικό τρόπο, οι λειτουργίες που επιτελούν και οι σημασίες που αποκτούν οι δεσμοί συγγένειας κατά τη συγκρότηση μιας ομάδας τοπικών ενόπλων, την οργάνωση των σχέσεων στο εσωτερικό της και την ενεργοποίηση κοινωνικοπολιτικών στρατηγικών για την κοινωνική αναπαραγωγή των ενόπλων ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στο οθωμανικό πλαίσιο η επιβεβαίωση της κυριαρχικής ικανότητας των ενόπλων συνδέεται με το αρματολίκι και ότι η ανάδειξη ενός ισχυρού τοπικού ένοπλου σε αρματολό προϋποθέτει τη συγκρότηση και δράση της ένοπλης ομάδας. Ακριβέστερα, η αναπαραγωγή των ενόπλων ως κοινωνικής ομάδας που κυριαρχεί μέσω των όπλων σε μια περιοχή και, συνακόλουθα, ασκεί εξουσιαστικούς ρόλους έχει να κάνει (και) με τη «διατήρηση συμπαγών ομάδων στη βάση της οικογένειας, [δηλαδή τη]

57. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 94, 28-29, 87, αντίστοιχα.

συνέχεια των ομάδων αυτών μέσα στο χρόνο, ανεξάρτητα από την προσωπική μοίρα των ατομικών φορέων της ανταρσίας».⁵⁸

Το ζήτημα της συνοχής της ομάδας και της συνέχειάς της στο χρόνο θέτει το ζήτημα των διαδικασιών μεταβίβασης της εξουσίας του καπετάνιου. Όπως θα δούμε, στις διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας που προκρίνονται στους χώρους των ενόπλων ακολουθούνται, συνήθως, πρακτικές κληρονομικής διαδοχής. Έτσι, όπως συμβαίνει στις κοινωνίες αυτές, η μέριμνα κάθε «οικογένειας» ενόπλων για πολλά αρσενικά παιδιά εγγράφεται σε στρατηγικές επιβεβαίωσης της κυριαρχίας της ομάδας σε τοπικό επίπεδο, τόσο συγχρονικά όσο και, πολύ περισσότερο, διαχρονικά. Στο πλαίσιο αυτό, αν τα θηλυκά παιδιά «προσφέρουν», μέσω του γάμου τους με γόνους οικογενειών ενόπλων γειτονικών, συνήθως, αρματολικιών, συμμάχους για την ενίσχυση της ένοπλης ομάδας, στα αρσενικά παιδιά εναπόκεινται οι προσδοκίες της ομάδας για τη διατήρησή της στο χρόνο.

Οι πρακτικές διαδοχής στην αρχηγία που ακολουθούνται στο εσωτερικό της ομάδας προσομοιάζουν με τις πρακτικές κληρονομικής διαδοχής που προκρίνονται στο οικογενειακό/συγγενικό πλαίσιο.⁵⁹ Σε περιπτώσεις ωστόσο που δεν μπορεί να ακολουθηθεί η κληρονομική διαδοχή κατά τις διαδικασίες μεταβίβασης της αρχηγίας, είτε γιατί δεν υπάρχουν αρσενικά παιδιά είτε γιατί αυτά δε διαθέτουν τις ικανότητες που απαιτούνται για να διεκδικήσουν αρχηγικούς ρόλους,⁶⁰ η συνοχή και η συνέχεια της ομάδας επιχειρούνται με

58. Σπ. Ασδραχάς, «Βιβλιοκρισία: Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα. Επιμέλεια Αλέξης Πολίτης (Ερμής, Αθήνα 1973)», *Ελληνικά*, 27(1975), σ. 430.

59. Πρβλ.: «...εγέννησεν ο μεν Λάζος τέσσαρας υιούς περιφανείς τον Γιάννην, όστις τον διεδέχθη ως πρωτότοκος» «Φονευθείς ο Λάππας, κατά τους κανόνες των Αρματολών, το Καπιτανάτο ανήκε εις το Γερό-“Στρογγύλην” ως στενότερος συγγενής τούτου, και όλοι οι οπαδοί του το έδιδαν με ευχαρίστησιν». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 22, 24. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Μπασδέκη που κυριαρχεί στα αρματολίκια Πηλίου για περισσότερο από μισό αιώνα. Βλ., σχετικά, Αλ. Πολίτης, «Η “μορφή” του καπετάν Μπασδέκη», *Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων*, Αθήνα, 11(1987), σσ. 3-15.

60. Πρβλ.: «Στη συγκρότησή του σε κοινωνικό στρώμα, ο αρματολισμός δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της κάστας, μολοντί η κληρονομική διαδοχή σε πολλές περιπτώσεις εμφανίζεται σχεδόν παγιωμένη· αντίθετα, η κινητικότητα, που προσιδιάζει σε κοινωνικά σύνολα χωρίς κλειστή διαστρώματωση, του προσδίδει τη μορφή ενός ανανεώσιμου και ανοικτού στρώματος. (...) Μέσα στην ίδια την αρματολική ομάδα η κινητικότητα εκφράζεται με την προώθηση σε ηγετικές θέσεις ατόμων που αποκτούν όποιαν ακτινοβολία και όσες ιδιότητες ταιριάζουν στα αρματολικά πρότυπα». Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία*, ό.π., σσ.

τη δημιουργία δεσμών που προσομοιάζουν με αυτούς της συγγένειας αίματος. Αναφερόμαστε, κυρίως, στα λεγόμενα ψυχοπαίδια.⁶¹ Έτσι, όταν για τον ένα ή τον άλλο λόγο η κληρονομική διαδοχή δεν είναι δυνατό να ακολουθηθεί, τότε τα ψυχοπαίδια αναδεικνύονται συχνά σε πρωτοπαλίκαρα.⁶²

Εναποθέτοντας την ηγεσία της ομάδας σε οιονεί συγγενείς, επιχειρείται, έστω και με τον τρόπο αυτό, η οικογενειακή «συνέχεια». Ίσως εδώ να βρίσκεται ο λόγος που οι ψυχογιοί αλλά και τα πρωτοπαλίκαρα αποκτούν συχνά ως επώνυμο το μικρό όνομα του καπετάνιου και «πατέρα» τους.⁶³ Είναι, επίσης, χαρακτηριστική η εικόνα του ετοιμοθάνατου καπετάνιου που αφήνει στον ψυχογιό ή σε κάποιον άλλο συγγενή την ευθύνη όχι μόνο της ομάδας αλλά και της οικογένειάς του. Αντίστροφα: η αναγόρευση κάποιου συγγενή σε προστάτη της οικογένειας του νεκρού καπετάνιου συνιστά ταυτόχρονα ανάδειξη στην αρχηγία της ένοπλης ομάδας.⁶⁴

231-232. Για την κληρονομική διαδοχή στον αρματολισμό βλ., επίσης, J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 58· R. Van Boeschoten, *From armatolik*, ό.π., σ. 113.

61. Πρβλ.: «Σώπα μωρέ κλεφτόπουλο, και μη το μαρτυρήσεις,/ και να σε πάρω ψυχογιό, βαριά να σε πλουτίσω,/ για να βαστάς το διμισκί και το χρυσό ντουφέκι». «Η Διαμάντω», στο Αλ. Πολίτης, *Το δημοτικό*, ό.π., σ. 123.

62. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, τον Γιάννη Δυοβουνιώτη ο οποίος από ψυχογιός του Ανδρίτσου έγινε πρωτοπαλίκαρό του. Βλ. Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 54. Η περίπτωση ψυχογιών που είναι ταυτόχρονα και πρωτοπαλίκαρα εμφανίζεται και στο λαϊκό ληστρικό μυθιστόρημα. Βλ., σχετικά, Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό λαϊκό ληστρικό μυθιστόρημα. 1900-1930*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1994, σ. 204.

63. Οι ψυχογιοί και τα πρωτοπαλίκαρα αναφέρονται συχνά με το μικρό όνομα του καπετάνιου κατά το πρότυπο της ονοματοθεσίας που συνηθίζεται ιδιαίτερα στις περιοχές της Ηπείρου και της Αλβανίας. Βλ., σχετικά, τις σημειώσεις του Γ. Βλαχογιάννη στο Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 26. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, το «Γιάννης του Γκούρα (Μαμούρης)» (ψυχογιός του Ι. Γκούρα), το οποίο παράβαλλε με το «Ντούλας Γώγου (Μπακόλας)» (γιος του Γώγου Μπακόλα). Για παρόμοιες πρακτικές στους χώρους των ληστών βλ., Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 223.

64. Πρβλ.: «Σε σένα, Μήτρο μου γαμπρέ, Σταθούλα ψυχογιέ μου,/ αφήνω τη γυναίκα μου, το δόλιο μου το Γιώργη,/ που 'ναι μικρός για φαμελιά κι απ' άρματα δεν ξέρει». «Του Λιβίνη», στο Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 55.

Η διαδοχή, λοιπόν, στην ηγεσία είτε ακολουθεί δεσμούς συγγένειας αίματος⁶⁵ είτε διενεργείται με την προώθηση σε ηγετικούς ρόλους πνευματικών συγγενών (π.χ. ψυχογιοί),⁶⁶ απαιτεί τις ικανότητες και τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε καπετάνιο.⁶⁷ Και στις δύο περιπτώσεις η διαδοχή, δηλαδή οι μηχανισμοί κοινωνικής κινητικότητας στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας μνημονεύουν την κληρονομική διαδοχή.

Ωστόσο, η διαδοχή αιματικών συγγενών στην αρχηγία της ομάδας αν και επιδιώκεται, δεν αποτελεί μονόδρομο. Ακολουθείται στο βαθμό που ο επίδοξος καπετάνιος ανταποκρίνεται στην εικόνα του αρχηγού που θα διασφαλίσει τη συνέχεια της ομάδας/«οικογένειας» ενόπλων. Αλλά και σε περιπτώσεις που η κληρονομική διαδοχή δεν καθίσταται εφικτή, οι πρακτικές που επεξεργάζονται οι παραδοσιακοί ένοπλοι ανακαλούν και πάλι τη διαδοχή του πατέρα από τον πρωτότοκο γιο. Επομένως, ο κεντρικός ρόλος της συγγένειας αναδεικνύεται όχι μόνο γιατί στην παραδοσιακή κοινωνία μέσα από αυτήν καθορίζονται οι οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές σχέσεις, αλλά γιατί ταυτόχρονα «χρησιμεύει ως κώδικας, ως συμβολική γλώσσα που εκφράζει τις σχέσεις των ανθρώπων».⁶⁸

Σχολιάζοντας, για παράδειγμα, την επιστολή του Οδ. Ανδρούτσου υποστηρίξαμε ότι ο ρουμελιώτης καπετάνιος διαχειρίζεται μια πολιτική

65. «Σύρτε παιδιά μου στο νερό, ψωμί να φάτε απόψε./ κι εσύ Λαμπράκη μ' ανεψιέ κάθου εδώ κοντά μου/ να, τ' άρματά μου φόρεσε, να είσαι καπετάνιος./ κι εσείς παιδιά μου πάρτε το έρημο σπαθί μου». «Του Δήμου το κιβούρι», στο Αλ. Πολίτης, *Το δημοτικό*, ό.π., σ. 87. Πρβλ.: «Υπάγει ο Χρόνης, κοίταξε, μες στον ντουρβά και βλέπει./ βλέπει το πρώτο του παιδί και πρώτο παλληκάρι». «Ο Χρόνης Λευκαδίτης», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 155.

66. Πρβλ.: «Σήκω ψυχοπατέρα μου κ' η άνοιξη μας πήρε./ να πάμε κατ' τον Έπαχτο και να πιάσουμε στράτα/ και το κεφάλι ενού πασά να βάλουμε σημάδι./ Βρε καπετάνιο δεν μπορώ, εγέρας' ο καημένος». «Ο Βλαχοθανάσης», αυτόθι, ό.π., σ. 250.

67. Πρβλ.: «...ο υιός του Γεώργιος-Δράκος Γρίβας, κατασταθείς διάδοχός του, δια το θρασύ και απότομόν του, και για το γενναίον του». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 36. Αλλού, ο Ν. Κασομούλης [Αυτόθι, σ. 127] θα χρησιμοποιήσει τη φράση «φρόνιμος αιμοβόρος». Πρβλ.: «Ο Κώστας είναι φρόνιμος, είναι και παλληκάρι». «Ιωάννης Μπουκουβάλας», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 37.

68. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, τ. Α', ό.π., σ. 90. Για τη σημασία των δεσμών συγγένειας στο έργο του Μ. Γκοντελιέ, βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Προβλήματα στην παραγωγή της ανθρωπολογικής θεωρίας. Ένα σημείωμα για την περίπτωση Maurice Godelier», *Ο Πολίτης*, 44(1981), σσ. 57-59.

σύγκρουση που εκδηλώνεται στο εσωτερικό της επανάστασης του Εικοσιένα μεταγράφοντας την με όρους συγγένειας και, συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας ρηματικές πρακτικές και ανακαλώντας αξίες, δοξασίες και στερεότυπα που παραπέμπουν στη σχέση πατέρα-γιου. Παρόμοια ισχύουν και ως προς τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ των καπετάνιων. Εδώ, βέβαια, η παράσταση που ανακαλείται δεν είναι εκείνη της ιεραρχικής σχέσης πατέρα-γιου,⁶⁹ αλλά αυτή μεταξύ αδελφών. Η συνεργασία των καπετάνιων απαιτεί την ισότιμη, κατ' αρχάς, αναγνώρισή τους παραπέμποντας στη σχέση μεταξύ αδελφών.⁷⁰ Έτσι, προσφωνήσεις και στερεοτυπικές εκφράσεις του τύπου «Γενναιότατε αδερφέ μου», «Προς τους γενναιότατους Αδερφούς», «Σε ασπάζομαι αδερφικώς», «έλαβα το αδερφικόν σου», «Μένω ο αδερφός σας», κλπ., είναι συνηθισμένες στην επικοινωνία μεταξύ οπλαρχηγών.⁷¹

69. Σε ό,τι αφορά στη σχέση πατέρα-γιου, χαρακτηριστική είναι και η διήγηση: «Οι Σουλιώται εστρατοπέδευσαν έξωθεν του χωρίου και συνήλθον εις συμβούλιον περί της αλώσεως του οχυρώματος, εν ώ ο γέρον στρατάρχης Νότης Βότζαρης ωμίλησε προς τους πατριώτας λέγων: Παιδιά μου!» Α. Κουτσονίκας, *Γενική Ιστορία*, ό.π., σ. 113. Σε παρόμοιες διαπιστώσεις, σχετικές με τις πρακτικές σύναψης συμμαχιών και τις προσφωνήσεις μεταξύ ληστών, οδηγήθηκε και ο Χ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό ληστρικό λαϊκό μυθιστόρημα. 1900-1930*, ό.π., σσ. 219-220.

70. Πρβλ.: «Και βγήκε κι αποκλείστηκε μες στο Δαδί, στη χώρα/ Τρεις μέρες κάνει πόλεμο, τρεις μέρες και τρεις νύχτες/ Στέλνει και γράφει μια γραφή πικρή φαρμακωμένη/ Σ' εσέ, Μιχάλη αδελφέ· σ' εσέ, Μιχάλη Μήτηρο/ Βλέποντας φτο το γράμμα μου ούλοι να μαζωχτείτε»· «Σ' εσέν' Ανδρούτσε μ' αδερφέ και πολυαγαπημένε»· «Το που 'σαι, Τσόγκα μ' αδερφέ κ' εσύ Λάμπρο Σουλιώτη»· «Που 'σαι, Καλέμη μ' αδερφέ και πολυαγαπημένε». Από τα τραγούδια «Ανδρίτσος και Μήτρος Μιχάλης», «Ο Θάνατος του Μήτρος Μιχάλη», «Λεπενιώτης και Νακοθέος» και «Ο θάνατος του Γυφτάκη και του Καλέμη στην Καταβόθρα», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 269, 127, 186, 276, αντίστοιχα. Αναφέρουμε, ακόμη, μερικά ενδεικτικά αποσπάσματα από τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη: «...εγώ με τους αδελφούς μου συναγωνιστάς»· «Εγώ ήμουν πολύ αγαπημένος με τον Γκούρα, ήμασταν καλύτερα από αδέλφια μ' αυτόν και με τον μακαρίτη Χαλμούκη και Θανασούλα Σουλιώτη»· «Τον αδελφό μου το Γκούρα τον έπιασα μια ημέρα και του είπα, ως αδελφός του 'λικρινής»· «Κι όλοι του οι καπεταναίοι ήταν μ' εμένα ως αδελφοί». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 12, 87, 128, 156, αντίστοιχα.

71. Πληθώρα τέτοιων προσφωνήσεων βρίσκεται στην αλληλογραφία του Ι. Ράγκου, τη δημοσίευση του οποίου επιμελήθηκε ο Στ. Παπαγεωργίου, *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Ι.Ε.Ε.Ε., 1982.

Κλείνοντας τον κύκλο της ενότητας αυτής επανερχόμαστε στο αφετηριακό σημείο. Εκεί υποστηρίξαμε ότι η έξοδος από την κοινότητα συνιστά τμήμα μόνο ενός σχεδίου στο οποίο οι ένοπλοι επενδύουν την επιστροφή τους, αλλά αυτή τη φορά ως αρματολοί. Η επιστροφή αυτή, ωστόσο, δεν είναι οριστική καθώς στη διάρκεια της «σταδιοδρομίας» τους οι ένοπλοι καλύπτουν αρκετές φορές τη διαδρομή από την κοινότητα στα όρη και αντίστροφα, εναλλάσσονται δηλαδή στους ρόλους του κλέφτη και του αρματολού. Έτσι, αυτή η περιοδικά επαναλαμβανόμενη επιστροφή δεν οδηγεί σε οριστική (επαν)ενσωμάτωση στην κοινότητα.

Ακόμη, όμως, και σε περιπτώσεις ισχυρών ενόπλων με παρουσία χρόνων στην τοπική κοινωνία ως αρματολών, ενόπλων δηλαδή με πολλαπλές εξουσίες σε τοπικό επίπεδο και συμμετοχή στις δραστηριότητες της κοινότητας αλλά και στους οικονομικούς/καταναμητικούς μηχανισμούς του κατακτητικού συστήματος, δε θα μπορούσαμε και πάλι να μιλήσουμε για ενσωμάτωση. Αυτό, γιατί οι ρόλοι που εκπληρώνουν, η παρουσία τους δηλαδή ως ηγετική ομάδα σε τοπικό επίπεδο στηρίζεται στην ένοπλη δράση, στην ικανότητα που επιδεικνύεται στη χρήση της βίας και, ασφαλώς, στη διαρκή επιβεβαίωση της ικανότητας αυτής.

Ακριβέστερα, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια «ιδιόμορφη ενσωμάτωση» που δε στηρίζεται στους εσωτερικούς καταμερισμούς ρόλων και δραστηριοτήτων στο εσωτερικό των κοινοτήτων έτσι όπως αυτές συγκροτούνται και λειτουργούν κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά στη συγκρότηση ενός θεσμού, του αρματολικιού, στη βάση του οποίου ρυθμίζονται τόσο οι σχέσεις μεταξύ των τοπικών ενόπλων και των κοινοτήτων, όσο και με τις οθωμανικές αρχές.⁷² Το αρματολίκι και, ακριβέστερα, ο διορισμός σε αυτό συνιστά την αναγκαία συνθήκη αυτής της «ιδιόμορφης ενσωμάτωσης», η οποία ωστόσο δοκιμάζεται/διακυβεύεται συνεχώς καθώς η κυριαρχία μιας ομάδας ενόπλων σε κάποιο αρματολίκι και, συνακόλουθα, οι εξουσιαστικοί ρόλοι που ασκεί σε τοπικό επίπεδο είναι υπόφοροι διαρκούς αμφισβήτησης που προέρχεται είτε από τις κοινοτικές αλλά και τις οθωμανικές αρχές είτε, συνηθέστερα, από κάποια άλλη, ανταγωνιστική προς αυτή, ομάδα ενόπλων.

72. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 46-47.

Έτσι, με τον ίδιο τρόπο που η επιστροφή των ενόπλων διενεργείται μέσω της βίας/ένοπλης δράσης και ρυθμίζεται με την αναγνώριση στο αρματολίκι, η βία είναι αυτή με την οποία θα πρέπει διαρκώς να επιβεβαιώνουν το κύρος και την αυθεντία τους ως τοπική εξουσιαστική ομάδα, να επιβεβαιώνουν δηλαδή την κυριαρχία τους στο αρματολίκι. Αν όχι, θα επιστρέψουν «στα όρη» από όπου, μετερχόμενοι πρακτικές ένοπλης δράσης, θα επιχειρήσουν και πάλι την επιστροφή τους στην κοινότητα, κάτι που όπως είδαμε επιτυγχάνεται με την αναγνώρισή τους ως αρματολών.⁷³ Έτσι, η ένοπλη δράση συνιστά για τους τοπικούς ένοπλους μηχανισμό κοινωνικής κινητικότητας, ενώ με βάση τη βία και την «ανυποταγή» οργανώνεται ένα διαφορετικό από εκείνο των κοινοτικών αρχών πλέγμα αξιών, σε αναφορά προς το οποίο εποικίζονται με σημασίες και ζητούν νομιμοποίηση οι πρακτικές βίας που μετέρχονται οι ένοπλοι.⁷⁴

73. Πρβλ.: «Τόσο οι κλέφτες όσο και οι αρματολοί αποτελούν δύο λειτουργίες που ανήκουν στο ίδιο σύνολο, την πρωτόγονη επανάσταση, της οποίας οι δυνατότητες ενσωμάτωσης μέσα στο κοινωνικό, πια, σύνολο εκδηλώνονται ιστορικά με το θεσμό του αρματολικιού, όπου ολοκληρώνεται η διαδικασία ενσωμάτωσης και στο ιδεολογικό επίπεδο: η ανταρσία βρίσκει τη δικαίωσή της στο μόρφωμα μιας κοινωνικής αυθεντίας, τον αρματολό, αυθεντία που εκφράζει τα όρια της πρωτόγονης επανάστασης, δηλαδή την αδυναμία της να αρθρή σε ενεργητική επανάσταση με δική της κοινωνική δυναμική. Οι εκπρεπέστεροι φορείς της πρωτόγονης επανάστασης έδρασαν σε όλη την κλίμακα με την οποία εκφράζεται η επικοινωνία ανάμεσα στην ανταρσία και στην ενσωμάτωση. Η πίεση με τη μέθοδο της ληστείας, για την κατάκτηση του αρματολικιού, ο αγώνας για τη διατήρησή του, που εκδηλώνεται με τη σύγκρουση των αρματολών και των φορέων της κοινοτικής και της κρατικής εξουσίας, συνθέτουν το κλίμα όπου μορφώνεται και αυτονομείται σε αξία η βία απέναντι σ' αυτές τις μορφές εξουσίας». Σπ. Ασδραχάς, «Βιβλιοκρισία», *ό.π.*, σ. 429. Για τη διαμεσολάβηση από την ένοπλη δράση και το αρματολίκι της σχέσης των ενόπλων τόσο με τους οθωμανούς, όσο και με την κοινοτική ηγεσία, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 48-50, 54. Βλ., επίσης, Αλ. Πολίτης, «Η "μορφή" του καπετάν Μπασδέκη», *ό.π.*, σσ. 28-29.

74. Βλ. τη διάκριση που προτείνει ο Γ. Κοντογιώργης ανάμεσα σε «παρακοινωνία» και «φρόνιμη κοινωνία», διάκριση την οποία στηρίζει στην ύπαρξη δύο διαφορετικών και ανταγωνιστικών δικαιοκτών προτύπων. Γ. Κοντογιώργης, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1979. Στην ίδια κατεύθυνση ο Στ. Δαμιανάκος μιλά για την ύπαρξη ενός «ηθικού αντι-στερεώματος», για «έναν τύπο αντι-κοινωνίας ο οποίος αντιστρέφει, κάποτε σημείο προς σημείο, το σύνολο των αρχών, των αξιών και των πρακτικών πάνω στις οποίες εδραιώνονται και λειτουργούν οι θεσμοί της κατεστημένης κοινωνίας». Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, *ό.π.*, σσ. 10, 12, αντίστοιχα. Ενδεικτικοί, επίσης, είναι οι στίχοι του κλέφτικου: «Ο πλούσιος έχει τα φλωριά,

Έτσι, η ενσωμάτωση των τοπικών ενόπλων στο κοινοτικό πλαίσιο είναι, μάλλον, μια διαδικασία συνάντησης η οποία συντελείται με τη δημιουργία του αρματολικιού, του «τόπου» δηλαδή όπου πραγματώνεται η επικοινωνία και ρυθμίζονται οι σχέσεις της ομάδας τοπικών ενόπλων με την κοινότητα και την οθωμανική εξουσία. Συνάντηση που εμποδώνεται με τη σύσταση δικτύων αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας τα οποία οργανώνονται στη βάση δεσμών συγγένειας.⁷⁵ Και ακριβώς οι δεσμοί συγγένειας που διατηρούν και τα δίκτυα στα οποία επενδύουν την επιβεβαίωση της κυριαρχικής τους ικανότητας, περιορίζοντας τη δράση τους σε μια συγκεκριμένη περιοχή, εκεί δηλαδή όπου διατηρούν συγγενικά/συμμαχικά ερείσματα, μαρτυρούν για το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο οι ένοπλοι συγκροτούνται σε ομάδες, οργανώνουν τις σχέσεις και τις ιεραρχίες στο εσωτερικό των ομάδων αυτών και προσδιορίζουν τις σχέσεις τους με την τοπική κοινωνία (προυχοντικές αρχές, άλλες ομάδες τοπικών ενόπλων).

Με άλλα λόγια υποδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους επεξεργάζονται οι ένοπλοι τις στρατηγικές τους εν όψει των ανταγωνισμών που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού, τους τρόπους με τους οποίους οργανώνουν τις κοινωνικές τους σχέσεις στοχεύοντας στην αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο. Υποδεικνύουν, δηλαδή, μια σημαντική όψη του αρματολικού φαινομένου, έτσι όπως αυτό εκβάλλει σε τοπική κλίμακα κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης. Κοντολογίς, παραφράζοντας τον Μ. Γκοντελιέ, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στους χώρους των ενόπλων η συγγένεια «αποτελεί τον τόπο όπου προβάλλεται η συναρμογή που συνθέτει τις διάφορες κοινωνικές τους σχέσεις σε μια ολόκληρη επιδεκτική αναπαραγωγής».⁷⁶

έχει ο φτωχός τα γλέντια/ Άλλοι παίνανε τον πασά και άλλοι το βεζίρη/ μα γω παινάω το σπαθί το τουρκοματωμένο./ το 'χει καμάρι η λεβεντιά, κι ο κλέφτης περηφάνειω». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 37.

75. Σε ένα διαφορετικό επίπεδο η συνάντηση αυτή επιτυγχάνεται με «την επικοινωνία με τις συλλογικές συνειδήσεις [όπου] η ενσωμάτωση, μετατίθεται στο τραγούδι, δηλαδή στη λαϊκή ιδεολογία, στο χώρο του ιδεατού». Σπ. Ασδραχάς, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 430.

76. Μ. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, τ. Α', ό.π., σ. 45.

4. Οι συμμαχίες, τα δίκτυα

Σε ένα έντονα ανταγωνιστικό περιβάλλον όπως είναι αυτό των κλεφτών και των αρματολών όπου οι συγγενείς επέχουν θέση σύμμαχου ενώ οι ξένοι (δυνητικού) αντίπαλου, σε ένα περιβάλλον δηλαδή όπου οι ομάδες θεματοποιούνται ως εχθρικές ή συμμαχικές σταθμιζόμενες στη βάση των κριτηρίων της συγγένειας, μια ομάδα που δε διαθέτει συγγενικά ερείσματα στους ένοπλους των γειτονικών περιοχών καθίσταται περισσότερο ευάλωτη σε τυχόν προκλήσεις τόσο των τοπικών αντιπάλων της (ενόπλων, κοινοτικών αρχόντων), όσο και των αρματολικών ομάδων των γειτονικών στη δική της περιοχών αλλά και των ενόπλων της οθωμανικής εξουσίας

Έτσι, η ενδυνάμωση μιας ομάδας τοπικών ενόπλων εν όψει του αρματολικού ανταγωνισμού και η εμπέδωση της κυριαρχίας της στην περιοχή όπου εκδηλώνεται η δράση της δεν προϋποθέτει μόνο τη διατήρηση της συνοχής στο εσωτερικό της, κάτι που, όπως είδαμε, επιχειρείται με τις πρακτικές κληρονομικής διαδοχής και με ρηματικές πρακτικές που εγγράφονται στο «δίδωμα της συγγένειας». Επιπρόσθετα, προκρίνεται η σύναψη σχέσεων συμμαχίας με μικρότερες ομάδες τοπικών ενόπλων που δρουν στην ίδια περιοχή (κλεφτών/ληστών) και, ιδίως, με ένοπλους από τα γειτονικά αρματολίκια. Και καθώς είδαμε να συμβαίνει συνολικά στην παραδοσιακή κοινωνία, έτσι και στους χώρους των ενόπλων οι συμμαχίες αυτές συστήνονται ή/και επικυρώνονται μέσω δεσμών συγγένειας, συνήθως αγχιστείας:

«Άσχετοι συγγενικώς μέχρι αυτού με τας οικογενείας των <πέριξ> Αρματολών και <με> τους εντοπίους η οικογένειά των — ως εκ του μέτρου της ανυπανδρίας το οποίον παραδέχθησαν και να υπανδρεύσουν τον ένα μόνον αδελφόν οι θείοι του, <και τον υπάνδρευσαν> με σύζηγον ακόμη <και> εκ της φυλής των <ώστε> να μένουν μεμονωμένοι— θεωρών αυτός την ιδέαν ταύτην ως την πλέον σφαιεράν δια την πρόοδον της οικογενείας των (...), και ότι η δυασαρέσκεια των γειτόνων, με τον καιρό αυξάνουσα, ήθελεν αποβή ζημιώδης και δια την οικογένειάν των (...) δια να προλάβη ταύτα όλα <ο Γ. Βλάχος> (...) καταφυγών εις το μέτρον να ενώση την οικογένειάν του με συγγενικούς δεσμούς, αποφάσισεν να

υπανδρευθεί και ο ίδιος και όλοι οι αδελφοί του με θυγατέρας Αρματολών <έξω> της περιφέρειάς των».77

Με την αγχιστεία (και το αξιακό και σημασιολογικό βάρος που φέρει η σχέση αυτή) επιχειρείται, λοιπόν, η αποτροπή μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο συγγενικά οργανωμένες στο εσωτερικό τους ομάδες ενόπλων γειτονικών περιοχών. Ακόμη περισσότερο, με την αγχιστεία επιχειρείται η συνεργασία και ο συνδυασμός των συμφερόντων τους,78 καθώς η συμμαχία, ο συντονισμός της δράσης και ο συνδυασμός των συμφερόντων πραγματώνονται σε ένα πλαίσιο σχέσης που προσδιορίζεται από τους χρόνους και τη διάρκεια των δεσμών συγγένειας.

Έτσι συγκροτούνται δίκτυα, δηλαδή σταθερές σχέσεις αμοιβαίας βοήθειας στις οποίες ο ένοπλος επενδύει τη δυνατότητα διαφυγής και περίθαλψης (ασύλου), όταν βρίσκεται σε καθεστώς καταδίωξης, αντλεί ενισχύσεις σε περιόδους γενικευμένης σύγκρουσης, βρίσκει καταφύγιο τους χειμερινούς μήνες, ενώ ως ανταπόδοση συνδράμει τους αιματικούς και πνευματικούς συγγενείς του σε περιπτώσεις όπου βρίσκονται εκείνοι σε δεινή θέση.79

77. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 89-90. Για την «επιλεκτική αγαμία» στους χώρους των κλεφτών και των αρματολών, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, ό.π., σσ. 243-246.

78. «...εδέσαμεν τα συμφέροντά μας δι' οικιακών δεσμών να ωφελήσωμεν και το γενικόν και τον εαυτό μας». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Β', ό.π., σ. 29. Πρβλ.: «Ο συνδυασμός των συμφερόντων ρυθμιζόταν σε πλατιά κλίμακα πάνω στο σύστημα των συγγενειών και της αδελφοποίησης». Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία η' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 241.

79. Πρβλ.: «Παιδιά, πηρ' ο χινόπωρος, παιδιά, πηρ' ο χειμώνας,/ πέσαν τα φύλλ' απ' τα κλαριά, ξεσκιάσαν τα λημέρια./ Παιδιά μου, να σκορπίσουμε, να γίνουμε μπουλούκια,/ πιάστε τους φίλους τους πιστούς και τους πιστούς κουμπάρους,/ παιδιά μ', να ξεχειμάσουμε και τούτο το χειμώνα», στο Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 47. Πρβλ., επίσης: «Να 'ρθεις Ανδρίτσο', στο σπίτι μου, να 'ρθεις να ξεχειμάσεις,/ και να σε κάνω και γαμπρό, να παρ' ς την αδερφή μου» και «Κι ο Μαυροδήμος έλειπε με δεκαοχτώ νομάτους,/ πάει να βαφτίσ' ένα παιδί, να πιάσει μια κουμπάρα,/ για να την έχει γύρισμα ο μαυροκαπετάνιος,/ όντ' έρχετ' απ' τη Λιβαδειά, όντ' έρχετ' απ' τη Θήβα». Από τα κλέφτικα «Ο Τσαρλαμπάς προσκαλεί τον Ανδρίτσο» και «Ο Μαυροδήμος», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 273, 266, αντίστοιχα. Σημειώνουμε, επίσης, ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης, αναφερόμενος στην καταδίωξη της οικογένειάς του στα 1806, αναφέρει πως αφού χωρίσθηκαν σε μικρότερες ομάδες, προσέτρεξαν, αναζητώντας καταφύγιο, διαδοχικά: σε συγγενείς, σε κάποιον «πιστό φίλο»,

Με άλλα λόγια, οι τοπικοί ένοπλοι μετέρχονται πρακτικές σύναψης σχέσεων συγγένειας με οικογένειες ενόπλων από γειτονικές περιοχές, και κατ' αυτό τον τρόπο συγκροτούνται δίκτυα αλληλοβοήθειας στα οποία επενδύουν την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε μια περιοχή, παραπληρωματικά προς την ικανότητα που επιδεικνύεται στο πεδίο των ένοπλων συγκρούσεων:

«...επιστηριζόμενος ούτος (...) μάλλον εις τους συγγενικούς δεσμούς τους οποίους είχεν με τας οικογενείας των σημαντικών Αρματολών (...) παρά εις την υπεροχήν των».⁸⁰

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας των Στορναραίων, οι δεσμοί συγγένειας των οποίων με αρματολούς από γειτονικές στη δική τους περιοχές καταγράφονται στα Απομνημονεύματα του Ν. Κασομούλη:

«Ο Στέριος είχεν σύζυγον την θυγατέραν του Γώγου Μπακόλα από Ραντοβίτσι. Ο Γιακωβάκης είχεν την αδελφήν των Κουτελιδαίων από Τζιομέρκα. Ο Γρηγόρης Λιακατά, <κολιτζής> του τμήματος Κλινόβου, είχεν σύζυγον την θυγατέραν του Νικολάου Στορνάρη. Ο υιός του Νάσιου Μάνταλου είχεν την Θυγατέραν του Ζαρακλή <Στορνάρη>, αδελφήν του Γιακωβάκη. Αι τέσσαρες αταίς συμπεθεριαίς έδεναν τους Στορναραίους συγγενικώς με το Ραδοβύτσι, με τα Τζιομέρκα, με το Κλίνοβον και με τα Χάσια».⁸¹

σε ένα συμπέθερο και τέλος σε έναν αδελφοποιητό. Βλ., σχετικά, Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων*, ό.π., σσ. 122-129. Για τα δίκτυα αλληλοβοήθειας ανάμεσα σε ενόπλους και νομάδες κτηνοτρόφους, βλ. την παραστατική αφήγηση του Ν. Κασομούλη, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 103-106. Για τους κατοπινούς ληστές, βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 88, 93· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 225-226, 246-254.

80. Αυτόθι, σ. 95. Ο Στ. Δαμιανάκος υποστηρίζει ότι η δύναμη των παραδοσιακών ενόπλων «έχει την πηγή της τόσο στην ύπαρξη ενός ευρύτατου δικτύου από συγγενικούς δεσμούς, πραγματικούς ή πλασματικούς, όσο και στην εξοικείωση με τα όπλα και τους εν γένει όρους ζωής». Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 52. Στην ίδια κατεύθυνση ο Σπ. Ασδραχάς υποστηρίζει ότι στους χώρους των παραδοσιακών ενόπλων «οι σταδιοδρομίες, όσες μπορούν να πραγματοποιούν στο εσωτερικό του, δεν είναι δοσμένες, έστω κι αν στις ισχυρότερες συσσωματώσεις συνέβαινε να τηρείται η κληρονομική διαδοχή, είναι περισσότερο σταδιοδρομίες δυνατές, κατακτήσιμες με τη δύναμη των όπλων, τις σχέσεις με την εξουσία, το δίκτυο των συγγενειών». Σπ. Ασδραχάς, «Παράλληλοι λόγοι», στο, *Ιστορικά Απεικασματα*, ό.π., σ. 220.

81. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 267.

Η διεύρυνση των συμμαχιών με την αγχιστεία —αλλά και την πνευματική συγγένεια— εγγράφεται, λοιπόν, στις κοινωνικές στρατηγικές που επεξεργάζονται οι τοπικοί ένοπλοι με στόχο την εμπέδωση της κυριαρχίας τους στην περιοχή όπου εκδηλώνεται η δράση τους και, συνακόλουθα, κατατείνει στην κοινωνική αναπαραγωγή τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας· «εκ της υπανδρείας των εξέτειναν την γενεάν των», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ν. Κασομούλης.⁸²

Μάλιστα, σε ορεινές και δύσβατες περιοχές όπου η οθωμανική εξουσία λίγο επενδύει στον έλεγχο τους και, συνακόλουθα, αναθέτει τη διατήρηση της τάξης σε ομάδες τοπικών ενόπλων, σε περιοχές δηλαδή όπου αναπτύσσεται το σύστημα του αρματολισμού, η περιορισμένη παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ευνοεί τη σύσταση και ενδυνάμωση αρματολικών δικτύων και τη λειτουργία μηχανισμών μετακίνησης και δικτύων επικοινωνίας από ένοπλους γειτονικών περιοχών που επικυρώνουν τις συμμαχικές τους σχέσεις με δεσμούς συγγένειας.

Έτσι, κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης η ανάδειξη ενός ισχυρού τοπικού ένοπλου ως αρματολού μιας περιοχής δε συνδέεται μόνο με συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπική κλίμακα. Ακριβέστερα, ο αρματολικός ανταγωνισμός και, συνακόλουθα, η ρύθμιση των σχέσεων και η διαμόρφωση των συσχετισμών δύναμης μεταξύ ανταγωνιστικών ομάδων τοπικών ενόπλων τείνει ολοένα και περισσότερο να συνδέεται με εξελίξεις που αφορούν σε μια ευρύτερη περιοχή στην οποία περιλαμβάνονται περισσότερα γειτονικά αρματολίκια.

«Ο σκοπός των συνοικεσίων τούτων απέβλεπεν <εις το> να σχηματίση έναν δεσμόν συγγενικόν από Πατρατζίκι έως τα Χάσια».

«...ούτως <ώστε εγώ> συζύγαμβρος με τον Σταύρον, συγγενής με τον Καραϊσκάκη με τον όρκον <της Αδελφότητος>, να συνδεθούμεν όλοι συγγενικώς, να δώσωμεν συγγενείς <εις γάμον ο> ένας <εις> τον άλλον, ώστε να γίνωμεν εν κόμμα μέγα συγγενών <και> να καταπλακώσωμεν όλους τους άλλους».⁸³

82. Αυτόθι, σ. 30.

83. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 414, και τ. Β', ό.π., σ. 29.

Με άλλα λόγια, η επικράτηση έναντι των τοπικών αντιπάλων και η επιβεβαίωση της εξουσιαστικής παρουσίας μιας ομάδας ενόπλων σε τοπικό επίπεδο επενδύεται στην ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των σχέσεων συγγένειας που συνάπτονται με ένοπλους γειτονικών περιοχών. Έτσι, κατά την εξέλιξη του αρματολισμού στο οθωμανικό σύστημα ευνοείται η συγκρότηση δικτύων επικοινωνίας και μηχανισμών αλληλοβοήθειας από ένοπλους γειτονικών αρματολικιών που επενδύουν στη λειτουργία των μηχανισμών αυτών τον έλεγχο της μετακίνησης άλλων ενόπλων στην περιοχή τους, συμπεριλαμβανομένων και των ενόπλων της εξουσίας.

Πρόκειται για αρματολικούς μηχανισμούς που επικυρώνονται με κάποια μορφή συγγένειας κι επιβεβαιώνονται χάρη στη διαρκή ανταπόδοση της βοήθειας. Μάλιστα, η ανάπτυξη και ενδυνάμωση των μηχανισμών αυτών πριμοδοτείται από την απουσία ή, έστω, την ισχνή παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της οθωμανικής εξουσίας, ενώ εκτείνονται σε μια περιοχή που καλύπτει λιγότερα ή περισσότερα γειτονικά αρματολίκια.⁸⁴ Ακόμη περισσότερο, η ισχνή παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της οθωμανικής εξουσίας σε ορεινές και δύσβατες περιοχές διαμορφώνει συνθήκες ευνοϊκές για την ισχυροποίηση των τοπικών ενόπλων και τη διεκδίκηση, μέσω της ένοπλης δράσης τους, εξουσιαστικών ρόλων σε τοπικό επίπεδο.

Για τη σχέση αυτή μαρτυρεί, ασφαλώς, η ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών που πρόεπαναστατικά κυριάρχησαν στις ορεινές περιοχές της Ρούμελης και τη «γενεαλογία» των οποίων αφηγείται ο Ν. Κασομούλης στην «Ιστορία του Αρματολισμού» που προτάσσει των Απομνημονευμάτων του. Είδαμε, μάλιστα, ότι στο πλαίσιο στρατηγικών που επεξεργάζονται με στόχο την εμπέδωση της κυριαρχίας τους και την αναπαραγωγή τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας, συγκροτούν ένοπλες ομάδες στη βάση των δεσμών συγγένειας και ακολουθούν τους κανόνες της κληρονομικότητας κατά τις διαδικασίες εναλλαγής στην αρχηγία της ομάδας,

84. Πρβλ.: «Με την πάροδο του χρόνου βλέπουμε να αναπτύσσονται οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και σχέσεις ανάμεσα στους αρματολούς, διαπερνώντας τα σύνορα των “καζάδων” και των άλλων διοικητικών ενοτήτων που ορίζονται από την εξουσία. Σχηματίζονται έτσι οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και αναπτύσσονται στους κόλπους των ενόπλων ραγιάδων σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 70 —για την οργάνωση των αρματολικών δικτύων, βλ. και σσ. 29, 69-86.

ενώ ταυτόχρονα συμμαχούν με άλλες αρματολικές οικογένειες από γειτονικές περιοχές, επικυρώνοντας τις συμμαχίες αυτές με δεσμούς συγγένειας.

Κοντολογίς, οι αρματολικές οικογένειες της προεπαναστατικής περιόδου επενδύουν την κοινωνική τους αναπαραγωγή σε αρματολικά δίκτυα, δηλαδή σε μηχανισμούς που συγκροτούνται στο πλαίσιο του αρματολισμού, έτσι όπως εκδηλώνεται το φαινόμενο αυτό, ιδίως σε εκείνες τις ορεινές περιοχές όπου η οθωμανική εξουσία δεν κρίνει σκόπιμο να επεκτείνει και εκεί τους στρατιωτικούς μηχανισμούς της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ο μηχανισμός της εκδίκησης

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η οργάνωση των σχέσεων και των ιεραρχιών στο εσωτερικό της ομάδας τοπικών ενόπλων καθώς και ο προσδιορισμός συμμάχων και αντιπάλων σε τοπική κλίμακα ακολουθούν κατά βάση τους δεσμούς συγγένειας, όπου ο συγγενής επέχει θέση σύμμαχου ενώ ο μη συγγενής (εν δυνάμει) εχθρού. Στην κατεύθυνση αυτή υποστηρίξαμε, μάλιστα, ότι η σύναψη δεσμών συγγένειας με ένοπλους γειτονικών περιοχών εγγράφονται στις κοινωνικές στρατηγικές που επεξεργάζονται οι ένοπλοι στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, με στόχο την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε μια περιοχή.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα δούμε ότι οι δεσμοί συγγένειας εκπληρώνουν σημαντικές λειτουργίες όχι μόνο στον προσδιορισμό των συμμάχων και των αντιπάλων, αλλά και στη διαχείριση των αντιπαλοτήτων. Οι τοπικοί ένοπλοι αναγνωρίζουν και νοηματοδοτούν τις συγκρούσεις που παράγονται στον αρματολικό ανταγωνισμό και, επίσης, νομιμοποιούν τη συμμετοχή τους σε αυτές σε αναφορά με πλέγματα σημασιών και αξιών που παραπέμπουν στους δεσμούς συγγένειας. Θα δούμε, ακόμη, ότι κατά τη διαχείριση των αρματολικών ανταγωνισμών μετέρχονται και πρακτικές εκδίκησης, δηλαδή πρακτικές που παραπέμπουν σε ένα μηχανισμό διαχείρισης εμπλοκών και εντάσεων που παράγονται σε τοπικό επίπεδο και αφορούν στις σχέσεις μεταξύ οικογενειών. Αναφερόμαστε, βέβαια, στη βεντέτα.¹

1. «Ο ανταγωνισμός, είτε τούτος πραγματοποιείται μέσα στην αρματολική ομάδα είτε ανάμεσα σ' αυτή και στην κλέφτικη, παίρνει κατά κανόνα τη μορφή της πολεμικής

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε εξ αρχής πως δεν πρόκειται να υποστηριχθεί ότι η βεντέτα είναι μια από τις πρακτικές που επεξεργάζονται οι ένοπλοι για να ανταποκριθούν στις ανάγκες που παράγονται στο πεδίο του αρματολισμού. Βεντέτα και αρματολισμός αφορούν στη διαχείριση διαφορετικού τύπου κοινωνικών ανταγωνισμών. Η βεντέτα είναι συνδεδεμένη με εντάσεις που αφορούν στο κύρος, την παραβίαση ηθικών/σεξουαλικών κανόνων και, γενικά, σε εντάσεις και εμπλοκές που παράγονται σε τοπική κλίμακα κατά την επικοινωνία συγγενικά οργανωμένων ομάδων.

Ο αρματολισμός, πάλι, αναφέρεται σε ένα ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένο σύστημα δημόσιας ασφάλειας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης και με το οποίο επιχειρείται, από την πλευρά της εξουσίας, ο έλεγχος της παράνομης ένοπλης δράσης σε τοπικό επίπεδο, η ρύθμιση δηλαδή των σχέσεων των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Σε ό,τι αφορά στους ένοπλους, ο αρματολισμός παρέχει τη δυνατότητα να διεκδικήσουν τη δημιουργία και κατάληψη ενός «χώρου», του αρματολικιού, μέσω του οποίου αναδεικνύονται σε εξουσιαστική/κυριαρχική ομάδα σε τοπικό επίπεδο και, μάλιστα, ανταγωνιστική προς τις κοινοτικές αρχές. Έτσι, οι συγκρούσεις που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού φέρνουν αντιμέτωπες διαφορετικού τύπου ομάδες/φορείς εξουσίας. Δηλαδή, τους τοπικούς ένοπλους (κλέφτες και αρματολοί), τους κοινοτικούς άρχοντες και, ασφαλώς, τους οθωμανούς αξιωματούχους που είναι τοποθετημένοι στην περιοχή. Με άλλα λόγια πρόκειται για κοινωνικοπολιτικούς ανταγωνισμούς, οι συνθήκες παραγωγής των οποίων ανάγονται σε τελική ανάλυση στην ίδια την οργάνωση και εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης.

Το παρόν κεφάλαιο αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη, παραβάλλοντας τις πρακτικές της βεντέτας με εκείνες που ακολουθούνται κατά τη διαχείριση των αρματολικών συγκρούσεων θα διερευνήσουμε την εκδίκευση ως μηχανισμό διαχείρισης των συγκρούσεων στον αρματολισμό και ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ των τοπικά προσδιορισμένων και

σύγκρουσης και τελειώνει τις περισσότερες φορές με τη φυσική εξόντωση ενός από τους ανταγωνιστές, για να ξαναρχίσει σαν βεντέτα». Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 232.

συγγενικά οργανωμένων ανταγωνιστικών ομάδων τοπικών ενόπλων. Θα δούμε ότι ο μηχανισμός της εκδίκησης, έτσι όπως προσαρμόζεται στους χώρους των ενόπλων, ευνοεί την ενεργοποίηση των διαδικασιών εναλλαγής των αντιπάλων στους ρόλους του κλέφτη και του αρματολού.

Στη δεύτερη ενότητα θα συνδέσουμε την εκδίκηση με την ανδροπρέπεια. Η εκδίκηση αναλαμβάνεται συνήθως από νεαρής ηλικίας πρόσωπα που βρίσκονται στο εφηβικό ή μετεφηβικό στάδιο, δηλαδή σε μια περίοδο μετάβασης όπου καλούνται να αποδείξουν την ανδροπρέπειά τους, στη βάση της οποίας σταθμίζονται οι ρόλοι που θα κληθούν να εκπληρώσουν στο εσωτερικό των ομάδων τους και, συνακόλουθα, στην τοπική κοινωνία. Ειδικά στους χώρους των ενόπλων η εκδίκηση συνιστά σημείο αναγνώρισης των ικανοτήτων και δεξιοτήτων που απαιτούνται για την ένταξη σε μια ομάδα ενόπλων και την ανάληψη ηγετικών ρόλων στο εσωτερικό της. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για ένα μοντέλο ανάδειξης στους χώρους των ενόπλων που οργανώνεται σε αναφορά προς την εκδίκηση του φόνου του πατέρα/καπετάνιου από το γιο/ένοπλο.

Στην τρίτη ενότητα θα διερευνήσουμε το πώς οι συγκρούσεις που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού —και αναφερόμαστε σε συγκρούσεις κλεφτών και αρματολών, τοπικών ενόπλων και οθωμανικών αρχών και, τέλος, τοπικών ενόπλων και κοινοτικών αρχόντων— νοσηματοδοτούνται και αξιοδοτούνται και με πρακτικές εκδίκησης. Έτσι στους χώρους των ενόπλων το «κοινό αίμα», οι δεσμοί κοινής καταγωγής/συγγένειας συνιστούν, κατά κανόνα, τη βάση για την οργάνωση ανταγωνιστικών ταυτοτήτων και, ταυτόχρονα, τον κώδικα, τη «γλώσσα» με την οποία φέρεται —και κατ' αυτόν τον τρόπο νομιμοποιείται— η σύγκρουση των ομάδων στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού.

1. Βεντέτα και αρματολικός ανταγωνισμός

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρήσουμε μια «παράλληλη ανάγνωση» της βεντέτας και του αρματολισμού που παρότι αφορούν σε διαφορετικού τύπου κοινωνικές αντιπαραθέσεις, εντούτοις προσομοιάζουν τόσο στις αρχές όσο και στις πρακτικές διαχείρισης εντάσεων και κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών που ανακύπτουν σε περιβάλλοντα οργανωμένα σε αναφορά προς τη συγγένεια και την τοπικότητα. Στην κατεύθυνση αυτή θα σταθούμε ιδιαίτερα στην επεξεργασία πρακτικών όπως είναι οι φόνοι εκδίκησης, από ομάδες που μετέχουν του αρματολικού ανταγωνισμού.

Έχει παρατηρηθεί ότι η βεντέτα είναι ένα σύνολο πρακτικών διαχείρισης των συγκρούσεων που εμφανίζεται σε συγγενικά οργανωμένες κοινωνίες, οι οποίες «υπόκεινται περιφερειακά μόνον (αν αυτό συμβαίνει) στον έλεγχο μιας κεντρικής κρατικής εξουσίας».² Από την άλλη, στην Οθωμανική αυτοκρατορία ο περιορισμένης έκτασης και διαμεσολαβημένος έλεγχος του «κέντρου» στις τοπικές κοινωνίες ευνόησαν τη συγκρότηση περιφερειακών και τοπικών κέντρων εξουσίας.³ Στο πλαίσιο αυτό, μάλιστα, σε περιοχές ορεινές και δυσπρόσιτες για τους ένοπλους της εξουσίας ευνοήθηκε η

2. P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 136. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. C. Boehm, *Blood revenge. The enactment and management of conflict in Montenegro and other tribal societies*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1993, σσ. 39, 166, 195, 209, 224-225. Σωτ. Δημητρίου, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», *διαβάζω*, 351(1995), σσ. 120-124.

3. Για την οργάνωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Χ. Τναλτζικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995· Ν. Σαρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. I. Το δεσποτικό κράτος. II. Η δογματική διοίκηση*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990· P. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α', Β', Αθήνα, Σμίλη, 1994. Βλ. ακόμη, G. Da Silva, «Η οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μεσογείου», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979.

ανάπτυξη του αρματολικού συστήματος, η συγκρότηση και ενδυνάμωση αρματολικών δικτύων και η ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών.⁴

Να σημειώσουμε ακόμη ότι η βεντέτα εμφανίζεται ιδιαίτερα σε περιβάλλοντα όπου η κοινωνική οργάνωση προσδιορίζεται από τη συγκρότηση συγγενικά οργανωμένων ομάδων με έντονα συγκρουσιακό/ανταγωνιστικό χαρακτήρα (π.χ. κοινότητες κτηνοτρόφων). Στα περιβάλλοντα αυτά οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις εμπλέκουν ανταγωνιστικές, σε τοπικό ή και περιφερειακό επίπεδο, ομάδες και δίκτυα συμφερόντων που οργανώνονται, συνέχονται κι αναπαράγονται στη βάση σχέσεων αμοιβαιότητας —έτσι όπως οι σχέσεις αυτές θεσμίζονται σε ένα πλαίσιο που προσδιορίζεται, πρωταρχικά και κύρια, από τα κριτήρια της συγγένειας.

Η βεντέτα, μάλιστα, αφορά κατ' εξοχήν στους συγγενείς από την πλευρά του πατέρα. Είναι αυτοί που αναγνωρίζουν τους δεσμούς τους ως διαφορετικούς, περισσότερο ισχυρούς, καθώς θεωρούν ότι συνδέονται με «κοινό αίμα» και συγκροτούν έτσι μια ιδιαίτερη ταυτότητα.⁵ Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, η βεντέτα είναι ένας μηχανισμός διαχείρισης τοπικών

4. Πρβλ.: «Ο αρματολισμός εγγράφεται ασφαλώς στους μηχανισμούς που διέθετε η αυτοκρατορία στον βαλκανικό χώρο για τη νόμιμη διαχείριση της βίας και των όπλων. (...) Στον ίδιο χώρο —και κυρίως στον ορεινό— η εξουσία λίγο επενδύει στη δημόσια ασφάλεια και ακόμα λιγότερο είναι σε θέση να την εξασφαλίσει. Από τις αρχές της κατάκτησης, η οθωμανική εξουσία στρατολόγησε εντόπιους ενόπλους για να εξασφαλίσει τη δημόσια τάξη, είτε λόγω περιορισμένου ενδιαφέροντος, έλλειψης τακτικών και τεχνικών, οι οποίες δεν ευνοούν την καταδίωξη στα ορεινά». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 22, 30, αντίστοιχα. Να σημειώσουμε ακόμη ότι η έλλειψη κεντρικού ελέγχου θεωρείται παράγοντας που ευνοεί την ανάπτυξη της ληστείας. Βλ., σχετικά, Ε. Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1959, σ. 3, και *Οι ληστές*, Αθήνα, Βέργος, 1975, σσ. 13, 45· D. Moss, «Bandits and boundaries in Sardinia», *Man*, 14(1979), σ. 481· H. Driessen, «The “noble bandit” and the bandits of the nobles: brigandage and local community in nineteenth-century Andalusia», *European Journal of Sociology*, 24(1983), σσ. 99-101· P. Sant Cassia, «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σ. 101.

5. «Η σχέση αίματος είναι σχέση ταυτότητας, και εκείνοι που μοιράζονται μια σχέση αίματος μοιράζονται μια κοινή ταυτότητα». D. Schneider, «Kinship, nationality, and religion in american culture: Toward a definition of kinship», στο J. Dalgin, D. Kemnitzer, D. Schneider (επιμ.), *Symbolik Anthropology*, 1977, σσ. 65.

εντάσεων που κινητοποιεί συγγενικά οργανωμένες ομάδες και δίκτυα με στόχο την υπεράσπιση του κύρους και της τιμής τους.⁶

Σε ό,τι αφορά στον αρματολισμό, στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η σύσταση της ομάδας τοπικών ενόπλων και η οργάνωση των σχέσεων και ιεραρχών της, ο προσδιορισμός των σχέσεων με ομάδες ενόπλων γειτονικών περιοχών (σύμμαχοι, αντίπαλοι) και η συγκρότηση αρματολικών δικτύων ακολουθούν τους δεσμούς συγγένειας και ενεργούνται με πρακτικές παρόμοιες με τις δικές της (π.χ. αγχιστεία, κληρονομική διαδοχή).

Μιλώντας γενικά θα λέγαμε ότι τόσο η βεντέτα όσο και ο αρματολικός ανταγωνισμός αποτελούν μορφές διαχείρισης τοπικών εντάσεων στη λογική των οποίων δεν εγγράφεται η εξόντωση της αντίπαλης ομάδας. Χαρακτηρίζονται, αντίθετα, από οικονομία στη χρήση της βίας, οι σημασίες και οι συμβολισμοί της οποίας επιτρέπουν την αναγνώριση του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των αντιπάλων.⁷ Σημασίες και συμβολισμοί που γίνονται παρόμοια κατανοητοί από όλα τα μέρη της σύγκρουσης καθώς αναγνωρίζονται με τους ίδιους κώδικες, τους οποίους μοιράζονται οι εμπλεκόμενοι. Στα ζητήματα αυτά θα σταθούμε περισσότερο.

Η θεώρηση της βεντέτας ως συστήματος πρακτικών διαχείρισης κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών που εκδηλώνονται με όρους σύγκρουσης

6. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 223-225· P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», ό.π., σ. 136· Σωτ. Δημητρίου, «Η Ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», ό.π., σ. 119.

7. Γι' αυτό, άλλωστε, ως θύματα επιλέγονται «σημαίνοντα» πρόσωπα μιας οικογένειας, δηλαδή αποκλειστικά άνδρες και, μάλιστα, εκείνοι στους οποίους η κοινωνία αναγνωρίζει την έκφραση των σημαντικότερων αξιών της: τα θύματα πρέπει να είναι «σημαίνοντες άνδρες», για παράδειγμα ο αρχηγός της οικογένειας ή κάποιος από τους γιούς ή αδελφούς του οι οποίοι πιθανά θα τον διαδεχθούν. Αντίθετα, οι γυναίκες αποκλείονται τόσο από το ρόλο του θύματος όσο και από εκείνο του θύτη, καθώς στις παραστάσεις της παραδοσιακής κοινωνίας είναι ταυτισμένες με την αδυναμία, καταλαμβάνουν μειονεκτικές κοινωνικές θέσεις σε σχέση με τους άνδρες και, συνακόλουθα, ο φόνος τους αντί για τιμή προσφέρει ντροπή στην οικογένεια που επιχειρήσει να εκδικηθεί έτσι το θάνατο κάποιου μέλους της. Βλ. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 47, 117· B. Denich, «Sex and Power in the Balkans», ό.π., σ. 249· Γ. Καβαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 215. Βλ. και Ν. Κατσίκαρος, *Η βεντέτα εν Μάνη. Μικρά ψυχο-φυσιολογική και κοινωνιολογική μελέτη*, Αθήνα, 1933, σ. 83· Β. Πατριάρχειας, *Η αυτοδικία εν Μάνη. Ιστορική, γλωσσική και λαογραφική συμβολή*, Αθήνα, 1939, σ. 9.

οικογενειών που δρουν σε γειτονικές περιοχές,⁸ συνεπάγεται πως η βεντέτα δεν περιορίζεται σε μεμονωμένα περιστατικά φόνων. Με άλλα λόγια η βεντέτα συνιστά ένα σύστημα πρακτικών που εγγράφεται στο περιβάλλον όπου οργανώνονται οι κοινωνικές σχέσεις και εκδηλώνονται και ρυθμίζονται οι κοινωνικοπολιτικοί ανταγωνισμοί. Στην κατεύθυνση αυτή η βεντέτα θα πρέπει να ειπωθεί ως «ένα σύστημα που καθιστά δυνατή αυτή τη συνδιαλλαγή»,⁹ δηλαδή τη διαχείριση του ανταγωνισμού και τη ρύθμιση των κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών δύναμης.¹⁰ Έτσι, σε ένα περιβάλλον οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων στη βάση των δεσμών της συγγένειας, τόσο οι συναγωνιζόμενες ομάδες, τα δίκτυα αλληλοβοήθειας που συστήνονται από συγγενείς, όσο και οι ανταγωνιζόμενες ομάδες, που είναι επίσης συγγενικά οργανωμένες, συνδέονται με σταθερούς και αμοιβαίους δεσμούς ως προς τους οποίους αναγνωρίζονται, συγκροτούν ταυτότητα και διακρίνονται από τους άλλους, συχνά με όρους αναταγωνισμού.¹¹

Μάλιστα, στη λογική των συγκρούσεων που διενεργούνται με πρακτικές βίας δεν εγγράφεται η εξόντωση των αντιπάλων. Αντίθετα, επιζητείται η ανατροπή ή η επιβεβαίωση των συσχετισμών δύναμης με οικονομία στη χρήση της βίας.¹² Ακόμη περισσότερο, είναι απαραίτητη η παρουσία των αντιπάλων στο περιβάλλον όπου αναπτύσσεται ο ανταγωνισμός, καθώς είναι εδώ που σταθμίζεται η κοινωνική τους παρουσία και τους αποδίδονται οι ρόλοι του νικητή και του ηττημένου, με κριτήριο τα πλήγματα που καταφέρνουν στους αντιπάλους τους (φόννοι εκδίκησης). Το χρονικό διάστημα της αντιπαράθεσης, το γεγονός δηλαδή ότι μεταβιβάζεται στους απογόνους κάθε οικογένειας για αρκετές γενιές, ενισχύει την παραπάνω υπόθεση.

8. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», *ό.π.*, σσ. 142-151. Βλ., επίσης, C. Boehm, *Blood revenge*, *ό.π.*, σ. 221.

9. Y. Winkin, «Γενική παρουσίαση», στο Y. Winkin (επιμ.), *Επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Μαγιά, 1993, σ. 69.

10. Πρβλ.: «Προκύπτει, λοιπόν, ότι η εκδίκηση τιμής δεν είναι ηθική αρχή, αλλά έξαρση των κοινωνικών στρατηγικών, η οποία αντανάκλαται στο συμβολικό επίπεδο. Είναι φαινόμενο κυρίως πολιτικό, που η ιδεολογία του χρησιμεύει για την ανακατανομή ή την αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας». Σωτ. Δημητρίου, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», *ό.π.*, σ. 121.

11. P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», *ό.π.*, σσ. 140-141.

12. C. Boehm, *Blood revenge*, *ό.π.*, σσ. 154-155, 219.

Η παρουσία των ηττημένων αντιπάλων είναι απαραίτητη για τους νικητές καθώς λειτουργούν ως ζωντανή μαρτυρία της ιεραρχικής σχέσης που εγκαθιδρύεται ανάμεσά τους και η οποία υφίσταται και αναγνωρίζεται μόνο στο συγκεκριμένο περιβάλλον του ανταγωνισμού. Ο νικημένος και γι' αυτό ντροπιασμένος αντίπαλος, από τη δεινή θέση στην οποία έχει περιέλθει δε «δηλώνει» μόνο την κυριαρχία των αντιπάλων του. Η παρουσία του ηττημένου στο χώρο που εκδηλώθηκε ο ανταγωνισμός συνιστά συνθήκη επιβεβαίωσης των διαμορφωμένων συσχετισμών δύναμης μεταξύ των αντιπάλων. Ταυτόχρονα, όμως, στην παρουσία του ηττημένου εγγράφεται και η δυνατότητα ανατροπής του συσχετισμού δύναμης και εναλλαγής των αντιπάλων στους ρόλους του νικητή και του ηττημένου. Η αντιστροφή της σχέσης δεν συνεπιφέρει την αποδιοργάνωση του συστήματος κοινωνικών σχέσεων και δεσμών και στην περίπτωση που εδώ μας απασχολεί, της σχέσης αρνητικής αμοιβαιότητας ανάμεσα στις δύο οικογένειες «που βρίσκονται σε βεντέτα». Αντίθετα, χάρη στο μηχανισμό της ανταπόδοσης/εκδίκησης επιβεβαιώνεται η σχέση αρνητικής αμοιβαιότητας, δηλαδή διαιωνίζεται η βεντέτα.

Έτσι, η αντιστροφή του συσχετισμού δύναμης και η εναλλαγή στους ρόλους του νικητή και του ηττημένου μεταξύ των αντιπάλων, που επιτυγχάνεται μέσω του μηχανισμού της εκδίκησης, ανατροφοδοτούν τον ανταγωνισμό, και μάλιστα σε ένα διάστημα χρόνων και δεκαετιών, ενώ ταυτόχρονα, σε ένα διαφορετικό επίπεδο, καταφάσκουν τα συμβολικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης που αναπαράγεται χάρη σε μια συνεχή μεταβολή δυναμικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, κάθε νέος φόνος εκδίκησης αν και ανατρέπει τους διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης, δεν επιλύει τον ανταγωνισμό αλλά τον διαιωνίζει, ούτε επιφέρει κλυδωνισμό στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων που οργανώνονται με προσανατολισμό τη σταθερότητα.

Στο πλαίσιο του αρματολισμού, πάλι, ανακύπτουν ανταγωνισμοί που εκδηλώνονται σε τοπική κλίμακα και αφορούν στον έλεγχο της τοπικής κοινωνίας και, συνεπώς, στη ρύθμιση των σχέσεων των τοπικών εξουσιαστικών ομάδων (κοινοτικές αρχές, ένοπλοι) τόσο μεταξύ τους όσο και με τις οθωμανικές αρχές. Όπως και στην περίπτωση τη βεντέτας, έτσι και εδώ εκείνο που επιδιώκεται είναι η διαχείριση της σύγκρουσης με περιορισμένη

χρήση βίας.¹³ Συγκεκριμένα, οι αντίμαχοι δεν οργανώνουν τη δράση τους με στόχο την εξαφάνιση του αντιπάλου. Αντίθετα, η μεγιστοποίηση των συμφερόντων επιτελείται με την εγκαθίδρυση μιας ιεραρχικής σχέσης, δεκτικής αντιστροφής, στο πλαίσιο της οποίας ο εκδικούμενος/νικητής αναλαμβάνει ηγετικούς ρόλους ενώ ο αντίπαλος τοποθετείται στο ρόλο του ηττημένου. Με τον τρόπο αυτό ευνοείται η μεγαλύτερη δυνατή ισορροπία του συστήματος,¹⁴ στο εσωτερικό του οποίου ο νικητής και ο ηττημένος «καλούνται» να εκπληρώσουν τους ρόλους που προβλέπονται γι' αυτούς (αρματολός/διώκτης - κλέφτης/διωκόμενος).

Ο ηττημένος, με την παρουσία του, στην οποία εγγράφεται η κοινωνική προσταγή της εκδίκησης, της εξόφλησης του «χρέους», ενισχύει τη δυνατότητα διατήρησης του ανταγωνισμού, κάτι που γίνεται πραγματικότητα εφόσον αναλάβει δράση εκδίκησης. Ενόσω όμως δεν προχωρεί στην εκδίκηση, στην παρουσία του επιβεβαιώνεται ο διαμορφωμένος συσχετισμός δύναμης μεταξύ των ανταγωνιστών, δηλαδή ανάμεσα σε αυτόν και τον νικητή αντίπαλό του. Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ηττημένοι καπετάνιοι ή οι διάδοχοί τους στην «αυλή» του Αλή πασά, είναι

13. Πρβλ.: «Μ' άλλα λόγια στην παραδοσιακή/αγροτική κοινωνία, αφ' ενός, οι ληστρικές πράξεις και βίαιες πρακτικές συνιστούν μέρος/εγγράφονται σε μια κοινωνική στρατηγική στο πλαίσιο της οποίας σταθμίζεται η κλιμάκωση της βίας και μετριάζεται η έντασή της (...) Η άσκηση "ληστρικών" πρακτικών και η χρήση των όπλων, ως μέσα που φέρνουν τον ένοπλο από τα "όρη στην κοινότητα", συναρτώνται προς τις ελαστικότητες των τοπικών κέντρων εξουσίας και των διαδικασιών συγκρότησης των τοπικών ιεραρχιών, και γι' αυτό η βία εγγράφεται στις κανονικότητες/συνιστά δομικό στοιχείο των τοπικών ισορροπιών και συσχετισμών δύναμης». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 298. Να σημειώσουμε ακόμη ότι ο Ε. Χόμπσμπουμ, αναφερόμενος στους ληστές, κάνει λόγο για «μετριοπάθεια στη χρησιμοποίηση βίας (...) αποχή από την αχαλίνωτη βία» και υποστηρίζει ότι η άσκοπη καταφυγή σε πρακτικές βίας δεν καταφάσκει τις κυρίαρχες ανδρικές αξίες και, ως αποτέλεσμα, επιφέρει ντροπή και όχι τιμή στο δράστη. Ε. Χόμπσμπουμ, *Οι ληστές*, ό.π., σσ. 43-45, 56, 62.

14. Πρβλ.: «Οι όποιες τριβές και συγκρούσεις δεν υπαγορεύουν, σε καμιά πλευρά, λογική εξόντωσης του άλλου, καθώς εγγράφουν στην κατάσταση ή τη δυναμική τους, τους όρους της μέγιστης ισορροπίας του συστήματος». Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα», ό.π., σ. 358.

εκτός των άλλων, και σύμβολα της κυριαρχίας του Αλή έναντι των αρματολικών οικογενειών της περιοχής.¹⁵

Ταυτόχρονα, καθώς διατηρείται το ενδεχόμενο της εκδίκησης και, συνεπώς, της αντιστροφής θέσεων και ρόλων μεταξύ των αντιπάλων, αυτού του τύπου η διαχείριση των αρματολικών ανταγωνισμών δε διαταράσσει την ισορροπία του συστήματος σχέσεων που οργανώνεται στο πλαίσιο του αρματολισμού. Αυτό, δηλαδή, που διακυβεύεται δεν είναι ο αρματολισμός, έτσι όπως εκβάλλει και πραγματώνεται σε τοπικό επίπεδο, αλλά η τοποθέτηση των αντιπάλων στις ιεραρχημένες θέσεις και τους ρόλους που προβλέπονται στο εσωτερικό του. Με άλλα λόγια, η τοποθέτησή τους στις θέσεις του νικητή και του ηττημένου που ευνοεί την εναλλαγή τους στις θέσεις του κλέφτη και του αρματολού.

Επιστρέφοντας στη βεντέτα θα λέγαμε ότι, σε αντίθεση με θεωρήσεις που αναφέρονται στον αποδιάρθρωτικό ως προς την κοινωνική οργάνωση και «σπάταλο» ως προς τη χρήση της βίας χαρακτήρα της, μπορεί να ειπωθεί ως σύστημα πρακτικών που αποτρέπει την κοινωνική διαμάχη να πάρει μορφή γενικευμένης σύγκρουσης, οπότε και θα απειλούνταν πράγματι η κοινωνική συνοχή. Αντίθετα, η διαχείριση των εντάσεων επιτυγχάνεται, μέσω του μηχανισμού της εκδίκησης, με περιορισμένη και ελεγχόμενη/σταθμισμένη χρήση βίας.¹⁶ Στην κατεύθυνση αυτή η βεντέτα μπορεί να θεωρηθεί ότι προάγει την κοινωνική συνοχή, καθώς λειτουργεί επιβεβαιώνοντας τους όρους της κοινωνικής οργάνωσης και ενισχύει τους κοινωνικούς δεσμούς

15. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των Λαζαίων, όπου στη σύγκρουσή τους με τον Αλή πασά, στα 1813, σκοτώθηκαν όλοι οι άνδρες της οικογένειας, εκτός από τον δωδεκάχρονο την εποχή εκείνη Τόλιο Λάζο. Ο Ν. Κασομούλης αναφέρει πως όταν ο Βλαχοθόδωρος, ανταγωνιστής των Λαζαίων, πρότεινε στον Αλή να θανατωθεί και ο νεαρός Τόλιος, έλαβε την παρακάτω απάντηση: «Κερατά Βλαχοθόδωρε, αυτό το παιδί θα το αφήσω να σκοτώσει εσένα, όπου έγινες αιτία του θανάτου των πατέρων του και συγγενών, και άιντε απ' εδώ να μη σε βλέπω». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των ελλήνων. 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα, 1939, σ. 79. Πρβλ. τους στίχους από το δημοτικό «Η απιστία του Δέλβινου», στο Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Αθήνα, Κουλούρα, 1978, σ. 97 — πρώτη έκδοση: Κέρκυρα, 1852: «Τα παλλικάρια τα καλά τα χάνουν οι συντρόφοι! / Ακούστε Φώτου τα παιδιά, του Δράκου παλλικάρια, / Το Δέλβινο το άπιστο 'πρόδωσε τα παιδιά σας / Τ' Αλή Πασά του τάφερε, τα εξ αράδα αράδα, / Κι αυτός τα τέσσερα 'σφάζε, δυνών ζωή χαρίζει, / Του Δήμου Δράκου τον υιό, κι έν' αδελφό του Φώτου».

16. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 173, 202-207, 219.

(κινητοποίηση συγγενικών δικτύων για την εκπλήρωση της υποχρέωσης της εκδίκησης).¹⁷

Η περιορισμένη και ελεγχόμενη χρήση της βίας δεν εμποδίζει την αναγνώριση του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των αντιπάλων ούτε την αντιστροφή του συσχετισμού και την εναλλαγή στους ρόλους του νικητή και του ηττημένου. Κάθε φόνος αντανακλά στην τιμή και το κύρος των δύο συγγενικά οργανωμένων ομάδων,¹⁸ σηματοδοτεί την ανατροπή του διαμορφωμένου συσχετισμού δύναμης και πριμοδοτεί την εναλλαγή στους ρόλους του νικητή/τιμημένου και του ηττημένου/ντροπιασμένου —έως ότου ένας ακόμη φόνος αντιστρέψει ξανά το συσχετισμό δύναμης. Δηλαδή, έως ότου η υποχρέωση της ανταπόδοσης, της ανάκτησης του «χαμένου» αίματος/ισχύος οδηγήσει σε μια νέα πράξη εκδίκησης η οποία θα οδηγήσει σε ένα νέο, επίσης δεκτικό αντιστροφής, συσχετισμό όπου οι ρόλοι ανάμεσα στα μέρη της σύγκρουσης θα έχουν, για άλλη μια φορά, μεταβληθεί.¹⁹

Στον αρματολισμό, όταν μια οικογένεια αρματολών δεν αποδεικνύεται ικανή να προστατέψει ένα σημαντικό μέλος της ή να εκδικηθεί άμεσα το φόνό του, τότε, ντροπιάζεται, γεγονός που αντανακλά και στην κυριαρχική της ικανότητα. Με άλλα λόγια, ένα τέτοιο πλήγμα που δέχεται μια αρματολική οικογένεια μπορεί να αναγνωρισθεί (από τους αντιπάλους, την τοπική κοινωνία, τις οθωμανικές αρχές) και ως πράξη αμφισβήτησης της κυριαρχίας της στους χώρους των τοπικών ενόπλων, δηλαδή της ικανότητάς της να προστατεύσει την περιοχή που της έχει ανατεθεί:

«...<ο Μήτζιος Κοντογιάννης> (...) ιδών ότι ήτον περίστασις να εκδικηθή το αίμα του και να ταπεινώση και τους εχθρούς του».

«Ενωμένοι όθεν όλοι οι διάδοχοι των προρρηθέντων αρχαίων Καπιτάνων της εποχής των <δια> να εκδικηθούν το αίμα, (...) του

17. Πρβλ.: «Σε οξεία αντίθεση με αυτή την παραδοσιακή θεώρηση της βεντέτας ως έντονα διασπαστικής, οι Black-Michaud και Boehm θεωρούν τη βεντέτα ως συνεκτικό και ενοποιητικό φαινόμενο αφού έχει το τελικό αποτέλεσμα να περιστέλλει και να περιορίζει τη βία. Οι αυστηροί κανόνες της χρησιμεύουν στον αποτελεσματικό έλεγχο της αχαλίνωτης σύγκρουσης». P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», ό.π., σσ. 140-141. Για τη διαφοροποίηση των απόψεων των Μπλακ-Μισώ και Μπεμ σχετικά με το θέμα της συνεκτικής λειτουργίας της βεντέτας, βλ. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 182-186.

18. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 57, 66, 85, 142.

19. Αυτόθι, σσ. 62, 169.

Τζιάρρα, εγέμισαν πάλιν τας επαρχίας του Ολύμπου από ληστείας προς αφανισμόν του προδότου (να μην εκτανθή) και των συμμαθεξάντων προεστώτων και δερβεναγάδων». ²⁰

Έτσι, στους χώρους των ενόπλων με την περιορισμένη αλλά σημαίνουσα χρήση της βίας συστήνονται, μέσω της εκδίκησης του αίματος και της υπεράσπισης της τιμής, στρατηγικές ανατροπής των συσχετισμών δύναμης με τους αντιπάλους στο πεδίο του αρματολισμού. Να σημειώσουμε ότι το βασικό ζητούμενο τόσο για την οθωμανική εξουσία όσο και για την τοπική κοινωνία, για διαφορετικούς λόγους, είναι η περιορισμένη και ελεγχόμενη χρήση της βίας. Έτσι, όταν η εκδίκηση λειτουργεί ως μηχανισμός διαχείρισης της σύγκρουσης ανάμεσα σε συγγενικά οργανωμένες ανταγωνιστικές ομάδες τοπικών ενόπλων, τότε αποτελεί προνομιακό πεδίο εξασφάλισης των μελημάτων τόσο των κοινοτήτων όσο και των οθωμανικών αρχών. Ακριβέστερα, περιορίζονται οι αρνητικές για την τοπική κοινωνία συνέπειες του αρματολικού ανταγωνισμού (απώλειες σε ανθρώπους και αγαθά), καθώς τείνουν να μετατοπιστούν στα ίδια τα μέλη των ενόπλων οικογενειών.

Έχει παρατηρηθεί πως ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε δυο οικογένειες που βρίσκονται σε βεντέτα είναι, θεωρητικά τουλάχιστον, ακατάληκτος ή, ακριβέστερα, διαρκεί ενόσω οι δυο οικογένειες παραμένουν στο περιβάλλον όπου παρήχθηκε ο ανταγωνισμός (π.χ. εξακολουθούν να γειτνιάζουν) και, ταυτόχρονα, έχουν την ικανότητα και δυνατότητα να εκπληρώσουν την υποχρέωση της ανταπόδοσης, της εκδίκησης. Παρ' όλα αυτά, προβλέπονται

20. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 122, 44. Σε σχέση με το δεύτερο απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του Γ. Βλαχογιάννη, όπου υποδεικνύεται ότι η εκδίκηση του αίματος στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού λειτουργεί ως μηχανισμός αντιστροφής του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των αντιπάλων και εναλλαγής τους στις θέσεις του κλέφτη και του αρματολού: «Ενώθησαν όλοι οι κληρονόμοι των παλαιών Καπετάνιων —παλαιών για τη δική του εποχή—, με σκοπό να πάρουν το αίμα του σκοτωμένου Τσάρα, και δίναν τη συνδρομή τους, καθένας από το δικό του Αρματολίκι, τότε πλάγια και πότε φανερά, προς τους οπαδούς του Τσάρα· έτσι γέμισαν τον Ολυμπο από κλεψιές, που είχαν σκοπό ν' αποδείξουν ανίκανο τον προδότη, και να τον εμποδίσουν να μεγαλώσει τ' Αρματολίκι του —να μην εκτανθή— και ακόμα να επιφέρουν την καταστροφή τη δική του και των συντρόφων του προεστώτων και ντερβεναγάδων, με την απόδειξη της ανικανότητάς των». Αυτόθι, σ. 44.

πρακτικές επίλυσης που, μάλιστα, αφορούν στη μεταστροφή της αμοιβαιότητας από αρνητική σε θετική· κάτι που, όπως είδαμε να συμβαίνει στην παραδοσιακή κοινωνία, επιχειρείται με τη σύναψη σχέσεων συγγένειας.²¹

Στους χώρους των ενόπλων οι πρακτικές επίλυσης της αντιπαράθεσης που προκρίνονται αναφέρονται κατά κύριο λόγο στη συμφιλίωση μέσω των δεσμών του γάμου, όπου η αρνητική αμοιβαιότητα μετατρέπεται σε θετική και η αντιπαλότητα σε συμμαχία:

«Ο Γεώργιος Βλαχόπουλος εφονεύθη από τον Νίκον Γιόλδαση εντόπιον, έπειτα δε συμπεθέργιασαν δια την μεταξύ των ειρήνην. Έντευθεν αρχίζει το Καπιτανάτον».²²

Κοντολογίς, σύγκρουση και συμμαχία —η οποία επιχειρείται με τη σύναψη δεσμών συγγένειας— είναι οι δύο τρόποι με τους οποίους επιχειρείται η διαχείριση και επίλυση των εμπλοκών στις σχέσεις συγγενικά οργανωμένων ομάδων που διεκδικούν την άσκηση εξουσιαστικών ρόλων σε τοπικό επίπεδο. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της αντιπαράθεσης των Κοντογιανναίων με την οικογένεια του Χατζη-Δημάκη (αναφέρονται και ως Δημακαίοι, Χατζισκαίοι και, ακόμη, ως Χατζαίοι). Πρόκειται για «τυπική» σύγκρουση ανάμεσα στους αρματολούς και τους πρόκριτους μιας περιοχής, σύγκρουση που στη συγκεκριμένη περίπτωση πραγματώνεται και με πράξεις εκδίκησης.

Η καταστροφή των Κοντογιανναίων η εκδίωξή τους από τα καπετανάτα τους και ο θάνατος των περισσότερων ενόπλων της γνωστής αρματολικής οικογένειας θεωρήθηκε ότι υποκινήθηκε από τους ανταγωνιστές τους για τον έλεγχο της περιοχής, τους πρόκριτους Μαυρίλου. Από τότε, τις δύο

21. Για τη συζήτηση σχετικά με το αν η βεντέτα είναι ακατάληκτη ή όχι καθώς και για τις πρακτικές με τις οποίες επιχειρείται ο τερματισμός της (π.χ. γάμος), βλ. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 197-227· P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», ό.π., σσ. 136-140. Για την υπόθεση της άρσης των συνεπειών της βεντέτας μέσω του γάμου, βλ. και K. Kaser, «The origin of the Balkan patriarchy», ό.π., σ. 27· Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 135 και 214. Για παρόμοιες πρακτικές άρσης των συνεπειών της εκδίκησης στην Ν.Α. Μεσόγειο, βλ. A. Abou Zeid, «Honour and shame among the Beduins of Egypt», στο J. Peristiany, *Honour and shame*, ό.π., σ. 254.

22. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 12. Όταν ο Ν. Κασομούλης τονίζει πως ο Ν. Γιολδάσης ήταν «εντόπιος» του Γ. Βλαχόπουλου εννοεί ότι ήταν τοπικός του αντίπαλος.

οικογένειες τις χώριζε το «άδικα χυμένο αίμα» των Κοντογιανναίων.²³ Η κοινωνική επιταγή της εκδίκησης θα έρθει, λοιπόν, να προστεθεί στον ήδη υπάρχοντα κοινωνικοπολιτικό ανταγωνισμό, στεγάζοντας και νομιμοποιώντας τον —επιταγή εκδίκησης, «ήτις εμφωλεύουσα εις τας ψυχάς των Κοντογιανναίων 26 σχεδόν χρόνους, χωρίς εισέτι να σβήση, εφάνη ότι ετελείωσεν το 1821 δια μιας σφαγής τραγικής, ως ρηθήσεται»: ²⁴ όταν ξέσπασε η επανάσταση του Εικοσιένα οι Κοντογιανναίοι κατηγόρησαν τους αντιπάλους τους ως «προδότες» και σκότωσαν πολλά από τα μέλη της οικογένειάς τους. Στη συνέχεια, για να αποφύγουν τις συνέπειες της αντεκδίκησης, απήγαγαν μια κοπέλα από το σόι των αντιπάλων τους και την έδωσαν ως σύζυγο στον Σπύρο Κοντογιάννη.²⁵

Παρόμοια, η σύναψη σχέσης αγχιστείας μεταξύ οικογενειών που βρίσκονται σε βεντέτα αποτρέπει τη συνέχισή της, καθώς μέσω του γάμου η αρνητική αμοιβαιότητα μεταξύ αντιπάλων μετατρέπεται σε θετική μεταξύ συγγενών/συμμάχων. Η ένωση των δύο οικογενειών απαγορεύει τη διαιώνιση της αντιπαράθεσης, αφού μετά το γάμο το αίμα που, ενδεχομένως, «χυθεί» δε θεωρείται, πλέον, ξένο αλλά συγγενικό.²⁶ Συνακόλουθα, ο γάμος ή όποια άλλη μορφή συγγένειας προκρίνεται για τον τερματισμό της βεντέτας δεν παραγράφει την υποχρέωση της εκδίκησης αλλά τη μεταγράφει σε ένα πλαίσιο απαγόρευσης όπου η βεντέτα μνημονεύεται διαρκώς, ακριβώς μέσα

23. Να σημειώσουμε ότι σε περίπτωση που ο θάνατος επέλθει μετά από σύγκρουση που πραγματώνεται, όπως λένε οι Σαρακατσάνοι, «όπως ταιριάζει στους γενναίους», τότε ο θάνατος δεν αναγνωρίζεται ως ατιμωτικός για την οικογένεια του νεκρού, δεν επιφέρει ντροπή και, έτσι, δεν ανακύπτει το ζήτημα της εκδίκησης. Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σσ. 213-214.

24. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 119.

25. Για την αντιπαράθεση Κοντογιανναίων και Χατζισκαίων, αυτόθι, σσ. 30-34, 114-128, 250.

26. Ένας παρόμοιος τρόπος επίλυσης της βεντέτας απαντιέται στη Μάνη. Η ειρήνευση επιτυγχάνεται με τη σύναψη δεσμών ψυχαδερφοσύνης. Βλ., σχετικά, Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1980, σσ. 262-265· Ρ. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», ό.π., σσ. 143-144, 152.

από την απαγόρευσή της,²⁷ και όπου η μη εκπλήρωση της υποχρέωσης της εκδίκησης δε μειώνει το κύρος των συγγενικά οργανωμένων ομάδων.²⁸

Πραγματικά, όταν η αποτροπή της εκδίκησης επιχειρείται με την αγχιστεία, τότε η ειρήνευση δε θεωρείται ότι οφείλεται στην αδυναμία των οικογενειών να «διεκδικήσουν το αίμα τους», αλλά σε μια απαγόρευση η ενδεχόμενη παραβίαση της οποίας θα έθετε σε αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις αρχές κοινωνικής οργάνωσης της παραδοσιακής κοινωνίας. Εκείνες που καθορίζουν τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων και τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων αυτών στη βάση της συγγένειας.

Ταυτόχρονα, η αγχιστεία σημαίνει τη μετάπλαση μιας σχέσης δυναμικής ανισότητας σε μια σχέση, κατ' αρχάς, εξισωτική, καθώς κανείς δεν επιθυμεί να συγγενέψει, και μάλιστα με δεσμούς αγχιστείας, με οικογένειες που θεωρεί πως τοποθετούνται χαμηλότερα από τη δική του στην κλίμακα κοινωνικής αξιολόγησης. Κοντολογίς, η αγχιστεία προϋποθέτει, συνήθως, την αλληλοαναγνώριση ή, έστω, την παραδοχή των δύο οικογενειών ως ίσων/ισοδύναμων.²⁹

Οι δυνατότητες άρσης της σύγκρουσης μεταξύ οικογενειών που βρίσκονται σε βεντέτα αναφέρονται, επίσης, στη μετεγκατάσταση της μιας οικογένειας σε άλλη περιοχή.³⁰ Καθώς η εκδίκηση είναι μηχανισμός

27. Πρβλ.: «...η σχέση ψυχαδερφοσύνης ήταν και είναι ένας μνημονικός μηχανισμός για να κρατηθεί ζωντανή η μνήμη του τελευταίου περιστατικού μιας βεντέτας». Αυτόθι, σσ. 144-145.

28. Αυτό ισχύει για όλες τις πρακτικές αποτροπής της συνέχισης της βεντέτας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, στο Μαυροβούνιο, μετά τις τελετές ειρήνευσης «κανένα από τα δύο μέρη δεν πρέπει να επιστρέψει στο σπίτι τραγουδώντας ή θρηνώντας». C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σ. 152. Βλ., επίσης, σ. 205.

29. Κάτι που αντανακλάται και στο «αποτέλεσμα» των φόνων αντεκδίκησης που έχει να επιδείξει κάθε μια οικογένεια. Στην κατεύθυνση αυτή να σημειώσουμε ότι προϋπόθεση για τον τερματισμό της βεντέτας, που συνήθως γίνεται μέσω κάποιας πρακτικής σύναψης σχέσεων συγγένειας, είναι η «ισοπαλία» στο «αποτέλεσμα» που έχει να επιδείξει η κάθε πλευρά από την αρχή της διαμάχης έως και τη στιγμή της συμφιλίωσης. Αυτόθι, σ. 152 — επίσης, σσ. 110-111.

30. Αυτόθι, σ. 43· P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση», ό.π., σσ. 139-140. Βλ., επίσης, την παραστατική αφήγηση του Μ. Τζίλας για τα παιδικά του χρόνια στο Μαυροβούνι, όπου μέσα από την ιστορία της οικογένειάς του, μαρτυρεί για τις πρακτικές της βεντέτας στην περιοχή αυτή. Μ. Τζίλας, *Χώρα δίχως δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ρούγκα, χχ. —ειδικά για το ζήτημα της άρσης των συνεπειών της βεντέτας με τη μετεγκατάσταση σε άλλη περιοχή, βλ. σσ. 34, 53.

διαχείρισης κοινωνικοπολιτικών αντιπαράθεσεων που παράγονται και αφορούν σε τοπική κλίμακα, η μετεγκατάσταση της μιας από τις ανταγωνιζόμενες ομάδες σηματοδοτεί την αποχώρησή της από το πεδίο του ανταγωνισμού και, συνεπώς, «παγώνει», αναστέλλει την αντιπαράθεση. Με την αποχώρησή της η οικογένεια υποδηλώνει την αδυναμία της να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό, την παραίτησή της απ' αυτόν και, συνακόλουθα, την επικράτηση των αντιπάλων της. Επικράτηση που θα είναι οριστική στο βαθμό που η ηττημένη ομάδα δεν επιστρέψει στην περιοχή. Αντίθετα, ενδεχόμενη επιστροφή ευνοεί την επανατροφοδότηση της διαμάχης και, συνακόλουθα, την ενεργοποίηση της βεντέτας.

Στον αρματολισμό πάλι, ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε δύο ομάδες τοπικών ενόπλων σταματά ή με την εξόντωση της μιας από τις δυο οικογένειες —κάτι, όμως, που όπως είδαμε αποφεύγεται—, ή με το γάμο ή, τέλος, με την αποχώρηση της μιας ομάδας από την περιοχή του διεκδικούμενου αρματολικιού. Η επιστροφή, όμως, της ομάδας στην περιοχή ενεργοποιεί και πάλι τον ανταγωνισμό. Κάτι τέτοιο θα δούμε (στο δεύτερο μέρος της εργασίας) ότι συνέβη στο Ραδοβίτσι ανάμεσα στους Μπακολαίους και τους Μποτσαραίους.

1. «Καλοί άνδρες», επιδέξιοι ένοπλοι

Στην ενότητα που προηγήθηκε προσεγγίσαμε την εκδίκηση ως μια από τις πρακτικές που εφαρμόζουν οι τοπικοί ένοπλοι στον αρματολικό ανταγωνισμό και υποστηρίξαμε ότι ο μηχανισμός της εκδίκησης, έτσι όπως προσαρμόζεται στους χώρους των ενόπλων, επιτρέπει την αναγνώριση των συσχετισμών δύναμης που διαμορφώνονται στη συγκυρία μεταξύ των αντιπάλων, ρυθμίζει την τοποθέτησή τους στις θέσεις του νικητή και του ηττημένου και ευνοεί την εναλλαγή τους στους ρόλους του κλέφτη και του αρματολού. Εδώ, θα δούμε ότι η εκδίκηση ευνοεί την επίδειξη της ανδροπρέπειας και, στους χώρους των ενόπλων, καταφάσκει τις ικανότητες που απαιτούνται για την ένταξη σε μια ομάδα και την ανάληψη ηγετικών ρόλων στο εσωτερικό της.

Αναφερόμενοι στη βεντέτα σημειώσαμε πως σε αυτή συμμετέχουν μόνο άνδρες, τόσο ως θύτες όσο και ως θύματα: ως θύματα καθώς το ανδρικό κι όχι το γυναικείο αίμα θεωρείται ότι προσδιορίζει, ταυτοποιεί και συνέχει την οικογένεια³¹ και, συνακόλουθα, παραπέμπει στη δύναμη και την ισχύ της· ως θύτες αφού από αυτούς θεωρείται ότι εξαρτάται η κοινωνική αναπαραγωγή της οικογένειας και, συνεπώς, σε αυτούς πέφτει το βάρος της υπεράσπισης της τιμής, του κύρους και του «καλού» ονόματός της.

Μάλιστα, παρατηρείται συχνά πως το έργο της εκδίκησης δεν το αναλαμβάνει ο πατέρας/αρχηγός της οικογένειας, αλλά κάποιος από τους γιους του, συνήθως τους μη νυμφευμένους. Αυτό συνδέεται με το πλέγμα των αρμοδιοτήτων και καταμερισμών στο εσωτερικό της συγγενικά οργανωμένης ομάδας, όπου ο πατέρας/αρχηγός έχει αναλάβει τη γενικότερη ευθύνη της διαχείρισης των οικογενειακών υποθέσεων. Επιπλέον, στο πρόσωπό του συνοψίζεται η δύναμη και το κύρος που αναγνωρίζεται στην οικογένεια. Ο αρχηγός της οικογένειας δεν πρέπει, λοιπόν, να κινδυνεύσει καθώς στο ενδεχόμενο του θανάτου του η συγγενικά οργανωμένη ομάδα της οποίας

31. Πρβλ. την παροιμιώδη έκφραση που απαντιέται στους αλβανούς Γκέγκηδες: «Ο άνδρας έχει αίμα και η γυναίκα σόι», J. Whitaker «Familiar roles in the extended patrilineal kingroup», στο J. Peristiany, *Mediterranean family structures*, ό.π., σ. 176. Στο πλαίσιο της αυστηρά πατροπλευρικής οργάνωσης των Γκέγκηδων, η λέξη «σόι» αναφέρεται στους συμμαχούς που «προσφέρει» η σύζυγος στη συγγενικά οργανωμένη ομάδα που προσδιορίζεται στη βάση του «κοινού ανδρικού αίματος».

ηγείται απειλείται να δεχθεί το μέγιστο δυνατό πλήγμα από τους αντιπάλους της. Αντίστοιχα, τα παντρεμένα αδέρφια προτάσσουν την προάσπιση των συμφερόντων της οικογενειακής μονάδας που έχουν δημιουργήσει, εφόσον βέβαια υπάρχουν άλλοι για να αναλάβουν το έργο της εκδίκησης. Έτσι, η υποχρέωση της εκδίκησης αφορά κατ' εξοχήν στους ανύπανδρους γιους, οι οποίοι και δεν έχουν άλλες δεσμεύσεις, πέρα από την υπεράσπιση της τιμής και του κύρους της οικογένειάς τους.

Παραπληρωματικά προς την υπεράσπιση της οικογενειακής τιμής, για τους νεαρούς σε ηλικία γιους η ανάληψη του χρέους της εκδίκησης αποτελεί προνομιακό πεδίο ανάδειξης και κοινοποίησης της ανδροπρέπειάς τους.³² Με άλλα λόγια, της κοινωνικής τους αναγνώρισης και καταξίωσης, της παραδοχής από την τοπική κοινωνία και συγκεκριμένα τους άλλους άνδρες ότι ανταποκρίνονται με επιτυχία στα πρότυπα για τον άνδρα, τον «καλό άνδρα», που προκρίνονται στο κοινωνικό τους περιβάλλον.

Σε κάθε κοινωνία η βιολογική διαφορά αρσενικό-θηλυκό γίνεται αντικείμενο πολιτισμικής διαχείρισης, επενδύεται με σημασίες και μεταγράφεται στη διχοτομία άνδρας-γυναίκα. Έτσι, το βιολογικό φύλο γίνεται κοινωνικό και η βιολογική διαφορά μεταγράφεται σε κοινωνική ανισότητα.³³ Έτσι, στο πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης συστήνονται

32. Για τον καταμερισμό ευθυνών και αρμοδιοτήτων στο εσωτερικό της συγγενικά οργανωμένης ομάδας καθώς, επίσης, για το ότι η ανάληψη της εκδίκησης από τους νέους ευνοεί την ανάδειξη και κοινοποίηση της ανδροπρέπειάς τους, βλ. J. Campbell, *Honour, family and patronage*, ό.π., σσ. 42, 46, 111, 194, 317· B. Denich, «Sex and power», ό.π., σ. 249· C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σ. 189, 194· Σωτ. Δημητρίου, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», ό.π., σσ. 117-125.

33. Βλ. Π. Μπουρντιέ, *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα, Δελφίνι, 1996. Η διάκριση ανάμεσα σε «βιολογικό φύλο» (sex) και «κοινωνικό» (gender) είναι ζήτημα που απασχόλησε, κυρίως, τους χώρους της κοινωνικής ανθρωπολογίας και των γυναικείων σπουδών. Για την παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η προβληματική του γυναικείου ζητήματος. Ανθρωπολογική προσέγγιση», στο *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991 (δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη), σσ. 13-73· Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Καστανιώτης, 1992, σσ. 11-98· Αλ. Μπακαλάκη, «Εισαγωγή: από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο Αλ. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σσ. 13-74. Για μια παρουσίαση της συζήτησης αυτής στους χώρους της ψυχολογίας, Χρ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα*

πλέγματα σημασιών που αφορούν σε ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένα πρότυπα για την ανδροπρέπεια και τη θηλυπρέπεια. Μέσω αυτών μετεγγράφεται η βιολογική διαφορά σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων και, έτσι, καθίσταται κοινωνικά σημαντική. Η ανδροπρέπεια, αφορά στο σύνολο της κοινωνίας και προσαρμόζεται στις διάφορες κοινωνικές ομάδες ανάλογα με το συγκεκριμένο περιβάλλον που τη δεξιώνεται και στο οποίο αποκτά τις ιδιαίτερες σημασίες της.

Στα Βαλκάνια, η ανδροπρέπεια ανάγεται σε πλέγματα αξιών αναφορικά με την τιμή και τη ντροπή.³⁴ Εδώ, το κύρος και η κοινωνική θέση ενός άνδρα, συνάγονται από την ανταπόκρισή του στο οικείο πρότυπο ανδροπρέπειας. Μιλώντας σχηματικά, θα λέγαμε πως στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία προβάλλουν δύο μοτίβα ανδροπρέπειας. Στη μια μεριά βρίσκεται ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «βίαιη, ηρωική ανδροπρέπεια», η οποία κρυσταλλώνεται στα στερεότυπα του λεβέντη, του παλικαριού και εντοπίζεται, κυρίως, στις ορεινές/κτηνοτροφικές κοινότητες και, βέβαια, στους χώρους των ενόπλων. Στην άλλη, ό,τι θα ονομάζαμε «μη ηρωική» ή, διαφορετικά, «φρόνιμη» ανδροπρέπεια που συνοψίζεται στο πρότυπο του νοικοκύρη και παραπέμπει στις πεδινές κοινότητες και σε ότι έχει προσδιορισθεί ως «φρόνιμη κοινωνία».³⁵ Έτσι, το αντιθετικό ζεύγος παλικάρι-νοικοκύρης είναι ομόλογο με διχοτομικές παραστάσεις όπως

γυναικών προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1990, σσ. 19-56.

34. Για τον ηθικό κώδικα της τιμής και της ντροπής, ως αναλυτική κατηγορία συνολικά για τον μεσογειακό χώρο, βλ. J. Campbell, *Honour, family and patronage*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1964· J. Peristiany (επιμ.), *Honour and shame. The values of Mediterranean society*, Σικάγο, Chicago University Press, 1966· J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean family structures*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1976. Βλ., επίσης, το αφιέρωμα «Τιμή και ντροπή. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις», *διαβάζω*, 351(1995), σσ. 111-143. Για μια κριτική προσέγγιση βλ. M. Herzfeld, «Honour and shame: problems in the comparative analysis of moral systems», *Man*, 15(1980), σσ. 339-351. Για μια κριτική των δυαδικών κατηγοριοποιήσεων τύπου τιμής/ντροπής, μέσα/έξω, καθώς και της Μεσογείου ως ενιαίας πολιτισμικής ζώνης, βλ. Συβ. Δημητρίου-Κοτσώνη, «Τιμή/ντροπή: το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής», *διαβάζω*, 351(1995), σσ. 111-116.

35. Για τα μοτίβα της ανδροπρέπειας στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, βλ. J. Du Boulay, *Portrait of a Greek mountain village*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1974· R. Van Boeschoten, *From armatolik to people's rule*, ό.π., σσ. 125, 209-210.

βουνό-κάμπος, κτηνοτρόφος-γεωργός, νομάδας-εδραίος, ελευθερία-σκλαβιά, ανυπακοή-υποταγή, κ.ά.

Η ανδροπρέπεια συνδέεται με πρακτικές στις οποίες η ομάδα αναγνωρίζει την επιβεβαίωση των θεμελιακών της αξιών. Η εκδίκηση του αίματος, όπως επίσης η ζωοκλοπή, η απαγωγή της νύφης και μια σειρά από άλλες πρακτικές που διενεργούνται με χρήση βίας³⁶ συνιστά τον πλέον θετικά προσδιορισμένο τρόπο επιβεβαίωσης της ενηλικίωσης και εκδήλωσης/κατάφασης της ανδροπρέπειας.

Η ικανότητα που επιδεικνύει ο άνδρας σε τέτοιου τύπου πρακτικές λειτουργούν ως τεκμήρια της ανταπόκρισης του στα κοινωνικά πρότυπα και αντανακλάται στην τιμή, το κύρος και την υπόληψή του. Η ανδροπρέπεια που αναγνωρίζεται σε κάποιον, με άλλα λόγια το κύρος και η αυθεντία που τον συνοδεύει, αποτελεί κριτήριο της κοινωνικής θέσης που καταλαμβάνει και των ρόλων που αναλαμβάνει να εκπληρώσει στον κοινωνικό του χώρο. Έτσι, ένας «ανδροπρεπής άνδρας» δεν μπορεί παρά να είναι και άνδρας της τιμής. Αντίθετα, η ντροπή αναμένει εκείνον που δεν ανταποκρίνεται στα οικεία πρότυπα ανδροπρέπειας.³⁷

Σε ένα τέτοιο κοινωνικό περιβάλλον η ενηλικίωση, το πέρασμα από την εφηβεία στην κατάσταση του άνδρα συνδέεται, συμβολικά και τελετουργικά, με την ικανότητα να φέρει και να χρησιμοποιεί όπλα. Ας θυμηθούμε πως

36. Η βεντέτα, η ικανότητα στη μάχη, η ζωοκλοπή, η απαγωγή της νύφης, η ικανότητα στη χρήση των όπλων, η αντοχή στο ποτό, η δεξιότητα στο χορό, αποτελούν πρακτικές με τις οποίες οι άνδρες εμφανίζουν, γνωστοποιούν κι επιβεβαιώνουν την ανδροπρέπειά τους. Στις πρακτικές αυτές των ορεινών και, συχνά, νομαδικών κτηνοτροφικών ομάδων προβάλλεται κι αναγνωρίζεται η ελευθερία, η τιμή, η λεβεντιά κλπ. Σε αντίθεση με το «σκυφτό» αγρότη, η φιγούρα του οποίου παραπέμπει στην υποταγή και την ανυποληψία. Για τις παραστάσεις της βίαιης/ηρωικής ανδροπρέπειας στον ελλαδικό χώρο, βλ. M. Herzfeld, *The poetics of manhood. Contest and identity in a Cretan mountain village*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1985, και «Παραστάσεις του ανδρισμού στην ορεινή Κρήτη», *Αρχαιολογία*, 41(1991), σσ. 73-77. Βλ. και Δ. Τζάκης, «Ο "κόσμος της μαγκιάς": παραστάσεις του καλού άνδρα στο χώρο των ρεμπετών», στο Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, Αθήνα, Πλέθρον, 1996, σσ. 33-69.

37. Πρβλ. την αφήγηση του Μ. Τζίλας για τα παιδικά του χρόνια στο Μαυροβούνιο, όπου φαίνεται να επικρατούν παρόμοια πρότυπα βίαιης/ηρωικής ανδροπρέπειας: «Σε μια χώρα που πάνω απ' όλα βραβεύει τον ηρωισμό και το καπετανλίκι, το νάσαι δίχως κανένα από τα δυο, ήταν ενοχλητικό και μεγάλη ντροπή. Ήταν σαν τη φτώχεια ή ακόμα σαν κάποιο αμάρτημα που δεν τόχαν οι άλλοι». Μ. Τζίλας, *Χώρα δίχως δικαιοσύνη*, ό.π., σ. 24.

ακόμη και σήμερα επιβιώνουν αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες κάποιος «γίνεται άνδρας», μόνο αφού ολοκληρώσει τη στρατιωτική του θητεία. Ειδικά στους χώρους των ενόπλων, η δεξιότητα στα όπλα και η ικανότητα στη μάχη κρίνουν την ένταξη ή όχι κάποιου στην ομάδα και, σε ένα βαθμό, το αν θα αναρριχηθεί σε ηγετικές θέσεις. Με άλλα λόγια, η ικανότητα στη χρήση των όπλων αποτελεί κριτήριο της ικανότητάς του ένοπλου να ενταχθεί στην ομάδα και να αναλάβει σημαντικούς ρόλους στο εσωτερικό της.

Τα όπλα αποτελούν το κατεξοχήν σύμβολο της δύναμης και της κυριαρχίας. Να αναφέρουμε ότι στην Οθωμανική αυτοκρατορία η κυριαρχία των οθωμανών επιβάλλεται και αναπαράγεται χάρη στην ένοπλη βία, ενώ ο διαχωρισμός των υπηκόων σε κατακτητές και κατακτημένους —αυτή «η μέγιστη διχοτομία» στην οργάνωση της αυτοκρατορίας—³⁸ επιβεβαιώνεται κι αναπαράγεται όχι μόνο με τον κεφαλικό φόρο αλλά και με την απαγόρευση της οπλοφορίας που επιβάλλεται στους κατακτημένους, η οποία, ασφαλώς, δεν έχει να κάνει με το αν έχουν οι χριστιανοί όπλα ή όχι, αλλά με το αν νομιμοποιούνται να τα έχουν και να τα χρησιμοποιούν.

Στους χώρους των ενόπλων όπου η βία αναγορεύεται όπως είδαμε σε αξία, τα όπλα είναι συνώνυμα με την κυριαρχική ικανότητα και, συνακόλουθα, με τη δυνατότητα των ενόπλων να ασκούν εξουσιαστικούς ρόλους σε τοπικό επίπεδο. Η κατοχή των όπλων είναι που τους παρέχει, πρωταρχικά και κύρια, τη δυνατότητα να δημιουργήσουν/κατακτήσουν ένα διαφορετικό χώρο άσκησης εξουσίας στο πλαίσιο της τοπικής χριστιανικής κοινωνίας, ενώ η αναγνώρισή τους από την οθωμανική εξουσία ως αρματολών συνοδεύεται όχι μόνο από την απαλλαγή τους από τον κεφαλικό φόρο, αλλά και από την αναγνώριση του δικαιώματος να οπλοφορούν.

Τα όπλα, λοιπόν, συνδέονται με τη δύναμη, την εξουσία, την κυριαρχία και, συνακόλουθα, με τον άνδρα και, μάλιστα, τον «ανδροπρεπή άνδρα». Στην κατοχή και χρήση τους αναγνωρίζονται αξίες όπως η τόλμη, το ψυχικό σθένος, το να αψηφά κανείς το θάνατο, κλπ. Αξίες, δηλαδή, που παραπέμπουν στο βίαιο/ηρωικό πρότυπο ανδροπρέπειας του παλικαριού, του λεβέντη και, κατ' επέκταση του ένοπλου.³⁹

38. Σπ. Ασδραχάς, «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του *Χρονικού των Σερρών*, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *ό.π.*, σ. 177.

39. Για το πρότυπο του παλικαριού και τις αξίες με τις οποίες αναγνωρίζεται, βλ. και Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, *ό.π.*, σσ. 87-92. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Κ. Μπεμ για

Η συμβολική και η ρητορική των όπλων αρθρώνεται γύρω από μια σειρά διχοτομιών, στο πλαίσιο των οποίων τα όπλα διακρίνουν τον άξιο από τον ανάξιο άνδρα, τον τίμιο από τον άτιμο, τον ελεύθερο από τον υποταγμένο, τον κλέφτη από το ραγιά κλπ. Πρόκειται για ομόλογες διχοτομικές παραστάσεις που παραπέμπουν στη θεμελιακή ιεραρχική σχέση άνδρας/κυριαρχία-γυναίκα/υποταγή.⁴⁰ Έτσι, καθώς η γυναίκα θεωρείται ταυτισμένη με την υποταγή και την κοινωνική μειονεξία, αποκλείεται και από την οπλοφορία που, όπως είπαμε, αρμόζει στον άνδρα.⁴¹

Τα όπλα, όμως, δεν αποτελούν «μέρος της σκευής» κάθε άνδρα, αλλά του ανδροπρεπή, «άξιου» άνδρα, ανάγονται δηλαδή, και παραπέμπουν στην κοινωνικά αναμενόμενη παρουσία του άνδρα. Και καθώς αναφερόμαστε στους χώρους των ενόπλων, τα όπλα και οι σημασίες για την ανδροπρέπεια στις οποίες παραπέμπουν καταφάσκουν το βίαιο ηρωικό πρότυπο του λεβέντη, του ένοπλου παλικαριού. Στο βαθμό που τα όπλα, ως σύμβολα εξουσίας και μέσα εξουσιασμού, θεωρείται πως ταιριάζουν αποκλειστικά και μόνο στους άνδρες και μάλιστα στους ανδροπρεπείς άνδρες,⁴² εκείνοι που «τιμωρούνται» με αποκλεισμό από τα όπλα ή, αντίστοιχα, με αφοπλισμό, αποστερούνται ουσιαστικά από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του φύλου

το πρότυπο ανδροπρέπειας στο Μαυροβούνιο που, όπως και αλλού στα Βαλκάνια, είναι αυτό του ενόπλου. C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 46, 72.

40. Πρόκειται για διχοτομικές παραστάσεις στο πλαίσιο των οποίων στη μια πλευρά βρίσκεται ο άνδρας και οι συνδηλώσεις του, η κυριαρχία, η ελευθερία, το θετικό, το καλό, το θεικό, το πάνω κλπ., ενώ από την άλλη η γυναίκα, που παραπέμπει στην υποταγή, τη σκλαβιά, το κακό, το διαβολικό, το κάτω κλπ. Για την οργάνωση της παραδοσιακής κοινωνίας στη βάση τέτοιου τύπου διχοτομιών, βλ. Π. Μπουρντιέ, *Η ανδρική κυριαρχία*, ό.π., σσ. 15-25, και «The sentiment of honour in Kabyle society», ό.π., σ. 232. Βλ., επίσης, B. Vernier, «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους έλληνες Πομάκους», στο Στ. Δαμιανάκος, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ό.π., σσ. 297-344. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. και P. Clastres, *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992, σσ. 113-119.

41. Είναι χαρακτηριστικοί οι δύο πρώτοι στίχοι από το κλέφτικο «Η Διαμάντω»: «Ποιος είδε ψάρι στο βουνό και θάλασσα σπαρμένη/ ποιος είδε κόρην έμορφη στα κλέφτικα ντυμένη;» Αλ. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, ό.π., σ. 123. Είναι σημαντικό πως η σύνδεση της γυναίκας με τις ένοπλες ασχολίες φαντάζει ως κάτι έξω από την κοσμική τάξη, την οποία και ανατρέπει. Στο ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

42. Βλ., σχετικά, B. Denich, «Sex and power», ό.π., σ. 248· M. Herzfeld, *The poetics of manhood*, ό.π., σσ. 181-182.

τους. Πρόκειται για διαδικασία εκθήλυνσης, όπου ο ανάξιος άνδρας δεν αρμόζει να είναι εξουσιαστής, δηλαδή να φέρει όπλα, και τοποθετείται, όπως και η γυναίκα, σε θέση εξουσιαζόμενου.⁴³

Έτσι, σε συμβολικό επίπεδο, ο ανάξιος/άτιμος και γι' αυτό αποπλισμένος άνδρας εκπίπτει σε μια θέση παρόμοια με αυτή της γυναίκας και αναλαμβάνει ρόλους που παραπέμπουν στην υποταγή και την κοινωνική μειονεξία. Είναι χαρακτηριστικό ένα απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, εκεί όπου αναφέρεται στην κατοχή της Πελοποννήσου από τα γαλλικά στρατεύματα και σε ένα από τα περιστατικά αποπλισμού των ατάκτων σωμάτων που πήραν μέρος στην επανάσταση:

«Τότε μπαίνοντας όλοι αυτήνοι εις τ' Ανάπλι, είχαν και την προστασία των Γάλλων, αρμάτωσαν όλους τους μπακάληδες με σπαθιά και πιστόλες και τους είχαν ουρά τους, όπου τους φύλαγαν. Και ξαρμάτωσαν όλους εμάς οι Φρατζέζοι (...) Δεν σεβάστη τα αίματά μας εδώ μέσα όπου πατούνε, όπου αχνίζουν ακόμα; Όλους μας έκαμαν άτιμους κι' αναντρος και μας ξαρματώνουν με την δύναμή τους και μας κάνουν γυναίκες. Και τις γυναίκες άντρες και φρουρά της Κυβέρνησής μας. Τα σπαθιά των μπακάληδων φυλάνε την Κυβέρνησίν μας, το σπαθί του Νότη Μπότσαρη, του Φωτομάρα, του Κριτζώτη κι' αλλουνών πολλών αγωνιστών τάχετε πεταμένα μέσα εις τα υπόγεια των Βενετζάνων —σπαθιά μας και ντουφέκια μας και πιστιόλες μας».⁴⁴

Ως «μπακάληδες» να εννοήσουμε εκείνους που δε γνωρίζουν την πολεμική τέχνη ή, αλλιώς, τους «νοικοκύρηδες», τους «φρόνιμους» σε αντιδιαστολή με τα «παλικάρια» στην προκειμένη περίπτωση τον Μπότσαρη, τον Κριεζιώτη και όλους όσους μετείχαν στην επανάσταση. Στην κατεύθυνση αυτή στο λόγο του Μακρυγιάννη μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια διχοτομία που, με κριτήριο την ικανότητά τους να φέρουν και να χειρίζονται τα όπλα, διακρίνει τους άνδρες σε άξιους και ανάξιους.

43. Για την εκθήλυνση, βλ. Δ. Τζάκης, «Ο "κόσμος της μαγκιάς"», *ό.π.*, σσ. 52, 55-58.

44. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σ. 331. Για το επεισόδιο αυτό βλ. και Κ. Βακαλόπουλος, *Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833). Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά την μετακαποδιστριακή περίοδο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984, σ. 233 κ.ε.

διαφορετικά, στο λόγο του Μακρυγιάννη υποδεικνύεται μια διάκριση παρόμοια αυτής ανάμεσα στην «ηρωική» και τη «φρόνιμη» ανδροπρέπεια.⁴⁵

Ο αφοπλισμός των ατάκτων και η δημιουργία ένοπλων σωμάτων από εκείνους που δε μετέχουν του πολιτισμού των όπλων βιώνεται από τους ένοπλους δραματικά, ως ανατροπή της κοσμικής τάξης. Οι «πραγματικοί άνδρες», δηλαδή εκείνοι που θεωρείται ότι αρμόζει να φέρουν όπλα —κάτι, άλλωστε, που απέδειξαν με την (ένοπλη) δράση τους στη διάρκεια της επανάστασης— αφοπλίζονται, πράξη την οποία αναγνωρίζουν ως έκπτωση και βιώνουν ως ατίμωση και, μάλιστα, με όρους εκθήλυνσης («Όλους μας έκαμαν άτιμους κι' άναντρους και μας ξαρματώνουν με την δύναμή τους και μας κάνουν γυναίκες»).

Κατ' αρχήν, λοιπόν, οι ανδροπρεπείς άνδρες θεωρείται πως με τον αφοπλισμό ισοσταθμίζονται με τις γυναίκες, κάτι αδιανόητο για τον παραδοσιακό κόσμο. Η καταστροφή της κοσμικής τάξης συμπληρώνεται με την αντιστροφή της σχέσης ανδρών-γυναικών. Οι Γάλλοι εξοπλίζουν τις «γυναίκες»/«μπακάληδες» που με τον τρόπο αυτό μεταμορφώνονται σε «άνδρες». Κοντολογίς, οι άντρες αφοπλιζόμενοι γίνονται «γυναίκες» και οι «γυναίκες» εξοπλιζόμενες γίνονται άντρες και «φρουρά» της Κυβέρνησης. Πρόκειται, όμως, για μια Κυβέρνηση που στηρίζεται στην ανατροπή της παραδοσιακής ισορροπίας και τάξης, όπου οι άνδρες, οι «άξιοι/ανδροπρεπείς» άνδρες (αρμόζει να) κυριαρχούν και (να) φέρουν όπλα, ενώ οι γυναίκες (αρμόζει να) κυριαρχούνται.

Εκτός από τις γυναίκες και τους μη ανδροπρεπείς άνδρες, από τα όπλα αποκλείονται και όσοι δεν είναι ακόμη σε θέση να ενσαρκώσουν το βίαιο και ηρωικό πρότυπο για την ανδροπρέπεια. Αναφερόμαστε στα παιδιά και τους έφηβους.⁴⁶ Τα αγόρια, γένους ουδέτερου στη γλώσσα μας, για να

45. Ως προς την αντίθεση «ηρωικής/βίαιης» και «φρόνιμης» ανδροπρέπειας να αναφέρουμε το γνωστό δημοτικό: «Βασίλη κάτσε φρόνιμα, να γίνης νοικοκύρης,/ για ν' αποχτήσης πρόβατα, ζευγάρια κι' αγελάδες,/ χωριά κι' αμπελοχώραφα, κοπέλια να δουλεύουν/ Μάνα μου, εγώ δεν κάθομαι να γένω νοικοκύρης,/ να κάμω αμπελοχώραφα, κοπέλια να δουλεύουν/ και νά μαι σκλάβος των Τουρκών, κοπέλι στους γερόντους/ Φέρε μου τ' αλαφρό σπαθί, και το βαρύ τουφέκι./ να πεταχτώ σαν το πουλί ψηλά στα κορφοβούνια». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια*, ό.π., σ. 42.

46. Στα κλέφτικα τραγούδια είναι διαδεδομένο το μοτίβο: «που ναι μικρό για φαμελιά κι απ' άρματα δεν ξέρει». «Του Λιβίνη», αυτόθι, σ. 55. Πρβλ.: «Πούναι μικρό κι ανήλικο κι από

γίνουν/θεωρηθούν άνδρες, για να περάσουν δηλαδή από μια κατάσταση σε μια άλλη, θα πρέπει ανάμεσα στα άλλα να επιδείξουν ικανότητες και δεξιότητες στη χρήση των όπλων. Θα επικαλεστούμε για άλλη μια φορά τη μαρτυρία του Μακρυγιάννη:

«Έγινα ως δεκατεσσάρων χρονών και πήγα εις έναν πατριώτη μου εις Ντεσφίναν. Ήταν ο αδελφός του με τον Αλήπασια και ήταν ζαμπίτης αυτός εις την Ντεσφίναν. Στάθηκα με εκείνον μιαν ημέρα. Ήταν γιορτή και παγγύρι τ' Αγιαννιού. Πήγαμεν εις το παγγύρι· μόδωσε το ντουφέκι του να το βαστώ. Εγώ ηθέλησα να το ρίξω, ετζακίστη. Τότε μ' έπιασε σε όλον τον κόσμο ομπρός και με πέθανε εις το ξύλο. Δε μ' έβλαψε το ξύλο τόσο, περισσότερον η ντροπή του κόσμου». ⁴⁷

Ο Μακρυγιάννης επιχείρησε να πυροβολήσει σε δημόσιο χώρο και μάλιστα με το όπλο ενός ζαμπίτη· ενός άνδρα επιφορτισμένου με το έργο της τήρησης της τάξης, στον οποίο έχει παραχωρηθεί από τις οθωμανικές αρχές το προνόμιο να φέρει όπλα, κάτι που συνιστά αναγνώριση της ικανότητάς του στη βία και τον πόλεμο και, συνακόλουθα, της ανδροπρέπειάς του. Εκείνο που παρακινεί τον Μακρυγιάννη δεν είναι άλλο από την πρόθεσή του να αποδείξει στους ενήλικες που βρίσκονται στο πανηγύρι πως, πλέον, έχει γίνει «άνδρας». Εδώ ακριβώς βρίσκεται και ο λόγος που δεν τον «έβλαψε» τόσο ο ξυλοδαρμός, αλλά μάλλον η δημόσια διαπόμπευσή του· «η ντροπή του κόσμου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Η αποτυχία του να εισαχθεί στον κόσμο των ανδρών εστιάζεται στο ότι δεν καταφέρνει να πείσει εκείνους που είναι ήδη άνδρες, εκείνους που βρίσκονται στο πανηγύρι, για τις ικανότητές του στη χρήση των όπλων. Και η ανικανότητά του αυτή αναγνωρίζεται στο γεγονός ότι όταν δοκίμασε να πυροβολήσει, το όπλο ετσακίστηκε.

Στους χώρους των ενόπλων, λοιπόν, η ενηλικίωση αναγνωρίζεται, στη δεξιότητα που επιδεικνύεται στα όπλα:

«Σε σένα, Μήτρο μου γαμπρέ, Σταθούλα ψυχογιέ μου,
αφήνω τη γυναίκα μου, το δόλιο μου το Γιώργη,

Κλεφτιά δεν ξέρει». «Ο Σύντρος», στο Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, ό.π., σ. 61.

47. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 16. Στο γλωσσάρι που συνοδεύει την έκδοση αυτή σημειώνεται: «ζαμπίτης ή ζαπίτης, όργανο της τουρκικής εξουσίας υπεύθυνο για την ευταξία».

πού ναι μικρός για φαμελιά κι απ' άρματα δεν ξέρει
Και σα διαβή τα δεκαννιά και γίνη παλληκάρι,
ελάτε να ξεθάψετε τα δόλια τ' άρματά μου».48

Στο βαθμό που ο εξοπλισμός σημαίνει την ενηλικίωση και την ανδροπρέπεια, η ικανότητα χρήσης των όπλων και η κατοχή τους από ένα νεαρό άνδρα αναγνωρίζεται ως πέρασμα από μια περίοδο μη-ανδρική ή προ-ανδρική στην κατάσταση του άνδρα. Ο έφηβος, επιδεικνύοντας τις δεξιότητές του στα όπλα επιχειρεί με τον τρόπο αυτό μια συμβολική μετάβαση. Θα λέγαμε πως πρόκειται για «τελετή περάσματος», αν και μη τυποποιημένη, όπου το πέρασμα από μια κοινωνική κατάσταση σε μια άλλη κρίνεται σε σχέση με ό,τι συνοψίζει τη δεύτερη⁴⁹ εδώ, τα όπλα, δηλαδή η ικανότητα στη χρήση βίας ως προς την οποία σταθμίζεται η ενηλικίωση.

Η δεξιότητα στη χρήση των όπλων, λοιπόν, ανάγεται σε σημείο αναγνώρισης της ενηλικίωσης και, ειδικά στους χώρους των ενόπλων, «κρίνει» την είσοδο του υποψηφίου στην ομάδα⁵⁰ και, σε ένα άλλο επίπεδο, τους ρόλους που θα κληθεί να εκπληρώσει στο εσωτερικό της. Είναι η περίπτωση του τραγουδιού όπου ο γιος του Λιβίνη είναι ανήλικος, από «άρματα δεν ξέρει» και, συνεπώς, δεν μπορεί ακόμη, δεν είναι σε θέση να

48. «Του Λιβίνη», Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 55. Είναι χαρακτηριστικός ο σχολιασμός του τραγουδιού από τον Ν. Πολίτη: «Το προκειμενον άσμα αναφέρει τας τελευταίας θελήσεις αυτού [δηλ. του καπετάνιου], διατάσσοντος να παραδωθούν τα όπλα του εις τον ανήλικον υιόν του, ότε ηβήσας θα δύναται να φέρει και να τιμήσει αυτά». Να σημειώσουμε, ενδεικτικά, ότι το ίδιο μοτίβο εμφανίζεται στο τραγούδι «Ο θάνατος του Ζίντρου» και επίσης, σε δύο άλλα αποσπάσματα από κλέφτικα τραγούδια που παρατίθενται στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, ό.π., σσ. 183-184 και 306. Πρβλ. τη «διαθήκη του Καραϊσκάκη», την οποία σύμφωνα με τις μαρτυρίες συνέταξε μετά τον τραυματισμό του, λίγο πριν πεθάνει και όπου αφήνει παραγγελία «στους δύο Μήτρηδες», συγγενείς του, να προστατεύσουν την οικογένειά του, να διαχειριστούν κατά τις εντολές του την περιουσία του και, τέλος, να δώσουν τα όπλα και τα άλογά του στα «παιδιά» του. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π.

49. Για τις τελετές περάσματος, βλ. Α. Van Gennep, *The rites of passage*, Λονδίνο, Routledge, 1910· V. Turner, *The forest of symbols. Aspects of Nambu rituals*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1967, και, *The rituals process. Structure and anti-structure*, Ν. Υόρκη, Aldine, 1969. Βλ. και Ε. Λιτς, *Πολιτισμός και επικοινωνία. Η λογική της διαπλοκής των συμβόλων*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993, σσ. 121-124.

50. Πρβλ.: «Μόλις ο Καραϊσκάκης έφθασεν εις ηλικίαν να φέρη όπλα, και αμέσως συγκατετάχθη εις εν σώμα κλεπτών». Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 1.

ενταχθεί στην ένοπλη ομάδα που ελέγχει η οικογένειά του. Έτσι, αναμένεται να φθάσει στην ηλικία εκείνη όπου θα του δοθούν τα όπλα για να δοκιμασθεί/κριθεί η ανδροπρέπειά του, αλλά και η ικανότητά του να εισχωρήσει στον κόσμο των ενόπλων και να διεκδικήσει την εξουσία του πατέρα του.

Η μεταβίβαση της πατρικής εξουσίας στο γιο εκφράζεται στο τραγούδι «του Λιβίνη» με την εντολή που δίνει ο ετοιμοθάνατος καπετάνιος να ξεθαφτούν τα όπλα του και να παραδοθούν στο γιο του. Αυτό, βέβαια, θα γίνει εφ' όσον ο γιος έχει ενηλικιωθεί, έχει «διαβή τα δεκαννιά» και έχει «γίνει παλληκάρι», δηλαδή, ανδροπρεπής άνδρας, ικανός ένοπλος. Σε σχέση με τους στίχους αυτούς ας σημειώσουμε πως το θάψιμο των όπλων γίνεται για να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών, απ' τη στιγμή που πέθανε ο καπετάνιος και καθώς ο γιος του είναι ακόμη ανήλικος και δεν μπορεί να τα υπερασπίσει. Να υπενθυμίσουμε ακόμη ότι η αφαίρεση των όπλων κάποιου συμβολίζει την αφαίρεση της δύναμης και την εκθήλυνσή του.

Το ίδιο μοτίβο εμφανίζεται και στο τραγούδι για το θάνατο του καπετάν Γιαννάκη Κουτελίδα (ένοπλο στη δράση του οποίου θα αναφερθούμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια), η γυναίκα του οποίου εμφανίζεται να μοιρολογεί και, απευθυνόμενη στον ανήλικο ακόμη γιο της, να λέει:

«Παιδί μου, πότε να σε ιδώ να γένης παλλικάρι,
να σέρνης εις τον ώμο σου, ντουφέκι καρυοφύλι
κουμπούραις εις την μέση σου, σπαθί τουρκοβαμμένο».⁵¹

Και στο τραγούδι αυτό αναδεικνύεται, ασφαλώς, η αναγνώριση της ανδροπρέπειας («παλλικάρι») στην κατοχή των όπλων, τα οποία ο γιος θα είναι σε θέση να «σέρνει» μετά την ενηλικίωσή του.

Αναφέραμε πως τα όπλα παραπέμπουν στην εξουσία, είτε αυτή αφορά στην οθωμανική εξουσία, είτε στην αρματολική, είτε στην εξουσία του άνδρα επί της γυναίκας. Έτσι, η τελετουργική μεταβίβαση των όπλων του καπετάνιου συνιστά μια συμβολική μεταβίβαση της ίδιας τη εξουσίας στο εσωτερικό της ομάδας των ενόπλων. Στα κλέφτικα τραγούδια είναι συνηθισμένο το μοτίβο του καπετάνιου που ορίζει το διάδοχό του προσφέροντας τα όπλα του:

51. Από το τραγούδι «Ιωάννης Κουταλίδας», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 96.

«κ' εσύ Λαμπράκη μ' ανηψιέ, έλα κάτσε κοντά μου,
να σου χαρίσω τ' άρματα, να γένης καπετάνος».⁵²

Κλείνοντας το ζήτημα αυτό να σημειώσουμε ότι παριστώντας στα κλέφτικα τραγούδια την εναλλαγή της εξουσίας στο εσωτερικό της ομάδας με τη μεταβίβαση των όπλων του καπετάνιου σε κάποιο συγγενή του, πριμοδοτούνται οι συντεταγμένες διαδικασίες διαδοχής, που όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο παραπέμπουν στην κληρονομική διαδοχή. Συγκεκριμένα, ότι τον καπετάνιο τον διαδέχεται ο γιος ή, στην περίπτωση που αυτός είναι ανήλικος, κάποιος άλλος συγγενής, ο οποίος όμως θα πρέπει να πληρεί τις προϋποθέσεις που τίθενται για την αναγνώριση κάποιου ως καπετάνιου. Έτσι, τα όπλα του καπετάνιου που παραχωρούνται στο νέο αρχηγό της ομάδας, συμβολίζουν ακριβώς την πλήρωση των προϋποθέσεων αυτών, καθώς υποδεικνύουν τις ικανότητες εκείνου που τα φέρει.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν υποστηρίξαμε ότι η ενηλικίωση επιδεικνύεται και επιβεβαιώνεται με τη χρήση των όπλων και, ακόμη, ότι η εκδίκηση συνιστά προνομιακό πεδίο για την αναγνώριση της ανδροπρέπειας ενός νεαρού άνδρα. Με ανάλογο τρόπο που η εκδίκηση του αίματος — παραπληρωματικά προς την υπεράσπιση της τιμής της οικογένειας— χρησιμεύει ως μέσο για να εκφρασθεί και να υπάρξει η ανδροπρέπεια του ανύπανδρου γιου από το εν δυνάμει σε κάτι περισσότερο, στους χώρους των ενόπλων το πέρασμα από την εφηβεία επιτυγχάνεται με την ανάληψη ένοπλης δράσης.⁵³

52. «Του κλέφτη το κιβούρι», Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 50. Το ίδιο θέμα εμφανίζεται και στο τραγούδι «Ο Κίτσος», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 181-182.

53. Πρβλ. το στίχο: «Παιδιά, σαν θέτε λεβεντιά και κλέφτες να γενήτε». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 45. Είναι χαρακτηριστικό το πώς ο Γιάννης Κολοκοτρώνης αποκλήθηκε κατά την πολιορκία της Τριπολιτσάς «Γενναίος», προσωνυμία που τελικά υποσκέλισε το βαπτιστικό του όνομα. Την εποχή εκείνη ήταν σε ηλικία δεκαπέντε περίπου ετών: «Τότε ακριβώς έλαβεν υπό των συμπολεμιστών του και την τόσον τιμητικήν προσωνυμίαν του Γενναίου, όταν ο μικρός το δέμας Ιωάννης ηγμαλώτισε γίγαντα Άραβα παλαιΐφας μετ' αυτού έξω των τειχών της Τριπόλεως. Έκτοτε ο Ιωάννης εκλήθη Γενναίος». Γεν. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, επιμ.Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήνα, Τσουκαλά, 1955, σ. 10· βλ. και σ. 46. Ασφαλώς, η προσωνυμία «Γενναίος» που δόθηκε στο νεαρό Κολοκοτρώνη από ενήλικες ενόπλους, στο βαθμό που χρησιμοποιείται εναλλακτικά στο βαπτιστικό όνομα συμβολίζει την αποδοχή του στον κόσμο των ανδρών από

Όταν, μάλιστα, η ένοπλη δράση στρέφεται ενάντια στους εχθρούς της οικογένειας και, ακόμη περισσότερο, φέρεται ως εκδίκηση για παλαιότερους φόνους συγγενών, τότε, εκτός από την ικανότητά του ως ένοπλου/άνδρα, υπερασπίζεται και την τιμή της ένοπλης ομάδας/οικογένειάς του. Επιπλέον, καθώς προωθεί τα συμφέροντα της ομάδας στο πεδίο του ανταγωνισμού έναντι των αντιπάλων, αναδεικνύει και τα αρχηγικά του προσόντα, κοινοποιεί πως είναι ικανός να διεκδικήσει ηγετική θέση στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας.⁵⁴

Έτσι, στους χώρους των ενόπλων η επιτυχημένη προσβολή των αντιπάλων που επιχειρείται μέσω της ένοπλης δράσης και αναγνωρίζεται ως πράξη εκδίκησης λειτουργεί ως μηχανισμός κοινωνικής κινητικότητας, καθώς σε αυτήν αναγνωρίζονται κι επιβεβαιώνονται, αφ' ενός, η κυριαρχική ικανότητα της ένοπλης ομάδας και, αφ' ετέρου, θεμελιακές αξίες όπως η υπεράσπιση της οικογενειακής τιμής, η ικανότητα στη χρήση των όπλων και, σε τελική ανάλυση, η ανάδειξη της ανδροπρέπειας του ένοπλου με την οποία σταθμίζεται η ικανότητά του ως ένοπλου και κρίνονται οι ρόλοι που θα διεκδικήσει στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας.

εκείνους που είναι ήδη άνδρες και, ταυτόχρονα, στους χώρους των ενόπλων από εκείνους που είναι ήδη ένοπλοι. Είναι ένα είδος βαπτίσματος που σηματοδοτεί το πέρασμα από μια κοινωνική κατάσταση σε μια άλλη. Στην προκειμένη περίπτωση από την εφηβεία στην κατάσταση του άνδρα.

54. Πρβλ.: «...ηλικιωμένος ο Τόλιος και εκδικηθείς με τους λοιπούς το αίμα <του>, καθέξεν την θέσιν του πατρός του». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 80.

3. Το «κοινό αίμα» και η «πληρωμή» του

Στην πρώτη ενότητα αυτού του κεφαλαίου υποστηρίξαμε ότι αρματολικός ανταγωνισμός και βεντέτα είναι μορφές διαχείρισης (διαφορετικού τύπου) κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων σε τοπική κλίμακα που στηρίζονται στην περιορισμένη, ελεγχόμενη και αποτελεσματική χρήση της βίας. Στην κατεύθυνση αυτή, αναφερθήκαμε στο μηχανισμό της εκδίκησης στη βάση του οποίου οργανώνονται επιχειρήσεις ένοπλης δράσης. Η αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων αυτών έχει να κάνει και με τη συγκρότηση δικτύων αμοιβαιότητας που κινητοποιούνται κατά τις περιόδους σύγκρουσης, προσφέροντας άσυλο, πληροφορίες, εφόδια, σύμπραξη στις ένοπλες/πολεμικές επιχειρήσεις κλπ.

Η κινητοποίηση των δικτύων προϋποθέτει με τη σειρά της τη συνοχή και το συνδυασμό των συμφερόντων εκείνων που μετέχουν στα δίκτυα αυτά. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας που συγκροτείται στο εσωτερικό κάθε δικτύου και την οποία επικαλούνται οι μετέχοντες σε αυτό, νομιμοποιώντας έτσι την παροχή ή, αντίστοιχα, το αίτημα και την αποδοχή βοήθειας. Οι δεσμοί συγγένειας στους οποίους στηρίζεται η οργάνωση τέτοιου τύπου δικτύων αποτελούν τη βάση για τη συγκρότηση μιας ιδιαίτερης κοινής ταυτότητας, η οποία παραπέμπει, άμεσα ή έμμεσα, στο λεγόμενο «κοινό αίμα».

Η «κοινότητα αίματος» αφορά πρωταρχικά και κύρια στους συγγενείς εξ αίματος, εκείνους δηλαδή που αναγνωρίζονται ως συγγενείς, αναφερόμενοι σε κάποιους πραγματικούς ή μυθικούς κοινούς προγόνους, το αίμα των οποίων «φέρουν». Πρόκειται, λοιπόν, για ομάδα που αναγνωρίζεται, συγκροτείται κι αναπαράγεται παραπέμποντας στο «κοινό ανδρικό αίμα». Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε, σε ένα βαθμό, να κατανοήσουμε γιατί στην παραδοσιακή κοινωνία η προσβολή κάποιου δεν είναι ποτέ ατομική αλλά, αντίθετα, διαχέεται στο σύνολο της συγγενικά οργανωμένης ομάδας υπονομεύοντας το κύρος και την τιμή της.⁵⁵ Έτσι, η αναζήτηση της

55. Είναι χαρακτηριστική η άποψη του Ν. Κασομούλη για το Γ. Βαρνακιώτη ή, αλλιώς, Γ. Νικολού, για τον οποίο υποστηρίζει ότι η αποχώρησή του από την επανάσταση και η σύναψη «καπακίων» με τους οθωμανούς απέφερε ντροπή και ανυποληψία όχι μόνο στον ίδιο αλλά σε ολόκληρη την οικογένειά του, ακόμη και στους πεθαμένους προγόνους του: «Η δια την δυστυχίαν της οικογενείας των να αμαυρώση την υπόληψιν του ονόματος

εκδίκησης είναι μια υπόθεση που αφορά σε όλους εκείνους που αλληλοαναγνωρίζονται στο πλαίσιο μιας «κοινότητας αίματος».

Όμως, η αίσθηση του «κοινού αίματος» δεν περιορίζεται στη συγγένεια αίματος. Κατά μια έννοια, ενυπάρχει και σε άλλες μορφές συγγένειας. Αναφερόμαστε κατά κύριο λόγο στην αδελφοποίηση —κατ' εξοχήν δεσμό που αφορά στη βεντέτα και, γενικότερα, στην ένοπλη διαχείριση κοινωνικοπολιτικών εντάσεων που παράγονται σε τοπικό επίπεδο—, όπου η «μίξη» του αίματος που πραγματοποιείται κατά την τελετή υποχρεώνει τους αδελφοποιητούς και, κατ' επέκταση, τις οικογένειές τους να συμπράξουν εν όψει της σύγκρουσης. Να συμπράξουν, ώστε να αποτραπεί το να «χυθεί» το «κοινό», πλέον, αίμα.

Η κινητοποίηση των συγγενικά οργανωμένων δικτύων σημαίνει ότι ενεργοποιούνται προϋπάρχουσες σχέσεις συγγένειας που, με τον τρόπο αυτό, επιβεβαιώνονται κι αναπαράγονται. Έτσι, η βοήθεια που προσφέρεται μεταξύ συγγενών καταφάσκει την αμοιβαιότητα και, γενικά, τους όρους και τις προϋποθέσεις που «τίθενται» κατά τη θέσμιση των σχέσεών τους⁵⁶ και, σε τελική ανάλυση, την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας ανάμεσα σε διαφορετικούς οικογενειακούς κλάδους.⁵⁷

«Βαρνακιώτης», ή δια την εδικήν του και των αυταδελφών του, συγγενών του (...) κατέστη όμως το αίσχος του ονόματος (...) της γενεάς των προγόνων του Βαρνακιωτών και των συγγενών του». Αυτόθι, σσ. 38, 39-40.

56. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. J. Campbell, *Honour*, ό.π., σ. 118.

57. Να σημειώσουμε ότι η αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας δεν αποκλείει τη συγκρότηση ιδιαίτερων ταυτοτήτων, μεταξύ των κλάδων που συγκροτούν ένα δίκτυο συγγενών. Άλλωστε, ως στοιχεία προσδιορισμού της ταυτότητας μπορεί να είναι ο οικογενειακός κλάδος, το συγγενικό δίκτυο και ακόμη ο τόπος καταγωγής, η θρησκεία... Πρόκειται για επάλληλα στρώματα προσδιορισμού της ταυτότητας, όπου το «εμείς» προσδιορίζεται, κάθε φορά, σε αναφορά προς τους εκάστοτε «άλλους», από τους οποίους επιθυμεί να διακριθεί και με τους οποίους, πιθανά, ανταγωνίζεται ή και συγκρούεται. Να σημειώσουμε, τέλος, ότι πρόβλημα στη συνοχή του συγγενικού δικτύου με την συγκρότηση ιδιαίτερων ταυτοτήτων στους οικογενειακούς κλάδους δημιουργείται μόνο όταν κάποιος κλάδος τείνει να αυτονομηθεί και για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί την ιδιαίτερη ταυτότητα σε αντιδιαστολή προς εκείνη του συγγενικού δικτύου στο οποίο μέχρι πρότινος συμμετείχε. Για τον προσδιορισμό της ταυτότητας ως διαδικασία αλληλεπίδρασης με τον εκάστοτε «άλλο», βλ. F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Βοστώνη, Little Brown, 1969· A. Cohen, *The Symbolic Construction of the Community*, Λονδίνο, Tavistock Publ., 1985· G. Geertz, «From the native's point of view: on the nature of anthropological understanding», *Local knowledge*, Ν. Υόρκη, Basic Books, 1983, σσ. 55-70.

Εν όψει, λοιπόν, της «εκδίκησης αίματος» ενεργοποιείται η συμμαχική διάσταση των σχέσεων συγγένειας. Η προσβολή της τιμής και της αξιοπρέπειας της συγγενικά οργανωμένης ομάδας θεωρείται ως ικανός «λόγος» για να συσπειρώσει και κινητοποιήσει τους οικογενειακούς κλάδους, καθώς και άλλους συγγενείς (π.χ. αδελφοποιητοί), και να νομιμοποιήσει την επιχειρούμενη εκδίκηση, μέσω της οποίας θα «παρθεί πίσω το αίμα» και θα διατρανωθεί το κύρος και η τιμή της ομάδας στην τοπική κοινωνία.

Να σημειώσουμε εδώ ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες των Βαλκανίων συγκροτούνται πλέγματα δοξασιών και παραστάσεων σχετικών με το αίμα, που το συνδέουν με τη δύναμη, την ισχύ, το κύρος, κλπ.⁵⁸ Συνακόλουθα, το «κοινό αίμα» συμβολίζει το κύρος και την κοινωνική ισχύ της συγγενικά οργανωμένης ομάδας και, συνεπώς, η προστασία του είναι απαραίτητη προϋπόθεση κοινωνικής καταξίωσης. Μάλιστα, κάθε πλήγμα που δέχεται η συγγενική ομάδα διατυπώνεται με όρους αίματος, ακόμη και όταν δεν αφορά σε κάποιο φόνο. Να θυμηθούμε φράσεις όπως «μας ρούφηξαν το αίμα» ή «μας πήραν το αίμα» που χρησιμοποιούνται και σήμερα και απογράφουν την αποδυνάμωση και κοινωνική καχεξία με όρους συγγένειας/αίματος.

Έτσι, το «κοινό αίμα» (δύναμη) που «ρέει» και «χάνεται» με το φόνο κάποιου απογράφεται ως κοινωνική μειονεξία και, συνακόλουθα, εξωθεί τους συγγενείς του να αναζητήσουν εκδίκηση ή, στο σχετικό ιδίωμα, «να πάρουν το αίμα πίσω», «να εξαγοράσουν το αίμα», κλπ.⁵⁹ Έτσι, η εκδίκηση

58. Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε να θεωρήσουμε μια όψη της άρνησης του Κολοκοτρώνη να του κάνουν αφαιμάξη: «Έως το 56ο έτος της ηλικίας του, μίαν φοράν ήτον άρρωστος. (...) Του επήραν αίμα τότε δια πρώτην φοράν και δεν ήθελε». Μ. Βερέττας, «Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Από το αρχείο του Γεωργίου Τερτσέτη», στο Θ. Κολοκοτρώνη *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ωρόρα, 1992, σ. 18.

59. Για τις συνδηλώσεις του αίματος με την τιμή, τη δύναμη, το κύρος κλπ. μιας οικογένειας, βλ. J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 193, 197· C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 51-63. Να σημειώσουμε, επίσης, τη διαδεδομένη σε όλο το βαλκανικό χώρο πίστη ότι η ψυχή συμβολίζεται στο αίμα που, γι' αυτό ακριβώς, πρέπει να μη χύνεται. Βλ., σχετικά, Μ. Αντμάν, *Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1987, σ. 106. Σύμφωνα με τον K. Kaser [«The origin of the Balkan patriarchy», ό.π., σ. 26] η εκδίκηση έλκει «την καταγωγή της στην ιδέα ότι η ψυχή του δολοφονημένου δεν μπορεί να αναπαυθεί έως ότου τιμαρτηθεί ο δολοφόνος». Στην ίδια κατεύθυνση ο C. Boehm [*Blood revenge*, ό.π., σσ. 60-62] αναφέρει πως η εκδίκηση διευκολύνει την ψυχή του υπό εκδίκηση νεκρού να ελευθερωθεί. Βλ. και Ν. Κατσιάκος, *Η βεντέτα εν Μάνη*, ό.π., σ. 61-63· Β.

καταφάσκει τη θεμελιώδη λειτουργία της σχέσης μεταξύ συγγενών (αμοιβαιότητα) την οποία, άλλωστε, επανατροφοδοτεί. Η πράξη της εκδίκησης νομιμοποιείται από τα φαντασιακά και συμβολικά στοιχεία που προσδιορίζουν τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων στο εσωτερικό της συγγενικά οργανωμένης ομάδας («κοινό αίματος», «κοινή ταυτότητα»), τα οποία και επιβεβαιώνει.

Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο αυτό η εκδίκηση καθίσταται κοινωνικά αποδεκτή καθώς επιβάλλεται/επιζητείται από τον κοινωνικό περίγυρο και νομιμοποιείται από κανόνες/επιταγές που υπαγορεύουν ότι «το αίμα πληρώνεται μόνο με αίμα».⁶⁰ Ουσιαστικά, οι δύο οικογένειες που εμπλέκονται στη διαμάχη βρίσκονται σε μια σχέση αρνητικής αμοιβαιότητας που οργανώνεται σε αναφορά προς την υποχρέωση της εκδίκησης ή, αλλιώς, της πληρωμής ενός «χρέους».

Πατριάρχας, *Η αυτοδικία εν Μάνη*, ό.π., σ. 8· Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, ό.π., σ. 102. Να θυμηθούμε, ακόμη, σύγχρονα πολιτικά συνθήματα που μας παραπέμπουν, ωστόσο, σε παραδοσιακά στερεότυπα: «το αίμα κυλάει εκδίκηση ζητάει».

60. Βλ. Γ. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι*, ό.π., σ. 214· C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 57-58. Πρβλ. το στίχο: «το αίμα για να πληρωθείς του Γιάννη Κουτελίδω», από το τραγούδι «Ιωάννης Κουταλίδας», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 96. Να σημειώσουμε πως η «πληρωμή του αίματος» γίνεται και με χρήμα. Πρόκειται για ένα ποσό που δίνεται από την οικογένεια του θύτη σε εκείνη του θύματος. Αυτό, δε σημαίνει πως αίρεται η υποχρέωση της εκδίκησης. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις που η οικογένεια του θύματος αρκείται στη χρηματική αποζημίωση του ανθρώπου που έχασε. Πρόκειται, βέβαια, για στάση που δε θεωρείται τιμητική, αντανακλά το συσχετισμό δύναμης μεταξύ των δύο οικογενειών και ακολουθείται από οικογένειες που βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα κοινωνικής αξιολόγησης. Μια τέτοια περίπτωση «πληρωμής» αναφέρεται σε επιστολή προς τον καπετάν Γιαννάκη Ράγκο, από τον οποίο ζητείται η μεσολάβησή του για να δοθούν τα χρήματα στην οικογένεια του θύματος. Το αίτημα της μεσολάβησης προς τον ισχυρό, την εποχή εκείνη (1824), καπετάνιο Αγράφων αποτελεί σαφή ένδειξη κοινωνικής μειονεξίας της οικογένειας του θύματος που όχι μόνο δεν αναζητά την εκδίκηση του αίματος, αλλά ούτε τη χρηματική αποζημίωση δεν είναι ικανή να διεκδικήσει. Βλ., σχετικά, Επιστολή του Ν. Δροσίνη προς τον Ι. Ράγκο, Μεσολόγγι, 6 Ιουνίου 1824, στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, 1982, σ. 94.

«Ο Γεώργιος Βλάχος έναν θάνατον χρεωστούσεν· ήτοι ούτως ήτοι άλλως, τον επλήρωσεν».⁶¹

Χρέος αίματος, λοιπόν, η απαίτηση εκπλήρωσης του οποίου οδηγεί στην εκδίκηση που, όπως είδαμε, καταξιώνεται κοινωνικά καθώς μέσω αυτής καταφάσκονται αξίες και σημασίες αναφορικά με τη συγγένεια, θεμελιακές στη συγκρότηση και οργάνωση της παραδοσιακής κοινωνίας. Η εκδίκηση, δηλαδή, δεν είναι μια υπόθεση που αφορά μόνο στις δύο εμπλεκόμενες οικογένειες, εκείνης του θύτη και εκείνης του θύματος. Η προσβολή και η απάντηση σε αυτήν είναι συμπεριφορές που σταθμίζουν το κύρος και την κοινωνική παρουσία των οικογενειών αυτών σε τοπικό, κυρίως, επίπεδο. Επομένως, η εκδίκηση είναι πρώτα και κύρια στάση που προσδοκάται και νομιμοποιείται από την τοπική κοινωνία, η οποία και ελέγχει τη στάση που θα τηρήσουν οι δύο οικογένειες κατά τη σύγκρουση, με βάση πλέγματα αξιών τιμής και ντροπής.⁶²

Ο Ν. Κασομούλης, όντας σε ένα τέτοιο περιβάλλον, απογράφει τους φόνους των προκρίτων Μαυρίλου από τους Κοντογιανναίους στις απαρχές της επανάστασης του Εικοσιένα ως πράξη εκδίκησης και, έτσι, τους νομιμοποιεί:

«...αναμνησθέντες τον θάνατον του πατρός των και συγγενών των και το χυθέν αίμα, (...) με απερίγραπτον ωμότητα έσφαξαν αυτούς ως πρόβατα».⁶³

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο απόσπασμα αυτό ο Ν. Κασομούλης αιτιολογώντας ότι ο ίδιος αποκαλεί ως «απερίγραπτον ωμότητα», δεν

61. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 110.

62. Για τους κώδικες τιμής/ντροπής σε σχέση με την υποχρέωση της εκδίκησης, ώστε να παρθεί το αίμα/τιμή πίσω στην οικογένεια του θύματος, βλ. J. Campbell, *Honour*, ό.π., σσ. 193-197, 263-316· B. Denich, «Sex and power», ό.π., σσ. 248-250· K. Kaser, «The origin», ό.π., σ. 26-27· C. Boehm, *Blood revenge*, ό.π., σσ. 47, 73. Για το εθιμικό δίκαιο στο βαλκανικό χώρο και, ειδικά, για τα ζητήματα τιμής, εκδίκησης, τιμωρίας, εξαγοράς κλπ., βλ. M. Durham, *Some tribal origins laws and customs of the Balkans*, Λονδίνο, Umwin Brothers, 1928, σσ. 63-92. Τέλος, αναφορικά με το εθιμικό δίκαιο της ορεινής Αλβανίας που είναι γνωστό ως «νόμοι του Κανούν», και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα άρθρα που αναφέρονται στη βεντέτα, κατατοπιστικό είναι το μυθιστόρημα του αλβανού συγγραφέα Ι. Κανταρέ, *Ρημαγμένος Απρίλης*, Αθήνα, Ροές, 1982.

63. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 126.

αρκείται στη μνημόνευση του θανάτου του πατέρα και των άλλων συγγενών του Μ. Κοντογιάννη. Επιπρόσθετα, σημειώνει χωριστά και, συνεπώς, τονίζει «το χυθέν αίμα», δίνοντας έτσι την αίσθηση πως το αίμα μιας οικογένειας είναι κάτι που υπερβαίνει τα συγκεκριμένα πρόσωπα, πως κατά μια έννοια το αίμα είναι ιερό.⁶⁴ Βέβαια, πίσω από το περιστατικό αυτό βρίσκεται η διαμάχη δύο οικογενειών που είναι φορείς τοπικής εξουσίας, αρματολικής και προχοντικής, και οι οποίες αντιμάχονται για να κερδίσουν τον έλεγχο της τοπικής κοινωνίας. Διαμάχη, που από ένα σημείο και μετά εξελίχθηκε σε βίαιη σύγκρουση που οργανώθηκε με πράξεις εκδίκησης. Πρόκειται, δηλαδή, για κοινωνικοπολιτικό ανταγωνισμό που οργανώνεται, αναγνωρίζεται και παρίσταται με όρους συγγένειας και πραγματώνεται και με την επεξεργασία πρακτικών εκδίκησης.

Παρόμοια, οι εκτεταμένες επιχειρήσεις καταδίωξης που οργανώνει η οθωμανική εξουσία —σε συνεργασία ή όχι με ντόπιους προεστούς ή αντιπάλους καπετάνιους— ενάντια στους ενόπλους γίνονται αντιληπτές και σημασιοδοτούνται ιδωμένες υπό το πρίσμα της διένεξης μεταξύ οικογενειών.

«...μετά ικανών ωρών πόλεμον εφονεύθη ο Ανδρίτσος επί της συμπλοκής, αφήσας οπαδούς και υιόν να εκδικηθούν το αίμα <του>». ⁶⁵

Αλλά κι αν ανατρέξει κανείς σε συλλογές δημοτικών τραγουδιών θα διαπιστώσει ότι συγκρούσεις και ανταγωνισμοί που παράγονται στον αρματολισμό, είτε πρόκειται για συγκρούσεις μεταξύ καπετάνιων για τον έλεγχο των αρματολικιών:

64. Πρβλ. την παραστατική αφήγηση του Μ. Τζίλας: «Μου φαίνεται πως γεννήθηκα με το αίμα στα μάτια. Η πρώτη μου θέα ήταν αίμα. Τα πρώτα μου λόγια ήταν αίμα και βουτηγμένα στο αίμα. (...) Η λέξη “αίμα” σήμαινε κάτι διαφορετικό στη γλώσσα πούμαθα στα παιδικά μου χρόνια απ’ ό,τι σημαίνει σήμερα, κι ιδιαίτερα το αίμα του σογιού και της φυλής. Σήμαινε τη ζωή μας την ίδια, μια ζωή που κυλούσε από γενιά σε γενιά προγόνων που ήταν ακόμα ζωντανοί στους μύθους της παράδοσης. Το αίμα τους κυλούσε σ’ όλα τα μέλη της φυλής και σ’ εμάς το ίδιο. Τώρα κάποιος είχε σκορπίσει τούτο το αιώνιο αίμα και θάπρεπε να πάρουμε εκδίκηση αν θέλαμε να μην πέσει πάνω μας η κατάρα όλων εκείνων που στις φλέβες τους έτρεξε το αίμα κάποτε, αν θέλαμε να μη ντροπιαστούμε μπροστά στις άλλες φυλές. Μια τέτοια λαχτάρα δεν είχε όρια στο χώρο, δεν είχε τέλος στο χρόνο». Μ. Τζίλας, *Χώρα δίχως δικαιοσύνη*, ό.π., σσ. 28, 137.

65. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 46.

«Νάσο, εσύ που γλύτωσες, πολύν καιρόν να ζήσης,
μολύβι να μη σε κολνά, σπαθιά να μη σ' εγγίζη,
και γλήγορα το αίμα μας βαρυά να ξαγοράσης»⁶⁶

είτε των καπετάνιων και των προεστών, για τον έλεγχο της τοπικής κοινωνίας⁶⁷ είτε, ακόμη, στη σύγκρουσή τους με ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας:

«Αρίμπεη, Τουρκόγυφτε, κλήρα του Αλή Φαρμάκη,
έχω παιδί' αλλά κι ανεψιούς, και διάτα τους αφήνω,
όσο καιρό να ζήσουνε το αίμα μου να βγάλουν»⁶⁸

το στοιχείο της εκδίκησης του «κοινού αίματος» προβάλλεται για να νοηματοδοτήσει και νομιμοποιήσει τη δράση τους.⁶⁹ Συνακόλουθα, οι

66. «Οι αδελφοί Ψειραίοι», Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 93. Πρβλ.: «Έλ' ανεπιέ Καταραχιά, πάρε μου το κεφάλι./ να μην το παρ' ο Κόρακας 'ς τη Λάρσσα να το πάγη/ κι αφήνω σου παραγγελιά, το αίμα μου να πάρης· «Σηκ' Αντώνη μ', να φύγουμε, πάμε κάτω στο Βάλτο./ μας πρόδωσαν οι φίλοι μας, οι αδερφοποιοί μας/ (...)/ για να γλυτώσεις, αδερφέ, το αίμα μου να πάρεις». «Δημήτριος Κατσαρός», αυτόθι, σ. 93, και «Αντώνης και Γιώργος Κατσαντωναίοι», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 280-281.

67. Πρβλ.: «Αν και το πραγματικό αντικείμενο του αγώνα εξουσίας μεταξύ κλεφταρματολών και προεστών δεν αγνοείται στα τραγούδια, αυτός ο αγώνας εξουσίας ο οποίος ήταν στη βάση των κοινωνικών σχέσεων έχει σε μεγάλο βαθμό μετατεθεί σε μια ηθική σύγκρουση». R. Van Boeschoten, *From armatolik*, ό.π., σσ. 169-170.

68. «Απόστολος Δεληγιάννης, ο και Τσάπος», στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 95. Ενδεικτικά, βλ. επίσης, «Ιωάννης Σταθάς» και «Τσιοβάρας», αυτόθι, σσ. 35, 38· το τραγούδι «Του Χρόνη», Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σσ. 63-64· «Ο θάνατος του Κώστα Κοντογιάννη», στο Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 278.

69. Πρβλ.: «Κέντρο της αφήγησης είναι το πρόσωπο —ακόμα περισσότερο: ένα και μόνο επεισόδιο της ζωής του. Ακριβώς όπως και στα κλέφτικα τραγούδια ο αφηγητής δεν μπορεί να συλλάβει την ιστορία —την αιτία της δόξας του κλέφτη— παρά συμπυκνώνοντάς την στο εξαιρετικό περιστατικό. Ωστόσο η πεζή αφήγηση είναι οπωσδήποτε λιγότερο περιεκτική· βαδίζει κάπως στα αρχετυπικά πρότυπα του παραμυθιού: ο ήρωας αδικείται ξαφνικά, και βγαίνει στο κλαρί για να επανορθωθεί η αδικία. Ο Ζαχαριάς επειδή του έθιξαν τη μητέρα, ο Κατσαντώνης για παρόμοιους λόγους, του Νικοτσάρα σκότωσαν τον πατέρα με προδοσία». Αλ. Πολίτης, «Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824. Κλέφτες και αρματολοί», στο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1994, σ. 56. Να σημειωθεί πως το μοτίβο του ενόπλου-εκδικητή εμφανίζεται και στους τύπους ληστή που παρουσιάζει ο Ε. Χόμπσμπάουμ, *Οι ληστές*, ό.π., σσ. 56-69. Αλλά και στο αστικό ληστρικό μυθιστόρημα των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας τα ελατήρια της δράσης του ήρωα εντοπίζονται, συνήθως, στην εκδίκηση· συχνά δε, στην εκδίκηση του

επιχειρήσεις επανακατάληψης των καπετανάτων από τους διαδόχους τους είναι οι απαντήσεις της συγγενικά οργανωμένης ομάδας τοπικών ενόπλων. Οι απαντήσεις αυτές εκκινούν από την υποχρέωση να εκπληρωθεί η κοινωνική προσταγή της εκδίκησης του αίματος των νεκρών συγγενών και κατατείνουν στην κατάληψη μιας θέσης εξουσίας (αρματολίκι). Μέσω αυτής θα επιβεβαιώνεται η κυριαρχία τους σε τοπικό επίπεδο —κυριαρχία που εκφράσθηκε, ακριβώς, με την εκπλήρωση της υποχρέωσης της εκδίκησης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι οι συγκρούσεις που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού αναγνωρίζονται, οργανώνονται, νοηματοδοτούνται και νομιμοποιούνται ως πράξεις εκδίκησης, δηλαδή σε αναφορά προς αξίες και με την επεξεργασία πρακτικών που οργανώνονται ως προς τη συγγένεια:

«...μίαν ημέραν ήθελεν, με έξοδόν των, ξεράσει όσα αίματα κατέπιεν των φίλων και συγγενών <των> —μαζί με το <ίδιον> αίμα του».70

Η συγγένεια, λοιπόν, προσφέρει την «πρώτη ύλη» στη θέσμιση και οργάνωση των σχέσεων στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού: οργανώνει το περιβάλλον της διάδρασης στο οποίο αναπτύσσεται η αντιπαλότητα —εδώ, ο αρματολικός ανταγωνισμός. Προσδιορίζει, δηλαδή, τη συγκρότηση της ένοπλης ομάδας, την οργάνωση των σχέσεων στο εσωτερικό της και τη σύσταση των αρματολικών δικτύων· με άλλα λόγια, προσδιορίζει τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων και ετεροτήτων στους χώρους των ενόπλων και διάκρισης των ένοπλων ομάδων σε σύμμαχους (συγγενείς) και αντιπάλους (μη συγγενείς). Στο πλαίσιο αυτό ο αρματολισμός, έτσι όπως εκβάλλει σε τοπικό επίπεδο, παράγει ανταγωνισμούς και προκαλεί συγκρούσεις που πραγματώνονται και με πρακτικές εκδίκησης, και οι οποίοι αναγνωρίζονται, νοηματοδοτούνται και νομιμοποιούνται σε αναφορά προς πλέγματα σημασιών και αξιών που αναφέρονται στις σχέσεις συγγένειας.

Άλλωστε, σε ένα περιβάλλον όπου η συγγένεια προσφέρει το πλαίσιο συνεργασίας των συγγενικά οργανωμένων κοινωνικών ομάδων και δικτύων, οι παραστάσεις γι' αυτήν δεν νομιμοποιούν μόνο κοινωνικές σχέσεις και

αίματος. Βλ., σχετικά, Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό λαϊκό ληστικό μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 161-165, 210-211. Το μοτίβο του εκδικητή χρησιμοποίησε και ο Γ. Κεμάλ στην εκδοχή του για το μύθο του περιβόητου Τσακιτζή. Βλ. Y. Kemal, *Ο Τσακιτζής*, Αθήνα, Άγρα, 1994.

70. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 120.

πρακτικές «οι οποίες υπήρξαν πριν από αυτή και δίχως αυτή. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κοινωνική σχέση που να μην εμπεριέχει στο εσωτερικό της ως μια από τις αναγκαίες συνιστώσες της και όχι ως εξωτερική παραμορφωτική-παραμορφωμένη αντανάκλαση, αναπαραστάσεις οι οποίες υπήρχαν σε αυτή εκ γενετής και οι οποίες ταυτόχρονα αποτελούν έναν από τους όρους της γένεσής της».⁷¹

71. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες*, ό.π., τ. Α', σ. 24.

ΜΕΡΟΣ Β

Τα ορεινά αρματολίκια της Άρτας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Οικογένειες ενόπλων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε τις ομάδες τοπικών ενόπλων που ανταγωνίζονται να κυριαρχήσουν στα αρματολίκια των ορεινών επαρχιών της Άρτας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στο Ραδοβίτσι και στην αρματολική ομάδα των Μπακολαίων (που κυριαρχούν εκεί από τις αρχές του αιώνα έως τις παραμονές της επανάστασης του 1854 στην Ήπειρο), ενώ η παρουσίαση οργανώνεται γύρω από τις σχέσεις συγγένειας που συστήνουν με άλλες ομάδες ενόπλων γειτονικών περιοχών. Θα δούμε ότι για τους Μπακολαίους και τις άλλες οικογένειες ενόπλων των ορεινών επαρχιών της Άρτας η σύναψη δεσμών συγγένειας με ομάδες που δρουν σε γειτονικά αρματολίκια και, συνακόλουθα, η συγκρότηση ανταγωνιστικών αρματολικών δικτύων συνιστά βασική κοινωνικοπολιτική στρατηγική που επεξεργάζονται στο πλαίσιο του αρματολισμού με στόχο την εμπέδωση της κυριαρχίας τους στους χώρους των τοπικών ενόπλων και την αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο.

Το κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη από αυτές θα αναφερθούμε στον Γάγο Μπακόλα, τον γερο-Κουτελίδα και τους απογόνους/διαδόχους τους, οι οποίοι κυριαρχούν στα γειτονικά αρματολίκια Ραδοβιτσίου και Τζουμέρκων, αντίστοιχα, από τις αρχές του 19ου αι. και για μισό περίπου αιώνα. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στους δεσμούς συγγένειας που διατηρούν με ένοπλους από τα γειτονικά στα δικά τους αρματολίκια και θα υποδείξουμε τη συγκρότηση ενός ισχυρού αρματολικού δικτύου που

οργανώνεται προεπαναστατικά στις περιοχές αυτές στη βάση πρακτικών συγγένειας. Στην ίδια πάντοτε ενότητα, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας και στις πρακτικές μεταβίβασης της αρχηγίας που ακολουθούνται στο εσωτερικό των ένοπλων ομάδων των Μπακολαίων/Γωγαίων και των Κουτελιδαίων.

Στη δεύτερη ενότητα θα αναφερθούμε στις ομάδες των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων που από τη δεκαετία του 1830 θα αμφισβητήσουν από κοινού την κυριαρχία των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι και θα διεκδικήσουν την ανάδειξή τους στο αρματολίκι της περιοχής. Πρόκειται για ομάδες που προεπαναστατικά δεν είχαν ισχυρή παρουσία στον αρματολικό ανταγωνισμό. Μετά την επανάσταση, όμως, όταν ευνοείται η κινητικότητα στους χώρους των ενόπλων και ιδιαίτερα στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι θα επιχειρήσουν να αναδειχθούν σε τοπικές εξουσιαστικές ομάδες, κάτι που θα τους φέρει σε αντιπαράθεση με την ισχυρή οικογένεια αρματολών στο Ραδοβίτσι, τους Μπακολαίους. Θα δούμε ότι η ανάδειξη της αυθεντίας τους ως ένοπλων στο Ραδοβίτσι έναντι των Γωγαίων επιχειρείται με το συνδυασμό των συμφερόντων τους και το συντονισμό της δράσης τους, δηλαδή με τη σύναψη σχέσεων αμοιβαιότητας, κάτι που στους χώρους των ενόπλων επιχειρείται μέσω των δεσμών συγγένειας (Κοτσιλαίοι και Σκαλτσογιανναίοι ήταν συγγενείς εξ αγχιστείας). Θα διαπιστώσουμε, επίσης, ότι και στις ομάδες αυτές προκρίνονται διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας που ακολουθούν την κληρονομική διαδοχή.

1. Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 και ως τις παραμονές της επανάστασης του 1854 ο αρματολικός ανταγωνισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας¹ διενεργείται από δύο ανταγωνιστικά αρματολικά δίκτυα. Τα δίκτυα αυτά συγκροτούνται από τις ισχυρότερες την εποχή εκείνη οικογένειες ενόπλων των ορεινών επαρχιών της Άρτας. Συγκεκριμένα, από τους Μπακολαίους, τους Κουτελιδαίους, τους Ψαρογιανναίους, τους Σκαλτσογιανναίους και τους Κοτσιλαίους.

Όπως θα δούμε σε άλλα κεφάλαια, η αντιπαράθεσή των καπετάνιων Ραδοβιτσίου εγγράφει στο εσωτερικό της τα βασικά χαρακτηριστικά του αρματολικού ανταγωνισμού, έτσι όπως αυτά έχουν καταδειχθεί από την ιστορική έρευνα: εναλλαγή των ενόπλων στους ρόλους του κλέφτη και του αρματολού, του διώκτη και του διωκόμενου· σχέσεις με οθωμανούς αξιωματούχους αλλά και με ληστές, καθώς και με έλληνες αξιωματικούς τοποθετημένους στα σύνορα· πέρασμα των συνόρων με στόχο την άρση της καταδίωξης και χρησιμοποίηση των μεθοριακών επαρχιών των δύο επικρατειών ως καταφύγια ενόπλων και ως ορμητήρια επιδρομών· διαχείριση του αρματολικού ανταγωνισμού και με πρακτικές εκδίκησης· οργάνωση αρματολικών δικτύων στη βάση δεσμών συγγένειας.²

1. «Ο Νομός Άρτης επί Τουρκοκρατίας διηρείτο εις τμήματα, το: α) των Τζουμέρκων περιέχον 30 περίπου χωρία, β) του Μαλακασίου με τα χωρία Μετσούκι, Καλαρρύται και Άγναντα, γ) του Ραδοβυζίου, το οποίον είναι χώρα ορεινή κατά την αρχαίαν Δρυοπίναν και διαιρείται εις 1) Κάτω Ραδοβίζιον με τα χωρία Μαρκινάδα, Λιμίστικαν, Τσερκίστα, επάνω Πέτρα, Χόσιακα, Δημαριό, Ματίσσιον, Σέλινα, Τόσκες, Βελεντζικόν, Σκουληκαριά και 2) Άνω Ραδοβύζιον με τα χωρία Μπότση, Σουμερού, Μπλιάνα, Βρεσθενίτσα, Σεκλίτσα, Μεσούντα, Βρετσίστα και Καταβόθρα, δ) του Κάμπου με 26 χωρία, ε) της Ποταμιάς με 7 χωρία, στ) Βρύσεως με 12 χωρία, ζ) Καραβασαρά με 15 χωρία η) Λάκκας με 22 χωρία». Κ. Διαμάντης, «Το αρματολίκι των Τζουμέρκων και οι Κουτελιδαίοι», *Σκουφάς*, 6(1956), σ. 278.

2. Για τον αρματολικό ανταγωνισμό, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σσ. 231-252· «Βιβλιοκρισία: Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα. Επιμέλεια Αλέξης Πολίτης», *Ελληνικά*, 27(1975), σσ. 427-431· *Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 173-186· *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σσ. 209-216, 239-246. Βλ., επίσης, Αλ. Πολίτης, «Εισαγωγή», στο *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Ερμής, 1973, σσ. ιβ'-μ', και «Η “μορφή” του καπετάν Μπασδέκη», *Μνήμων*, 11(1987), σσ. 1-31· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993. Γενικά για τους κλέφτες και τους αρματολούς, βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Οργάνωσις του νέου ελληνισμού.

Στη μια πλευρά, λοιπόν, εμφανίζονται καπετάνιοι που κατάγονται από γνωστές, προεπαναστατικά, αρματολικές οικογένειες του Ραδοβιτσίου και των γειτονικών περιοχών. Αναφερόμαστε στον Ντούλα Μπακόλα, αλλά και στους Γιαννάκη Κουτελίδα και Γιάννη Ψαρογιάννη. Πρόκειται για καπετάνιους που η ένοπλη παρουσία των οικογενειών τους στην περιοχή και μάλιστα ως αρματολών χρονολογείται ήδη από τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα. Από την εποχή εκείνη χρονολογείται, επίσης, ο συντονισμός της δράσης τους, που επιχειρείται και επικυρώνεται με τη σύσταση δεσμών συγγένειας.

Οι Μπακολαίοι κυριαρχούν στο Ραδοβίτσι από τις αρχές του 19ου αιώνα και για πέντε, περίπου, δεκαετίες. Ο Γώγος Μπακόλας αναδεικνύεται σε αρματολό Ραδοβιτσίου στα 1805 στη θέση των Μποτσαραίων που είχαν καταλάβει παλιότερα το αρματολίκι εκδιώχνοντας τον Κ. Πουλή. Μετά την καταδίωξη των Μποτσαραίων από δυνάμεις του Αλή πασά και αφού ο Κ. Πουλής κατηγορήθηκε για συνεργεία στη φυγάδευση μελών της οικογένειας Μπότσαρη, το αρματολίκι Ραδοβιτσίου παραχωρήθηκε στον Γώγο Μπακόλα που είχε συνδράμει στην καταδίωξη των Μποτσαραίων. Από τότε και ως τα

Πεζικαί και ναυτικά δυνάμεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι της Βασιλείας Γεωργίου του Α΄*, τ. V, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1925, σσ. 134-146· Τ. Κανδηλώρος, *Ο αρματολισμός της Πελοποννήσου. 1550-1821*, Αθήνα, 1924· Γ. Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μωριά. Μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη. 1715-1820*, Αθήνα, 1935· Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη, 1948, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη, 1964, σσ. 314-336 και «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 417-420· Β. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν πελοποννήσω», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, σσ. 78-85· Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, Αθήνα, Δίφρος, 1962-1963, σσ. 11-115· Β. Σφυρόρας, «Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 144-150· Γ. Κοντογιώργης, *Η ελληνική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του Δημοτικού Τραγουδιού*, Αθήνα, Ν. Σύνορα, 1979, και *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1982· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1987, σσ. 20-35· Στ. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909). Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988, σσ. 51-59· Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήση, 1989, σσ. 21-30· R. Van Boeschoten, *From armatolik to people's rule. Investigation into collective memory of rural Greece. 1750-1949*, Άμστερνταμ, Hakkert, 1991, σσ. 9-24, σσ. 143 κ.ε., και, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνικοί ληστές», *Μνήμων*, ΙΓ΄ (1991).

μέσα της δεκαετίας του 1820 οι δύο ισχυρές αρματολικές οικογένειες ανταγωνίζονται για τον έλεγχο του Ραδοβιτίσιου και, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο ανταγωνισμός αυτός διενεργείται και με όρους εκδίκησης.³

Ωστόσο, η ανάδειξη του Γώγου Μπακόλα στο Ραδοβίτσι φαίνεται ότι δεν οφείλεται μόνο στις ικανότητες που επέδειξε ως ένοπλος κατά την επιχείρηση εκδίωξης των Μποτσαραίων από τις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Ο Γώγος, η οικογένεια του οποίου κατάγεται από τη γειτονική επαρχία του Βάλτου, αναδεικνύεται αρματολός στο Ραδοβίτσι χάρη, κυρίως, στις σχέσεις του με την ισχυρή αρματολική οικογένεια των Κοντογιανναίων. Συγκεκριμένα, υπήρξε πρωτοπαλίκαρα στην ομάδα τους και, μάλιστα, η σχέση αυτή επικυρώνεται με δεσμό συγγένειας, καθώς ο Γώγος στα 1793-1794 πήρε ως γυναίκα του μια από τις κόρες του γερο (Γιάννη) Κοντογιάννη. Να σημειώσουμε ότι και οι Κοντογιανναίοι κατάγονται από το Βάλτο· είναι πιθανό, μάλιστα, ο κοινός τόπος καταγωγής να ευνόησε την ένταξη και ανάδειξη του Γ. Μπακόλα ως ένοπλου στην ομάδα των Κοντογιανναίων.

Στα τέλη του 18ου αιώνα, λοιπόν, οι Κοντογιανναίοι, ισχυρή αρματολική οικογένεια που κυριαρχεί στο Πατρατζίκι (Υπάτη), έχουν υπό τον έμμεσο έλεγχό τους τα αρματολίκια των ορεινών επαρχιών της Άρτας (Ραδοβίτσι, Τζουμέρκα), στα οποία τοποθετούν ως αρματολούς πρωτοπαλικάρά τους —πρωτοπαλικάρα που, κατά τις συνήθειες πρακτικές στους χώρους των ενόπλων, ήταν/γίνονταν συγγενείς τους. Στην πολιτική αυτή μπορούμε να αναγνωρίσουμε τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους ρυθμίζονται οι σχέσεις μεταξύ των ενόπλων, όπως και η τοποθέτησή τους σε σχέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας σε ένα περιβάλλον όπου ο συγγενής επέχει θέση συμμάχου και ο μη συγγενής δυνητικού εχθρού.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της πολιτικής που εφαρμόζουν οι Κοντογιανναίοι στα ορεινά αρματολίκια της Άρτας, στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα, πριμοδοτείται στα τέλη του 18ου αι. η ανάδειξη ως αρματολών των Αθ. Καστανά και Κ. Πουλή. Στο γύρισμα του αιώνα, ωστόσο, οι Μποτσαραίοι συνθηκολογούν με τον Αλή πασά, αποχωρούν από το πολιορκούμενο Σούλι, κατεβαίνουν νοτιότερα και καταλαμβάνουν τα αρματολίκια Ραδοβιτίσιου,

3. Για την ανάδειξη του Γώγου Μπακόλα στο Ραδοβίτσι, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας. Ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1978, σσ. 10-11.

Τζουμέρκων και Βάλτου. Μερικά χρόνια αργότερα, όμως, και αφού το Σούλι έχει καταληφθεί, οργανώνεται εκστρατεία εκδίωξης των Μποτσαραίων από τις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Στην επιχείρηση αυτή εκτός από τους ένοπλους του Αλή μετείχαν και οι Κοντογιανναίοι με τα πρωτοπαλικάρα τους, καθώς και άλλοι τοπικοί ένοπλοι που, με τον τρόπο αυτό, διεκδικούσαν και πάλι τα αρματολίκια τους. Τελικά, όπως ήδη σημειώσαμε, στο Ραδοβίτσι αναδεικνύεται αρματολός ο Γώγος Μπακόλας ενώ στα γειτονικά Τζουμέρκα οι Κουτελιδαίοι.

Η σχέση αγχιστείας με τους Κοντογιανναίους, λοιπόν, ευνοεί την ανάδειξη του Γώγου Μπακόλα ως αρματολού Ραδοβιτσίου και, μάλιστα, σε μια περιοχή όπου δε διέθετε ισχυρά τοπικά ερείσματα. Είναι ενδεικτικό ότι την εποχή εκείνη η μοναδική σχέση συγγένειας που διατηρεί στο Ραδοβίτσι είναι από την πλευρά της μητέρας του με την οικογένεια Ντιμισκή, μέσω της οποίας συνδέεται και με τους Ψαρογιανναίους, αλλά και με τον Γ. Καραϊσκάκη —ο Γώγος ήταν πρώτος εξάδελφος της Ζωής Ντιμισκή, μητέρας του Γ. Καραϊσκάκη.

Έτσι, στις δύο, σχεδόν, δεκαετίες όπου παρέμεινε αρματολός Ραδοβιτσίου φαίνεται να ακολουθεί πολιτική σύναψης συμμαχιών με ομάδες ενόπλων από γειτονικά αρματολίκια, με στόχο την ισχυροποίηση της παρουσίας του στο Ραδοβίτσι και, συνακόλουθα, την εμπέδωση της αρματολικής του εξουσίας στην περιοχή. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής πάντρεψε την αδελφή του με τον Μήτηρο Κουτελίδα, πρωτότοκο γιο του γερο-Κουτελίδα από τα Τζουμέρκα, και την κόρη του με τον Ν. Στορνάρη, αρματολό στην περιοχή του Ασπροποτάμου. Δεσμούς συγγένειας διατηρεί ακόμη και με τους Ισκαίους από το Βάλτο.⁴

Στη βάση, λοιπόν, των δεσμών συγγένειας με ένοπλους γειτονικών περιοχών ο Γώγος δημιουργεί σχέσεις αμοιβαίας βοήθειας· ακριβέστερα,

4. Για την οικογένεια των Μπακολαίων και τις σχέσεις συγγένειας που διατηρούσαν με άλλες οικογένειες ενόπλων, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 13, όπου αναφέρει ότι οι Κοντογιανναίοι «έδωσαν την αδελφήν των εις το πρωτοπαλήκαρόν των Γώγον Μπακόλαν, όστις έλαβε το Αρματολίκι Ραδοβιτσίου, ήκμασε 1770-1826. Υιοί του Γώγου· Μήτρος, 1795-1826 Δούλας 1800-1841 (ζη). Συγγενείς ή οπαδοί του Γώγου: Κοτιλδαίοι, Γιαννάκης και Μήτρος». Βλ., επίσης, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 9-11, και *Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821. Θυσίαι και Αγωνισταί*, Αθήνα, 1978, σσ. 73, 89-91. Τέλος, για τους γιούς του Γώγου, βλ. τα σχόλια που παρατίθενται στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, ό.π., σ. 70.

συνάπτει ή/και επικυρώνει συμμαχίες με στόχο την ισχυροποίησή του έναντι των αντιπάλων του στον αρματολικό ανταγωνισμό. Συγκροτείται έτσι ένα εκτεταμένο αρματολικό δίκτυο στο εσωτερικό του οποίου μεταβιβάζονται πληροφορίες για τις κινήσεις άλλων ενόπλων στην περιοχή και προσφέρεται βοήθεια σε περιόδους ένοπλης σύγκρουσης. Μάλιστα, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, χάρη στην κινητοποίηση του δικτύου αυτού ο Γώγος καταφέρνει να εξουδετερώσει σχετικά εύκολα τους κινδύνους που εγκυμονεί για την παρουσία του στο Ραδοβίτσι η επιστροφή των Μποτσαραίων στην Ήπειρο, στα 1812.

Στηριζόμενος, λοιπόν, σε ένα ευρύ δίκτυο συμμάχων και συνάμα συγγενών, στο οποίο μετέχουν οι ισχυρότεροι αρματολοί από τις περιοχές που συνορεύουν με τη δική του, ο Γώγος πετυχαίνει να προστατεύει το Ραδοβίτσι από την απρόσκλητη είσοδο ξένων ενόπλων και με τον τρόπο αυτό εμπεδώνει την κυριαρχία του και επιβεβαιώνει την ικανότητά του να ασκεί εξουσιαστικούς ρόλους στην περιοχή (αρματολός). Μάλιστα, τις παραμονές της επανάστασης του Εικοσιένα θεωρείται ένας από τους ισχυρότερους ένοπλους στην ευρύτερη περιοχή και διακρίνεται στις μάχες που δόθηκαν τα πρώτα χρόνια της επανάστασης.

Ο Γώγος Μπακόλας πέθανε το Σεπτέμβριο του 1823 και στη θέση του αναδεικνύεται ως αρματολός ο πρωτότοκος γιος του, ο Δημήτρης ή Μήτρος Γώγου (Μπακόλας), σύμφωνα με τις ονοματοδοτικές πρακτικές που συνηθίζονται στην Ήπειρο και, όπως είδαμε αλλού, ακολουθούνται και στους χώρους των τοπικών ενόπλων.⁵ Με το θάνατο του Μήτρου Μπακόλα στις αρχές της δεκαετίας του 1830⁶ ως καπετάνιος αναγνωρίζεται ο Ντούλας Μπακόλας. Αυτός, διατηρεί την κυριαρχία της οικογένειάς του στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου έως το θάνατό του στα μέσα της δεκαετίας του 1840, στηριζόμενος στις ικανότητές του ως ένοπλου αλλά και στα ερείσματα της

5. Πρβλ.: «...ο Μήτρο Γώγος και ο Γιαννάκης Ράγκος πολιόρκησαν (...) ο Μητρογώγος πήγε εις τους Καλαρρύτες». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 35-36.

6. Η χρονολογία θανάτου του Μήτρου Μπακόλα φαίνεται πως δεν είναι με ακρίβεια διαπιστωμένη. Συγκεκριμένα, ο Ν. Κασομούλης [*Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 13] υποδεικνύει ως έτος του θανάτου το 1826. Αντίθετα, ο Δ. Καρατζένης [*Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 113], μελετητής της οικογένειας των Μπακολαίων, υποστηρίζει ότι ο θάνατός του πρέπει να συνέβη μετά την εκστρατεία του Ρεσίτ πασά ενάντια στους καπετάνιους της Ηπείρου. Η εκστρατεία αυτή, στην οποία θα αναφερθούμε στα κεφάλαια που ακολουθούν, πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1830.

οικογένειάς του στο Ραδοβίτσι και τις γειτονικές περιοχές· ιδιαίτερα δε στα Τζουμέρκα, το αρματολίκι των Κουτελιδαίων

Οι Κουτελιδαίοι —Κοτελιδαίοι ή Κουταλιδαίοι, όπως αλλιώς τους συναντάμε— υπήρξαν καπετάνιοι στην περιοχή των Τζουμέρκων ήδη από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα. Ωστόσο, στα 1750 εκδιώκονται από το αρματολίκι της περιοχής και θα χρειαστεί να περάσουν πενήντα περίπου χρόνια έως ότου κυριαρχήσουν ξανά σε αυτό. Στα 1805, λοιπόν, εποχή παντοδυναμίας του Αλή πασά στην Ήπειρο, ο επονομαζόμενος γερο-Κουτελίδας αναγνωρίζεται αρματολός στα Τζουμέρκα, ταυτόχρονα με την ανάδειξη του Γώγου Μπακόλα στο γειτονικό Ραδοβίτσι. Από τότε χρονολογείται και η συνεργασία των δύο αρματολικών ομάδων, η αμοιβαιότητα και η συμμαχία που εγκαθιδρύεται ανάμεσά τους και η οποία, κατά τα ειωθότα στους χώρους των τοπικών ενόπλων, επικυρώνεται με δεσμούς συγγένειας. Όπως αναφέραμε, Κουτελιδαίοι και Μπακολαίοι είναι συγγενείς από αγχιστεία.⁷

Μερικά χρόνια αργότερα, στα 1812, στη θέση του αρματολού των Τζουμέρκων αναγνωρίζεται ο Μήτρος, πρωτότοκος γιος του γερο-Κουτελίδα και γαμπρός του Γώγου Μπακόλα. Στη θέση αυτή παραμένει περισσότερο από μια δεκαετία, έως το θάνατό του, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1824. Τότε, στην αρχηγία της οικογένειας και στο αρματολίκι αναδεικνύεται ο μικρότερος αδελφός του, ο Γιαννάκης Κουτελίδας.⁸

Να σημειωθεί πως ο Γιαννάκης Κουτελίδας είναι ο τρίτος σε ηλικία γιος του γερο-Κουτελίδα. Φαίνεται, όμως, ότι διαδέχεται τον αδελφό του

7. Για τους Κουτελιδαίους, βλ. Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας. Φημισμένοι οπλαρχηγοί των Τζουμέρκων*, Αθήνα, 1985. Για την ανάδειξη των συγγενών Γώγου και Κουτελίδα στα αρματολίκια Ραδοβιτσίου και Τζουμέρκων, βλ. και τα σχόλια του Π. Αραβαντινού στο τραγούδι «Ιωάννης Κουταλίδας». Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 96.

8. Πρβλ.: «Ο Μήτρος Κουτελίδας απέθανε από ένα παλαιόν πάθος που είχε και το καπιτανάτον εδόθη εις τον αδελφόν του Γιαννάκη». Επιστολή των Θεοχάρη, Δημήτρη Γώγου, Γιαννάκη Κουτελίδα και άλλων προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, 10 Δεκεμβρίου 1824 — παρατίθεται στο Κ. Διαμάντης, «Το αρματολίκι των Τζουμέρκων και οι Κουτελιδαίοι», *Σκουφάς*, 7(1957), σ. 320· βλ. και *Σκουφάς*, 6(1956), σ. 277. Βλ., επίσης, τα σχόλια του Σπ. Ασδραχά στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 33. Το «παλαιόν πάθος» που στάθηκε η αιτία του θανάτου του Μήτρου Κουτελίδα ήταν, πιθανότατα, κάποια αρρώστεια. Τη λέξη «πάθος» χρησιμοποιεί και ο Δ. Αινιάν για την ασθένεια του Γ. Καραϊσκάκη. Βλ., ενδεικτικά, Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 45.

Μήτηρο κατόπιν της άρνησης του δεύτερου σε ηλικία αδελφού να αποδεχθεί την αρχηγία της οικογένειας και, συνεπώς, το αρματολίκι.⁹ Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι όπως συνέβη και στους Μπακολαίους έτσι και εδώ κατά τη μεταβίβαση της εξουσίας δεν παραβιάζονται οι «κανόνες» της κληρονομικής διαδοχής. Τον πατέρα διαδέχεται ο Μήτρος Κουτελίδας, δηλαδή ο μεγαλύτερος γιος. Στη συνέχεια, με τον πρόωρο θάνατο του πρωτότοκου αδελφού η αρχηγία της οικογένειας και της ένοπλης ομάδας και, συνακόλουθα, τα «πατρογονικά δικαιώματα» στο αρματολίκι μεταβιβάζονται στο δευτερότοκο. Αυτός, παραιτείται από τα κληρονομικά δικαιώματα και έτσι την αρχηγία της οικογένειας και της ένοπλης ομάδας αναλαμβάνει ο τρίτος σε ηλικία αδελφός, ο Γιαννάκης Κουτελίδας. Με άλλα λόγια, η μεταβίβαση της εξουσίας ακολουθεί και στις δύο περιπτώσεις ομαλές διαδικασίες διαδοχής, πριμοδοτώντας έτσι τη συνοχή και συνέχεια της ένοπλης ομάδας.

Η φήμη των Κουτελιδαίων ως οπλαρχηγών είναι αρκετά διαδεδομένη στα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα. Ενδεικτικά της φήμης τους αυτής είναι δημοτικά τραγούδια που μνημονεύουν τη δράση τους. Για τον Γιαννάκη Κουτελίδα σώζεται ομώνυμο τραγούδι στο οποίο θα αναφερθούμε σε επόμενη ενότητα. Ο Μήτρος Κουτελίδας, τώρα, αναφέρεται σε αρκετά τραγούδια που μνημονεύουν και τον Γάγο Μπακόλα και αφορούν στη συμμετοχή των δύο αρματολών στις πρώτες μάχες της επανάστασης του Εικοσιένα στην περιοχή της Άρτας. Στα τραγούδια αυτά μαρτυρείται και ο συντονισμός της δράσης μεταξύ των γειτόνων και συγγενών καπετάνιων των Τζουμέρκων (Κουτελιδαίοι) και του Ραδοβιτσίου (Μπακολαίοι):

«Λεβέντες Ραδοβισδινοί, πετρίταις του Τσουμέρκου,
παστρέψτε τα ντουφέκια σας, τροχίστε τα σπαθιά σας, (...),
Πού είστε, παιδιά του Τσουμερκιού, παιδι' απ' το Ραδοβίζι
αφήστε τα ντουφέκια σας, τραβάτε τα σπαθιά σας,
βάλτε τους Τούρκους ομπροστά, χτυπάτε, πολεμάτε».

«Ξύπνα, καϋμένη συντροφιά, μπρε Μήτρο Κουταλίδα,
ξύπνα ν' ακούσης πόλεμο και φοβερό ντουφέκι! (...),
Γάγο Μπακόλας πολεμάει μ' εννηά χιλιάδες Τούρκους,
κ' οι Τούρκοι όρκον έκαναν, όρκο 'ς τα χαϊμαλιά τους

9. Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 96-97, όπου ως χρονολογία θανάτου του Μήτρου Κουτελίδα αναφέρεται το 1822.

για να περάσουν τον Ζυγό, Τσουμέρκα, Ραδοβίσι, (...).
Γυρίστε πίσω Τούρκοι μου, μη χάνετε τον όρκο,
τι όσω ειν' ο Γάγος ζωντανός και ζη κι' ο Κουταλίδας, (...)
Πού είστε, παιδι' απ' το Τσουρμεκιό, παιδι' απ' το Ραδοβίσι
για πολεμάτε δυνατά, όσω κι αν ημπορήτε». ¹⁰

Στην πορεία των Κουτελιδαίων την εποχή της επανάστασης του εικοσιένα θα έχουμε τη δυνατότητα να αναφερθούμε εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ, να τονίσουμε μόνο ότι η πορεία τους τα χρόνια αυτά δεν είναι «μοναχική». Αντίθετα, συμπράττουν με καπετάνιους γειτονικών περιοχών με τους οποίους διατηρούν δεσμούς συγγένειας. Αναφερόμαστε, βέβαια, στον Γάγο Μπακόλα και τους διαδόχους του, τον Ανδρέα Ίσκο, τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, αλλά και τους Στορναραίους.¹¹ Τα χρόνια εκείνα, λοιπόν, κινητοποιείται ένα ευρύ αρματολικό δίκτυο που εκτείνεται από το Βάλτο έως τον Ασπροπόταμο, περιλαμβανομένων και των ορεινών επαρχιών της Άρτας. Η κινητοποίηση του δικτύου αυτού επιτυγχάνεται με την ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας με τους οποίους συνδέονται οι αρματολικές οικογένειες των περιοχών αυτών.

Στο δίκτυο αυτό μετέχουν και οι Ψαρογιανναίοι, οικογένεια ενόπλων που δρουν στο Ραδοβίσι από τα χρόνια, τουλάχιστον, της κυριαρχίας του Αλή πασά στην Ήπειρο. Ο Π. Αραβαντινός αναφέρεται σε δύο αδέρφια, τον Νικόλαο και τον Ιωάννη Ψαρογιάννη, οι οποίοι υπήρξαν περιβόητοι κλέφτες κατά την πρώτη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα. Η δράση τους αυτή, ωστόσο, τους έφερε αντιμέτωπους με τον αλβανό τοπάρχη, ένοπλοι του

10. Αυτόθι, σσ. 70-72.

11. Μαρτυρίες σχετικές με τη δράση των Κουτελιδαίων στα χρόνια της επανάστασης βρίσκονται στο Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 255, 267, 281, 303-304, 392, 411, 428, 436· Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 33, 35-36, 47, 48, 553· Κ. Παπαδόπουλος, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήνα, Βαγιονάκη, 1957· *Αλληλογραφία φρουράς Μεσολογγίου 1825-1826*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1963, σ. 36. Βλ. επίσης, Χρ. Γκίτζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», *Σκουφάς*, 3(1955), σσ. 10-12· Φ. Κολοβός, «Η μάχη του "Σταυρού" των Τζουμέρκων», *Σκουφάς*, 8(1957), σσ. 381-384· Κ. Αγκάντης, «Η έναρξη της επανάστασης του 21. Μακρύνορος-Τζουμέρκα», *Σκουφάς*, 35(1971), σσ. 561-574· Ν. Παπανικολάου, «Η μάχη της Λαγκάδας», ό.π., σσ. 575-578· Στ. Παπαγεωργίου, *Το αρχείο Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 120, 131, 143, 147, 155, 165, 175, 253, 483.

οποίου τους καταδίωξαν και τελικά τους σκότωσαν στις αρχές της επόμενης δεκαετίας.¹²

Ο Ιωάννης Ψαρογιάννης που εδώ μας απασχολεί, εγγονός ίσως του κλέφτη συνονόματού του, είναι ανιψιός του Ντούλα Μπακόλα. Στη δεκαετία του 1840 αναδεικνύεται ισχυρός καπετάνιος Ραδοβιτσίου και κυριαρχεί στο αρματολίκι της επαρχίας αυτής.¹³ Η δυνατότητα αυτή του δίνεται με το θάνατο του Ντούλα Μπακόλα. Τότε, σύμφωνα με τις πρακτικές κληρονομικής διαδοχής που ακολουθούνται στους χώρους των ενόπλων, ανέλαβε τη φροντίδα της οικογένειας του Ντούλα, την κηδεμονία των ανήλικων γιων του και την αρχηγία της ομάδας.¹⁴ Βρέθηκε, λοιπόν, να ηγείται μιας ισχυρής αρματολικής ομάδας, της οποίας έμελλε να είναι ο τελευταίος καπετάνιος:

«Ο αναδειχθείς επιτροπικώς το Καπετανλίκι του Μακαρίτου Ντούλα Γώγου και παρά της ενταύθα Εξουσίας επικυρωθείς, Κύριος Ιωάννης Ευθυμίου Ψαρογιάννης».¹⁵

Το «κλειδί» για την κατανόηση του μηχανισμού αυτού βρίσκεται στη λέξη «επιτροπικώς». Καθώς τα παιδιά του Ντούλα Μπακόλα δεν είχαν φθάσει ακόμη στην ηλικία εκείνη όπου θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να διαδεχθούν τον πατέρα τους στο αρματολίκι —σύμφωνα με τις πρακτικές κληρονομικής διαδοχής που ακολουθούνται στον αρματολισμό¹⁶—, στη θέση αυτή αναδεικνύεται κάποιος στενός συγγενής· στην προκειμένη περίπτωση, ο ανιψιός του Ι. Ψαρογιάννης. Αυτός, λοιπόν, αναλαμβάνει την προστασία της οικογένειας του Ντ. Μπακόλα και, συνακόλουθα, διαχειρίζεται το αρματολίκι του Ραδοβιτσίου έως ότου κάποιος από τους γιους του

12. Για τους κλέφτες Ψαρογιανναίους, βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', ό.π., σ. 285.

13. Το αρματολίκι του Ι. Ψαρογιάννη στα τέλη της δεκαετίας του 1840 ήταν στην περιοχή από Αννίνου έως Χελώνα και Αυλάκι. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 17· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 65.

14. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851. Βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 66.

15. Ι.Α.Υ.Ε., 1847, 4/1, Τ. Κλέριτς προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Νοεμβρίου 1847.

16. Οι δύο γιοί του Ντ. Μπακόλα, Δημήτριος και Γεώργιος, την εποχή του φόνου ήταν στην ηλικία των δώδεκα και δέκα χρονών, αντίστοιχα. Βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 114.

δολοφονημένου καπετάνιου ενηλικιωθεί και αναλάβει το «πατρικό» αρματολίκι.¹⁷

Σε αυτού του τύπου τη διαδοχή στο εσωτερικό των αρματολικών οικογενειών, η οποία αφήνει τα σημάδια της και σε αρκετά δημοτικά τραγούδια, αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Εδώ, να επαναλάβουμε μόνο ότι πρόκειται για μηχανισμό που ανακαλεί τη σταθερότητα στις σχέσεις μεταξύ των ομάδων/οικογενειών που ανταγωνίζονται για τα αρματολίκια της περιοχής. Η σταθερότητα αυτή, δηλαδή ο διαμορφωμένος συσχετισμός δύναμης μεταξύ των τοπικών ενόπλων τίθεται σε δοκιμασία με το θάνατο ενός καπετάνιου· ιδίως όταν ο θάνατος αυτός είναι το αποτέλεσμα της δράσης των αντιπάλων του.

Με αυτό τον τρόπο μεταβίβασης της εξουσίας επιχειρείται, λοιπόν, η διατήρηση της συνοχής και η διαιώνιση της κυριαρχίας μιας οικογένειας ενόπλων στο αρματολίκι ανεξάρτητα από την «ατομική περιπέτεια» κάποιων μελών της (π.χ. θάνατος), ακόμη και όταν η διαδοχή του πατέρα από το γιο δεν είναι εφικτή. Ακόμη περισσότερο, επιζητείται η επιβεβαίωση των συσχετισμών δύναμης μεταξύ της αρματολικής ομάδας και των άλλων ομάδων τοπικών ενόπλων (κλεφτών) και, συνακόλουθα, η κοινωνική αναπαραγωγή της ως ηγετικής ομάδας στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας.

Στην περίπτωση που εδώ εξετάζουμε, οι συσχετισμοί δύναμης μεταξύ των ενόπλων ομάδων που δρουν στο Ραδοβίτσι, με άλλα λόγια η κυριαρχία των Μπακολαίων στο αρματολίκι της περιοχής διακυβεύεται εξαιτίας, ακριβώς, της δολοφονίας του Ντούλα Μπακόλα από τους τοπικούς τους αντιπάλους, τους Σκαλτσογιανναίους και τους Κοτσιλαίους. Η αντίδραση των Μπακολαίων απέναντι στην ενέργεια αυτή προσανατολίζεται στην

17. Πρβλ.: «Ο Θανάσης [Μπουκουβάλας] πέθανε στα 1813 και άφησε δύο παιδιά: τον Κώστα και το Χρίστο. Διαδόχους στο αρματολίκι άφησε ώσπου να ενηλικιωθούν αυτά, τους δύο αδερφούς του Γιαννάκη και Δήμο». Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 82. Να σημειώσουμε και πάλι ότι σε περιπτώσεις όπου κανείς συγγενής εξ αίματος δεν μπορεί να διαδεχθεί το νεκρό καπετάνιο, η προστασία της οικογένειάς και η αρχηγία της ομάδας αναλαμβάνονται συχνά από πλασματικούς συγγενείς. Πρβλ.: «Η σύζυγος του <N.> Στορνάρη <Μάρω>, άμα έφθασεν <εις Κάλαμον> η είδησις του θανάτου του Στορνάρη <κατά την Έξοδον>, μ' έγραψεν και αυτή και η σύζυγος του Γρηγόρη Λιακατά να φανώ ως άλλος πατήρ και αδελφός εις την οικογένειάν των, <αλλά> και επίτροπος εις τα δικαιώματά των» —κάτι που διήρκησε, έως την ενηλικίωση του μεγαλύτερου γιου του Νικολάου Στορνάρη. Βλ., σχετικά, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Β', ό.π., σ. 338.

επιβεβαίωση της αυθεντίας τους ως ένοπλων και, συνακόλουθα, της κυριαρχίας τους στο Ραδοβίτσι· εκδηλώνεται δε με την ανάδειξη του Ι. Ψαρογιάννη στην αρχηγία της οικογένειας και την «εκδίκηση» του αίματος του νεκρού καπετάνιου.

Στο επεισόδιο της δολοφονίας του Ντούλα Μπακόλα, όπως και στις πράξεις εκδίκησης που ακολούθησαν, θα σταθούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο. Εδώ, να τονίσουμε μόνο ότι μέσω της ενέργειας αυτής οι Μπακολαίοι πετυχαίνουν να εκδικηθούν το νεκρό συγγενή τους, καταδεικνύουν την ισχύ και τις ικανότητές τους ως ένοπλοι και επιζητούν την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους στους χώρους των ενόπλων που δρουν στο Ραδοβίτσι, δηλαδή την επιβεβαίωση του ορισμού τους ως αρματολών. Η επιβεβαίωση αυτή έρχεται με την επικύρωση της ανάδειξης του Ι. Ψαρογιάννη, «επιτροπικώς», ως αρματολού Ραδοβιτσίου από τις οθωμανικές αρχές. Η ετοιμότητα και η ικανότητα της ομάδας να ανταποδώσει το χτύπημα των αντιπάλων της και να διατηρήσει τη συνοχή της, η οποία επιχειρείται με/ και αναγνωρίζεται στο συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται το πρόβλημα της διαδοχής του Ντούλα Μπακόλα, επιβεβαιώνουν, λοιπόν, τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των ενόπλων Ραδοβιτσίου και ευνοούν την παραμονή των Μπακολαίων στη θέση των αρματολών, μέσω της αναγνώρισης του Ι. Ψαρογιάννη ως αρματολού στο Ραδοβίτσι.

Εκτός από τους Μπακολαίους η οικογένεια Ψαρογιάννη διατηρεί δεσμούς συγγένειας και με τον Γ. Καραϊσκάκη.¹⁸ Συγκεκριμένα, η γυναίκα

18. Στα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα κάποιος Γεώργιος Ψαρογιάννης βρίσκεται στο σώμα του φημισμένου οπλαρχηγού και φέρεται ως ανιψιός του. Ο Ν. Κασομούλης αναφέρεται σε κάποιο Ψαρογιάννη ή, αλλιώς, Ψαρογιαννόπουλο, ανιψιό του Γ. Καραϊσκάκη, ο ξυλοδαρμός του οποίου στο Μεσολόγγι στάθηκε αφορμή αντίποινων από την πλευρά του Γ. Καραϊσκάκη. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 374. Βλ., επίσης, Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Γ', ό.π., σ. 115-116· Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. VII, ό.π., σσ. 220-222. Για το περιστατικό αυτό, αναφέρει ο Δ. Αινιάν [*Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 46]: «Ενώ λοιπόν ο Καραϊσκάκης διέτριβεν εις Ανατολικόν, εις εκ των πρώτων αξιωματικών του ατακτήσας εις Μεσολόγγιον επίασθη και εραβδίσθη παρά των εντοπίων. Τούτο μαθών ο Καραϊσκάκης στέλλει και συλλαμβάνει δύο των προκρίτων Μεσολογγίου δια να κάμη την αντεκδίκησιν». Βλ. και Ηλ. Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, Αθήνα, 1966, σσ. 141-142. Να σημειώσουμε πως ο ανιψιός του Γ. Καραϊσκάκη είναι «εις εκ των πρώτων αξιωματικών», δηλαδή πρωτοπαλικάρό του. Για τη συμμετοχή των Ψαρογιανναίων στην επανάσταση του εικοσιένα, βλ. Κ. Διαμάντης, «Η Άρτα και η περιοχή της κατά τον αγώνα του 1821», *Σκουφάς*, 35(1971)

του Γ. Καραϊσκάκη, η Γκόλφω Ψαρογιάννη, τον συνδέει με τους Ψαρογιανναίους. Επίσης, η μητέρα του Γ. Καραϊσκάκη, η Ζωή Ντιμισκή, είναι πρώτη εξαδέλφη του Γώγου.¹⁹ Ο Ι. Ψαρογιάννης συνδέεται, επίσης, συγγενικά με τον Σωτήρη Στράτο —όπως, άλλωστε, και ο Ντούλας Μπακόλας— καθώς και με τους Σκυλοδημαίους, οικογένεια ενόπλων από την περιοχή του Καρβασαρά (Αμφιλοχία).

Συγκεκριμένα, ο Δ. Σκυλοδήμος συγγένευε με τον Γ. Καραϊσκάκη, καθώς οι δύο οπλαρχηγοί είχαν νυμφευθεί δύο αδελφές από την οικογένεια των Ψαρογιανναίων. Ο Δ. Σκυλοδήμος πολέμησε, μάλιστα, στο πλευρό του Γ. Καραϊσκάκη κατά την πολιορκία της Ακρόπολης (1826-1827). Στη συνέχεια, την εποχή που ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας επιχειρεί την οργάνωση ενιαίου, συγκεντρωτικού στη δομή και κεντρικά ελεγχόμενου στρατού ο Δ. Σκυλοδήμος βρίσκεται στο Τάγμα του Ι. Μπαϊρακτάρη φέροντας το βαθμό του Υποταγματάρχη. Στα 1848 τοποθετείται Διοικητής του νεοσύστατου 9ου Τάγματος Οροφυλακής που σταθμεύει στην Ακαρνανία και έχει την ευθύνη της φύλαξης των συνόρων,²⁰ στην άλλη πλευρά των οποίων βρίσκεται ως αρματολός ο συγγενής του Ι. Ψαρογιάννης. Να σημειώσουμε, ακόμη, ότι στο σώμα που διοικεί ο Δ. Σκυλοδήμος είναι τοποθετημένος ως ανθυπολοχαγός και ο γιος του Γ. Καραϊσκάκη, ο Σπύρος Καραϊσκάκης, συγγενής τόσο του Δ. Σκυλοδήμου, όσο και του Ι. Ψαρογιάννη.²¹

σσ. 529. Βλ., επίσης, Στ. Παπαγεωργίου, *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 137, 142, 144.

19. Για τους συγγενικούς δεσμούς ανάμεσα στον Γ. Καραϊσκάκη και τους Ψαρογιανναίους, βλ. Γ. Πάκος-Παπαφώτης, «Η καταγωγή του Καραϊσκάκη», *Ηπειρωτική Εστία*, 20, Β' (1953), σσ. 1237-1241· Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ο Στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης και άλλα ιστορικά έργα*, Αθήνα, εκδ. Γυφτάκη/Καμαρινόπουλου, 1963, σ. 5· Δ. Καρατζένης, *Η Άρτα*, ό.π., σσ. 59-60, Ν. Ντασκαγιάννης, «Ο τόπος γεννήσεως του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *Σκουφάς*, 35(1971), σσ. 593-596.

20. Για τους Σκυλοδημαίους, βλ. Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 54-55. Για τον Δ. Σκυλοδήμο βλ. και Στ. Παπαγεωργίου, *Το αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σ. 325· Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σσ. 59-60 —όπου και ομώνυμο δημοτικό τραγούδι· Γ. Πάκος-Παπαφώτης, «Η καταγωγή», ό.π., σ. 1240. Βλ., επίσης, τα δημοτικά: «Οι κλέφτες καίουν την Καστανιά», «Ο Θόδωρος του Ζάκα και οι Σκυλοδημαίοι», «Σπύρος Σκαλτσοδήμος και ο αδερφός του Δήμος», Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ., 149, 151 και 159, αντίστοιχα.

21. Η στενή σχέση του Γ. Καραϊσκάκη και του Δ. Σκυλοδήμου τονίζεται και στη διαθήκη που φέρεται να συνέταξε ο πρώτος, λίγο πριν το θάνατό του, όπου αφήνει τη διαχείριση

Μάλιστα, όπως θα υποστηρίξουμε σε επόμενο κεφάλαιο, στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα οι ένοπλοι αυτοί (Σκυλοδήμος, Καραϊσκάκης και Ψαρογιάννης) θα επενδύσουν στις σχέσεις συγγένειας που τους συνδέουν την αποτελεσματικότητα της συνοριακής τους δράσης, μαρτυρώντας έτσι για το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο επιχειρούν να προσαρμοστούν σε μια συγκυρία που προκαλεί ρήξεις στους χώρους των ενόπλων και στις δυο πλευρές των συνόρων.

μέρους της περιουσίας του στον «Μήτηρο του Σκυλοδήμου». Η διαθήκη δημοσιεύεται από τον Ε. Πρωτοψάλτη, στο Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 136. Φαίνεται, δηλαδή, πως ο Σκυλοδήμος είχε αναλάβει την προστασία της οικογένειας του Καραϊσκάκη.

2. Σκαλτσογιανναίοι και Κοτσιλαίοι

Αντίθετα με ό,τι συνέβη με τους Μπακολαίους και τους Κουτελιδαίους που από τις αρχές του 19ου αιώνα κυριαρχούν στους χώρους των ενόπλων στις περιοχές τους και που στα χρόνια της επανάστασης συγκαταλέγονται στις πλέον ισχυρές αρματολικές οικογένειες της Ηπείρου, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι φαίνεται πως ήταν «άσημοι» προεπαναστατικά. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1830 και μετά αναδεικνύονται ως οι κατ' εξοχήν αντίπαλοι των Μπακολαίων στον αρματολικό ανταγωνισμό και από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 είναι, πλέον, οι ισχυρότερες οικογένειες ενόπλων στο Ραδοβίτσι και κυριαρχούν στο αρματολίκι της περιοχής.

Λίγα στοιχεία έχουν γίνει γνωστά για τη δράση τους τόσο προεπαναστατικά όσο και στα χρόνια της επανάστασης. Από μια αποστροφή του Μακρυγιάννη γνωρίζουμε ότι ο Φώτης Σκαλτσογιάννης — μικροκαπετάνιος από τη Σκουληκαριά, σημαντικό χωριό στο Ραδοβίτσι— στις πρώτες μάχες της επανάστασης έδρασε ως οπλαρχηγός στις τάξεις των ενόπλων του Γώγου Μπακόλα.²² Δε γνωρίζουμε αν ακολούθησε τον Γώγο Μπακόλα στη συνθήκη (καπάκι) με τους οθωμανούς τον Ιούλιο του 1822 μετά την καταστροφή των επαναστατών στο Πέτα, κάτι τέτοιο όμως φαίνεται πιθανό καθώς αναφέρεται ότι οι μόνοι ένοπλοι από το Ραδοβίτσι που αντιτάχθηκαν στην πολιτική του Γώγου ήταν οι Στούμπος και Οικονόμου, που πέρασαν στο πλευρό των επαναστατών και με τον τρόπο αυτό αμφισβήτησαν την κυριαρχία των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι και διεκδίκησαν την αναγνώρισή τους ως αρματολών της περιοχής.

Όπως και να έχει, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι τόσο προεπαναστατικά όσο και στη διάρκεια της επανάστασης δεν είχαν αναγορευθεί ακόμη σε αντιπάλους/ανταγωνιστές των Μπακολαίων. Άλλωστε, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια, από την ανάδειξη του Γώγου και ως τα μέσα της δεκαετίας του 1820 κυριότεροι αντίπαλοί του υπήρξαν οι Μποτσαραίοι, προκάτοχοί του στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου, ενώ στη διάρκεια της επανάστασης, και στο πλαίσιο των τοπικών ανταγωνισμών

22. Πρβλ.: «Έβαλε ο Γώγος τον Φώτο Σκαλτσογιάννη από την πλάτη με πενήντα». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 38. Βλ., επίσης, Δ. Καρατζένης, *Η Άρτα εις*, ό.π., σ. 126-127, και *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 42-43.

που εντάθηκαν τα χρόνια εκείνα, τη θέση των Μπακολαίων διεκδίκησαν και οι Πουλής, Οικονόμου.

Όπως γνωρίζουμε, οι Μπακολαίοι αντιπαρήλθαν με επιτυχία τον ανταγωνισμό των ενόπλων αυτών και το τέλος της επανάστασης τους βρίσκει και πάλι αρματολούς στην περιοχή τους. Εκεί, μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας και καταδίωξης από τις οθωμανικές αρχές, αναγνωρίζονται και πάλι ως αρματολοί στο Ραδοβίτσι στα μέσα της δεκαετίας του 1830. Από την εποχή εκείνη είναι πολύ πιθανό να εκδηλώνεται και ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε αυτούς και τις οικογένειες των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων —ανταγωνισμός που, όπως θα δούμε αλλού, πραγματώνεται και με φόνους εκδίκησης αρχής γενομένης από κάποιο Κοτσιλά στα τέλη της δεκαετίας του 1830 και τον Φ. Σκαλτσογιάννη στις αρχές της δεκαετίας του 1840.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι οι προεπαναστατικά «άσημες» οικογένειες των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων ενδυναμώνονται στη διάρκεια της επανάστασης, οπότε και ηγήθηκαν μικρών ένοπλων σωμάτων από τις περιοχές τους, ενώ στα μέσα της επόμενης δεκαετίας εκμεταλλευόμενοι τις αλλαγές στο χάρτη των ενόπλων ομάδων που δρουν στις νότιες περιοχές της Ηπείρου πέτυχαν να αναδειχθούν στους σημαντικότερους αντίπαλους των Μπακολαίων στον αρματολικό ανταγωνισμό και, δύο δεκαετίες αργότερα, τις παραμονές της επανάστασης του 1854, θεωρούνται οι πλέον ισχυρές ομάδες ενόπλων στο Ραδοβίτσι.

Στο σημείο αυτό ανοίγοντας παρένθεση να τονίσουμε ότι σε ό,τι αφορά στους ένοπλους η επανάσταση του Εικοσιένα απελευθέρωσε δυναμικές κάθετης κινητικότητας, δίνοντας τη δυνατότητα σε μικροκαπετάνιους να διεκδικήσουν την αναγνώριση της αυθεντίας τους και την εκπλήρωση εξουσιαστικών ρόλων σε τοπικό επίπεδο, μέσω της ικανότητάς τους στον πόλεμο ή/και ταυτιζόμενοι πολιτικά με τις φατρίες εκείνες που έλεγχαν τις τοπικές και την κεντρική Διοίκηση. Άλλοι, πάλι, γόννοι ισχυρών αρματολικών οικογενειών δεν κατάφεραν στη δίνη του πολέμου και των πολλαπλών τοπικών αντιπαραθέσεων και ανταγωνισμών να επιβεβαιώσουν την αρματολική τους αυθεντία. Έχασαν, λοιπόν, τα αρματολίκια τους και έδωσαν έτσι τη δυνατότητα σε άλλους, παλαιότερους ή νεοφανείς στους χώρους των ενόπλων, να τα διεκδικήσουν και, μέσω αυτών, να διεκδικήσουν

την εκπλήρωση διαφορετικών, εξουσιαστικών αυτή τη φορά, ρόλων σε τοπικό επίπεδο.

Επίσης, πολλοί ισχυροί καπετάνιοι σκοτώθηκαν και οι διάδοχοί τους δεν κατάφεραν να ανασυστήσουν την κυριαρχία της οικογένειάς τους, δίνοντας τη δυνατότητα σε τοπικούς αντίπαλους ή ένοπλους από γειτονικές περιοχές να καταλάβουν το αρματολίκι τους. Τέλος, η επανάσταση προκαλεί γεωγραφική κινητικότητα, τόσο στα χρόνια του πολέμου όσο και μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, πριμοδοτώντας έτσι την εμφάνιση νέων ομάδων στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού στις περιοχές αυτές. Αναφερόμαστε σε εκείνες τις οικογένειες ενόπλων από την Ήπειρο που μετά την επανάσταση δεν επέστρεψαν στις περιοχές τους για να διεκδικήσουν εκ νέου τα «προγονικά» αρματολίκια (όπως αντίθετα έκαναν οι Μπακολαίοι και οι Κουτελιδαίοι), αλλά παρέμειναν νοτιότερα συνδέοντας την κοινωνική και πολιτική τους δράση με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.

Σε ό,τι αφορά στο Ραδοβίτσι αυτή είναι η περίπτωση των Μποτσαραίων, που με τον τρόπο αυτό έδωσαν τέλος στον ανταγωνισμό τους με τους Μπακολαίους και τη δυνατότητα σε άλλες ομάδες τοπικών ενόπλων να καταλάβουν τη θέση τους ως διεκδικητές του αρματολικιού· δηλαδή, ως αντίπαλοι των Μπακολαίων στον αρματολικό ανταγωνισμό. Σε αυτό ευνοήθηκαν εξάλλου και από το θάνατο των Πουλή και Οικονόμου, τοπικών ενόπλων που στα χρόνια της επανάστασης ισχυροποιήθηκαν και επιχείρησαν να εκδιώξουν τους Μπακολαίους από το Ραδοβίτσι, εγκαθιδρύοντας τη δική τους εξουσία στην περιοχή.

Κοντολογίς, ο χάρτης των ένοπλων ομάδων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας διαφοροποιείται αρκετά σε σχέση με την προεπαναστατική περίοδο, κυρίως σε ό,τι αφορά στους τοπικούς αντίπαλους των αρματολικών οικογενειών της περιοχής. Στις συνθήκες αυτές, λοιπόν, φαίνεται ότι οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι κατάφεραν να ισχυροποιηθούν και να διεκδικήσουν την πρωτοκαθεδρία στο Ραδοβίτσι, έναντι των Μπακολαίων. Μάλιστα, η αντιπαράθεση αυτή βρίσκει τους Κοτσιλαίους και τους Σκαλτσογιανναίους στο ίδιο στρατόπεδο, σύμμαχους και συνδιεκδικητές σε μια σχέση που επικυρώνεται με δεσμούς συγγένειας. Συγκεκριμένα, ο Κώστας Κοσίλας είχε ως σύζυγο τη Δημητρούλα Σκαλτσογιάννη, κόρη του Φώτη και αδελφή του Δημήτρη.

Σε μια εποχή έντονης κινητικότητας, λοιπόν, στους χώρους των ενόπλων στις νότιες περιοχές της Ηπείρου, εποχή που όπως θα δούμε οι Μπακολαίοι στερούνται τα συγγενικά/συμμαχικά τους στηρίγματα σε γειτονικές περιοχές που βρέθηκαν —σε αντίθεση με το Ραδοβίτσι— εντός των ορίων του ελληνικού κράτους, σε συνθήκες δηλαδή που ευνοούν την ανάδειξη νέων αυθεντιών στους χώρους των ενόπλων στο Ραδοβίτσι, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι επιχειρούν να επιβάλουν τη δική τους κυριαρχία στη μεθοριακή αυτή περιοχή. Στην προοπτική αυτή εγκαθιδρύουν μια συμμαχία που, όπως είδαμε να συμβαίνει στους χώρους των ενόπλων, επιχειρείται μέσω δεσμών συγγένειας.²³

Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς συνέβη ο γάμος. Οι δύο οικογένειες, πάντως, βρίσκονται ενωμένες στα μέσα της δεκαετίας του 1840, σε μια επιχείρηση εκδίκησης των φόνων συγγενών τους (σε μια ενέδρα στην οποία σκοτώθηκε ο Ντούλας Μπακόλας), όπως και σε κάθε επεισόδιο με το οποίο εκδηλώνεται ο ανταγωνισμός με τους Μπακολαίους. Έτσι, είτε εγκαθιδρύει είτε, πάλι, επικυρώνει μια ήδη συσταθείσα συμμαχία, ο γάμος αυτός εγγράφεται σε μια στρατηγική ενίσχυσης της θέσης των δύο οικογενειών στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού.

Να σημειώσουμε εδώ ότι οι Σκαλτσογιανναίοι βρίσκονται στα αρματολίκια Ζυγοχωρίου και Κάτω Ραδοβιτσιού, ενώ ο Καραγιάννης Κοτσιλάς και τα αδέρφια του Γούλας, Βασίλης, Κολιός, Δημήτρης ή Μπατσούλας, καθώς και ο συγγενής τους Νάσιος στη γειτονική περιφέρεια του Βελεντζικού.²⁴ Το γεγονός αυτό, δηλαδή ότι δρουν σε διαφορετικές περιφέρειες στο εσωτερικό του αρματολικιού των Μπακολαίων, την κυριαρχία των οποίων επιχειρούν να υπονομεύσουν, φαίνεται ότι ενισχύει τη συμμαχική πλευρά της σχέσης τους, η οποία μάλιστα επικυρώνεται με δεσμούς συγγένειας. Τέλος, σε ό,τι αφορά στις διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας στο εσωτερικό της ομάδας των Σκαλτσογιανναίων παρατηρούμε ότι με το θάνατο του Φώτη Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Μπακόλα στα 1842, την αρχηγία αναλαμβάνει ο αδελφός του Κώστας που διατηρεί τη θέση αυτή έως τα τέλη της δεκαετίας του 1840, εποχή όπου ο Δημήτρης

23. Βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14, και *Γάμος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 114.

24. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 17· Γ. Κολιόπουλος, *Αησιές*, ό.π., σ. 65.

Σκαλτσογιάννης, γιος του Φώτη, ενηλικιώνεται και αναλαμβάνει, σταδιακά, αρχηγικούς ρόλους στο εσωτερικό της ομάδας του.

Συνοψίζοντας το κεφάλαιο αυτό θα λέγαμε ότι ο αρματολισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας σε μια περίοδο που καλύπτει το πρώτο μισό του 19ου αιώνα πραγματώνεται από ομάδες τοπικών ενόπλων που συγκροτούνται και οργανώνονται ακολουθώντας τους δεσμούς συγγένειας. Ταυτόχρονα, οι ομάδες αυτές ρυθμίζουν τις σχέσεις τους στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, τοποθετούνται δηλαδή σε θέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας σε αναφορά προς τα κριτήρια της συγγένειας (συγγενής = σύμμαχος, μη συγγενής = εν δυνάμει εχθρός), ενώ με στόχο την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε τοπικό επίπεδο επεξεργάζονται κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές τις οποίες επιχειρούν ακολουθώντας πρακτικές όπως τη σύναψη δεσμών συγγένειας με ένοπλους γειτονικών περιοχών και την κληρονομική διαδοχή κατά τις διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας. Έτσι:

i. Είδαμε, ότι οι διαδικασίες κληρονομικής μεταβίβασης της αρχηγίας ακολουθούνται στις τρεις από τις τέσσερις ομάδες ενόπλων που εδώ παρουσιάσαμε, δηλαδή σε όλες εκείνες για τις οποίες έχουμε σχετικές πληροφορίες. Ακόμη και στους Κουτελιδαίους, όπου σε μια περίπτωση ο «νόμιμος» διάδοχος παρακάμπτεται από τον αμέσως επόμενο, αυτό φαίνεται πως συνέβη αφού ο πρώτος παραιτήθηκε των δικαιωμάτων του στην αρχηγία, τα οποία και παραχώρησε στο μικρότερο αδελφό του. Οι διαδικασίες διαδοχής που ακολουθήθηκαν στις ομάδες αυτές μπορούν, λοιπόν, να παρασταθούν σχηματικά ως εξής:

Γωγαίοι-Ψαρογιανναίοι

πατέρας ----->	1805 ----->	Γώγος Μπακόλας
πρωτότοκος γιος ----->	1823 ----->	Μήτρος Μπακόλας
δευτερότοκος γιος ---->	(1830) ----->	Ντούλας Μπακόλας
ανιψιός----->	1846----->	Ιωάννης Ψαρογιάννης

Κουτελιδαίοι

πατέρας -----> 1805 -----> γερο-Κουτελίδας
πρωτότοκος γιος -----> 1813 -----> Μήτρος Κουτελίδας
(1824 -----> παραίτηση δευτερότοκου γιου <-----1824)
τριτότοκος γιος -----> 1824 -----> Γιαννάκης Κουτελίδας

Σκαλτσογιανναίοι

πατέρας -----> (;) -----> Φώτης Σκαλτσογιάννης
αδελφός -----> 1842 -----> Κώστας Σκαλτσογιάννης
γιος -----> 1852 -----> Δημ. Σκαλτσογιάννης

Η μεταβίβαση, δηλαδή, της εξουσίας στις ομάδες αυτές φαίνεται να ακολουθεί την κληρονομική διαδοχή. Όπως έχουμε τονίσει πρόκειται για διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας μέσω των οποίων οι ένοπλοι επιχειρούν την αποφυγή ενδεχόμενων αντιπαραθέσεων μεταξύ των διαφόρων οικογενειακών κλάδων που συγκροτούν τη συγγενικά οργανωμένη ομάδα ενόπλων. Με άλλα λόγια, στις πρακτικές αυτές επενδύουν τη διατήρηση της συνοχής στο εσωτερικό της ομάδας και, συνακόλουθα, την αδιάλειπτη παρουσία της στον αρματολικό ανταγωνισμό, ανεξάρτητα από την «προσωπική πορεία» (π.χ. θάνατος) κάποιου μέλους της, ακόμη κι αν πρόκειται για τον καπετάνιο.

Αντίθετα, η αποδυνάμωση μιας ομάδας τοπικών ενόπλων συνδέεται και με την αδυναμία ανάδειξης κάποιου συγγενή στην αρχηγία. Σημειώσαμε ήδη ότι η απομάκρυνση των Μπακολαίων από τα αρματολίκια Ραδοβιτσίου στα οποία κυριαρχούν για πέντε περίπου δεκαετίες σηματοδοτείται με το θάνατο του Ντούλα Μπακόλα. Οι δύο γιοι του αδυνατούν να τον διαδεχθούν καθώς είναι ανήλικοι και, συνεπώς, δεν μπορούν να «χρησθούν» όχι μόνο καπετάνιοι, αλλά ούτε καν ένοπλοι. Στη φάση αυτή, βέβαια, η ενότητα και η συνέχεια της ομάδας επιχειρείται με την ανάληψη της προστασίας της οικογένειας του νεκρού καπετάνιου και, συνακόλουθα, με τη μεταβίβαση της αρχηγίας της ομάδας σε κάποιο στενό συγγενή έως την ενηλικίωση των γιων

του. Στην περίπτωση των Μπακολαίων, τους ρόλους αυτούς κλήθηκε να εκπληρώσει ο Ιωάννης Ψαρογιάννης, ανιψιός του νεκρού καπετάνιου. Ο θάνατός του, όμως, μερικά χρόνια αργότερα, σήμανε την αποδυνάμωση και έκπτωση μιας αρματολικής οικογένειας που κυριάρχησε στα καπετανάτα της περιοχής μισό, περίπου, αιώνα.

Στην οικογένεια των Σκαλτσογιανναίων η μεταβίβαση της αρχηγίας από τον πατέρα (Φώτη) στο γιο (Δημήτρη) διαμεσολαβείται από μια περίοδο αρχηγίας του Κώστα Σκαλτσογιάννη, αδελφού του Φώτη. Στην περίπτωση αυτή, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο θάνατος του Κώστα Σκαλτσογιάννη δεν οδηγεί σε διάλυση της ομάδας. Εδώ, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη με τους γιους του Ντούλα Μπακόλα, ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης έχει ήδη ενηλικιωθεί και ο φόνος του Ντούλα Μπακόλα καθώς και η συμμετοχή του σε ένοπλες συγκρούσεις στο πλαίσιο του αρματολισμού «πιστοποιούν» τις ικανότητές του ως ένοπλου και ενισχύουν την ανάδειξή του σε αρχηγικές θέσεις στο εσωτερικό της ομάδας του.

ii. Έχουμε ήδη υποστηρίξει ότι στους χώρους των ενόπλων η συμμαχία μεταξύ ομάδων που δρουν σε περιοχές γειτονικές εγγράφεται στις στρατηγικές τις οποίες επεξεργάζονται με στόχο την ενδυνάμωσή τους στο πλαίσιο του αρματολισμού. Υποστηρίξαμε, μάλιστα, ότι οι αρματολικές οικογένειες γειτονικών περιοχών επικυρώνουν τις συμμαχίες που συστήνουν συνάπτοντας δεσμούς συγγένειας. Οι δεσμοί συγγένειας, δηλαδή, και κατά πρώτο λόγο η αγχιστεία λειτουργούν ως κώδικες αναγνώρισης και προσδιορισμού των συμμαχιών στους χώρους των ενόπλων. Ακόμη περισσότερο, προσδιορίζουν και εποικίζουν με νοήματα το περιβάλλον στο οποίο οργανώνονται οι ομάδες τοπικών ενόπλων, ρυθμίζονται οι σχέσεις τους στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού και συγκροτούνται τα αρματολικά δίκτυα.

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι ένοπλοι των ορεινών επαρχιών της Άρτας ενεργοποιούν κοινωνικές στρατηγικές που στοχεύουν στην ενδυνάμωσή τους και την εμπέδωση της κυριαρχίας τους στην περιοχή όπου εντοπίζεται η δράση τους. Στην κατεύθυνση αυτή ο Γώγος Μπακόλας μετέχει ενός δικτύου το οποίο συγκροτείται χάρη στους πολλαπλούς δεσμούς συγγένειας των αρματολών και των άλλων ενόπλων που το απαρτίζουν. Πρόκειται για σχέσεις συμμαχίας που εκκινούν από την αγχιστεία προηγούμενων γενιών (π.χ. ο Μήτρος Κουτελίδας ήταν γαμπρός του Γώγου Μπακόλα),

μεταβιβάζονται —ως δεσμοί συγγένειας— στις επόμενες γενιές και επιβεβαιώνονται, διατηρούνται κι αναπαράγονται με την αμοιβαία βοήθεια και το συντονισμό της δράσης των ενόπλων αυτών.

Έτσι, από τον Γώγο Μπακόλα και τον γερο-Κουτελίδα έως τον Ντούλα Μπακόλα και τον Γιαννάκη Κουτελίδα μεσολαβούν τέσσερις δεκαετίες στη διάρκεια των οποίων οι δύο αρματολικές οικογένειες συμπορεύονται, ακόμη και σε εποχές δύσκολες, όπως αυτή της επανάστασης του Εικοσιένα, όπου — όπως θα δούμε αλλού— δοκιμάζεται η συμμαχική πλευρά των δεσμών συγγένειας και παράγονται δυναμικές αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων. Παρόμοια, ο γάμος της αδελφής του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη με τον Κώστα Κοτσιλά εγγράφεται σε στρατηγικές ενίσχυσης των δύο οικογενειών στο πλαίσιο του αρματολισμού. Με το γάμο αυτό, λοιπόν, επιχειρείται/επικυρώνεται ο συνδυασμός των συμφερόντων και ο συντονισμός της δράσης των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων, εν όψει της σύγκρουσής τους με τους Μπακολαίους.

Με άλλα λόγια, οι δεσμοί συγγένειας επικυρώνουν τις συμμαχίες και, συνακόλουθα, προσδιορίζουν τις διαδικασίες συγκρότησης ανταγωνιστικών ταυτοτήτων στις ομάδες που ανταγωνίζονται για τα αρματολίκια στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα· σε τελική ανάλυση, προσδιορίζουν και οργανώνουν τους όρους του ανταγωνισμού αυτού σε τοπική κλίμακα, δηλαδή το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο εκβάλλει και πραγματώνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός στο Ραδοβίτσι και τις γειτονικές σε αυτό επαρχίες στην περίοδο που αναφέραμε.

Κοντολογίς, οι επιγαμίες μεταξύ αρματολικών οικογενειών και η συγκρότηση αρματολικών δικτύων από ένοπλους γειτονικών περιοχών μαρτυρούν για το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο οι ομάδες ενόπλων των ορεινών επαρχιών της Άρτας και των γειτονικών σε αυτές περιοχών ρυθμίζουν τις σχέσεις τους, συγκροτούν ταυτότητες, τοποθετούνται σε θέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, επιχειρούν δηλαδή τις κοινωνικές στρατηγικές τους με στόχο την αναπαραγωγή τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας. Με άλλα λόγια, μαρτυρούν για τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους εκβάλλει, οργανώνεται και πραγματώνεται σε τοπικό επίπεδο ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στο οθωμανικό σύστημα, αυτό του αρματολισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Εκδίκηση και αρματολικός ανταγωνισμός

«Ο Χασάν πασιά κατά το 1838 εξέδωκε μπουγιουρτή ης τον Ντούλαν Γώγου όπως φονεύση τον Κοτσίλαν, και αφού τον εφόνευσεν ήρην όμοιον μπουγιουρτή ης τον Κοτσίλαν δι ου παρηγγέλετο εις αυτόν όπως φονεύση τον φονέα του Γώγον! τον Γώγον δε τοιούτον κατά το 1844 μοχαβούζη όντα προς την Πύλην έβαλεν ο Σουλειμάν Ταϊρης δερβέναγας Ηπείρου και τον εφόνευσαν. Κατά το έτος 1840 ο διαβόητος Τσέλιος Πιτσάρης μετέβη εις την οικίαν του Κοτελίδα όπου εφόνευσεν αυτούς, και δύο άλλους ης την οικίαν του Κοτελίδα ευρεθέντας. Κατά το 1853 ο Φετσόμπεης Δερβέναγας της Ηπείρου εφόνευσε τον κώστα Καλτσογιάννην. (...) Κατά το 1853 ο Σουλενόν Φράσαρης δερβέναγας Ηπείρου εφαρμάκοσε τον Γι. Ψαρογιάννη».

Το απόσπασμα που παραθέσαμε είναι από επιστολή που στάλθηκε μερικούς μήνες μετά την καταστολή της επανάστασης του 1854 στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, πρωθυπουργό της Ελλάδας.¹ Η κυβέρνηση του Αλ. Μαυροκορδάτου ανέλαβε τα καθήκοντά της τον Μάιο του 1854, κατά τον αποκλεισμό του Πειραιά από τον αγγλικό και γαλλικό στόλο. Αποτέλεσμα

1. Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.), 1854, 4/3γ, Φώτιος Κοντονίκας και Ιωάννης Κοσιβάκης προς Αλ. Μαυροκορδάτο. Η ημερομηνία σύνταξης της επιστολής δε σημειώνεται, ωστόσο από άλλες ημερομηνίες που αναγράφονται σε αυτήν και αφορούν στην παραλαβή της μπορούμε να υποθέσουμε ότι συντάχθηκε στα τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτέμβρη του 1854.

του αποκλεισμού αυτού ήταν η πτώση της ευνοϊκά διακείμενης στη Ρωσία κυβέρνησης Κριεζή, η οποία εκμεταλλευόμενη μια εμπλοκή στις ρωσοτουρκικές σχέσεις (Κριμαϊκός), υποκίνησε την εκδήλωση αλυτρωτικών κινήματων στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Ο Αλ. Μαυροκορδάτος, που ήταν αντίθετος σε αυτού του τύπου την αλυτρωτική πολιτική και έως τότε υπηρετούσε ως πρέσβης στο Παρίσι, ανέλαβε πρωθυπουργικά καθήκοντα στις αρχές Ιουλίου 1854.²

Με την επιστολή αυτή, την οποία υπογράφουν ο Φ. Κοντονίκας και ο Ι. Κοσιβάκης ως «οι αντιπρόσωποι της επαρχίας Ραδοβιζίου», ζητείται να μεριμνήσει ο έλληνας Πρωθυπουργός για τους πρόσφυγες από το Ραδοβίτσι που είχαν καταφύγει στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους. Ζητείται, επίσης, να μεσολαβήσει στις ξένες δυνάμεις ώστε να αποτραπούν ενδεχόμενες πράξεις αντεκδίκησης των οθωμανών προς τους κατοίκους του Ραδοβιτίσιου και των άλλων περιοχών που πρωτοστάτησαν στα επαναστατικά γεγονότα του 1854.

Στις δύο πρώτες σελίδες της επιστολής τίθενται μια σειρά επεισοδίων που προβάλλονται ως ενδεικτικά της (κακο)μεταχείρισης που υφίστανται οι χριστιανοί της περιοχής από τις οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο. Τα περιστατικά αυτά —«τα ολίγα των πολλών πράξεων ας ηδυνάμεθα ν' αναφέρωμεν»— δεν είναι άλλα από εκείνα που σημειώνονται στο απόσπασμα που παραθέσαμε. Πρόκειται για πέντε φόνους χριστιανών καπετάνιων που αποδίδονται σε ενέργειες οθωμανών αξιωματούχων. Οι φόνοι αυτοί καλύπτουν μια περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 έως και τις παραμονές των επαναστατικών γεγονότων του 1854.

Τα ονόματα των καπετάνιων που εμπλέκονται ως θύτες ή θύματα στα επεισόδια αυτά μας είναι ήδη οικεία: Μπακολαίοι, Κοτσιλαίοι, Ι. Ψαρογιάννης, Σκαλτσογιανναίοι, Γιαννάκης Κουτελίδας. Στους φόνους

2. Για τα ζητήματα αυτά, σε σχέση με τον Κριμαϊκό πόλεμο και την επανάσταση του 1854, βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, τ. Α' (1821-1865), Αθήνα, Σιδέρης, 1930, σσ. 220-234· Δ. Δοντά, *Η Ελλάς και αι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, 1973, σσ. 122-141· Στ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 144-148· Δ. Σούτζος, «Ο απελευθερωτικός αγώνας του 1854», στο *Αγώνες για τη Λευτεριά. Τρεις ιστορικοί σταθμοί του νεώτερου ελληνισμού. 1854, 1878, 1897*, Αθήνα, 1978, σ. 59. Βλ., ακόμη, Β. Σφυρόερας, «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων. (1847-1853)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 135-137.

αυτούς, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, αναδεικνύονται όψεις του αρματολικού ανταγωνισμού στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα μέσα του 19ου αιώνα. Σε μια εποχή, δηλαδή, που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη συνόρων στα όρια ακριβώς των ορεινών αρματολικιών της Άρτας. Πρόκειται, μάλιστα, για σύνορα με ένα σύγχρονο/εθνικό κράτος που προβάλλει αλυτρωτικές διεκδικήσεις στις γειτονικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, η οθωμανική εξουσία προσαρμόζεται στις εξελίξεις αυτές διαφοροποιώντας την πολιτική που ακολουθεί στα μεθοριακά, πλέον, αρματολίκια. Εκείνο που επιζητείται είναι ο έλεγχος των παραμεθόριων περιοχών και, συνακόλουθα, της διασυνοριακής δράσης, κάτι που προϋποθέτει την επέκταση των στρατιωτικών μηχανισμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την αποδυνάμωση και περιθωριοποίηση των τοπικών ένοπλων. Από τη δεκαετία του 1830 οι οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο επιχειρούν να περιορίσουν τη δύναμη των ισχυρών αρματολών των ορεινών επαρχιών της Άρτας (Ντ. Μπακόλας, Γ. Κουτελίδας, Ι. Ψαρογιάννης, Δ. Σκαλτσογιάννης), κάτι που συχνά προκαλεί ένταση στις σχέσεις τους με τις οθωμανικές αρχές. Με άλλα λόγια, ο αρματολικός ανταγωνισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα μέσα του 19ου αιώνα εκδηλώνεται σε μια περίοδο όπου παράγονται δυναμικές ρήξεων και ασυνεχειών στον αρματολισμό, που προκαλούν την αποδυνάμωση των ένοπλων των περιοχών που βρέθηκαν στα σύνορα με το ελληνικό κράτος.

Θα δούμε, λοιπόν, ότι ο αρματολισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα μέσα του 19ου αιώνα οργανώνεται και με επιχειρήσεις εκδίκησης· κάτι που συνέβαινε και προεπαναστατικά φανερώνοντας έτσι όψεις συνέχειας στην εκδήλωση του αρματολικού ανταγωνισμού στις περιοχές αυτές. Το ότι ο αρματολικός ανταγωνισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας την περίοδο αυτή πραγματώνεται και με πρακτικές εκδίκησης, ενισχύεται και από τις παρατηρήσεις του Γενικού Προξένου Ηπείρου και Αλβανίας σχετικά με τη δράση των ένοπλων Ραδοβιτσίου στις αρχές της δεκαετίας του 1850. Ο Σκαρλάτος Ρωσσέτος, λοιπόν, σε έκθεσή του προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών σημειώνει:

«Ουδεμία συμπλοκή εγένετο κατά την Επαρχίαν Ραδοβιτσίου, τα πάντα ενεργούντο δια δολοφονιών».³

Αλλά και σε μελέτες που αφορούν στα επαναστατικά γεγονότα στην Ήπειρο κατά το 1854 υπογραμμίζεται ότι οι αρματολικές οικογένειες της περιοχής εχθρεύονται η μια την άλλη με αφορμή φόνους που συνέβησαν παλαιότερα.⁴ Πρόκειται, ασφαλώς, για τα περιστατικά που καταγράφονται στην επιστολή και τα οποία θα διαπραγματευθούμε στο παρόν κεφάλαιο. Εκκινώντας, λοιπόν, από τα επεισόδια αυτά θα ανατρέξουμε στον αρματολικό ανταγωνισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας από τις αρχές έως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Το κεφάλαιο αυτό αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη από αυτές με αφορμή τον τρόπο που μεθοδεύεται η σύγκρουση του Ντ. Μπακόλα με τον Κοτσίλα —και τον οποίο θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «διπλό μπουγιουρντί»— θα αφηγηθούμε τη σύγκρουση των Μπακολαίων με τους Μποτσαραίους. Η αντιπαράθεση των δύο αρματολικών οικογενειών διαρκεί δύο περίπου δεκαετίες και σε αυτήν οι αντίμαχοι μετέρχονται πρακτικές εκδίκησης. Ακολουθώντας, λοιπόν, την αντιπαράθεση αυτή που αφορά στον έλεγχο του Ραδοβιτσίου, θα οδηγηθούμε σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το πώς οργανώνεται και νοηματοδοτείται η σύγκρουση στους χώρους των ένοπλων, καθώς και σχετικά με τις πρακτικές επίλυσης της αντιπαράθεσης και μετατροπής της αρνητικής αμοιβαιότητας (αντιπαλότητα/εκδίκηση) σε θετική (συγγένεια/συμμαχία). Θα δούμε ακόμη το πώς εκβάλλουν οι πρακτικές εκδίκησης στα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα, σε μια εποχή δηλαδή όπου προκαλούνται ρήξεις στους χώρους των τοπικών ενόπλων.

Στη δεύτερη ενότητα θα αναφερθούμε στον ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αρματολικιών στο Ραδοβίτσι ανάμεσα στις οικογένειες των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων απ' τη μια πλευρά και των Μπακολαίων και Ψαρογιανναίων απ' την άλλη. Ανταγωνισμός που διήρκησε από το τέλος της δεκαετίας του τριάντα έως και τις παραμονές της

3. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 9 Μαρτίου 1851.

4. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, Αθήνα, 1973, σσ. 14, 18· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 139. Φαίνεται πως και οι δύο μελετητές αντλούν πληροφορίες από την επιστολή των Ραδοβιτσιωτών προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, δεν αναφέρονται όμως σε αυτήν, ούτε παραπέμπουν στις πηγές τους.

επανάστασης του 1854 και στον οποίο έπεσαν θύματα των αλληπάλληλων φόνων αντεκδίκησης αρκετοί σημαντικοί ένοπλοι και από τις δύο πλευρές. Ακόμη, θα σταθούμε στους όρους πραγμάτωσης του ανταγωνισμού για το αρματολίκι της περιοχής μετά τη διάλυση του δικτύου των Μπακολαίων και την αποτυχημένη επανάσταση του 1854.

Τέλος, στην τρίτη ενότητα θα αναφερθούμε στο περιστατικό της σύγκρουσης του Γιαννάκη Κουτελίδα, αρματολού στα Τζουμέρκα, με τον Τσέλιο Πίτσαρι, δερβέναγα της περιοχής —σύγκρουση που παράγεται στο πλαίσιο του αρματολισμού και αφορά στον έλεγχο των Τζουμέρκων. Θα δούμε ότι η σύγκρουση του οθωμανού αξιωματούχου με τον αρματολό των Τζουμέρκων μεθοδεύεται με πρακτικές εκδίκησης και αναπαρίσταται ως πράξη εκδίκησης.

1. Το «διπλό μπουγιουρντί»

Στα 1838 ο Χασάν πασά έστειλε από μία επιστολή (μπουγιουρντί) στον Ντούλα Γώγου Μπακόλα και σε κάποιον Κοτσιλά, πρόκριτο Βελεντζικού,⁵ παρακινώντας τους να σκοτώσουν ο ένας τον άλλο. Οι παραλήπτες των επιστολών δεν γνώριζαν, βέβαια, για το «διπλό μπουγιουρντί». Τελικά, ο Ντούλας Μπακόλας σκότωσε τον αντίπαλό του. Σε ό,τι αφορά στη συνάφεια και το διακύβευμα της σύγκρουσης, ας σημειώσουμε ότι εδώ τίθενται αντιμέτωπες από τη μια μεριά η οικογένεια των Μπακολαίων, που από τις αρχές του αιώνα και για τριάντα και πλέον χρόνια κυριαρχεί στο Ραδοβίτσι, και από την άλλη των Κοτσιλαίων, οικογένεια που φαίνεται ότι από τη δεκαετία του 1830 και μετά επιζητεί την ανάδειξή της ως τοπική εξουσιαστική ομάδα και ως προς την προοπτική αυτή δραστηριοποιείται τόσο στους χώρους των ένοπλων όσο και των κοινοτικών αρχόντων.

Το «διπλό μπουγιουρντί», δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο επιχειρείται η επίλυση της σύγκρουσης, αποτελεί πρακτική που προεπαναστατικά χρησιμοποιείται αρκετά συχνά από τον Αλή πασά για τη διαχείριση κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών τοπικού χαρακτήρα.⁶ Με παρόμοια

5. Την πληροφορία ότι το θύμα ήταν πρόκριτος Βελεντζικού αναφέρει ο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας. Ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21*, Αθήνα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα, 1978, σ. 114, και *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14. Εμείς, όπως σημειώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, συναντάμε την οικογένεια των Κοτσιλαίων να δραστηριοποιείται στους χώρους των ένοπλων που δρουν στο Ραδοβίτσι και, συγκεκριμένα, στο Άνω Ραδοβίτσι. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι Κοτσιλαίοι επεξεργάζονται στρατηγικές ανάδειξής τους σε τοπική εξουσιαστική ομάδα μέσω διαφορετικών οικογενειακών κλάδων, που δραστηριοποιούνται τόσο στους χώρους των ένοπλων όσο και των κοινοτικών αρχόντων.

6. Πρβλ.: «Μια ραδιουργία δολοφονίας, ο εις κατά του άλλου περιπλεγόμενη, δια μυστικών διαταγών του Αλήπασια εξυφανθείσα, επί συνελεύσεως, παρά του ειλικρινή και γενναίου Δημητρίου Καραϊσκού, όστις έφερεν μπουγιουρντί να φονεύσει αυτούς, και αυτοί να φονεύσουν άλλους, κ' εκείνοι εκείνον». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., σ. 98. Με παρόμοια μεθόδευση ο Αλή διαχειρίζεται και τον ανταγωνισμό των Σκυλοδημαίων και των Παπαδαίων, που εκδηλώνεται και με φόνους εκδίκησης. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι η διαμάχη των δύο οικογενειών έληξε όταν οι Σκυλοδημαίοι απήγαγαν μετά από επιχείρηση εκδίκησης μια κοπέλα από την οικογένεια τον αντιπάλων τους, την Ειρήνη, και την έδωσαν ως σύζυγο στο Δήμο Σκυλοδήμο. Για τη βεντέτα Σκυλοδημαίων και Παπαδαίων, βλ. το σχολιασμό στο τραγούδι «Σκυλοδήμος», Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων της*

μεθόδευση ο πατέρας του Ντούλα Μπακόλα, ο Γώγος, είχε εδραιώσει προεπαναστατικά την κυριαρχία του στο καπετανάτο του Ραδοβιτσίου έναντι του ανταγωνιστή του την εποχή εκείνη, του Κίτσου Μπότσαρη. Και σε αυτή την περίπτωση το αποτέλεσμα δεν ήταν άλλο από μια σειρά ενεργειών αντεκδίκησης μεταξύ των δύο αρματολικών οικογενειών που συνέδεσαν τη δράση τους με το Ραδοβίτσι. Στην αντιπαράθεση αυτή θα σταθούμε περισσότερο και ανατρέχοντας στα επεισόδιά της θα αναφερθούμε στον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι από τα τέλη του 18ου αιώνα έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1830, την εποχή δηλαδή που ο Ντούλας Μπακόλας σκοτώνει τον πρόκριτο Κοτσίλα.

Στα 1799 οι Μποτσαραίοι κατόπιν συμφωνίας με τον Αλή πασά απεχώρησαν από το πολιορκημένο Σούλι και εγκαταστάθηκαν στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, όπου αναγνωρίστηκαν ως αρματολοί.⁷ Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι έως την εποχή εκείνη τα αρματολίκια αυτά ελέγχονταν από τους Κοντογιανναίους, που είχαν πετύχει να τοποθετήσουν πρωτοπαλικάρα τους ως αρματολούς. Αρχικά τους Κασταναίους και κατόπιν τον Κ. Πουλή, ένοπλους που συνδέονται με δεσμούς αγχιστείας.⁸

Ηπειρου, Αθήνα, 1880, σσ. 59-60. Βλ., επίσης, Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 54-55.

7. Για την παρουσία των Μποτσαραίων στα ορεινά αρματολίκια της Άρτας, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η μάχη του Σέλτσου. Δραματική αντίσταση των Σουλιωτών*, Αθήνα, 1970. Για τους Μποτσαραίους, βλ. Αν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Η', Αθήνα, 1976, σσ. 45-80· Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 52-58· Για τη σύγκρουση Μπακολαίων και Μποτσαραίων, βλ. και Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 9-15.

8. Ο Κ. Πουλής αναδεικνύεται αρματολός Ραδοβιτσίου στα 1796 διαδεχόμενος τους Κασταναίους, οι οποίοι φαίνεται ότι διατήρησαν τον έλεγχο ενός τμήματος του αρματολικιού, πιθανά κάποιο κόλι. Στα 1804, με την εκδίωξη των Μποτσαραίων τα αρματολίκια δίνονται στον Γώγο Μπακόλα, καθώς ο Κ. Πουλής πέφτει στη δυσμένεια του Αλή πασά. Στα 1821 συμμετέχει στην εκστρατεία του Χουρσίτ ενάντια στον Αλή και ως ανταμοιβή αναγνωρίζεται και πάλι ως αρματολός. Κατόπιν, τον συνδράμει στις μάχες ενάντια στους επαναστατημένους καπετάνιους των ορεινών επαρχιών της Άρτας, όπου σε μια από αυτές συλλαμβάνεται και καταδικάζεται σε θάνατο, ως «προδότης», μετά από ψηφοφορία στην οποία πρωτοστάτησε ο Αθ. Καστανάς. Για τον Κ. Πουλή, βλ. τα σχόλια του Σπ. Ασδραχά στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 36. Βλ., επίσης, Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Β', ό.π., σ. 329· Κ. Διαμάντης, «Το αρματολίκι των Τζουμέρκων και οι Κουτελιδαίοι», ό.π., σσ. 276-277.

Οι Μποτσαραίοι πέτυχαν να κυριαρχήσουν και στις γειτονικές περιοχές σταδιακά μετά το 1799, απομακρύνοντας τους αρματολούς των περιοχών αυτών. Στα 1803 ωστόσο (εποχή όπου οι υπόλοιπες σουλιώτικες φάρες που εν τω μεταξύ είχαν παραμείνει στο Σούλι υπερασπιζοντάς το συνθηκολόγησαν με τον Αλή πασά και αποχώρησαν προς ασφαλείς περιοχές —Επτάνησα), οργανώθηκε επιχείρηση εκδίωξης των Μποτσαραίων από τις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Σε αυτή την επιχείρηση των οθωμανικών αρχών συμμετείχαν και τοπικοί ένοπλοι, τα αρματολίκια των οποίων είχε καταλάβει ο Γεώργιος Μπότσαρης. Ανάμεσά τους συναντάμε το όνομα του Κωνσταντίνου Πουλή, του Δημήτρη Καραϊσκού από το αρματολίκι του Κάτω Βάλτου και καπετάνιων από τη Λάκκα Πρεβέζης. Τελικά, στα 1804, μετά από τετράμηνη πολιορκία στη Μονή Σέλτσου, οι Μποτσαραίοι αποχώρησαν κυνηγημένοι από την περιοχή και κατέφυγαν στα Επτάνησα.⁹

Φαίνεται πως με την εκδίωξη των Μποτσαραίων τα αρματολίκια των Τζουμέρκων και του Ραδοβιτσίου ήταν να επιστραφούν στον Κ. Πουλή, αρματολό των περιοχών αυτών πριν την έλευση των Μποτσαραίων. Κάτι τέτοιο ωστόσο δε συνέβη, καθώς το πρωτοπαλίκαιο των Κοντογιανναίων κατηγορήθηκε από τον Αλή πασά ότι διευκόλυνε τη φυγάδευση των πολιορκημένων σουλιωτών. Έτσι, με τη βοήθεια των συγγενών του, των Κοντογιανναίων, και με τη συγκατάθεση του Αλή πασά ο Γώγος Μπακόλας αναδείχθηκε αρματολός στο Ραδοβίτσι στα 1804, ενώ τα Τζουμέρκα δόθηκαν στον γερο-Κουτελίδα.

Στα 1806-1812 ο Κίτσος Μπότσαρης, γιος του Γεωργίου, μαζί με άλλους ένοπλους «βγήκαν στα βουνά», εκμεταλλευόμενοι πολεμική εμπλοκή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Ρωσία¹⁰. Με τη λήξη του πολέμου «προσκύνησε» στον Αλή πασά και έλαβε τη συγκατάθεση να επιστρέψει με την οικογένειά του από τα Επτάνησα.¹¹ Η επιστροφή τους στην Ήπειρο ανησύχησε τους αρματολούς των περιοχών τις οποίες στο παρελθόν είχαν

9. Για την πολιορκία των Μποτσαραίων, βλ. ακόμη Απ. Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», ό.π., σ. 407 και Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 11-12. Σε ένα επεισόδιο της καταδίωξης αυτής αναφέρεται το γνωστό δημοτικό «Της Λένως του Μπότσαρη». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 18.

10. Για την ένταση στις ρωσο-οθωμανικές σχέσεις την εποχή εκείνη βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», ό.π., σσ. 412-413.

11. Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 23.

καταλάβει οι Μποτσαραίοι. Μάλιστα, ο Δ. Καραϊσκος, αρματολός στον Κάτω Βάλτο, πήγε στα Ιωάννινα και πληροφορήθηκε από τον Αλή ότι είχε διορίσει τον Κίτσο Μπότσαρη αρματολό στο Ραδοβίτσι.

Φαίνεται, μάλιστα, πως ο Αλή άφησε να εννοηθεί ότι η λύση που ο ίδιος πρόκρινε ήταν η εξόντωση του Κ. Μπότσαρη από εκείνους που κινδύνευαν να χάσουν τα αρματολίκια τους από τους Μποτσαραίους¹² την επιστροφή των οποίων είχε ωστόσο επιτρέψει και τους οποίους είχε αμνηστεύσει και διορίσει αρματολούς στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, προκαλώντας έτσι ένταση στους χώρους των τοπικών ένοπλων. Επιστρέφοντας στην περιοχή του ο Δ. Καραϊσκος ενημέρωσε τον Γώγο Μπακόλα για το διορισμό του Κ. Μπότσαρη στο Ραδοβίτσι και τον προέτρεψε, σύμφωνα και με τη συμβουλή του Αλή, να τον σκοτώσει· όπως τελικά και έγινε τον Ιανουάριο του 1813 και μάλιστα στην πόλη της Άρτας, δηλαδή πριν οι Μποτσαραίοι κατευθυνθούν στο Ραδοβίτσι για να διεκδικήσουν το αρματολίκι.

Με το φόνο αυτό ο Γώγος επιβεβαιώνει την αρματολική του αυθεντία και την κυριαρχία του στο Ραδοβίτσι. Άλλωστε, την κυριαρχία των Μπακολαίων μαρτυρεί και το ότι οι αντίπαλοί τους δεν επεδίωξαν, τότε, να εκδικηθούν το θάνατο του αρχηγού τους αλλά, αντίθετα, αποχώρησαν από την Ήπειρο και εγκαταστάθηκαν για μια ακόμη φορά στα Επτάνησα. Όπως έχουμε τονίσει αλλού, πρόκειται για κίνηση που δηλώνει την παραίτηση (προσωρινή ή οριστική) της ομάδας από τον αρματολικό ανταγωνισμό. Στις απαρχές της επανάστασης του 1821 οι Μποτσαραίοι επιστρέφουν στην Ήπειρο. Έτσι, επανέρχεται στο προσκήνιο, έστω και ως ενδεχόμενο, ο ανταγωνισμός για τα αρματολίκια Ραδοβιτσίου, ενώ παραμένει ανοικτό και το ζήτημα της εκδίκησης για το φόνο του Κίτσου Μπότσαρη. Με παρέμβαση του Αλ. Μαυροκορδάτου που στο μεταξύ έχει καταφθάσει στη Δυτική Στερεά και διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στους χώρους των επαναστατών, έγινε προσπάθεια να συμφιλιωθούν οι δύο οικογένειες. Μάλιστα, η συμφιλίωση επιχειρήθηκε με το γάμο του Ντούλα Μπακόλα και της Βασιλικής, κόρης του Μάρκου Μπότσαρη, εγγονής του Κίτσου.¹³

Με το συνοικέσιο αυτό ο Αλ. Μαυροκορδάτος επιχειρεί να μετατρέψει τη σχέση αρνητικής αμοιβαιότητας μεταξύ των δύο αρματολικών

12. Βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 14-15.

13. Για την παρέμβαση του Αλ. Μαυροκορδάτου στο συνοικέσιο, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 52, 64.

οικογενειών σε σχέση θετικής αμοιβαιότητας, θέτοντας ταυτόχρονα το ενδεχόμενο των αντεκδικήσεων σε ένα καθεστώς απαγόρευσης που επικυρώνεται σε αναφορά προς ένα πλέγμα αξιών, δοξασιών και στερεοτύπων που προσδιορίζει τις σχέσεις των συγγενών από αγχιστεία. Αναμφισβήτητα, ο στόχος του δεν είναι άλλος από το να βρεθούν οι δύο οικογένειες ενωμένες στο πεδίο των μαχών· να συντονίσουν, δηλαδή, τη δράση τους στον κοινό τους χώρο (Ραδοβίτσι, ορεινές επαρχίες Άρτας), πολεμώντας για την επικράτηση της επανάστασης στην περιοχή.

Ο γάμος της Βασιλικής Μπότσαρη με τον Ντούλα Μπακόλα δεν έγινε ποτέ, και η ματαίωση αυτή θα πρέπει να συνδέεται με την αποχώρηση του Γώγου από το ελληνικό στρατόπεδο και τις συμφωνίες («καπάκια») στις οποίες κατέληξε με τους οθωμανούς το καλοκαίρι του 1822, δηλαδή αμέσως μετά τη μάχη στο Πέτα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι από τη στιγμή που Μπακολαίοι και Μποτσαραίοι δε βρίσκονται, πλέον, στο ίδιο στρατόπεδο έλειψαν/ακυρώθηκαν και οι λόγοι που υπαγόρευαν ή, έστω, ευνοούσαν τη συμφιλίωση των δύο οικογενειών.

Ωστόσο, με τη ματαίωση του γάμου, δηλαδή της συμφιλίωσης, δεν υφίστανται πλέον και οι απαγορεύσεις που αφορούν στην εκδίκηση του αίματος των συγγενών ή, με άλλα λόγια, επανέρχεται στο προσκήνιο το ενδεχόμενο νέων επεισοδίων σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο οικογένειες. Πρόκειται, ασφαλώς, για σύγκρουση κοινωνικοπολιτική ανάμεσα σε δυο τοπικές εξουσιαστικές ομάδες που ανταγωνίζονται για τον έλεγχο της περιοχής τους, και η οποία αναγνωρίζεται ως διαμάχη μεταξύ οικογενειών και οργανώνεται και με επιχειρήσεις εκδίκησης. Αλλά, πλέον, η αντιπαράθεση των δύο οικογενειών εκδηλώνεται σε ένα περιβάλλον διαφορετικό και δυναμικά διαφοροποιούμενο από αυτό της προεπαναστατικής αρματολικής εμπειρίας. Βρισκόμαστε στο μέσο, περίπου, της επανάστασης, σε μια συνάφεια δηλαδή όπου προκαλούνται ρήξεις στους χώρους των κατακτημένων και οι οποίες δεν αφορούν μόνο στις σχέσεις τους με τους οθωμανούς αλλά και στους θεσμούς και μηχανισμούς με τους οποίους ρυθμίζουν τις κοινωνικοπολιτικές τους σχέσεις.¹⁴ Οι ρήξεις αυτές δε θα

14. Βλ., σχετικά, Ν. Ροτζάκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα*, ό.π., σ. 233 κ.ε.

μπορούσαν να μην εκβάλλουν και στη διαχείριση των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών που εκδηλώνονται σε τοπική κλίμακα.

Στη συνάφεια αυτή, λοιπόν, ο ανταγωνισμός των δύο οικογενειών εξαρτάται, πλέον, από συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται πέραν της τοπικότητας και έχουν να κάμουν με την πορεία της επανάστασης, τόσο συνολικά, όσο και ειδικότερα σε κάθε μια επαρχία. Στο ζήτημα αυτό θα σταθούμε στο επόμενο κεφάλαιο όταν θα αναφερθούμε στην πορεία των Μπακολαίων και των συμμάχων τους στα χρόνια της επανάστασης. Εδώ, να τονίσουμε μόνο ότι την περίοδο αυτή προϋπάρχοντες αλλά και νεοφανείς ανταγωνισμοί ανάμεσα σε ομάδες, που επιχειρούν να επιβάλουν την κυριαρχία τους σε μια περιοχή και να ασκήσουν εξουσιαστικούς ρόλους στην τοπική κοινωνία, επαναδιατυπώνονται στη «γλώσσα» του εθνικισμού και, έτσι, νομιμοποιούνται ως πράξεις εκδίκησης/τιμωρίας των «προδοτών», δηλαδή των τοπικών αντιπάλων που έχουν αναγορευθεί σε «προδότες». Έτσι, στα χρόνια της επανάστασης οι τοπικοί ανταγωνισμοί όχι μόνο δεν υποχωρούν αλλά εξακολουθούν και, κάποτε, εντείνονται, διατυπωμένοι όμως σε μια νέα γλώσσα: ή, αλλιώς, αναπαράγονται «έχοντας αλλάξει περιεχόμενο και διατηρώντας τη μορφή τους».¹⁵

Μετά το θάνατο του Γώγου (1823) ο Κώστας Μπότσαρης, γιος του Κίτσου, προσπάθησε, αν και χωρίς επιτυχία, να αναγνωριστεί από τη Διοίκηση ως αρματολός στο Ραδοβίτσι αντί των Μπακολαίων. Όμως, παρότι οι τελευταίοι είχαν, ήδη από το 1822, συνθηκολογήσει με τους οθωμανούς, η Διοίκηση δεν έκανε δεκτό το αίτημά του. Βέβαια, το αίτημα του Κώστα Μπότσαρη θα μπορούσε να θεωρηθεί κενό περιεχομένου καθώς μετά τη μάχη του Πέτα (Ιούλιος 1822) οι επαναστάτες έχουν αποχωρήσει από την περιοχή, την οποία ελέγχουν και πάλι οι οθωμανοί και, μάλιστα, μετά από συμφωνίες («καπάκια») με το Γώγο και τους ένοπλους των γειτονικών αρματολικιών. Ωστόσο, εγείροντας ο Κ. Μπότσαρης απαιτήσεις για το αρματολίκι Ραδοβιτσίου, κοινοποιεί ταυτόχρονα και την επιστροφή της οικογένειάς του στον αρματολικό ανταγωνισμό. Επικυρώνει, δηλαδή, την ενεργοποίηση του ανταγωνισμού με τους Μπακολαίους, ανταγωνισμού που είχε «παγώσει» με

15. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Β', Αθήνα, Gutenberg, 1992, σ. 264.

την αποχώρηση των Μπουταραίων στα Επτάνησα και, στη συνέχεια, με το συνοικέσιο που επιχειρήθηκε ανάμεσα στις δύο αρματολικές οικογένειες.

Η άρνηση της Διοίκησης, τώρα, δεν οφείλεται στο ότι το Ραδοβίτσι δεν συμπεριλαμβάνεται στις περιοχές που έλεγχαν, λιγότερο ή περισσότερο, οι δυνάμεις των επαναστατών. Την εποχή εκείνη στους κόλπους των επαναστατών τίθεται για μια ακόμη φορά η αναγκαιότητα της εκστρατείας ενάντια στην πόλη της Άρτας και τις γύρω περιοχές, ώστε να εμποδιστεί η κάθοδος οθωμανών ένοπλων στη Δυτ. Στερεά και να τερματιστεί η πολιορκία του Μεσολογγίου. Φυσικά, σε μια τέτοια επιχείρηση η σύμπραξη των Μπακολαίων, όπως και όλων των τοπικών ένοπλων κρίνεται αναγκαία. Αντίθετα, σε περίπτωση που οι επαναστάτες έχριζαν τον Κ. Μπότσαρη —ή κάποιον άλλο τοπικό ένοπλο, όπως και τελικά έγινε— αρματολό στο Ραδοβίτσι, οι Μπακολαίοι και οι σύμμαχοί τους θα συστρατεύονταν με τους οθωμανούς, ενάντια δηλαδή σε όσους αμφισβητούσαν την κυριαρχία τους στο Ραδοβίτσι και επιβουλεύονταν το αρματολίκι τους.

Άλλωστε, τόσο ο Γάγος όσο και, μετά το θάνατό του, ο Μήτρος Μπακόλας τήρησαν μια στάση «δυναμικής ουδετερότητας», διατηρώντας επικοινωνία (και, κάποτε, προσφέροντας βοήθεια) όχι μόνο με τους οθωμανούς αλλά και με τους επαναστάτες, αφήνοντας έτσι ανοιχτό το ενδεχόμενο της επιστροφής τους. Όμως, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1824, και οι Μπακολαίοι, παρά τις υποσχέσεις τους στον Αλ. Μαυροκορδάτο, δε συστρατεύθηκαν με τους επαναστάτες και, μάλιστα, τους εναντιώθηκαν και συγκρούσθηκαν μαζί τους. Έτσι, στο πλαίσιο της επιχείρησης αυτής το Ραδοβίτσι μετατράπηκε για αρκετούς μήνες σε πεδίο μαχών, ενώ τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο λεηλατήθηκε από ομάδες των επαναστατών.

Η λεηλασία και οι καταστροφές στις οποίες προέβησαν οι ομάδες αυτές στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και ιδιαίτερα στο Ραδοβίτσι επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθούν φερόμενες ως πράξεις εκδίκησης και τιμωρίας των «τουρκοπροσκυνημένων» καπετάνιων. Φαίνεται, όμως, ότι η πραγματικά σημαντική για την υπόθεση της επανάστασης ανάγκη ανάκτησης του ελέγχου των ορεινών επαρχιών της Άρτας ενεργοποίησε κι έδωσε στέγη σε μια σειρά από τοπικές αντιπαλότητες.

«Ο Νότης <Μπότσαρης> επιθυμούσεν και αυτός <την εκστρατείαν>, διότι επιθυμούσεν να εκδικηθή τον Γάγον

<Μπακόλαν, Αρματολόν Ραδοβιτσίου>, όπου εφόνευσε τον
αυταδελφόν του Κίτζιον Μπότζιαρην επί Αλήπασια». ¹⁶

Για τους Μποτσαραίους, λοιπόν, η επιδρομή στο Ραδοβίτσι είναι μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να εκδικηθούν το αίμα του συγγενή τους και, έτσι, να διατρανώσουν την ένοπλη ισχύ τους και να ταπεινώσουν τους αντιπάλους τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στα χρόνια της επανάστασης οι ένοπλοι αυτοί εξακολουθούν να ενεργοποιούν παραδοσιακές κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές που κατατείνουν στην κυριαρχία τους σε μια συγκεκριμένη περιοχή, όπου και θα αναχθούν σε τοπική εξουσιαστική ομάδα. Μάλιστα, στην προοπτική αυτή εμπλέκονται σε τοπικές αντιπαλότητες και συγκρούσεις στο πλαίσιο των οποίων μετέρχονται και πρακτικές εκδίκησης, οι οποίες διατυπώνονται σε μια διαφορετική, νέα «γλώσσα». Όμως, οι συγκρούσεις που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού τα χρόνια της επανάστασης δε διατυπώνονται μόνο διαφορετικά. Ακόμη περισσότερο, πραγματώνονται σε μια νέα συνθήκη, αυτή της επανάστασης, όπου οι συσχετισμοί δύναμης μεταξύ των τοπικών αντιπάλων δε διαμορφώνονται μόνο ούτε κυρίως σε τοπικό πλαίσιο, αλλά είναι υπόφοροι της πορείας της επανάστασης στην περιοχή και των σχέσεων που διατηρούν οι τοπικοί αντίπαλοι με τους οθωμανούς ή/και με τη Διοίκηση.

Ακριβέστερα, στη συνάφεια αυτή εκείνο που σταθμίζεται κατά την ανάδειξη κάποιου ως αρματολού δεν είναι τόσο οι συσχετισμοί δύναμης που διαμορφώνονται μεταξύ των ανταγωνιστών σε τοπικό επίπεδο, αλλά η στάση τους απέναντι στην επανάσταση, όπως και η τοποθέτησή τους σε κάποια από τις συσσωματώσεις που ανταγωνίζονται να ελέγξουν τους πολιτικούς οργανισμούς οι οποίοι εγκαθιδρύονται στους χώρους των επαναστατών.¹⁷ Έτσι, αν και οι ένοπλοι αυτοί επιμένουν να επενδύουν τις κοινωνικοπολιτικές τους στρατηγικές σε τοπικό επίπεδο και τις επιχειρούν

16. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 368. Για τα κίνητρα του Νότη Μπότσαρη στην εκστρατεία ενάντια στο Ραδοβίτσι και για την ανεπιτυχή προσπάθεια του ανηψιού του, Κώστα Μπότσαρη, να του δωθεί ο τίτλος του αρματολού της περιοχής αυτής, βλ. και J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 48, 57.

17. Για τις φατρίες και τους άλλους πολιτικούς σχηματισμούς που συγκροτούνται από τα χρόνια της επανάστασης, Ν. Κοταρίδης, «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993, σσ. 25-56.

μετερχόμενοι πρακτικές εκδίκησης, όπως και στο παρελθόν, η δράση τους αυτή δεν παράγει, πάντοτε, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η επίδειξη της αυθεντίας τους ως ένοπλων δε συνεπάγεται, δηλαδή, και την ανάδειξή τους σε αρματολούς της περιοχής.

Με τη λεηλασία, που νομιμοποιείται στο όνομα της επανάστασης και του Έθνους, οι Μποτσαραίοι εκδικούνται κατά έναν τρόπο το φόνο του Κίτσου Μπότσαρη και υπονομεύουν την αρματολική αυθεντία των Μπακολαίων. Ωστόσο, τα χρόνια αυτά και μάλιστα σε ένα αρματολίκι που βρίσκεται στα όρια επαναστατημένων και υποταγμένων περιοχών, η επίδειξη της κυριαρχικής ικανότητας μιας οικογένειας ένοπλων, των Μποτσαραίων στην προκειμένη περίπτωση, δεν είναι αρκετή για να οδηγήσει στην έκπτωση/εκδίωξη των αντιπάλων τους και, ενδεχομένως, στη δική τους ανάδειξη στο διαφιλονικούμενο αρματολίκι.

Μετά το καλοκαίρι του 1824 φαίνεται ότι δε σημειώθηκε άλλο επεισόδιο ανάμεσα στις δύο οικογένειες. Άλλωστε, ένα περίπου χρόνο μετά την επιχείρηση αυτή οι Μπακολαίοι επανήλθαν στο στρατόπεδο των επαναστατών. Μάλιστα, εγκατέλειψαν και την περιοχή τους ακολουθώντας το συγγενή τους Γ. Καραϊσκάκη, όταν αυτός αναδείχθηκε αρχιστράτηγος. Μερικά χρόνια αργότερα και, συγκεκριμένα, με το τέλος της επανάστασης επέστρεψαν στην περιοχή τους, όπου και διεκδίκησαν εκ νέου την αναγνώρισή τους ως αρματολών. Αντίθετα, οι Μποτσαραίοι συνέδεσαν την τύχη τους με το ελληνικό κράτος, όπου αναδείχθηκαν ως σημαντικοί πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες. Στις συνθήκες αυτές σταματά ο ανταγωνισμός και, συνακόλουθα, υποχωρεί ή, αλλιώς, εξασθενεί το ζήτημα της εκδίκησης, που όπως είδαμε είχε τεθεί στα χρόνια της επανάστασης και, μάλιστα, αρκετές φορές. Τελικά, η έχθρα και ο ανταγωνισμός των δύο οικογενειών θα τερματιστούν με το γάμο του Κώστα Μπότσαρη, ανιψιού του Κίτσου Μπότσαρη από την αδελφή του, και της Ελένης Ίσκου, η οποία ήταν συγγενής των Μπακολαίων.¹⁸

Ωστόσο, η απομάκρυνση των Μποτσαραίων από την περιοχή και τον αρματολικό ανταγωνισμό αφήνει ελεύθερο το χώρο για την ανάδειξη νέων ομάδων στους χώρους των τοπικών ένοπλων που, αμφισβητώντας την κυριαρχία των Μπακολαίων, θα επιχειρήσουν να κυριαρχήσουν στο

18. Βλ., σχετικά, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 9-10.

Ραδοβίτσι. Το χώρο αυτό «αναλαμβάνουν» να καλύψουν οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι.

Εν τω μεταξύ, οι Μπακολαίοι με το τέλος της επανάστασης επιστρέφουν στο Ραδοβίτσι όπου, εκμεταλλευόμενοι την απουσία ισχυρών οθωμανικών δυνάμεων στην Ήπειρο καταλαμβάνουν το αρματολίκι. Όμως, στις αρχές της δεκαετίας του 1830 ο Ρεσίτ πασάς επιστρέφει στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, οργανώνοντας μια επιχείρηση καταδίωξης των τοπικών ένοπλων, ιδιαίτερα στις παραμεθόριες περιοχές. Οι Μπακολαίοι κατέφυγαν, τότε, στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους για να αντιπαρέλθουν την καταδίωξη.¹⁹ Λίγα χρόνια αργότερα, όμως, στα 1835, τους εντοπίζουμε και πάλι στο Ραδοβίτσι και, μάλιστα, ως αρματολούς «όπως και πρότερον», σύμφωνα με το μπουγιουρντί του διορισμού του Ντούλα Μπακόλα.²⁰

Όμως, πολλά δεν είναι «όπως και πρότερον» στο μεθοριακό, πλέον, αρματολίκι του Ραδοβιτσίου. Η επανάσταση του Εικοσιένα και, συνακόλουθα, η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και των εθνικών συνόρων παράγουν δυναμικές ρήξεων και ασυνεχειών στον αρματολισμό και επιφέρουν έκπτωση και περιθωριοποίηση των ένοπλων, όχι μόνο στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους αλλά και στις περιοχές που παρέμειναν στο οθωμανικό κράτος και, ιδιαίτερα, στα μεθοριακά αρματολίκια της Ηπείρου, όπως το Ραδοβίτσι. Ταυτόχρονα, η χάραξη συνόρων και, μάλιστα, με ένα κράτος που θέτει ζητήματα αλυτρωτισμού παράγει δυναμικές διαφοροποίησης της πολιτικής που ακολουθεί η οθωμανική εξουσία στα μεθοριακά αρματολίκια. Στόχος, πλέον, είναι ο έλεγχος των συνόρων με το ελληνικό κράτος, κάτι που σημαίνει τον έλεγχο των μεθοριακών αρματολικιών και, συνακόλουθα, την αποδυνάμωση των τοπικών ένοπλων.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της ανταπόκρισης/προσαρμογής της οθωμανικής πολιτικής στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων, φαίνεται ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 επιζητείται η αποδυνάμωση της ισχυρής

19. Πρβλ.: «...επληροφορήθημεν μετά βεβαιότητας, ότι ο Μάνταλος, ο Κατζαρός, ο Κώστα και Μήτρος Κοκώνης και λοιποί Στουρναραίοι, ο Μπλαχάβας και ο Κουτελίδας, ευρίσκοντο εις τον Καρβασαράν, οι Δελλιγιανναίοι Μετσοβήται εις την Βόνιτσαν, ο Δούλας Γάγου και ο Καλλίνικος Τσιάρας εις το Σακαρέτζι, ο Ταφήλ Μπούζης και ο Αλήκο Λιαμήζης Αλβανοί εις το Μεσολόγγιον, και ο Σωτήρης Στράτος εις τον Βάλτον». Ι.Α.Υ.Ε., 1831, 4/1δ, Ρεσίτ προς Ι. Καποδίστρια, Ιωάννινα, 15 Απριλίου 1831.

20. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ντούλα Μπακόλα, κ.49.

αρματολικής οικογένειας των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι —αλλά και των Κουτελιδαίων στα Τζουμέρκα. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στα 1837 επιχειρήθηκε, μετά από διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών, η απομάκρυνση του Ντούλα Μπακόλα από το αρματολίκι, λόγω της υπόθαλψης ληστών και ανταρτών που κατέφευγαν στην περιοχή του από τις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους.²¹ Παρόλα αυτά ο Ντούλας παρέμεινε αρματολός στο Ραδοβίτσι· ένα χρόνο αργότερα, όμως, οι οθωμανικές αρχές παρεμβαίνουν και ενισχύουν τον ανταγωνισμό των Μπακολαίων με τους Κοτσιλαίους και τους Σκαλτσογιανναίους.

Στην κατεύθυνση αυτή, ο συγκεκριμένος τρόπος («διπλό μπουγιουρντί») με τον οποίο οι οθωμανικές αρχές παρεμβαίνουν στον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι μπορεί να κατανοηθεί και ως προσπάθεια να λυθεί άμεσα και, κυρίως, με τη μικρότερη δυνατή προσφυγή στη βία το ζήτημα του ελέγχου της τοπικής κοινωνίας. Έτσι, παρεμβαίνουν ρυθμιστικά στις αντιπαραθέσεις των τοπικών ηγεσιών στις «φιλοτάραχες» ορεινές επαρχίες της Άρτας,²² υποδεικνύοντας το φόνο του ενός εκ των δύο αντιπάλων. Με το συγκεκριμένο τρόπο παρέμβασής τους, δηλαδή, ευνοούν την αποτροπή γενικευμένων ένοπλων συγκρούσεων στο Ραδοβίτσι και, συνακόλουθα, τη μετατόπιση των αρνητικών συνεπειών του ανταγωνισμού των Μπακολαίων με τους Κοτσιλαίους-Σκαλτσογιανναίους στις ίδιες τις οικογένειες των τοπικών αντιπάλων.

Ωστόσο, το αποτέλεσμα της παρέμβασής αυτής, ο φόνος ενός σημαντικού μέλους της οικογένειας των Κοτσιλαίων, αντί να επιλύσει την εμπλοκή σηματοδοτεί αλληπάλληλους φόνους και νέες επιχειρήσεις εκδίκησης μεταξύ των ισχυροτέρων ένοπλων οικογενειών στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Αυτές οι επιχειρήσεις εκδίκησης εγγράφονται στις πρακτικές με τις οποίες οι ένοπλοι οργανώνουν τη δράση τους στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

21. Για τα ζητήματα αυτά βλ. I.A.Y.E., 1837, 4/1α,β.

22. Πρβλ.: «Τα δεκαέξι χωριά του Ραδοβιτσίου και η ορεινή περιοχή τους, με πληθυσμό 1500 φιλοπόλεμες και φιλοτάραχες χριστιανικές οικογένειες, ήταν τα φυσικά ορμητήρια των ληστρικών συμμοριών που λυμάνονταν τη νότια Ήπειρο, αλλά κυρίως το Βάλτο και το Ξηρόμερο και γενικά τη δυτική Στερεά. Η ληστεία στην παραμεθόρια αυτή περιοχή ήταν ενδημική και συνυφασμένη με το σύστημα καταδίωξης των ληστών». Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 63. Βλ. επίσης, J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 135.

1. Φόνοι εκδίκησης στο Ραδοβίτσι στα μέσα του 19ου αι.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1840, δηλαδή λίγα μόνο χρόνια από το φόνο του πρόκριτου Κοτσίλα, σκοτώνεται ο Φώτης Σκαλτσογιάννης, συγγενής εξ αγχιστείας με τους Κοτσιλαίους. Υπεύθυνοι για το φόνο αυτό θεωρούνται οι ένοπλοι του Ντούλα Μπακόλα, αρματολού στο Ραδοβίτσι.²³ Ο φόνος αυτός συνιστά το δεύτερο περιστατικό μιας σύγκρουσης ανάμεσα στις ομάδες ένοπλων που ανταγωνίζονται για το ποια θα επιβάλλει την κυριαρχία της σε αυτό το ορεινό και μεθοριακό αρματολόκι της Ηπείρου.

Μερικά χρόνια αργότερα ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης, γιος του Φώτη, σκοτώνει τον Ντούλα Μπακόλα σε ενέδρα που στήθηκε σε τοποθεσία ανάμεσα στα χωριά Βελεντζικό και Σκουληκαριά, που έκτοτε πήρε την ονομασία «Καπετάν Καρτέρι». Στην επιχείρηση αυτή πήραν μέρος και δύο μέλη της οικογένειας των Κοτσιλαίων, από τους οποίους ο ένας είναι ο Κώστας Κοτσίλας, σύζυγος της αδελφής του Δ. Σκαλτσογιάννη.²⁴ Για το φόνο του Ντούλα Μπακόλα σώζεται, μάλιστα, σχετικό τραγούδι:

«Τρία πουλάκια κάθονταν στου Γάβρογο τη Ράχη
Τόνα τηράγ' το Βαλτινό και τ' άλλο κατά την Άρταν
το τρίτο το καλλίτερο μοιρολογά και λέγει:
νάχη φουσκώση η θάλασσα να βγη στο Ραδοβύζι
να πνίξει δεκαοχτώ χωριά και πέντε βιλαέτια
να πνίξει τον Ντερβέν Αγά τον Σουλειϊμάν Ταϊρη
τον Δημητράκη έκραξε τον Κωσταντή Κοτσίλα·
παιδιά μ' να τον σκοτώσητε τον καπετάνιο Ντούλα
πέντε χιλιάδες τάληρα εγώ θα τα ξοδεύσω
πίσω να προσκυνήσετε και τίποτ' δεν μας κάνουν».²⁵

23. Την υπαιτιότητα των Μπακολαίων τονίζει ο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 114-115. Να σημειώσουμε πως ο Καρατζένης τοποθετεί το φόνο του Φ. Σκαλτσογιάννη στα 1842.

24. Στο έγγραφο αναγράφεται ως χρονολογία το 1844. Ο Π. Αραβαντινός τοποθετεί τον φόνο στα 1846. Στην ημερομηνία αυτή συμφωνεί και ο Δ. Καρατζένης. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 70· Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 114-116, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14, και *Η Άρτα εις την*, ό.π., σσ. 92-93.

25. Παρατίθεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 116.

Στο τραγούδι αυτό μαρτυρείται η συμμετοχή του Κώστα Κοτσίδα και ενός «Δημητράκη», που δεν πρέπει να είναι άλλος από τον Δημήτρη Σκαλτσογιάννη. Το υποκοριστικό του ονόματός του είναι, ασφαλώς, ενδεικτικό της νεαρής ηλικίας του Δ. Σκαλτσογιάννη την εποχή του φόνου. Σημειώνεται, επίσης, η υποκίνηση του φόνου από τον δερβέναγα της περιοχής, κάτι που τονίζεται και στην επιστολή των Ραδοβιτσιωτών προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο το καλοκαίρι του 1854:

«...τον Γώγον δε τοιούτον κατά το 1844 μοχαβούζη όντα προς την Πύλην έβαλεν ο Σουλεϊμάν Ταϊρης δερβέναγας Ηπείρου και τον εφόνευσαν».

Δεν είναι η πρώτη φορά που οι οθωμανικές αρχές παρεμβαίνουν στον ανταγωνισμό των ένοπλων του Ραδοβιτσίου, ευνοώντας μάλιστα την εξόντωση του ισχυρού αρματολού της ορεινής και παραμεθόριας αυτής περιοχής. Η γεωγραφική θέση του Ραδοβιτσίου, η κυριαρχία της οικογένειάς του στην περιοχή για τέσσερις δεκαετίες και η ένοπλη ισχύς της ομάδας του επιτρέπουν στον Ντούλα Μπακόλα να ελέγχει το τμήμα των συνόρων αυτό με το ελληνικό κράτος και, συνακόλουθα, τη μετακίνηση των ένοπλων από τη μια επικράτεια στην άλλη.

Την εποχή εκείνη ο Ντούλας Μπακόλας έχει αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα της διασυννοριακής δράσης των ένοπλων. Μάλιστα, με τον τρόπο που πολιτεύεται ως αρματολός (π.χ. υποθάλλει ένοπλους που καταδιώκονται από ελληνικά αποσπάσματα, καθιστά το Ραδοβίτσι ορμητήριο επιδρομών στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους) δημιουργεί, συχνά, προβλήματα στις σχέσεις των οθωμανικών αρχών της Ηπείρου με τις ελληνικές αρχές στην άλλη πλευρά των συνόρων, οι οποίες όπως και σε περιπτώσεις άλλων τοπικών ένοπλων, ζητούν την απομάκρυνσή του από τα μεθοριακά αρματολίκια.

Έτσι, το Ραδοβίτσι αποκτά στρατηγική σημασία για τις οθωμανικές αρχές, που επιζητούν τον έλεγχό του. Ακριβέστερα, επιβεβαιώνεται η πολιτική ενίσχυσης της στρατιωτικής παρουσίας των οθωμανών στα σύνορα που στοχεύει στον έλεγχο των παραμεθόριων περιοχών από τις οθωμανικές αρχές —κάτι που απαιτεί την αποδυνάμωση, περιθωριοποίηση και, κάποτε, την εξόντωση ισχυρών και απείθαρχων αρματολών, όπως ο Ντούλας Μπακόλας.

Είδαμε ότι στην κατεύθυνση αυτή ο Ρεσίτ οργάνωσε στις αρχές της δεκαετίας του 1830 επιχείρηση καταδίωξης των τοπικών ένοπλων στις παραμεθόριες περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Μερικά χρόνια αργότερα, στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, οι οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο ενισχύουν την αντιπαράθεση των Μπακολαίων με τους Κοτσιλαίους και τους Σκαλτσογιανναίους, όμως τελικά ο Ντούλας Μπακόλας στη φάση αυτή βγήκε ενισχυμένος, σκοτώνοντας τον αντίπαλό του.

Στη συνέχεια, μετά από συνεχή διαβήματα των ελληνικών αρχών για απομάκρυνσή του από το Ραδοβίτσι, φαίνεται ότι επιχειρήθηκε να αντικατασταθεί ο Ντούλας Μπακόλας από το συγγενή του Σωτήρη Στράτο. Ωστόσο, το σχέδιο αυτό δεν απέδωσε, όπως φαίνεται να έγινε και με κάποια επιχείρηση καταδίωξής του την ίδια εποχή.²⁶ Τελικά, τα σχέδια των οθωμανικών αρχών να απαλλαγούν από τον Ντούλα Μπακόλα θα καρποφορήσουν στα μέσα της επόμενης δεκαετίας με τη φονική ενέδρα που έστησαν στον αρματολό του Ραδοβιτσίου οι ανταγωνιστές του, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι.

Μετά το φόνο οι συγγενείς του Ντούλα αναζήτησαν να εκδικηθούν τους δράστες. Ο Δ. Σκαλτσογιάννης, όμως, είχε καταφύγει στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους, για να αποφύγει ακριβώς τις συνέπειες της εκδίκησης. Έτσι, το επόμενο θύμα της αντιπαράθεσης αυτής θα είναι ο Κώστας Κοσίλας, που σκοτώθηκε ένα χρόνο αργότερα από ενόπλους της ομάδας των Μπακολαίων, όπως υποστηρίχθηκε από τους συγγενείς του.²⁷ Με αυτή την ενέργεια οι Μπακολαίοι εκδικούνται το αίμα του νεκρού αρχηγού τους και, έτσι, επιβεβαιώνουν την κυριαρχία τους στους χώρους των ένοπλων που δρουν στον Ραδοβίτσι.

Ο φόνος του Ντούλα Μπακόλα δρομολόγησε σημαντικές εξελίξεις τόσο στην οικογένειά του, όσο και στους αντιπάλους της. Αδιαμφισβήτητος αρχηγός στην ομάδα του, στηριζόμενος στην κοινωνικοπολιτική δύναμη της οικογένειάς του και στο ευρύ δίκτυο συγγενών και «οπαδών» στο οποίο οι Μπακολαίοι επενδύουν την κυριαρχία τους στο Ραδοβίτσι για μισό περίπου αιώνα, με το θάνατό του δημιουργήθηκε κενό στην ηγεσία της ένοπλης ομάδας. Τα παιδιά του, οι δυο γιοι του, ήταν ακόμη ανήλικα και επομένως

26. Για τα ζητήματα αυτά βλ. I.A.Y.E.; 1837, 4/1α,β, και, 1838, 4/1.

27. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14.

ανίκανα να αναδειχθούν στην αρχηγία κατά τα πρότυπα της κληρονομικής διαδοχής.²⁸

Είδαμε ότι σε παρόμοιες περιπτώσεις κάποιος συγγενής αναλαμβάνει, συνήθως, την προστασία της οικογένειας, την κηδεμονία των παιδιών και, συνακόλουθα, την αρχηγία της ένοπλης ομάδας. Στην περίπτωσή μας, τους ρόλους αυτούς κλήθηκε να εκπληρώσει ο Ι. Ψαρογιάννης, ανιψιός του Ντούλα Μπακόλα. Στηριζόμενος στο δίκτυο των Μπακολαίων, καθώς και στις δικές του σχέσεις συγγένειας αναδείχθηκε σε ισχυρό καπετάνιο της περιοχής, έως και τον θάνατό του μερικά χρόνια αργότερα.

Στην άλλη πλευρά, ο φόνος του Ντούλα Μπακόλα σηματοδοτεί τις διαδικασίες ανάδειξης του Δ. Σκαλτσογιάννη και προοιωνίζει τους σημαντικούς ρόλους που θα εκπληρώσει στο μέλλον στους χώρους των ένοπλων που δρουν στο Ραδοβίτσι. Μετά το φόνο του Ντούλα, ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης κατέφυγε στον Καρβασαρά (Αμφιλοχία), σε μια πόλη που βρίσκεται στον ελλαδικό χώρο και είναι πολύ κοντά στα σύνορα. Η φυγή του αυτή από το Ραδοβίτσι παραπέμπει τόσο στις πρακτικές που ακολουθούνται στη βεντέτα με στόχο την άρση των συνεπειών της εκδίκησης, όσο και στις πολεμικές τεχνικές και τακτικές που μετέρχονται οι παραδοσιακοί ένοπλοι όταν καταδιώκονται. Στο Ραδοβίτσι επέστρεψε στα 1849, γεγονός που φαίνεται να συνδέεται με την εκμίσθωσή του σε κάποιο από τα ένοπλα σώματα που διατηρεί η οθωμανική εξουσία στην περιοχή.

Την ίδια εποχή, ο Ι. Ψαρογιάννης, διάδοχος του Ντούλα Μπακόλα στην αρχηγία της ομάδας και αρματολός της περιοχής εκπίπτει του αξιώματός του, συλλαμβάνεται και στέλνεται δέσμιος στην Πόλη. Εκεί, παρέμεινε φυλακισμένος για μερικούς μήνες, κατηγορούμενος για συμμετοχή σε δίκτυο που προωθούσε τον ελληνικό αλυτρωτισμό στις παραμεθόριες περιοχές της Ηπείρου. Στο ζήτημα αυτό θα σταθούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Εδώ, να τονίσουμε μόνο ότι η επιστροφή του Δ. Σκαλτσογιάννη συνδυάζεται με την απομάκρυνση των Μπακολαίων (Ι. Ψαρογιάννη) από το αρματολίκι

28. Ο Ντούλας Μπακόλας είχε δύο γιούς. Τον Γεώργιο που γεννήθηκε το 1834 και τον Δημήτριο, νεότερο κατά δύο χρόνια. Επομένως, στα 1846 η ηλικία τους ήταν, περίπου, δώδεκα και δέκα ετών αντίστοιχα. Αν μάλιστα θεωρήσουμε ως ακριβή ημερομηνία του θανάτου του Ντούλα εκείνη που αναγράφεται στο έγγραφο, δηλαδή το 1844, τότε η ηλικία τους δεν ξεπερνά τα δέκα και οκτώ χρόνια, αντίστοιχα. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 114-116.

Ραδοβιτίσιου και την ανάδειξη της οικογένειάς του στους χώρους των ένοπλων της περιοχής. Με άλλα λόγια, από τη δολοφονία του Ντούλα Μπακόλα φαίνεται ότι διαφοροποιείται (χωρίς ακόμη να αντιστρέφεται, κάτι που θα συμβεί λίγα μόνο χρόνια αργότερα) ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ των ομάδων τοπικών ένοπλων που ανταγωνίζονται στο Ραδοβίτσι. Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό καθώς, όπως θα δούμε αλλού, τα επόμενα χρόνια και ως τις παραμονές της επανάστασης του 1854 ο αρματολικός ανταγωνισμός θα ενταθεί.

Έτσι, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η δολοφονία του Ντούλα Μπακόλα σηματοδοτεί, πρώτον, δυναμικές έκπτωσης των Μπακολαίων ως κυρίαρχης ομάδας στο Ραδοβίτσι και, δεύτερον, την ανάδειξη νέων αυθεντιών στους χώρους των τοπικών ένοπλων· και όπως ήδη σημειώσαμε οι εξελίξεις προς την κατεύθυνση αυτή εκδηλώνονται δύο περίπου χρόνια μετά το φόνο του Ντ. Μπακόλα, την εποχή που ο Δ. Σκαλτσογιάννης επιστρέφει στο Ραδοβίτσι από τον Καρβασαρά —επιστροφή, που συνδυάζεται με την πρόσληψη της οικογένειάς του στα ένοπλα σώματα που διατηρεί η οθωμανική εξουσία στο Ραδοβίτσι και την εκδίωξη του Ι. Ψαρογιάννη από τη θέση του αρματολού της περιοχής.

Ωστόσο, πριν επιστρέψει στην Σκουλικαριά ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης τραυματίστηκε. Δράστης ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Ντούλα Μπακόλα, ο Δημήτρης, που στην ηλικία των δεκατεσσάρων περίπου ετών επιχείρησε να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα του. Ο νεαρός Μπακόλας έφυγε κρυφά από το Ραδοβίτσι, πέρασε τα σύνορα και πήγε στον Καρβασαρά· στην πόλη όπου είχε καταφύγει ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης κι όπου διέμενε η οικογένεια του Σωτήρη Στράτου, συγγενή των Μπακολαίων. Εκεί, αφού οπλίστηκε, επιχείρησε να σκοτώσει τον Δημήτρη Σκαλτσογιάννη στο καφενείο που σύχναζε. Τελικά, εκείνο που κατάφερε ήταν να τον πληγώσει στον ώμο.

Με την ενέργεια αυτή ο γιος του Ντ. Μπακόλα επιχειρεί, ασφαλώς, να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα του. Ταυτόχρονα, όμως, με την παράτολμη αυτή ενέργεια ο νεαρός Μπακόλας προβάλλει την ανδροπρέπειά του και τις ικανότητές του ως ένοπλου. Με άλλα λόγια «θέτει υποψηφιότητα» για να αναλάβει στο μέλλον τους ρόλους που εκπλήρωναν στο Ραδοβίτσι για τέσσερις δεκαετίες ο παππούς του, ο θείος του και ο πατέρας του. Να αναδειχθεί δηλαδή ως καπετάνιος στο αρματολίκι που, μετά το φόνο του

πατέρα του διαχειρίζεται «επιτροπικώς» ο Ι. Ψαρογιάννης. Ωστόσο, ο φόνος του Ι. Ψαρογιάννη το φθινόπωρο του 1852,²⁹ που συνέβη σε μια εποχή έντασης του αρματολικού ανταγωνισμού και, μάλιστα, στις παραμονές της επανάστασης του 1854, σε μια συγκυρία δηλαδή όπου παράγονται δυναμικές ανατροπής των συσχετισμών δύναμης στους χώρους των ένοπλων στο Ραδοβίτσι, ευνόησε την ανάδειξη των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων και «στέρησε» τους δύο γιους του Μπακόλα τη δυνατότητα να επαναφέρουν την κυριαρχία της οικογένειάς τους στο Ραδοβίτσι.

Στα τέλη του 1852, λοιπόν, δηλαδή ένα χρόνο περίπου πριν από την επανάσταση του 1854, ολοκληρώνεται η παρουσία των Μπακολαίων στους χώρους των ένοπλων στο Ραδοβίτσι, την περιοχή όπου κυριάρχησαν για πενήντα χρόνια. Έκτοτε η οικογένεια αυτή δε θα εμφανιστεί ξανά στον ανταγωνισμό για το αρματολίκι της περιοχής. Μάλιστα, μετά τα επαναστατικά γεγονότα του 1854, η γυναίκα του Ντούλα Μπακόλα εγκατέλειψε το Ραδοβίτσι και εγκαταστάθηκε στην Άρτα και κατόπιν στον Καρβασαρά (Αμφιλοχία).³⁰ Η αδυναμία των Μπακολαίων να ανταποκριθούν

29. Να σημειώσουμε ότι στις 20 Οκτωβρίου 1852, δηλαδή την ίδια εποχή όπου δολοφονείται ο Ι. Ψαρογιάννης από τον Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη, ένας άλλος οθωμανός αξιωματούχος, ο Φειζάλ μπέης σκότωσε τον γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη, θείο του Δημήτρη και αρχηγό των Σκαλτσογιανναίων μετά το θάνατο του Φώτη Σκαλτσογιάννη, πατέρα του Δημήτρη. Στο απόσπασμα της επιστολής των Ραδοβιτσιωτών προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο που παραθέσαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, ως χρονολογία θανάτου των Ι. Ψαρογιάννη και Κ. Σκαλτσογιάννη σημειώνεται το έτος 1853. Στη χρονολογία αυτή συμφωνούν ο Γ. Κολιόπουλος και ο Δ. Καρατζένης. Βλ., σχετικά, Γ. Κολιόπουλος *Ληστές*, ό.π., σ. 70· Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14. Ωστόσο, σε προξενικές αναφορές που βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (Ι.Α.Υ.Ε.) καταγράφεται ότι οι δύο δολοφονίες έγιναν ένα χρόνο πριν και, συγκεκριμένα, το 1852. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης (Υποπρόξενος Άρτας) προς Ρήγα Παλαμήδη (Υπουργό Εξωτερικών), Άρτα 21 και 27 Οκτωβρίου 1852, και, Σ. Ρωσσέτος προς Ρήγα Παλαμήδη, Ιωάννινα 8 Νοεμβρίου 1852.

30. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 116. Να σημειωθεί πως μετά το φόνο του Ντούλα και του Ι. Ψαρογιάννη φαίνεται πως το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας των Μπακολαίων διαρπάχθηκε. Το έργο αυτό ολοκληρώθηκε στα 1854, με την καταστροφή της οικίας της οικογένειας στην Σκουληκάρια, γεγονός που στάθηκε η αφορμή για την μετεγκατάσταση στην πόλη της Άρτας. Φαίνεται πως έκτοτε η οικογένεια περιήλθε σε δεινή οικονομική κατάσταση, σε σχέση βέβαια με το πρόσφατο παρελθόν, γεγονός για το οποίο μαρτυρούν οι αλλεπάλληλες αιτήσεις της γυναίκας και των γιών του Ντούλα Μπακόλα προς

στις απαιτήσεις που ανακύπτουν στον αρματολικό ανταγωνισμό επιβεβαιώνεται με την απομάκρυνση της οικογένειας του Ντούλα από το Ραδοβίτσι.

Σημειώσαμε αλλού πως η παρουσία του ηττημένου συνιστά αναγκαίο όρο αναπαραγωγής του ανταγωνισμού μεταξύ των αντιπάλων. Αντίθετα, η αποχώρηση από την περιοχή τερματίζει την αντιπαράθεση —τουλάχιστον έως ότου επιστρέψουν ξανά, όπως είδαμε να συμβαίνει στη σύγκρουση Γωγαίων και Μποτσαραίων. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως σταματά ο αρματολικός ανταγωνισμός, δηλαδή ότι μένει αδιαμφισβήτητη η κυριαρχία της οικογένειας που παρέμεινε. Αντίθετα, δίδεται η δυνατότητα σε άλλες ομάδες ένοπλων —που έως τότε είτε δεν είχαν εμφανιστεί είτε εκπλήρωναν διαφορετικούς ρόλους στο σύστημα σχέσεων του αρματολισμού— να διεκδικήσουν την πρωτοκαθεδρία στα αρματολίκια.

Στην περίπτωση μας, μετά το θάνατο του Ι. Ψαρογιάννη οι συμμαχίες επαναπροσδιορίζονται. Εν τω μεταξύ, μεσολαβεί η επανάσταση του 1854, γεγονός που λειτουργεί καταλυτικά στην ανάδειξη νέων αρματολικών αυθεντιών και στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων των ένοπλων που δρουν στις ορεινές επαρχίες της Άρτας.³¹ Μάλιστα, δύο χρόνια μετά την καταστολή της επανάστασης αυτής, ο Δ. Σκαλτσογιάννης, ο ισχυρός

το ελληνικό κράτος με αίτημα τη συνταξιοδότησή τους για τη συμμετοχή του Γόγου και του Ντούλα Μπακόλα στην επανάσταση του Εικοσιένα. Κάποιες από αυτές δημοσιεύονται στο Δ. Καρατζένης, *Γόγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 116. Η φθίνουσα οικονομική κατάσταση της οικογένειας των Μπακολαίων συνδέεται ασφαλώς με την έκπτωσή της από το αρματολικό αξίωμα. Να σημειώσουμε εδώ πως το αρματολίκι έδινε τη δυνατότητα στους ενόπλους να εκπληρώνουν οικονομικές λειτουργίες και να σχηματίζουν σημαντικές περιουσίες με τις οποίες στήριζαν ασφαλώς την κυριαρχική τους ικανότητα και οι οποίες διατηρούνταν εξαιτίας ακριβώς της αρματολικής τους εξουσίας: «Οι κλέφτες και τα αρματολικά σπίτια είχαν έναν πολλαπλό ρόλο να διαδραματίσουν: καθώς η εκμετάλλευση των δημοσίων προσόδων ήταν αντικείμενο αμφισβητήσεων και έτσι αντιθέσεων μέσα στον κορμό των κυρίαρχων τάξεων, ακόμα και απασχόληση εκτεθειμένη στις ληστρικές δραστηριότητες, γινόταν αναγκαία η κατοχύρωση που μπορούσαν να δώσουν οι φορείς της βίας ή της έννομης κυριαρχίας, δηλαδή οι κλέφτες και οι αρματολοί. Έτσι, άνοιγαν κι αυτοί με τη σειρά τους το δρόμο τόσο για την καλύτερη χρήση των λειών τους, όσο και για την εδραίωση της δικής τους κυριαρχικής ικανότητας». Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία η' και ιθ' αι*, ό.π., σ. 241.

31. Για τις εξελίξεις στους χώρους των ένοπλων στο Ραδοβίτσι μετά την επανάσταση του 1854, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Αηστές*, ό.π., σσ. 136-142.

χριστιανός καπετάνιος της περιοχής τραυματίζεται σοβαρά σε ενέδρα. Η είδηση βρίσκεται στην πλευρά του θύτη, την οποία ενσαρκώνουν οι αδελφοί Κοτσιλαίοι, συγγενείς και (πρώην) σύμμαχοι του Δ. Σκαλτσογιάννη.³²

Τόσο ο Δ. Σκαλτσογιάννης, όσο και οι Κοτσιλαίοι επανήλθαν ως καπετάνιοι στα αρματολίκια Ραδοβιτσίου μερικούς μήνες μετά την επιτυχημένη καταστολή της επανάστασης του 1854 από τα οθωμανικά στρατεύματα,³³ αφού πρώτα παρέμειναν για ένα διάστημα στις παραμεθόριες επαρχίες του ελληνικού κράτους, όπου είχαν καταφύγει και από όπου επιχειρούσαν επιδρομές στις γειτονικές περιοχές της Ηπείρου.³⁴ Με τις επιδρομές αυτές διαπραγματεύονται την επιστροφή τους στο Ραδοβίτσι και την αναγνώρισή τους ως αρματολών, κάτι που τελικά πέτυχαν.

Η επίθεση ενάντια στον Δ. Σκαλτσογιάννη φαίνεται πως έγινε με την βοήθεια ή, τουλάχιστον, τη σύμφωνη γνώμη και υποκίνηση του Γενικού Δερβέναγα. Έχει προηγηθεί αλλαγή του Γενικού Δερβέναγα και των ένοπλων που βρίσκονται στην υπηρεσία του,³⁵ αλλαγή η οποία, συνήθως, ακολουθείται από ανακατατάξεις στα αρματολίκια της περιοχής. Στη συνάφεια αυτή, λοιπόν, φαίνεται ότι ο νέος στρατιωτικός διοικητής της επεδίωκε την απομάκρυνση του Δ. Σκαλτσογιάννη από το Ραδοβίτσι.³⁶ Για το σκοπό αυτό, μάλιστα, προσπάθησε να οργανώσει επιχείρηση καταδίωξής του και πέτυχε να εκδοθεί σχετική εντολή από το επαρχιακό συμβούλιο. Η καταδίωξη, όμως, ματαιώθηκε μετά από παρέμβαση του προξενικού πράκτορα

32. Για το επεισόδιο αυτό, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/1β, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 14 Ιουνίου 1856· Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 22 και 25 Ιουνίου 1856. Βλ., επίσης, J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 163-164.

33. Ι.Α.Υ.Ε., 1855, 4/1β, Νομάρχης Ακαρνανίας και Αιτωλίας προς Υπ. Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 9 Μαΐου 1855· Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 21 Μαρτίου και 30 Απριλίου 1856.

34. Μάλιστα, για την ασφάλεια των παραμεθόριων περιοχών, η ελληνική κυβέρνηση απεφάσισε να μετακινήσει τις οικογένειες Σκαλτσογιάννη και των άλλων «αυτουργών των καταγγελομένων αξιόποινων επιχειρήσεων». Ι.Α.Υ.Ε., 1854, 4/4β, Αλ. Μαυροκορδάτος προς Υπ. Εσωτερικών, Αθήνα, 23 Αυγούστου 1854.

35. Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/1α, Α.Χ. Φούντης (Μοίραρχος Αιτωλοακαρνανίας) προς Υπ. Στρατιωτικών, Καρπενήσι, 24 Φεβρουαρίου 1856.

36. Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 12 Μαΐου 1856.

της Αγγλίας.³⁷ Κατόπιν τούτου, η προσπάθεια εξουδετέρωσης του Δ. Σκαλτσογιάννη μεθοδεύτηκε με μια ενέδρα από ομάδα ληστών που είχαν δραπετεύσει από τις φυλακές και οι οποίοι έδρασαν κάτω από την καθοδήγηση και προστασία του Γούλα Κοτσίλα.

Για πολλοστή φορά στο Ραδοβίτσι, λοιπόν, ο αρματολικός ανταγωνισμός, όπως άλλωστε και η προσπάθεια των οθωμανών αξιωματούχων να απαλλαγούν από ανεπιθύμητους καπετάνιους, οργανώνεται με μια επιχείρηση φόνου. Γενικός Δερβέναγας την εποχή εκείνη είναι και πάλι ο Σουλεϊμάν Ταϊρι, ο οποίος θεωρείται ότι υποκίνησε στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας τον Δ. Σκαλτσογιάννη να σκοτώσει τον Ντ. Μπακόλα. Δέκα χρόνια μετά ο Σουλεϊμάν Ταϊρι βρίσκεται ξανά στη θέση του Γενικού Δερβέναγα της Ηπείρου, παρεμβαίνει και πάλι στον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι και με παρόμοια μεθόδευση υποκινεί την εξόντωση του ισχυρού αρματολού της περιοχής. Μόνο που τώρα στο ρόλο του θύματος βρίσκεται ο άλλοτε θύτης και ευνοούμενός του.

Σε προξενική έκθεση αναφέρεται πως οι Κοτσιλαίοι εποφθαλμιούσαν την δύναμη των Σκαλτσογιανναίων. Επιπλέον, σημειώνεται πως κάποια έχθρα χώριζε τις δύο ισχυρότερες, την εποχή εκείνη, οικογένειες ενόπλων Ραδοβιτισίου.³⁸ Δε γνωρίζουμε την αφορμή της έχθρας αυτής. Αντίθετα, είναι γνωστή η συγγένεια και ο συντονισμός της δράσης τους έως και την επανάσταση του 1854. Η όποια αντιπαλότητα, λοιπόν, πρέπει να έχει ως αφορμή γεγονότα που συνέβησαν μετά την καταστολή της επανάστασης. Οι συνθήκες, ωστόσο, που ευνοούν τη μεταστροφή της σχέσης πρέπει να συνδέονται με τον αρματολισμό, σε αναφορά προς τον οποίο οι ομάδες τοπικών ενόπλων ρυθμίζουν τις κοινωνικοπολιτικές τους σχέσεις.

37. I.A.Y.E., 1856, 4/1α, I. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 22 Ιουνίου 1856. Η παρέμβαση αυτή υπέρ κάποιου χριστιανού καπετάνιου, που άλλωστε δεν είναι ενέργεια πρωτόγνωρη, αποτελεί σαφή ένδειξη των σχέσεων που διατηρούσαν οι ένοπλοι με τους αντιπροσώπους των ισχυρών κρατών της εποχής. Στο ζήτημα αυτό θα σταθούμε σε άλλο κεφάλαιο. Εδώ να τονίσουμε ότι συχνά οι Μεγάλες Δυνάμεις χρησιμοποίησαν τις σχέσεις αυτές για να παρέμβουν στα εσωτερικά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, κάποτε μάλιστα ευνοώντας/ενθαρρύνοντας εξεγέρσεις. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, «Η εξέγερση των κλεφταρματολών (1731-1737) στην Αιτωλοακαρνανία και Ήπειρο», *Μνημοσύνη*, 8(1981), σσ. 234-248.

38. I.A.Y.E., 1856, 4/1β, I. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 14 Ιουνίου 1856.

Μετά την επανάσταση του 1854 το τοπίο στον αρματολισμό των ορεινών επαρχιών της Άρτας αλλάζει, μεταβάλλονται οι συσχετισμοί δύναμης στους χώρους των ενόπλων. Όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, η επανάσταση έδωσε τη δυνατότητα σε τοπικούς ένοπλους να αναδείξουν την ικανότητά τους και να διεκδικήσουν ηγετικούς ρόλους σε βάρος των παλιών αρματολικών αυθεντιών. Σε μια τέτοια συνθήκη ανακατατάξεων φαίνεται ότι ευνοείται η ανταγωνιστική πλευρά της σχέσης των Κοτσιλαίων και των Μπακολαίων, η αναστροφή της σχέσης τους από θετικής σε αρνητικής αμοιβαιότητας. Και, βέβαια, η παρέμβαση των οθωμανικών αρχών που υποδαυλίζουν την αντιπαράθεση των πρώην συμμάχων μπορεί να κατανοηθεί στην κατεύθυνση της αποτροπής του σχηματισμού ενός νέου —μετά την παρακμή των Μπακολαίων— ισχυρού αρματολικού δικτύου στο Ραδοβίτσι από Σκαλτσογιανναίους και Κοτσιλαίους, κάτι που θα ήταν, ασφαλώς, εμπόδιο στην αποδυνάμωση των τοπικών ένοπλων και στον έλεγχο των παραμεθόριων περιοχών από τις οθωμανικές αρχές.

3. Η παρακμή των Κουτελιδαίων στα Τζουμέρκα

Στα 1838 ο Τσέλιο Πίτσαρι σκότωσε τον Γιαννάκη Κουτελίδα.³⁹ Την εποχή εκείνη ο Γ. Κουτελίδας ήταν αρματολός στα Τζουμέρκα. Στους Κουτελιδαίους αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εδώ να τονίσουμε μόνο ότι το αρματολίκι των Τζουμέρκων δίνεται στον πατέρα του στα 1805. Μετά το γερο-Κουτελίδα στο καπετανάτο αναδεικνύεται ως αρματολός ο μεγαλύτερος γιος του, ο Μήτρος Κουτελίδας, κατά το πρότυπο της κληρονομικής διαδοχής στον αρματολισμό, ενώ με το θάνατο του Μήτρου στα 1824 ο Γιαννάκης Κουτελίδας αναλαμβάνει την αρχηγία της οικογένειας και τη διαχείριση του «πατρογονικού» αρματολικιού στα Τζουμέρκα.

Ο Τσέλιο Πίτσαρι είναι αλβανικής καταγωγής, από το Πίτσαρι της Τσαμουριάς, της σημερινής Θεσπρωτίας. Κατά την επανάσταση του εικοσιένα συμμετείχε στην πολιορκία των Αθηνών με το στράτευμα του Κιουταχή (Ρεσίτ) και πολέμησε στο Κερατσίνι ενάντια στον Γ. Καραϊσκάκη τον Απρίλιο του 1827.⁴⁰ Στις αρχές του 1838 βρίσκεται στη θέση του Γενικού Δερβέναγα της Ηπείρου.⁴¹ Σύντομα, όμως, την άνοιξη του 1839, πέφτει σε δυσμένεια και αντικαθίσταται. Μάλιστα, ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Ήπειρο και την Αλβανία αναφέρει σε έκθεσή του πως ο πασάς της Ηπείρου για να τον επιτηρεί τον πήρε μαζί του, όπως και άλλους «επικίνδυνους» αλβανούς μπέηδες, σε περιοδεία που έκανε στη Θεσσαλία.⁴² Στη δεκαετία του 1840 ο Τσέλιο Πίτσαρι τοποθετείται αρκετές φορές

39. Υπάρχει αμφιβολία σχετικά με τη χρονολογία του φόνου. Στην επιστολή αναγράφεται το έτος 1940. Ο Π. Αραβαντινός αναφέρει ότι ο φόνος έγινε τον Δεκέμβριο του 1837, ενώ ο Χρ. Γκίζας και ο Δ. Καρατζένης στις 22 Οκτωβρίου 1838. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', Αθήνα, 1856, σ. 401· Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», *Σκουφάς*, 3(1955), σ. 14· Δ. Καρατζένης, *Η Άρτα εις*, ό.π., σ. 73, *Η επανάστασις*, ό.π., σ. 14, και *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 114.

40. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Β', ό.π., σ. 467· Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 122. Βλ., επίσης, Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», ό.π., σ. 13.

41. Πρβλ.: «...μάλιστα δε κατ' αυτὰς πληροφορήθει ότι εις τα σύνορα της Θεσσαλίας διώρρησε Γενικόν Δερβέναγαν ονομαστόν τινά Αλβανόν, Τσέλιον Πίτσαρη». Ι.Α.Υ.Ε., 1838, 4/1, Μ. Σούτσος (Γενικός Πρόξενος Ηπείρου και Αλβανίας) προς Βασιλική Γραμματεία των Εξωτερικών, Πρέβεζα, 16 Ιανουαρίου 1838.

42. Ι.Α.Υ.Ε., 1839, 4/1, Μ. Σούτσος προς Βασιλική Γραμματεία των Εξωτερικών, Πρέβεζα, 30 Μαρτίου 1839.

δερβέναγας Αγράφων και Τρικάλων. Στη θέση αυτή τον συναντάμε αρχικά στα 1841.⁴³ Εκεί φαίνεται ότι παρέμεινε και την επόμενη χρονιά, ενώ αντικαθίσταται στο τέλος του 1843.⁴⁴ Στην ίδια θέση θα βρεθεί ξανά στα 1845, σύντομα όμως θα αντικατασταθεί εξαιτίας της συμμετοχής του σε ανταρσία.⁴⁵

Την εποχή εκείνη αναγνωρίζεται ως ένας από τους ισχυρότερους αλβανούς μπέηδες. Στα 1847, αν και φαίνεται να μην συμμετέχει ενεργά, τηρεί ευνοϊκή στάση απέναντι στο κίνημα που εκδηλώθηκε από τους περισσότερους αλβανούς μπέηδες, οι οποίοι έχοντας ως αρχηγό τον Γκιολέκα στράφηκαν ενάντια στις στρατολογικές και φορολογικές μεταρρυθμίσεις του Σουλτάνου Αμπντούλ Ματζίτ.⁴⁶ Μάλιστα, συνελήφθη και στάλθηκε στην Πόλη όπου φυλακίστηκε και στη συνέχεια εξορίστηκε για δύο, περίπου, χρόνια στο Ικόνιο. Κατόπιν, αμνηστεύθηκε, όπως και οι άλλοι αλβανοί μπέηδες, και του ανατέθηκαν θέσεις αξιωματούχου, και πάλι στην Ήπειρο. Τις παραμονές της επανάστασης του 1854 τον συναντάμε ως δερβέναγα στην Άρτα.

Έτσι στα τέλη της δεκαετίας του 1830 ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας είναι ένας από τους ισχυρότερους ένοπλους στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, και η οικογένειά του έχει συνδέσει το όνομά της με το αρματολίκι των Τζουμέρκων για περισσότερο από τρεις δεκαετίες. Από την άλλη, ο Τσέλιο Πίτσαρι φαίνεται πως την εποχή εκείνη αναδεικνύεται σε σημαντικό

43. I.A.Y.E., 1841, 4/1β, Α. Καϊμης προς Μ. Σούτσο, Αθήνα, 19 Ιουνίου 1841.

44. I.A.Y.E., 1843, 4/1γ, Μ. Σούτσος (Πρόξενος στη Θεσ/νίκη) προς Βασιλική Γραμματεία των Εξωτερικών, Θεσ/νίκη, 31 Δεκεμβρίου 1843.

45. I.A.Y.E., 1845, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 26 Αυγούστου και 13 Οκτωβρίου 1845.

46. Πρόκειται για το γνωστό διάταγμα «Χατί Σερίφ» του 1839 που επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί στην Ήπειρο και την Αλβανία στα τέλη της δεκαετίας του 1840, ίσως και λόγω των αναμενόμενων αντιδράσεων από τους αλβανούς μπέηδες. Για τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. J-L Bacque-Grammont, P Dumont (επιμ.), *Economie et societes dans l' empire Ottoman. Fin du XVIII - Debut du XX siecle*, Παρίσι, CNRS, 1983 και ιδίως το I. Wallerstein, R. Kasaba, «Incorporation into the world-economy: change in the structure of the Ottoman Empire, 1750-1839. Για τις μεταρρυθμίσεις που επιχειρούνται στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα βλ. και Αθ. Βερέμης, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', ό.π., σσ. 168-171. Για την ανταρσία του Γκιολέκα, βλ. I.A.Y.E., 1847, 36/2. Βλ. και Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', ό.π., σσ. 408-414· Ν. Πατσέλης, «Η επανάσταση του Γκιολέκα. Απρίλιος-Αύγουστος 1847», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. ΙΔ', 155-156(1965), σσ. 193-202.

παράγοντα της οθωμανικής εξουσίας στην Ήπειρο, κάτι που φαίνεται από το διορισμό του στη θέση του δερβέναγα της Ηπείρου, αλλά και από τις θέσεις στις οποίες τοποθετείται στη δεκαετία του 1840 και έως τις παραμονές των επαναστατικών γεγονότων του 1854 —περίοδο όπου συνοπτικά καταγράψαμε την πορεία του.

Την εποχή του φόνου, λοιπόν, η δράση του Γιαννάκη Κουτελίδα και του Τσέλιο Πίτσαρι τέμνονται στην περιοχή των Τζουμέρκων. Το αρματολίκι των Τζουμέρκων, πεδίο εμπέδωσης της αρματολικής αυθεντίας του Κουτελίδα, βρίσκεται, τυπικά τουλάχιστον, υπό την εποπτεία/έλεγχο του Πίτσαρι. Στην πραγματικότητα, όμως, ο έλεγχος των αρματολικιών από την οθωμανική εξουσία συνιστά διαρκές διακύβευμα και εξαρτάται, κάθε φορά, από τις σχέσεις και τους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται μεταξύ των καπετάνιων, των κοινοτικών αρχόντων και των οθωμανών αξιωματούχων της περιοχής, καθώς και από τις συγκεκριμένες συνθήκες της συνάντησής τους στο πεδίο του ανταγωνισμού.

Η αντιπαράθεση του Γιαννάκη Κουτελίδα με τον Τσέλιο Πίτσαρι εκδηλώνεται σε μια εποχή που η οθωμανική εξουσία, ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων και στα αλυτρωτικά σχέδια που διαμορφώνονται στο ελληνικό κράτος, φαίνεται να επιζητεί την εντονότερη παρουσία των στρατιωτικών μηχανισμών της στις παραμεθόριες περιοχές, με στόχο τον έλεγχο των συνόρων. Εμπόδιο στις επιδιώξεις αυτές είναι οι ισχυρές αρματολικές οικογένειες των περιοχών αυτών που, ασφαλώς, δεν είναι διατεθειμένες να εκχωρήσουν στους οθωμανούς μέρος της εξουσίας τους στην περιοχή.

Από τη δεκαετία του 1830, δηλαδή μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, ο έλεγχος των συνόρων και της διασυνοριακής δράσης (και, συνακόλουθα, των μεθοριακών αρματολικιών) συνιστά πηγή ρήξεων και, κάποτε, συγκρούσεων ανάμεσα στις οθωμανικές αρχές, τους τοπικούς ένοπλους και τις ελληνικές αρχές στην άλλη πλευρά των συνόρων. Το ελληνικό κράτος για να ελέγξει τη διασυνοριακή δράση των τοπικών ενόπλων φαίνεται ότι παράλληλα με τις διακρατικές συμφωνίες με την Οθωμανική αυτοκρατορία για την καταπολέμηση της ληστείας ευνοεί και τη σύσταση δικτύων επικοινωνίας και συντονισμού της δράσης των ελληνών αξιωματικών με καπετάνιους από τα μεθοριακά αρματολίκια. Μάλιστα, όπως θα δούμε αλλού, τα δίκτυα αυτά θα χρησιμοποιηθούν και για την προώθηση

των αλυτρωτικών σχεδίων του ελληνικού κράτους, ιδίως σε εποχές ανάφλεξης του Ανατολικού Ζητήματος (Κριμαϊκός Πόλεμος).

Σε ένα τέτοιο δίκτυο φαίνεται ότι συμμετείχε και ο Γιαννάκης Κουτελίδας,⁴⁷ που, με τη θέση που κατείχε (αρματολός κοντά στα σύνορα), είχε τη δυνατότητα και τη δύναμη να διευκολύνει ή να αποτρέψει την (παράνομη) μετακίνηση ανθρώπων (ένοπλων και μη) και την ανταλλαγή πληροφοριών από τη μια επικράτεια στην άλλη. Δε γνωρίζουμε αν η δραστηριότητα αυτή του Κουτελίδα είναι γνωστή την εποχή εκείνη στις οθωμανικές αρχές της Ηπείρου και, συνακόλουθα, αν η «διείσδυση» που επιχειρεί ο Τσέλιο Πίτσαρι στα Τζουμέρκα συνδέεται και με τις σχέσεις που διατηρεί ο αρματολός της περιοχής με έλληνες αξιωματικούς και άλλους αξιωματούχους.

Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η σύγκρουση μεταξύ Γ. Κουτελίδα και Τσ. Πίτσαρι εκδηλώνεται σε μια εποχή όπου οι οθωμανικές αρχές επιζητούν ολοένα και εντονότερα των επαναπροσδιορισμό των σχέσεων και των συσχετισμών δύναμης με τους τοπικούς ένοπλους στις παραμεθόριες περιοχές. Έτσι, η σύγκρουση του αρματολού των Τζουμέρκων με τον δερβέναγα της Ηπείρου εγγράφεται στις προσαρμογές της οθωμανικής εξουσίας στο καθεστώς των συνόρων με το ελληνικό εθνικό κράτος, και μαρτυρεί για τον τρόπο με τον οποίο οι οθωμανικές αρχές επαναπροσδιορίζουν, στο τέλος της δεκαετίας του 1830, την πολιτική ασφάλειας που ακολουθούν στην περιοχή των Τζουμέρκων.

Όμως, προτού αναφερθούμε στη σύγκρουση των Κουτελίδα-Πίτσαρη, θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε ένα δημοτικό τραγούδι που αφορά ακριβώς στην αντιπαράθεση αυτή:

«Στο Βουργαρέλι το χωριό, ψηλά μες' το Τζουμέρκο,
μια πέρδικα κατάμαυρη, κλεισμένη 'ς το κλουβί της,
μοιρολογούσε κι έλεγε μ' ανθρώπινη λαλίτσα.
— Δεν σ' το είπα, Γιάννη, μια φορά, δεν σ' το είπα τρεις και πέντε,
'ς τους Τούρκους μη μπιστεύεσαι, γιατί' είν' οχτρός κρυμμένος,
γιατί σκοτώνουν μ' απιστιά τάξια τα παλληκάρια!
'ς τα λόγια όπου σάλεγα, εγέλαγες μ' εμένα,
εγέλαγες, και μάλεγες τους Τούρκους δεν φοβάσαι,
και χήρα τώρα μάφησες, και καταφρονεμένη,

47. Ι.Α.Υ.Ε, 1847, 4/1, Τ. Κλέριτς προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Σεπτεμβρίου 1847.

και άφησες και μικρά παιδιά σαν μήλα μαραμμένα.
Παιδί μου, πότε να σε ιδώ, νε γένης παλληκάρι,
να σέρνης εις τον ώμο σου, ντουφέκι καρυοφύλλι,
κουμπούραις εις την μέση σου, σπαθί Τουρκοβαμμένο,
να πάρης ράχαις και βουνά, δρόμους και μονοπάτια,
ναυρής τον Τσέλιο Πίτσαρη, ναυρής απ' τη γεννιά του,
το αίμα για να πληρωθείς του Γιάννη Κουτελίδα,
το αίμα που του χύσανε 'ς του τραπεζιού τη μέση,
όντας τα παλληκάρια του ήτανε σκορπισμένα».⁴⁸

Παρατηρούμε ότι η τοπική κοινωνία αναπαριστά τη σύγκρουση αρματολού-δερβέναγα ως βεντέτα ανάμεσα σε δύο οικογένειες και ότι αναμένει/ζητά από το γιο του Κουτελίδα να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα του σκοτώνοντας τον ίδιο τον Τσ. Πίτσαρι ή κάποιον συγγενή του. Με άλλα λόγια, ο ανώνυμος συλλογικός δημιουργός παριστά τη σύγκρουση δυο φορέων διαφορετικής εξουσίας, οι οποίοι αγωνίζονται για τον έλεγχο της τοπικής κοινωνίας, ως σχέση αρνητικής αμοιβαιότητας που οργανώνεται σε αναφορά προς ένα χρέος αίματος εναλλασσόμενο μεταξύ των αντιπάλων. Για το λόγο αυτό και η προτροπή προς το γιο του Κουτελίδα να εκδικηθεί συνοψίζεται στο στίχο, «το αίμα για να πληρωθείς του Γιάννη Κουτελίδα».

Η περίπτωση της σύγκρουσης Πίτσαρι και Κουτελίδα δεν είναι η μοναδική που αναπαρίσταται με όρους βεντέτας. Σε προηγούμενο κεφάλαιο, σημειώσαμε πως αν ανατρέξει κανείς στις συλλογές δημοτικών τραγουδιών

48. Το τραγούδι αυτό τιτλοφορείται «Ιωάννης Κουταλίδας» και βρίσκεται στο Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 96. Να σημειώσουμε, ότι ο Τσέλιο Πίτσαρι αν και αλβανικής καταγωγής φέρεται ως «τούρκος». Ασφαλώς, η αναφορά αυτή δεν έχει να κάνει με την εθνική του ταυτότητα αλλά με τη θρησκευτική. Η ταύτιση του «τούρκου» με το «μουσουλμάνο» είναι συνηθισμένη την εποχή εκείνη. Να αναφέρουμε τη χαρακτηριστική φράση «τούρκεψε», που αφορά σε εκείνον που αρνείται τη χριστιανική του πίστη και ασπάζεται τον ισλαμισμό. Πρβλ.: «Η ορθοδοξία αποτέλεσε πράγματι πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης του ελληνικού εθνικιστικού φρονήματος και κύριο κριτήριο προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τον καιρό ακόμη της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τον 20ο αιώνα. Η θρησκευτική πίστη εξισώθηκε μάλιστα με την εθνική νομιμοφροσύνη σε τέτοιο βαθμό που οι έννοιες *Χριστιανός* και *Έλλην* να καταστούν σχεδόν συνώνυμες και να ορίζονται σε αντίθεση με το ταυτόσημο ζεύγος εννοιών *Μουσουλμάνος* και *Τούρκος*». Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1992, σ. 159. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. και Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 105-107, 115-116, 143.

θα διαπιστώσει ότι συγκρούσεις και ανταγωνισμοί που παράγονται στον αρματολισμό, δηλαδή σύγκρουσεις μεταξύ καπετάνιων, καπετάνιων και προκρίτων όπως, επίσης, και μεταξύ καπετάνιων και οθωμανών αξιωματούχων, παρουσιάζονται συχνά ως προσωπικές/οικογενειακές αντιπαραθέσεις που εκκινούν από την προσπάθεια των εμπλεκομένων να ανταποκριθούν στο αίτημα της εκδίκησης.

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια θεώρηση όπου οι πρωταγωνιστές, οι φορείς της σύγκρουσης, απογυμνώνονται από τις θέσεις (εξουσίας) που κατέχουν και τους ρόλους που καλούνται να εκπληρώσουν, δηλαδή «αποσπώνται» από το περιβάλλον όπου παράγεται και προσδιορίζεται η δράση τους. Μια τέτοιου τύπου αντιμετώπιση δε θα λάμβανε υπόψη της πως για τους κατοίκους των Τζουμέρκων που τραγούδησαν τη σύγκρουση τα δύο πρόσωπα του δράματος ήταν, ασφαλώς, κάτι περισσότερο από γνωστά, όπως άλλωστε και το διακύβευμα της αντιπαραθέσεώς τους.

Αν λοιπόν στο πεδίο των συλλογικών παραστάσεων μια τέτοια σύγκρουση παρουσιάζεται ως βεντέτα, είναι γιατί στην παραδοσιακή κοινωνία οι άνθρωποι «στην καθημερινή τους ζωή (...) δυσκολεύονται να διακρίνουν τις καθαρά ιδιωτικές πράξεις (λ.χ. φόνοι αντεκδίκησης) από αυτές που έχουν μια ευρύτερη πολιτική σημασία για την κοινωνία στο σύνολό της».⁴⁹ Θα συμπληρώναμε, ωστόσο, πως η «δυσκολία» αυτή δε σημαίνει ότι η τοπική κοινωνία αγνοεί την κοινωνικοπολιτική σημασία υποθέσεων που απογράφει και αναπαριστά ως «ιδιωτικές»/οικογενειακές.

Γιατί, όμως, ενώ όλα αυτά είναι γνωστά, η σύγκρουση παρουσιάζεται ως ανταγωνισμός οικογενειών, σαν βεντέτα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει να αναρωτηθούμε για τις λειτουργίες που επιτελούν οι δεσμοί συγγένειας σε μια παραδοσιακή κοινωνία, όπως εκείνη των Τζουμέρκων στα μέσα του προηγούμενου αιώνα. Στο ζήτημα αυτό επιχειρήσαμε να απαντήσουμε στο πρώτο μέρος της διατριβής. Εδώ, θα συνοψίσουμε μερικά μόνο από τα συμπεράσματά μας.

Αν στις παραστάσεις της παραδοσιακής κοινωνίας οι συγκρούσεις εμφανίζονται ως προσωπικές έχθρες που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά

49. P. Sant Cassia, «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σ. 106.

αυτό συμβαίνει καθώς οι αρχές λογισμού και οι κώδικες με τους οποίους οι άνθρωποι απογράφουν τις κοινωνικές τους σχέσεις, αναγνωρίζουν τις συνθήκες στις οποίες ζουν κι επεξεργάζονται τις κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές τους υπόκεινται στους προσδιορισμούς και τους καταναγκασμούς της συγγένειας. Στις κοινωνίες αυτές, δηλαδή, η συγγένεια επιτελεί πολλαπλές λειτουργίες (ανάμεσα σε αυτές και οικονομικές και πολιτικές), αποτελώντας έτσι την κυρίαρχη πλευρά της κοινωνικής δομής. Ακόμη περισσότερο, οι σχέσεις συγγένειας λειτουργούν, ταυτόχρονα, «ως ιδεολογικό σχήμα, συμβολικός κώδικας για την έκφραση των σχέσεων των ανθρώπων».⁵⁰

Επομένως, ότι ο φόνος του Γιαννάκη Κουτελίδα από τον Τσέλιο Πίτσαρι αναπαρίσταται ως προσωπική αντιπαράθεση η οποία μεταβιβάζεται και στις επόμενες γενιές με τη μορφή της βεντέτας, δε συνιστά αναντιστοιχία της συλλογικής μνήμης προς τις συνθήκες πραγμάτωσης της σύγκρουσης (αρματολισμός), ούτε προς τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αντιπαράθεσης (αρματολός-δερβέναγας). Αντίθετα, μαρτυρεί για το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο οι συνθήκες αυτές καθίστανται αναγνωρίσιμες και οικειοποιήσιμες.

Ας επιστρέψουμε, όμως, στο περιστατικό του φόνου του καπετάν Γιαννάκη Κουτελίδα. Την εποχή εκείνη βρίσκεται τοποθετημένος ως αποσπασματάρχης στα Τζουμέρκα ο Χαλήλ, ανηψιός του Τσέλιο Πίτσαρι. Ασφαλώς, ο δεσμός συγγένειας με τον δερβέναγα συνδέεται με την τοποθέτησή του στην περιοχή.⁵¹ Το γεγονός ότι ο Τσ. Πίτσαρι τοποθετεί ως

50. M. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Α', ό.π., σ. 154. Αντίθετα, στη σύγχρονη κοινωνία —πάλι κατά το γάλλο ανθρωπολόγο [*Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Β', σ. 284.]— «οι συγγενικές σχέσεις δε συνιστούν την κυρίαρχη πλευρά της κοινωνικής δομής», ούτε των κοινωνικών στρατηγικών. Στο σύγχρονο πλαίσιο, λοιπόν, οι πρακτικές της εκδίκησης του αίματος ως μηχανισμού διαχείρισης κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών θα υποχωρούν, θα περιορίζονται και θα εκλείπουν καθώς οι συγκρούσεις θα πραγματώνονται με νέες/σύγχρονες μορφές διαχείρισης, αναγνώρισης και νομιμοποίησης των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών. Βλ., σχετικά, F. Saulnier, «Μερικές όψεις του κοινωνικού μετασχηματισμού σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης», στο Στ. Δαμιανάκος, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ό.π., σσ. 433-434.

51. Και σε άλλες περιπτώσεις ο Τσέλιο Πίτσαρι τοποθετεί συγγενείς του σε θέσεις που υπάγονται στον έλεγχό του. Συγκεκριμένα, στα 1846, εποχή όπου κατέχει τη θέση του δερβέναγα Αγράφων, τοποθετεί ως αποσπασματάρχη στην ίδια περιοχή τον ανηψιό του

αποσπασματάρχη στα Τζουμέρκα κάποιον ανιψιό του υποδεικνύει το ενδιαφέρον του οθωμανού αξιωματούχου για τον έλεγχο της μεθοριακής αυτής περιοχής. Το ενδιαφέρον αυτό θα πρέπει να το εκτιμήσουμε στο πλαίσιο των προσαρμογών της οθωμανικής πολιτικής στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων με το ελληνικό κράτος —προσαρμογές που προσδιορίζονται από την ανάγκη ελέγχου της διασυνοριακής δράσης. Να τονίσουμε και πάλι ότι την εποχή εκείνη ο καπετάν Κουτελίδας φαίνεται να μετέχει ενός δικτύου που προωθεί την αλυτρωτική προοπτική του ελληνικού κράτους στην Ηπειρο και, συνακόλουθα, να διατηρεί επικοινωνία και να συντονίζει τη δράση του με έλληνες αξιωματούχους στα μεθόρια.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η τοποθέτηση του Χαλήλ ως αποσπασματάρχη στα Τζουμέρκα εγγράφεται στο πλαίσιο της αναπροσαρμογής της πολιτικής που ακολουθούν οι οθωμανικές αρχές της στα μεθοριακά αρματολίκια, η οποία κατατείνει στον περιορισμό της κυριαρχίας των τοπικών ενόπλων στις περιοχές αυτές, στην αποδυνάμωση δηλαδή των ισχυρών αρματολικών οικογενειών της περιοχής. Ταυτόχρονα, υποδεικνύει το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο οι οθωμανοί αξιωματούχοι επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν τις σχέσεις τους με τους καπετάνιους στα μεθοριακά αρματολίκια —την τοποθέτηση συγγενών. Αλλού, θα δούμε ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1850 ο τότε Γενικός Δερβέναγας της Ηπείρου (Σουλεϊμάν μπέη) στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής τοποθέτησε στη θέση του εκδιωχθέντα αρματολού Ραδοβιτσίου (Ι. Ψαρογιάννης) τον αδελφό του (Μουχεντίν μπέη).

Η τοποθέτηση, λοιπόν, του Χαλήλ στα Τζουμέρκα συνιστά πρόκληση, θέτει σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του Γιαννάκη Κουτελίδα σε αυτήν την ορεινή και παραμεθόρια περιοχή. Και όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές, η υπονόμευση ενός αρματολού επιχειρείται με τη διάρρηξη των σχέσεών του με την τοπική κοινωνία. Στην κατεύθυνση αυτή θα πρέπει να

Καλέμ. Βλ., I.A.Y.E., 1846, 4/1, Τ. Κλέριτς προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 14 Ιουνίου 1846. Ένας ακόμη ανιψιός του εμφανίζεται τον Οκτώβριο του 1853 επικεφαλής 350 αλβανών που στρατολογούνται για την προστασία της Πρέβεζας. Βλ., I.A.Y.E., 1853, 4/1ζ, Α. Κόντης (Υποπρόξενος Πρέβεζας) προς Υπ. Εξωτερικών, Πρέβεζα, 29 Οκτωβρίου 1853. Είναι η εποχή που οι σχέσεις της οθωμανικής εξουσίας με τους χριστιανούς καπετάνιους στις ορεινές επαρχίες της Άρτας είναι τεταμένες —σε λίγους μήνες μάλιστα θα κυρηχθεί η επανάσταση του 1854— και στον Τσέλιο Πίτσαρι έχει ανατεθεί η στρατολόγηση αλβανών ένοπλων για την ενίσχυση των πόλεων της Ηπείρου από ενδεχόμενη επιδρομή των συγκεντρωμένων στο Ραδοβίτσι καπετάνιων.

απογράφουμε τα παράπονα των κατοίκων προς τον Κουτελίδα, τα οποία αφορούν στη συμπεριφορά του Χαλήλ, δηλαδή στον τρόπο που ασκεί την εξουσία του στο Ραδοβίτσι.

Φαίνεται πως η παρουσία του αλβανού αποσπασματάρχη στα Τζουμέρκα συνοδεύτηκε από πίεση προς τους κάτοικους. Οι τελευταίοι απευθύνθηκαν στον καπετάνιο της περιοχής τους ζητώντας του να παρέμβει, να δώσει δηλαδή λύση στο πρόβλημα. Η λύση που προκρίθηκε ήταν ο φόνος του Χαλήλ και, μάλιστα, σε ενέδρα,⁵² η οποία ανατέθηκε σε ομάδα ένοπλων που συνεργαζόταν, απ' ό,τι φαίνεται, με τον Γ. Κουτελίδα.⁵³ Έτσι, ο Τσέλιο Πίτσαρι θεώρησε ως υπεύθυνο για το θάνατο του ανιψιού του τον Γιαννάκη Κουτελίδα και κατεύθυνε προς αυτόν, κυρίως, την εκδίκησή του.

Στην κατεύθυνση αυτή, ο φόνος του Χαλήλ μπορεί να ειπωθεί ως ένα περιστατικό που νομιμοποιεί τον δερβέναγα της Ηπείρου να στραφεί ανοιχτά, πλέον, ενάντια στον ισχυρό αρματολό των Τζουμέρκων και, επικαλούμενος την εκδίκηση του αίματος του συγγενή του, να διαχειριστεί με όρους ένοπλης σύγκρουσης τη διαμάχη για τον έλεγχο της περιοχής — διαμάχη, που εκκινεί με την τοποθέτηση του Χαλήλ ως αποσπασματάρχη Τζουμέρκων και αφορά, ακριβώς, στο εύρος της εξουσίας του σε αυτήν την ορεινή και παραμεθόρια επαρχία της Άρτας.

Το αρματολίκι ως πεδίο εμπέδωσης της εξουσίας των τοπικών ένοπλων αλλά και ως μηχανισμός ρύθμισης των σχέσεών τους με τις οθωμανικές αρχές και την τοπική κοινωνία· η αντιπαράθεση των αλβανών και των χριστιανών ένοπλων για τον έλεγχο των αρματολικιών και η πολιτική αποδυνάμωσης των τοπικών ένοπλων που φαίνεται να ακολουθεί η οθωμανική εξουσία στα αρματολίκια που βρίσκονται κοντά στα σύνορα με το ελληνικό κράτος (πολιτική που στις αρχές της δεκαετίας του τριάντα εκφράζεται με την εκστρατεία του Ρεσίτ πασά ενάντια στους καπετάνιους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, και στις δεκαετίες του σαράντα και του πενήντα με την προσπάθεια των οθωμανών αξιωματούχων στην Ήπειρο να τοποθετήσουν αλβανούς ένοπλους ως αρματολούς στο Ραδοβίτσι) προσδιορίζουν το περιβάλλον στο οποίο παράγεται η αντιπαράθεση του Τσέλιο Πίτσαρι με τον

52. Δ. Καρατζένης, *Η Άρτα εις την*, ό.π., σ. 73.

53. Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», ό.π., σ. 13.

καπετάν Κουτελίδα, που εκδηλώνεται με όρους εκδίκησης (φόνοι Χαλήλ και Γ. Κουτελίδα).

Η παρουσία του Χαλήλ στα Τζουμέρκα, παρότι στρέφεται ενάντια στους κάτοικους, υπονομεύει σε τελική ανάλυση την αρματολική αυθεντία του Γιαννάκη Κουτελίδα. Έτσι, αν ο χριστιανός καπετάνιος ανεχθεί τη συμπεριφορά του οθωμανού αποσπασματάρχη, η στάση του αυτή θα θεωρηθεί ως ανικανότητα/αδυναμία να προστατέψει την τοπική κοινωνία και, συνεπώς, να επιβεβαιώσει το ρόλο του ως αρματολού. Ακόμη περισσότερο, αν παραμείνει αδρανής στην πρόκληση που συνιστά η παρουσία του Χαλήλ, θα νομιμοποιήσει, έστω και άρρητα, την εξουσία του οθωμανού αποσπασματάρχη στα Τζουμέρκα και, ουσιαστικά, θα σηματοδοτήσει την εκχώρηση του ελέγχου της περιοχής —ή, έστω, μέρους του ελέγχου— σε αυτόν και, κατ' επέκταση, στον δερβέναγα Πίτσαρι.

Η τοπική κοινωνία, που πλήττεται από την παρουσία του αποσπασματάρχη, απευθύνεται στον αρματολό της ζητώντας να την απαλλάξει από τα δεινά που προκαλεί ο Χαλήλ. Εκείνο που αναμένει από τον Κουτελίδα είναι να επιβεβαιώσει την αρματολική του αυθεντία, η οποία υπονομεύεται από τον Χαλήλ. Ο Κουτελίδας ανταποκρίνεται θετικά στο αίτημα της τοπικής κοινωνίας, καθώς από τη στάση που θα τηρήσει θα εξαρτηθεί το κύρος και η αυθεντία του ως καπετάνιου.⁵⁴ Ίσως, μάλιστα, αναγνωρίζει το αίτημα και ως σημάδι επιβεβαίωσης της ισχύος του, ότι διαθέτει την αναγνώριση της τοπικής κοινωνίας και ότι στην αντιπαράθεσή του με τον δερβέναγα θα έχει τη στήριξή της.

Εκείνο που μοιάζει βέβαιο είναι ότι τόσο η τοπική κοινωνία, όσο και ο καπετάνιος αναγνωρίζουν ότι πίσω από το Χαλήλ βρίσκεται ο Τσέλιο Πίτσαρι και, συνεπώς, ότι το πραγματικό διακύβευμα της σύγκρουσης αφορά στον έλεγχο των Τζουμέρκων. Ενόσω, λοιπόν, ο Χαλήλ συνεχίζει ανενόχλητος να στρέφεται ενάντια στην τοπική κοινωνία, δοκιμάζοντας έτσι τα όρια της εξουσίας του στην περιοχή, πλήττεται ολοένα και περισσότερο η αρματολική αυθεντία του Κουτελίδα. Αντίθετα, με το φόνο/τιμωρία του Χαλήλ ο Γιαννάκης Κουτελίδας επιχειρεί να αποδείξει ότι παραμένει ο μοναδικός κυρίαρχος στο χώρο των ένοπλων που, με τον ένα ή τον άλλο

54. Πρβλ. τους στίχους: «Τί καπετάνιος είσ' εσύ, δε ρήχνεις δυο τυφέκια/ να μαζωχτεί τ' ασκέρι σου κι όλοι οι καπετανέοι». «Ο Ρουπακιάς», Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 211.

τρόπο, δρουν στα Τζουμέρκα την εποχή εκείνη. Το «μήνυμα» αυτό απευθύνεται πρωταρχικά και κύρια στον δερβέναγα και την τοπική κοινωνία, ασφαλώς, όμως, αφορά και σε άλλους ένοπλους που πιθανά επιβουλεύονται τη θέση του αρματολού των Τζουμέρκων.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο υποστηρίξαμε ότι τόσο στους χώρους των ένοπλων όσο και στην τοπική κοινωνία η επιτυχημένη προσβολή έναντι του αντιπάλου επιβεβαιώνει την κυριαρχική ικανότητα του ένοπλου και υποδεικνύει την αρματολική του αυθεντία. Ακόμη περισσότερο, ο φόνος συγγενή του αντιπάλου είναι πρακτική στην οποία αναγνωρίζεται η δύναμη της πλευράς του δράστη και η αδυναμία της πλευράς του θύματος. Αδυναμία, που αντανακλάται στην ανικανότητά της να προστατέψει κάποιο μέλος της και, συνακόλουθα, να εκπληρώσει εξουσιαστικούς ρόλους στο πλαίσιο της κοινότητας.

Έτσι, ανάμεσα στις δύο πλευρές διαμορφώνεται ένας συσχετισμός δύναμης που ευνοεί εκείνους που καταφέρνουν θανάσιμο πλήγμα στους αντιπάλους τους. Ουσιαστικά, σε κάθε φόνο όπως και σε κάθε ενέργεια εκδίκησης αναγνωρίζεται η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης των αντίμαχων. Στο πλαίσιο αυτό, ο φόνος του Χαλήλ μπορεί να θεωρηθεί ως προσπάθεια του χριστιανού καπετάνιου να επιβεβαιώσει την ικανότητά του ως αρματολού και, ταυτόχρονα, τη σχετική αυτονομήσή του από τον έλεγχο των οθωμανών· κάτι που επιχειρεί αμφισβητώντας την εξουσία του δερβέναγα στην περιοχή του.⁵⁵

Για τον Τσέλιο Πίτσαρι ο φόμος του ανιψιού του και, μάλιστα, από κάποιον αρματολό που δρα στα όρια της δικαιοδοσίας του αποτελεί πλήγμα στην εξουσία του, στην εικόνα του ως δερβέναγα, και προδιαγράφει κινδύνους για την παραμονή του στη θέση αυτή. Ενδεχόμενη αδυναμία του να εκδικηθεί, να τιμωρήσει τον απείθαρχο καπετάνιο, να επιβάλει την οθωμανική εξουσία στα Τζουμέρκα και τη δική του κυριαρχία ως δερβέναγα είναι μια ευκαιρία που, ασφαλώς, δε θα μείνει ανεκμετάλλευτη από άλλους αλβανούς μπέηδες που εποφθαμιούν τη θέση του. Για να επιβεβαιώσει, λοιπόν, την εξουσία και το κύρος του, αλλά και το συσχετισμό δύναμης

55. Πρβλ.: «Δεν είναι δω τα Γιάννινα, δεν είν' εδώ ραγιάδες,/ για να τους ψένης σαν τραγιά, σαν τα παχιά κριάρια,/ εδώ ναι λόγγοι και βουνά και κλέφτικα τουφέκια,/ βαριά βροντούν, πικρά βαρούν, φαρμακερά πληγώνουν». «Του Κατσαντώνη», στο Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 73.

ανάμεσα σε έναν δερβέναγα και έναν καπετάνιο πρέπει να εκδικηθεί τον Κουτελίδα, να πλήξει την αρματολική ισχύ του.

Καθώς η αμφισβήτηση της εξουσίας του πραγματώνεται με το φόνο ενός συγγενή του, θα επιχειρήσει με τη σειρά του να πλήξει την εξουσία του Κουτελίδα εκδικούμενος, ταυτόχρονα, το φόνο του ανιψιού του και υπερασπιζόμενος την τιμή της οικογένειάς του. Με άλλα λόγια, ο τύπος απάντησης στην προσβολή που δέχθηκε ο δερβέναγας προσδιορίζεται από τον τύπο της προσβολής. Στο βαθμό που η αμφισβήτησή του ως δερβέναγα εκφράζεται με το φόνο συγγενή του, για να απαντήσει με επιτυχία ο Τσέλιο Πίτσαρι θα πρέπει να σκοτώσει τον Κουτελίδα ή, έστω, κάποιο συγγενή του. Έτσι, αντιπαρέρχεται με επιτυχία, σημείο προς σημείο, την προσβολή, πλήττοντας τόσο την οικογενειακή τιμή του αντιπάλου του, όσο και την αρματολική του αυθεντία.

Λίγες μόνο μέρες μετά το φόνο του Χαλήλ ο Τσέλιο Πίτσαρι συγκέντρωσε περί τους εκατό ένοπλους και κατευθύνθηκε προς τα Τζουμέρκα. Μάλιστα, στο δρόμο προς το Βουλγαρέλι, κεφαλοχώρι της περιοχής, έκαψε και λεηλάτησε αρκετά χωριά.⁵⁶ Πρόκειται, ασφαλώς, για πράξη αντεκδίκησης που στρέφεται ενάντια στους κατοίκους των Τζουμέρκων, εξαιτίας της συμμετοχής τους στο σχεδιασμό του φόνου του Χαλήλ. Ταυτόχρονα, όμως, η λεηλασία και η καταστροφή χωριών συνιστά πρακτική υπονόμησης της αρματολικής αυθεντίας του καπετάνιου της περιοχής.

Με άλλα λόγια, είναι μια υπενθύμιση/επιβεβαίωση της δύναμης του Πίτσαρι ως δερβέναγα και μια προειδοποίηση που απευθύνεται στην τοπική κοινωνία, την οποία και θέτει αντιμέτωπη με ένα κρίσιμο δίλημμα: θα πρέπει να συνεχίσει να ενισχύει τον καπετάνιο της, με κίνδυνο να υποστεί ακόμη μεγαλύτερες καταστροφές, όχι μόνο από την «οργή» του δερβέναγα αλλά και, ενδεχομένως, ως αποτέλεσμα μιας γενικευμένης ένοπλης σύγκρουσης ή, μήπως, θα ήταν φρονιμότερο να αναγνωρίσει την κυριαρχία του οθωμανού αξιωματούχου και, έτσι, να απομακρύνει το ενδεχόμενο μιας ένοπλης αντιπαράθεσης εντός των ορίων της;

Στα ενδεχόμενα της δεύτερης αυτής δυνατότητας εγγράφονται η τοποθέτηση ενός νέου αρματολού, αρεστού στον Τσέλιο Πίτσαρι, και η

56. Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», *ό.π.*, σ. 13.

εκδίωξη του Κουτελίδα από την περιοχή. Εκδίωξη, όμως, που δε συνεπάγεται και την αποχώρησή του από τον αρματολικό ανταγωνισμό, την παραίτηση από τις βλέψεις για έλεγχο των Τζουμέρκων μέσω της θέσης του αρματολού. Αντίθετα, το πιθανότερο ενδεχόμενο μιας τέτοιας κατάληξης στη σύγκρουση καπετάνιου-δερβέναγα είναι ο Κουτελίδας να επιστρέψει ως κλέφτης — πιθανότατα, όταν οι ένοπλοι του δερβέναγα θα έχουν πλέον αποσυρθεί— και με επιδρομές, λεηλασίες και άλλες πρακτικές ένοπλης δράσης που στρέφονται ενάντια στην τοπική κοινωνία να επιδιώξει και πάλι την αναγνώρισή του ως αρματολού.⁵⁷

Έτσι, η τοπική κοινωνία είναι εγκλωβισμένη στη σύγκρουση του καπετάνιου της και του δερβέναγα. Πρόκειται, βέβαια, για δύο φορείς διαφορετικών εξουσιών που η μια (αρματολός) αφορά στην οργάνωση της κατακτημένης τοπικής κοινωνίας ενώ η άλλη (δερβέναγας) τοποθετείται στην κατακτητική κοινωνία. Παρ' όλα αυτά, συγκρούσεις και ανταγωνισμοί ανακύπτουν καθώς οι εξουσίες που ασκούν δερβέναγας και αρματολός τέμνονται σε ένα σημείο και η τομή αφορά, ακριβώς, στον έλεγχο της τοπικής κοινωνίας.⁵⁸

Η τοπική κοινωνία, λοιπόν, βρίσκεται εγκλωβισμένη καθώς ό,τι κι αν κάνει, με όποιου το μέρος κι αν ταχθεί, στο ενδεχόμενο μιας γενικευμένης σύγκρουσης είναι η μόνη που, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα, θα έχει μονάχα απώλειες: είτε αψηφώντας την οθωμανική εξουσία, στάση που θα παρατείνει την παραμονή των ενόπλων του δερβέναγα στα Τζουμέρκα και θα επεκτείνει και επιτείνει την καταστροφική τους δράση, είτε εγκαταλείποντας τον καπετάνιο της, ο οποίος έτσι κι αλλιώς θα συνεχίσει να δρα στην περιοχή, ακόμη και ως κλέφτης: στην περίπτωση αυτή, όμως, όχι προστατεύοντας αλλά «πατώντας» τις κοινότητες.

57. Σε άλλο κεφάλαιο θα δούμε ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1850 κάτι παρόμοιο συνέβη μετά την εκδίωξη του Ι. Ψαρογιάννη από το αρματολίκι Ραδοβιτσίου.

58. Πρβλ.: «...αυτοί που συγκροτούν τα αρματολικά δίκτυα δεν είναι ίδιου τύπου ένοπλοι με τους οθωμανούς, δεν ασκούν παραπληρωματικές λειτουργίες και δεν έχουν συμπληρωματικά συμφέροντα. Αντίθετα, και τα συμφέροντά τους είναι ανταγωνιστικά και οι λειτουργίες τους είναι αντιφατικές επειδή η ενδυνάμωση των αρματολών σημαίνει αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας και των αξιωματούχων της. Ένα στοιχείο το οποίο διευρύνει την ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στους αρματολούς και τους οθωμανούς αξιωματούχους, είναι το γεγονός ότι η κοινωνική στρατηγική του αρματολού συνδέεται με έναν τόπο και εκεί στερεώνει τη δύναμή του». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 70.

Στις συνθήκες αυτές, εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία δεν είναι σε ποια εξουσία θα υποταχθεί, κάτι άλλωστε που δε δίνει λύση στο πρόβλημα. Αντίθετα, εκείνο που φαίνεται ότι προσδοκά και προκρίνει η τοπική κοινωνία είναι μια λύση χωρίς προσφυγή στην ένοπλη σύγκρουση. Αν για τους δύο αντίμαχους, που επιζητούν την επιβεβαίωση της εξουσίας τους, η σύγκρουση είναι μια από τις δυνατές και θεμιτές επιλογές για τη διαχείριση της εμπλοκής στη σχέση τους, για την τοπική κοινωνία εκείνο που προέχει είναι η ειρηνική διευθέτηση του προβλήματος και η επαναφορά της χαμένης ισορροπίας στη σχέση του καπετάνιου και του δερβέναγα.

Μια συμβιβαστική λύση, λοιπόν, μοιάζει να είναι η μόνη που εξασφαλίζει στην τοπική κοινωνία τις μικρότερες δυνατές απώλειες, καθώς θα σημάνει τόσο την αποχώρηση των ενόπλων του δερβέναγα, όσο και την αποτροπή της ενδεχόμενης κλέφτικης δράσης της ομάδας του Κουτελίδα. Ανεξάρτητα, πάντως, από τους σχεδιασμούς της τοπικής κοινωνίας των Τζουμέρκων, η καταστροφική παρουσία των ενόπλων του δερβέναγα και η αδυναμία του αρματολού της να την προστατεύσει είναι οι συνθήκες στις οποίες «καλείται» να αναγνωρίσει την εξουσία του δερβέναγα ή του αρματολού και, συνεπώς, να υποταχθεί σε αυτήν.

Υπό το καθεστώς πίεσης για ενδεχόμενη επέκταση των αντιποίνων, που ενσαρκώνουν οι ένοπλοι του δερβέναγα, η τοπική κοινωνία εμφανίζεται απρόθυμη να ενισχύσει το ενδεχόμενο μιας ανοιχτής σύγκρουσης του Κουτελίδα με τον Πίτσαρι και, έτσι, αναγνωρίζει την κυριαρχία του τελευταίου.⁵⁹ Έχοντας, μάλιστα, επικεφαλής τον Ηγούμενο της περιοχής, μια επιτροπή που συστήθηκε στο Βουλγαρέλι παρουσιάστηκε/«προσκύνησε» στον Τσέλιο Πίτσαρι επανεπιβεβαιώνοντας έτσι την εξουσία του στην περιοχή και ζητώντας το «έλεός» του. Μάλιστα, για να τον εξευμενίσουν πρότειναν την ανέγερση μνήματος προς τιμήν του Χαλήλ, σε σημείο που έκτοτε πήρε την ονομασία «τουρκόμνημα».⁶⁰

Ο Τσέλιο Πίτσαρι δέχθηκε τη «μεταμέλεια» των κατοίκων, υπό την προϋπόθεση, όμως, να πείσουν τον Γιαννάκη Κουτελίδα να έλθει σε

59. Πρβλ.: «Η κοινότητα (...) υπό το κράτος της βίας, αναγνωρίζει ως προστάτη αυτόν που την απειλεί, επαφίεται, αυτή και τα αγαθά της, σ' αυτόν που αντιπροσωπεύει την απειλή και συμβολίζει τη λεηλασία». Αυτόθι, σ. 232.

60. Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», *ό.π.*, σ. 13. Παρατηρούμε και πάλι πως ο τάφος κάποιου μουσουλμάνου προσδιορίζεται ως «τουρκόμνημα».

συνάντηση μαζί του, ώστε να επιλυθεί η διαμάχη. Άλλωστε, ο διορισμός στο αρματολίκι των Τζουμέρκων και, ακριβέστερα, το εύρος της κυριαρχίας του στην περιοχή, ήταν το διακύβευμα της σύγκρουσης. Γνώριζε, βέβαια, πως η βούληση της τοπικής κοινωνίας για αποκλιμάκωση της ένοπλης δράσης θα την κάμει να πιέσει τον Κουτελίδα να δεχθεί το αίτημά του. Άλλωστε, για κάθε αρματολό η πίεση της τοπικής κοινωνίας είναι κάτι που δεν μπορεί να αγνοηθεί, ιδιαίτερα σε περιόδους σύγκρουσης και, μάλιστα, με τις οθωμανικές αρχές.

Για τη συνάντηση αυτή ο Τσέλιο Πίτσαρι φαίνεται ότι δεσμεύτηκε στην επιτροπή πως εγγυάται τη ζωή του καπετάνιου. Κάτι τέτοιο, τουλάχιστον, αφήνεται να εννοηθεί στο τραγούδι για τον Κουτελίδα που παραθέσαμε. Εκεί, η χήρα του καπετάνιου, στο μοιρολόι της, εγκαλεί το νεκρό άνδρα της επειδή εμπιστεύθηκε τους «τούρκους», ενώ εκείνοι τον σκότωσαν, τελικά, «μ' απιστιά» στο σπίτι (κατά μια εκδοχή ανεβαίνοντας τη σκάλα) που έγινε η συνάντηση των δύο αντιπάλων.⁶¹

Οι ένοπλοι του Τσέλιο Πίτσαρι που βρίσκονταν στον χώρο της συνάντησης σκότωσαν και τον ψυχογιό του Κουτελίδα.⁶² Μάλιστα, φαίνεται

61. Ο Π. Αραβαντινός δημοσιεύει και ένα δεύτερο τραγούδι για το φόνο του Γιαννάκη Κουτελίδα, στο οποίο γίνεται και πάλι λόγος για την «απιστιά» του δερβέναγα: «Μας είπαν πέρα πέρασε κατά το Βουργαρέλι, / να πάγη 'ς τα Θοδωριανά τον Τσέλιο ν' ανταμάσει/ κ' εκεί απιστιά του έκαμε, βάνει και τον σκοτώνουν/ τρία ντουφέκια τώριξαν πικρά, φαρμακωμένα, / 'ς τα γόνατα 'γονάτισε, τον Τσέλιο φοβερίζει, / —Τσέλιο, σαν είχες το σκοπό δε μάκανες χαμπέρι, / να βγης να πολεμήσουμε σαν άξια παλικάρια». Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σσ. 97-98. Να σημειώσουμε πως η «απιστιά» του Τσέλιο Πίτσαρι, το ότι δε θέλησε να πολεμήσει «σαν άξια παλικάρια» με τον Κουτελίδα, αλλά τον σκότωσε απροειδοποίητα καταπατώντας τη «μπέσα» της συνάντησης, νομιμοποιεί, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, το αίτημα της εκδίκησης από την πλευρά των συγγενών του θύματος. Αίτημα εκδίκησης που, στο πρώτο τραγούδι, τοποθετεί ο συλλογικός δημιουργός στα λόγια της μάνας προς τον γιο. Πρβλ. τους στίχους: «Δεν σούπα Γιάννημ μια φόρα δεν σούπα Γιάννημ δύο/ τον Τσέλιο μη πιστεύεσαι και βάση μη του βάνεις;». Αναφορά στο Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», ό.π., σ. 14. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι σε αυτό το τραγούδι αναφέρεται ότι ο φόνος έγινε «μέσ' του παπά το σπίτι». Ο παπάς είναι, ασφαλώς, πρόσωπο έγκυρο καθώς συγκαταλέγεται στις κεφαλές της τοπικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, είναι και πρόσωπο ιερό, καθώς μεταφέρει στους πιστούς το θεϊκό λόγο. Η εγκυρότητα και ιερότητα που περιβάλλει τον κληρικό και κατ' επέκταση το σπίτι του, ως τόπου συνάντησης για ειρηνική διευθέτηση των αντιπαραθέσεων, προβάλλονται ίσως για να ενισχυθεί η εκδοχή της καταπάτησης της μπέσας ή, αλλιώς, της «απιστίας» του Τσέλιο Πίτσαρι.

62. Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», ό.π., σ. 14.

ότι τον καπετάνιο συνόδευαν μόνο ο ψυχογιός του και δύο ακόμη ένοπλοι από την ομάδα του. Έτσι εξηγείται κι ο τελευταίος στίχος του τραγουδιού, στον οποίο γίνεται λόγος για σκορπισμένα παλικάρια Να σημειώσουμε πως το «σκόρπισμα» της ομάδας είναι μια από τις συνηθισμένες πολεμικές τεχνικές που χρησιμοποιούν οι ένοπλοι όταν βρίσκονται σε καθεστώς καταδίωξης.⁶³

Αν υποθέσουμε ότι το σκόρπισμα της ομάδας του Κουτελίδα συνέβη πράγματι, τότε ο στίχος αυτός μαρτυρεί ίσως για την απροθυμία ή/και αδυναμία του χριστιανού καπετάνιου να συγκρουσθεί με τους ενόπλους του δερβέναγα. Έτσι, εξηγείται εν μέρει και η αποδοχή της πρόσκλησης που του απηύθυνε ο Τσέλιο Πίτσαρι. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι ο Κουτελίδας είχε δύο επιλογές:

α) να δεχθεί την πρόσκληση του δερβέναγα, με στόχο να επέλθει ειρηνική επίλυση της εμπλοκής στις σχέσεις του με τον Τσέλιο Πίτσαρι και, ως αποτέλεσμα συμβιβασμού/διαπραγμάτευσης, να παραμείνει αρματολός στα Τζουμέρκα, και

β) να αρνηθεί να συναντήσει τον δερβέναγα οδηγώντας την αντιπαράθεση σε γενικευμένη ένοπλη σύγκρουση, διεκδικώντας μέσω της ένοπλης δράσης του την επανεπιβεβαίωση της κυριαρχίας του στην περιοχή.

Όπως γνωρίζουμε ο καπετάν Κουτελίδας επέλεξε να συναντηθεί με τον αντίπαλό του, αναλαμβάνοντας και τον κίνδυνο της παγίδας. Να σημειώσουμε πως ο κίνδυνος αυτός δεν είναι κάτι που αφορά μόνο στη συγκεκριμένη συνάντηση. Αντίθετα, φαίνεται πως συνιστά σταθερά της συναλλαγής των τοπικών ένοπλων με τους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας και μας

63. Ο Θ. Κολοκοτρώνης αναφέρει στα απομνημονεύματά του πως όταν η οικογένειά του καταδιωκόταν στα 1806, πρότεινε στα αδέρφια του: «...να χωριστούμε εις μπουλούκια από πέντε, από εξ, να κρυφθούμε και έτσι ν' αποπεράσει ο Γενάρης, ο Φλεβάρης και ο Μάρτης, όσον να λυώσουν τα χιόνια, και τότε συναζόμεθα να περπατάμε καθώς και προτίτερα». Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησης συμβάντων της ελληνικής φυλής*, ό.π., σ. 22. Χαρακτηριστική είναι και η περιγραφή του Ν. Κασομούλη για την καταδίωξη των Κοντογιανναίων από τους ένοπλους του Ιουσοφ Αράπη. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 118-119. Για το ζήτημα αυτό βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Αησιές*, ό.π., σ. 220. Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σ. 26.

επιτρέπει να κατανοήσουμε γιατί οι ένοπλοι απέφευγαν να συναντηθούν με οθωμανούς αξιωματούχους.⁶⁴

Ας επιστρέψουμε, όμως, στο ερώτημα σχετικά με την αποδοχή της πρότασης για συνάντηση με τον Τσέλιο Πίτσαρι. Σημειώσαμε ήδη ότι ο αρματολός Τζουμέρκων έχει να επιλέξει ανάμεσα στην ένοπλη σύγκρουση (ανταρσία, εξέγερση) και τη συνδιαλλαγή με τον δερβέναγα (υποταγή, διαπραγμάτευση). Εδώ, να προσθέσουμε ακόμη πως ό,τι κι αν επιλέξει η επιλογή του είναι υπόφορη προσδιορισμών και καταναγκασμών που αφορούν στο σύστημα δράσης που συγκροτείται στο πλαίσιο του αρματολισμού. Στο πλαίσιο, δηλαδή, όπου οι ένοπλοι σχεδιάζουν τις κοινωνικές στρατηγικές τους και διαχειρίζονται τις κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις με στόχο την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους στους χώρους των ένοπλων μιας περιοχής και την αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο του αρματολισμού, λοιπόν, οι ένοπλοι επεξεργάζονται στρατηγικές που εκτείνονται από την εξέγερση έως την υποταγή.⁶⁵ Εξέγερση και υποταγή είναι οι δύο όψεις της ίδιας στρατηγικής: η ανταρσία, η παράνομη ένοπλη δράση, έχει ως στόχο τη διαπραγμάτευση των όρων της υποταγής, που αφορά στην ενσωμάτωση στους μηχανισμούς του κατακτητικού συστήματος και, συγκεκριμένα, στο διορισμό στο αρματολίκι.

64. Πρβλ. τα τραγούδια «Ο Τασούλας», «Ο Κατσούδας», «Ο Αλέξης Καλόγερος και ο Τσακή Οβάκης», Π. Σπανδωνίδης, *Οι κλεφταρματολοί*, ό.π., σσ. 160, 161, 271. Να σημειώσουμε ότι, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, στα 1852 ο Ι. Ψαρογιάννης πέθανε δηλητηριασμένος κατά τη διάρκεια συνάντησης με οθωμανούς αξιωματούχους στα Γιάννινα στους οποίους είχε προσέλθει κατόπιν προσκλήσεώς τους για διαπραγματεύσεις. Ακόμη ότι την ίδια εποχή οι Σκαλτσογιανναίοι διαπραγματευόμενοι το διορισμό τους στο αρματολίκι Ραδοβιτισίου επέμεναν να μην υποχρεώνονται να παρουσιάζονται ενώπιον των οθωμανικών αρχών.

65. Πρβλ.: «Οι γνωστότεροι εκπρόσωποι της πρωτόγονης εξέγερσης έχουν δράσει σε όλη την κλίμακα που εκφράζει την επικοινωνία ανάμεσα στην ανταρσία και την ενσωμάτωση: η πίεση μέσω της ληστείας που θέλει να καταλήξει στην κατάκτηση της αρματολικής ιδιότητας και που εξατομικεύεται στη σύγκρουση ανάμεσα στον κλέφτη και τις κρατικές και κοινοτικές αυθεντίες, ο αγώνας για τη διατήρηση της θέσης του αρματολού συνθέτουν το κλίμα μέσα στο οποίο η βία ανάγεται σε αξία και όσοι την ασκούν γίνονται σύμβολο που ενεργεί επίσης ως συντελεστής στο ανθρώπινο κύκλωμα απ' όπου προκύπτει η πρωτόγονη εξέγερση». Σπ. Ασδραχάς, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», στο *Σχόλια*, ό.π., σ. 174.

Αναφερόμαστε, βέβαια, στην προβληματική της «παραδοσιακής» ή, αλλιώς, «πρωτόγονης επανάστασης».⁶⁶

Κύριο μέλημα των αρματολών είναι η αναπαραγωγή των τοπικών κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, όπου εμπεδώνεται η αρματολική τους εξουσία. Η διατήρηση συνθηκών ασφάλειας στην τοπική κοινωνία ευνοεί την επιβεβαίωση της αρματολικής ιδιότητας των ένοπλων και, συνακόλουθα, αποτελεί αναγκαίο όρο για την αναπαραγωγή της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής τους δύναμης στην περιοχή. Αντίθετα, η απρόσκλητη είσοδος άλλων ένοπλων στην αρματολική περιφέρεια αναγνωρίζεται ως «πάτημα του τόπου», δηλαδή ως αμφισβήτηση της κυριαρχίας του αρματολού, προκαλεί ανασφάλεια στην τοπική κοινωνία (εξαιτίας των ενδεχόμενων ένοπλων συγκρούσεων) και, στην περίπτωση που ο αρματολός δεν καταφέρει να

66. Βλ., σχετικά, Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», *ό.π.*, σσ. 231-252· «Η οικονομία και οι νοοτροπίες: Η Μαρτυρία του *Χρονικού των Σερρών*, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *ό.π.*, σσ. 167-210, και «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», *ό.π.*, σσ. 172-181. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 4(1985), σσ. 276-296, και «Παράδοση και νεωτερικότητα», *ό.π.*, σσ. 345-370· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 91-170. Να σημειώσουμε, πως η προβληματική αυτή πηγάζει από την εργασία του Ε. Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1959. Για τη συζήτηση που αφορά στα ζητήματα που έθεσε με το έργο αυτό ο Ε. Χόμπσμπουμ, όπως και με το *Οι ληστές*, Αθήνα, Βέργος, 1975, και ειδικότερα για το ζήτημα της «κοινωνικής ληστείας», βλ. Α. Blok, «The peasant and the brigant: Social Banditry reconsidered», *Comparative Studies in Society and History*, 14(1972), σσ. 494-503· Ε. Hobsbawm, «Social Bandits: Reply», *Comparative Studies in Society and History*, 14(1972), σσ. 503-505· D. Moss, «Bandits and boundaries in Sardinia», *Man*, 14(1979), σσ. 477-496· H. Driessen, «The “noble bandit” and the bandits of the nobles: brigandage and local community in nineteenth-century Andalusia», *European Journal of Sociology*, 24(1983), σσ. 96-114. Για την υπόθεση της «κοινωνικής ληστείας» σε περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, και, «Κλέφτες, ληστές και ρεμπέτες. Η κοινωνική αμφισβήτηση και συνέχεια των λαϊκών παρανομιών στην Ελλάδα», *Ουτοπία*, 12(1994), σσ. 63-80· Γ. Κολιόπουλος, «Περί “κοινωνικών” και άλλων ληστών στη νεότερη Ελλάδα», *Δ.Ι.Ε.Ε.*, XXII(1980), σσ. 422-486· P. Sant Cassia, «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», σσ. 79-112· K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman route to state centralization*, Ithaca & London, Cornell University Press, 1994.

εκδιώξει τους εισβολείς από την περιοχή, ευνοεί τις διαδικασίες αντικατάστασής του.⁶⁷

Αυτές οι συνθήκες ασφάλειας θεωρούσε η τοπική κοινωνία των Τζουμέρκων ότι ανατρέπονται με την παρουσία και δράση του Χαλήλ και απευθύνθηκε στον αρματολό της για να την προστατέψει, επιβεβαιώνοντας έτσι το ρόλο του και καταδεικνύοντας την κυριαρχία της οικογένειάς του στην περιοχή. Η παρέμβαση, όμως, του Κουτελίδα είχε ως αποτέλεσμα τον ερχομό των ενόπλων του δερβέναγα και τις καταστροφές στα χωριά. Η επιδρομή των ενόπλων του Τσ. Πίτσαρι παρότι φαίνεται και είναι πράξη εκδίκησης, είναι ταυτόχρονα και επίδειξη της δύναμης των οθωμανικών αρχών, στην προκειμένη περίπτωση του ελέγχου της παραμεθόριας περιοχής των Τζουμέρκων από τον δερβέναγα, επίδειξη που απευθύνεται πρωταρχικά και κύρια στον καπετάν Κουτελίδα. Τον Κουτελίδα, που με το φόνο του Χαλήλ αμφισβήτησε την εξουσία του δερβέναγα στα Τζουμέρκα και έτσι επιβεβαίωσε τη σχετική αυτονομία του από τον έλεγχο της οθωμανικής εξουσίας, αλλά και την ανάγκη υπαγωγής της παραμεθόριας αυτής περιοχής στον άμεσο έλεγχο των οθωμανικών αρχών της Ηπείρου.

Η παρουσία των ένοπλων του Τσ. Πίτσαρι ανατρέπει τους συσχετισμούς δύναμης στα Τζουμέρκα, σε βάρος, βέβαια, του αρματολού της περιοχής, το κύρος του οποίου υπονομεύεται καθώς δεν μπορεί να αποτρέψει ή, έστω, να ελέγξει την κίνηση άλλων ενόπλων σε μια περιοχή που αναγνωρίζει ως επικράτειά του. Οι λεηλασίες και οι καταστροφές που προκαλεί το εκστρατευτικό σώμα του δερβέναγα αποδεικνύουν, ασφαλώς, την αδυναμία του Κουτελίδα να προστατέψει την τοπική κοινωνία και, κατ' επέκταση, το αρματολίκι του.

Η τοπική κοινωνία που, αρχικά, επένδυσε την ασφάλειά της στην κυριαρχική ικανότητα του Κουτελίδα και ζήτησε την παρέμβασή του για να την προστατέψει από τον Χαλήλ, αναγνωρίζει στην επιδρομή του δερβέναγα

67. Πρβλ.: «Ο ένοπλος ραγιάς, όταν είναι κλέφτης πρέπει να αποδειχθεί αρκετά επικίνδυνος για να ορισθεί αρματολός και, όταν είναι αρματολός, πρέπει να αποδειχθεί εξίσου ικανός για να αντιμετωπίσει τους κλέφτες. Ακόμα, στην περιοχή όπου ορίζεται αρματολός, οφείλει να καθιστά διαρκώς έκδηλη την ικανότητά του να χειρίζεται τα όπλα και να διευθύνει ενόπλους. Οφείλει δηλαδή ν' αποσπά διαρκώς την αναγνώριση της ένοπλης αυθεντίας του τόσο από την κοινότητα, όσο και —κυρίως— από τις οθωμανικές αρχές». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 62-63.

την αδυναμία του αρματολού της να την προστατέψει. «Προσκυνά» στον Πίτσαρι, δηλαδή υποτάσσεται στην εξουσία του και, συνεπώς, τίθεται ενάντια στα πιθανά σχέδια του αρματολού της να προχωρήσει σε ένοπλη σύγκρουση με τους ενόπλους του δερβέναγα. Επιπλέον, πιέζει τον Κουτελίδα να συναντήσει τον δερβέναγα και να διαπραγματευθεί μαζί του, δηλαδή να αναγνωρίσει με την σειρά του την εξουσία του, ώστε να αποτραπούν οι συγκρούσεις και οι απώλειες σε ζωές και αγαθά που θα υποστεί η τοπική κοινωνία.

Ο Κουτελίδας από την πλευρά του φαίνεται ότι για να διατηρηθεί στο αρματολίκι δεν έχει άλλη επιλογή από το να διαπραγματευθεί με τον Τσ. Πίτσαρι. Η απροθυμία της τοπικής κοινωνίας να ευνοήσει μια ανοιχτή σύγκρουση σημαίνει πως αν την επιλέξει δεν μπορεί να υπολογίζει στα τοπικά του ερείσματα για βοήθεια σε άνδρες, εφόδια και πληροφορίες. Έτσι, όμως, μειώνονται κατά πολύ οι δυνατότητές του να ανταπεξέλθει με επιτυχία σε μια τέτοια σύγκρουση. Επιπλέον, αν αγνοήσει τη βούληση της τοπικής κοινωνίας θα τη στρέψει εναντίά του, καθώς θα καταλογιστεί σε αυτόν το κόστος της σύρραξης. Όμως, αν ο Κουτελίδας επέλεγε τελικά την ένοπλη σύγκρουση, θα είχε προετοιμασθεί πριν την είσοδό τους στην περιοχή του, την εποχή δηλαδή που ο δερβέναγας συγκέντρωνε ένοπλους για την εκστρατεία αυτή. Ο Κουτελίδας γνώριζε, ασφαλώς, για τις διεργασίες αυτές χάρη σε δίκτυα επικοινωνίας που λειτουργούν ανεξάρτητα από τα επίσημα δίκτυα της οθωμανικής εξουσίας.⁶⁸

Χρησιμοποιώντας τέτοιου τύπου διαύλους επικοινωνίας και επικαλούμενος σχέσεις συγγένειας και αλληλεγγυότητας με καπετάνιους που δρουν σε γειτονικές περιοχές (π.χ. Ντούλας Μπακόλας) θα μπορούσε, με τη σειρά του, να οργανώσει μια ένοπλη δύναμη, ικανή να αποτρέψει την είσοδο των οθωμανών ενόπλων στην περιοχή του ή, τουλάχιστον, να αντισταθεί για

68. Πρβλ.: «Με τη θεσμοθέτηση του αρματολικιού δεν συγκροτείται μονάχα ένα επιπλέον στρατιωτικό δίκτυο (...) Με την πάροδο του χρόνου βλέπουμε να αναπτύσσονται οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και σχέσεις ανάμεσα στους αρματολούς, διαπερνώντας τα σύνορα των «καζάδων» και των άλλων διοικητικών ενοτήτων που ορίζονται από την εξουσία. Σχηματίζονται έτσι οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και αναπτύσσονται στους κόλπους των ενόπλων ραγιάδων σχέσεις αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας, που ανατρέπουν τη λογική και τη λειτουργικότητα της συγκεντρωτικής οθωμανικής εξουσίας». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 69-70.

κάποιο χρονικό διάστημα. Να περιορίσει, δηλαδή, τη δράση τους και να την καταστήσει αναποτελεσματική, ενισχύοντας έτσι την διαπραγματευτική του θέση.

Στο βαθμό που δε σχεδίασε κατ' αυτόν τον τρόπο την απάντησή του, γίνεται φανερό πως ο καπετάν Κουτελίδας δεν πρόκρινε την ένοπλη σύγκρουση ως μέσο για τη διαχείριση και επίλυση της εμπλοκής στη σχέση του με τον δερβέναγα. Στις συνθήκες αυτές, αναζητώντας ειρηνικό συμβιβασμό προκειμένου να διατηρηθεί στο αρματολίκι και ενδίδοντας στις πιέσεις της τοπικής κοινωνίας, ο καπετάν Κουτελίδας δέχθηκε να συνδιαλλαγεί με τον δερβέναγα, εμπιστευόμενος τη «μπέσα» της συνάντησης. Στόχος του είναι, ασφαλώς, η ανασύσταση της χαμένης ισορροπίας, στο πλαίσιο της οποίας οι ένοπλοι του δερβέναγα θα αποσυρθούν και ο ίδιος θα παραμείνει αρματολός. Πρόκειται για την ισορροπία που ανατράπηκε με την τοποθέτηση του Χαλήλ, το φόνο του και την εκστρατεία του δερβέναγα στην περιοχή.

Το ίδιο προσδοκά και η τοπική κοινωνία, μόνο που σε αντίθεση με τον Κουτελίδα μπορεί να δεχθεί την αποκατάσταση της τάξης και χωρίς αυτόν ως αρματολό —όπως και τελικά έγινε. Στο φόνο του Κουτελίδα αναγνωρίζεται η εκδίκηση του Τσέλιο Πίτσαρι για το θάνατο του ανιψιού του, η επιβεβαίωση της οθωμανικής εξουσίας και η αποκατάσταση της τάξης. Το μόνο που δεν αποκαταστάθηκε ήταν το «μ' απιστιά» χυμένο αίμα του καπετάν Γιαννάκη Κουτελίδα, η «πληρωμή» του οποίου απαιτείται και προσδοκάται από τον ανήλικο γιο του.⁶⁹

Ο φόνος του Γιαννάκη Κουτελίδα, δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση σύγκρουσης τοπικών ένοπλων και οθωμανών αξιωματούχων στις ορεινές

69. Παρατηρούμε πως στο τραγούδι, η υπενθύμιση στο γιο του Κουτελίδα να εκδικηθεί το θάνατο του πατέρα του, αναλαμβάνεται από την μητέρα του. Τόσο δηλαδή ο γιος, όσο και η γυναίκα του καπετάνιου καλούνται να αναλάβουν τη δράση που κοινωνικά αναμένεται από αυτούς. Η εκδίκηση για το γιο και το μοιρολόι και την υπενθύμιση της εκδίκησης για την γυναίκα. Για το μοιρολόι ως αποκλειστικά γυναικεία δραστηριότητα, βλ. L. Danforth, *The death rituals of rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1982· A. Karaveli, «The bitter wounding: the lament as social protest in rural Greece», στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and power in rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986, σσ. 169-194· N. Ceremetakis, *The last word. Women, death, and divination in inner Mani*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1991. Βλ. και Ε. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην κοινωνία της Μάνης*, ό.π., σ. 103.

επαρχίες της Άρτας που οργανώνεται με όρους εκδίκησης. Μερικά χρόνια αργότερα και, συγκεκριμένα, στις αρχές της δεκαετίας του 1850 η αντιπαράθεση μεταξύ του τότε Γενικού Δερβέναγα Φειζάλ μπέη (αναφέρεται και ως Ιμπραΐμ Καστρινός) και του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη, ισχυρού ένοπλου από το Ραδοβίτσι, γίνεται αντικείμενο παρόμοιας διαχείρισης.⁷⁰ Συγκεκριμένα, το φθινόπωρο του 1852, στο πλαίσιο επιχείρησης καταδίωξης του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη, ένοπλοι του δερβέναγα σκότωσαν τον γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη. Πρόκειται για το θείο του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη που, μετά το φόνο του Φ. Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Ντούλα Μπακόλα, ανέλαβε την αρχηγία της οικογένειας.⁷¹ Ο φόνος του Κώστα Σκαλτσογιάννη από τους ενόπλους του δερβέναγα είναι ένα από τα περιστατικά που καταγράφονται στην επιστολή που παραθέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου.

Η απάντηση της οικογένειας των Σκαλτσογιανναίων δόθηκε με την επίθεση σε συγγενείς του δερβέναγα και το φόνο μερικών από αυτούς.⁷² Η ανταπάντηση του οθωμανού αξιωματούχου είναι άμεση και αφορά στη σύλληψη της μητέρας και της αδελφής του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη, αρχηγού, πλέον, της οικογένειας. Η σύλληψη συγγενών, κυρίως γυναικών και παιδιών, είναι μια από τις τακτικές που εφαρμόζει η εξουσία για να αντιμετωπίσει την παράνομη ένοπλη δράση, για να πιέσει τους ενόπλους να «προσπέσουν» ενώπιόν της.⁷³ Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση δε συνέβη κάτι τέτοιο καθώς ο Δ. Σκαλτσογιάννης απελευθέρωσε τις δύο γυναίκες μετά από σύγκρουση με ένοπλους του στρατιωτικού διοικητή της Ηπείρου.⁷⁴

Από την παρουσίαση των παραπάνω περιστατικών διαπιστώνουμε ότι ενέργειες αντεκδίκησης κι αρματολισμός βαδίζουν παράλληλα. Στο πρώτο

70. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Οκτωβρίου 1852.

71. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 21 Οκτωβρίου 1852.

72. Για τη θανάτωση συγγενών του Φειζάλ μπέη από τους ενόπλους του Δ. Σκαλτσογιάννη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 27 Οκτωβρίου 1852.

73. Πρακτική που με την μορφή της εκτόπισης των συγγενών συναντάται και στην αντιμετώπιση της ληστείας στο ελληνικό κράτος. Βλ. τις προτάσεις τεσσάρων πολιτικών (Γ. Μαγγίνας, Αν. Μοναρχίδης, Αν. Λοιδορικής, Δρ. Μανσόλας) προς τον κόμη Αρμανσπεργκ το Δεκέμβριο του 1834, προτάσεις που αφορούν στην αντιμετώπιση της ληστείας. Γ.Α.Κ., Υπ. Εσωτερικών, Φ. 176. Βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 161-162.

74. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 21 Οκτωβρίου 1852.

μέρος της εργασίας αυτής υποστηρίξαμε ότι η εκδίκηση προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι ένοπλοι αναγνωρίζουν και νομιμοποιούν κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις που παράγονται σε τοπική κλίμακα στο πλαίσιο του αρματολισμού.⁷⁵ Ακόμη, ότι οι ανταγωνισμοί που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολισμού, είτε αφορούν στις σχέσεις των χριστιανών καπετάνιων είτε στις σχέσεις τους με οθωμανούς αξιωματούχους οργανώνονται και με πρακτικές εκδίκησης. Η συγγένεια, δηλαδή, λειτουργεί ως σύστημα σημείων, ως «γλώσσα», με τους κώδικες της οποίας αναγνωρίζεται, γίνεται κατανοητός και πραγματώνεται σε τοπικό επίπεδο ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στο οθωμανικό σύστημα, ο αρματολισμός.⁷⁶

Την προταση αυτή δοκιμάσαμε σε σχέση με τον αρματολισμό στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, και πρώτα και κύρια στο Ραδοβίτσι, στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Στην κατεύθυνση αυτή αφηγηθήκαμε τον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι από τις αρχές του αιώνα έως και τα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα, έχοντας ως σημεία αναφοράς ορισμένα επεισόδια εκδίκησης στα οποία εμπλέκονται οι Μποτσαραίοι και οι Μπακολαίοι, δηλαδή οι βασικοί ανταγωνιστές για το αρματολίκι Ραδοβιτσίου την εποχή εκείνη. Αλλά και μετεπαναστατικά είδαμε ότι οι ομάδες τοπικών ένοπλων στο Ραδοβίτσι διαχειρίζονται με παρόμοιες πρακτικές τον ανταγωνισμό τους για κυριαρχία στο αρματολίκι της περιοχής. Τέλος, πρακτικές εκδίκησης του αίματος είδαμε να μετέρχονται οι αντίμαχοι τόσο στη σύγκρουση του καπετάν Κουτελίδα με τον Τσ. Πίτσαρι, όσο και οι Σκαλτσογιανναίοι με τον Φειζάλ μπέη.

Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πρακτικές της εκδίκησης συνιστούν σταθερά όψη του αρματολισμού στο Ραδοβίτσι και στα Τζουμέρκα

75. Πρβλ.: «Στην παράδοση του κλεφταρματολισμού, η σύγκρουση παίρνει τη μορφή της προσωπικής αντιδικίας και ανταγωνισμού. Ωστόσο, πρόκειται για ρόλους που αναλαμβάνουν να παίξουν οι πρωταγωνιστές, ακολουθώντας στερεότυπες μορφές πολιτικής δράσης στο πλαίσιο της κοινωνικής τους στρατηγικής που αφορά στην αναπαραγωγή της οπλικής δύναμης και της κυριαρχικής ικανότητας». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 266.

76. Πρβλ. τους στίχους από το κλέφτικο: «Αρίμπεη, Τουρκόγυφτε, κλήρα του Αλή Φαρμάκη/ έχω παιδί' αλλά κι ανεψιούς, και διάτα τους αφίνω,/ όσον καιρό να ζήσουνε το αίμα μου να βγάλουν». «Αποστόλης Δελληγιάννης, ο και Τσάπος», Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 95.

σε μια χρονική περίοδο που καλύπτει το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Μάλιστα, θα μπορούσαμε —σχηματοποιώντας— να κάνουμε λόγο για τρεις περιόδους, έχοντας ως σημείο αναφοράς τα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα: μια περίοδο, δηλαδή, όπου παράγονται δυναμικές ρήξεων και ασυνεχειών σε ό,τι αφορά στον αρματολισμό στις περιοχές αυτές. Στην κατεύθυνση αυτή είδαμε ότι οι τοπικοί ανταγωνισμοί και συγκρούσεις που παράγονται στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα χρόνια της επανάστασης αναγνωρίζονται και πάλι ως πράξεις εκδίκησης, αλλά διατυπώνονται σε μια νέα «γλώσσα», αυτή της εθνικιστικής ιδεολογίας και, έτσι, φέρονται και νομιμοποιούνται ως εκδίκηση ενάντια στους «προδότες του έθνους», τους «τουρκοπροσκυνημένους».

Αλλά και μετά το τέλος της επανάστασης, οι συγκρούσεις που παράγονται στις ορεινές επαρχίες της Άρτας εγγράφονται σε μια συνάφεια διαφορετική από την προεπαναστατική —μια συνάφεια που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη συγκρότηση και λειτουργία αλυτρωτικών δικτύων στις παραμεθόριες περιοχές. Αντιμέτωπη με τα νέα αυτά δεδομένα, η οθωμανική εξουσία φαίνεται να προσαρμόζει την πολιτική που ακολουθεί σε ορεινά αρματολίκια όπως αυτά των Τζουμέρκων και του Ραδοβιτσίου, που μεταβλήθηκαν «ξαφνικά» σε συνοριακές επαρχίες.

Με άλλα λόγια, ο έλεγχος των συνόρων και της διασυνοριακής δράσης των ένοπλων προϋποθέτει τον έλεγχο αυτών των μεθοριακών περιοχών. Ωστόσο, η ενδυνάμωση των στρατιωτικών μηχανισμών της εξουσίας στα σύνορα προκαλεί και υπονομεύει την κυριαρχία των τοπικών ένοπλων/αρματολών στα μεθοριακά αρματολίκια και, συνακόλουθα, δοκιμάζει και αμφισβητεί την εξουσία τους σε τοπικό επίπεδο. Είναι η περίπτωση των Μπακολαίων και των Κουτελιδαίων, που κυριαρχούν στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα, αντίστοιχα, από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Από τη δεκαετία του 1830, λοιπόν, φαίνεται ότι οι οθωμανικές αρχές ακολουθούν πολιτική αποδυνάμωσης αυτών των αρματολικών οικογενειών. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής ενοείται η ανάδειξη νέων αυθεντιών στο Ραδοβίτσι, υποδαυλίζεται δηλαδή η σύγκρουση των Μπακολαίων με τους Κοτσιλαίους και τους Σκαλτσογιανναίους, ενώ στα Τζουμέρκα οι οθωμανικές αρχές έρχονται σε άμεση σύγκρουση με τον καπετάν Κουτελίδα. Όπως είδαμε, και στις δύο περιπτώσεις οι αντίμαχοι οργανώνουν τη σύγκρουση και με φόνους εκδίκησης —φόνοι που καταγράφονται στην επιστολή που

έστειλαν οι Ραδοβιτσιώτες στον Αλ. Μαυροκορδάτο το καλοκαίρι του 1854 με στόχο «να πεισθεί έκαστος περί του βαθμού των γενομένων κακοπραξιών» των οθωμανών και, συνεπώς, να νομιμοποιηθεί η συμμετοχή των Ραδοβιτσιωτών στα επαναστατικά γεγονότα του 1854.

Έτσι, η επιστολή αυτή δε μαρτυρεί μόνο για τις πρακτικές με τις οποίες οργανώνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός στις ορεινές επαρχίες της Άρτας στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Ταυτόχρονα, συνιστά, μαρτυρία και για το πώς οι κάτοικοι του Ραδοβιτσίου εγγράφουν στο συνεχές της εμπειρίας τους ένα εξαιρετικό γεγονός, την επανάσταση του 1854, που επιφέρει δραματικές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων, ανατρέπει και προκαλεί ρήξεις στις κανονικότητες με τις οποίες οργανώνουν τη ζωή τους.

Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι υπό τους προσδιορισμούς της συνάφειας γραφής της επιστολής το παρελθόν (περιστατικά φόνων) και το παρόν (επανάσταση) τοποθετούνται σε μια αδιάσπαστη ενότητα, σε μια σχέση αιτίας-αποτελέσματος.⁷⁷ Έτσι, στο πλαίσιο αυτό γεγονότα (φόνουι αντεκδίκησης) που χρονικά —και όχι μόνο— απέχουν από την επανάσταση, «αποσπώνται» από τις συνθήκες παραγωγής τους (αρματολισμός) και εντάσσονται σε ένα διαφορετικό περιβάλλον όπου και μεταλλάσσονται. Ένα περιβάλλον που εγγράφεται στον ευθύγραμμο και ανιστορικό χρόνο της εθνικιστικής ιδεολογίας, όπου το έθνος αναγορεύεται σε μοναδικό υποκείμενο ιστορικής δράσης.⁷⁸

77. Πρβλ.: «Τοιάτα και τοςάυτα δυστυχήματα μας παρεκίνησαν να λάβομεν τα όπλα κατά των τυράννων μας κατά το 1854». Ι.Α.Υ.Ε., 1854, 4/3γ, Φώτιος Κοντονίκας και Ιωάννης Κοσιβάκης προς Αλ. Μαυροκορδάτο.

78. Πρβλ.: «Η εθνική ταυτότητα έχει κυρίως χρονική δομή και επιβάλλει μιαν αναδιάρθρωση της αντίληψης του χρόνου. Η αντίληψη αυτή οργανώνεται ως αφήγηση και αφηγείσθαι. (...) Τη σχέση αυτή ανάμεσα στην εθνική ταυτότητα και στη δόμηση του εθνικού χρόνου μπορούμε να τη διαβάσουμε και αντίστροφα. Η κατάρτιση της αφήγησης αναδιατάσσει την εμπειρία του χρόνου, της προσδίδει νόημα και αναδεικνύει το έθνος σε ενεργό παράγοντα του ιστορικού γίγνεσθαι». Αντ. Λιάκος, «Η δόμηση του χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης*, 124(1993), σ. 23.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Στα χρόνια του Εικοσιένα

Στα προηγούμενα είδαμε ότι οι αρματολικές οικογένειες των ορεινών επαρχιών της Άρτας ενεργοποιούν στρατηγικές για την αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικών ομάδων σε τοπικό επίπεδο συστήνοντας δεσμούς συγγένειας με οικογένειες ενόπλων γειτονικών περιοχών. Έτσι, προεπαναστατικά συγκροτείται στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα ένα ισχυρό αρματολικό δίκτυο που επεκτείνεται και στις γειτονικές επαρχίες του Βάλτου, των Αγράφων, του Ασπροποτάμου. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρακολουθήσουμε την πορεία των Μπακολαίων, των Κουτελιδαίων και των συγγενών/συμμάχων τους από τα γειτονικά αρματολίκια την τρίτη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα. Πρόκειται για περίοδο που προσδιορίζεται πρωταρχικά και κύρια από το γεγονός της επανάστασης του Εικοσιένα, διαδικασία ευρύτερων αλλαγών και διαφοροποιήσεων που εκβάλλουν και στους χώρους των ενόπλων. Θα αναφερθούμε, λοιπόν, στις δυναμικές ρήξεων που προκαλούνται στους χώρους των τοπικών ενόπλων, καθώς και στις προσαρμογές που επιχειρούν οι καπετάνιοι στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα στα χρόνια της επανάστασης.

Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα θα ακολουθήσουμε τους Μπακολαίους και τους Κουτελιδαίους στα χρόνια του πολέμου και θα δούμε ότι συντονίζουν τη δράση τους με ένοπλους γειτονικών περιοχών με τους οποίους συνδέονται με δεσμούς συγγένειας. Θα σταθούμε ακόμη στις τακτικές διαπραγμάτευσης που ακολουθούν τόσο με τις οθωμανικές αρχές όσο και με τη Διοίκηση και θα υποστηρίξουμε ότι με την πολιτική τους αυτή επιδιώκουν να απομακρύνουν τον πόλεμο από την

περιοχή τους, το πεδίο εμπέδωσης της αρματολικής τους εξουσίας. Βρισκόμαστε, όμως, σε μια συνθήκη διαφορετική από την προεπαναστατική. Ο μακροχρόνιος πόλεμος χωρίς προοπτική διαπραγμάτευσης και οι «νέοι τόποι εξουσίας» που εγκαθιδρύονται στους χώρους των επαναστατών (κεντρική και τοπικές Διοικήσεις) ανατρέπουν τους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο και, έτσι, επεμβαίνουν προσδιοριστικά στο περιβάλλον στο οποίο ρυθμίζονται οι σχέσεις μεταξύ των ενόπλων. Θα δούμε, λοιπόν, ότι την εποχή αυτή δοκιμάζεται η συνοχή των αρματολικών δικτύων.

Στην επόμενη ενότητα θα σταθούμε στα καπάκια στα οποία προέβησαν μετά τη μάχη στο Πέτα οι αρματολικές οικογένειες των ορεινών επαρχιών της Άρτας. Σε αναφορά με τρεις επιστολές, μία του Ρεσίτ πασά προς τους Ραδοβιτσιώτες και δύο του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γώγο Μπακόλα, θα αντιμετωπίσουμε τα καπάκια ως πρακτική που εγγράφεται στις διάρκειες του αρματολισμού στο σύστημα της κατάκτησης και που στα χρόνια της επανάστασης νομιμοποιείται σε αναφορά προς μια ερμηνεία για την επανάσταση διαφορετική από εκείνη που επικρατεί στους χώρους της Διοίκησης. Στην κατεύθυνση αυτή θα υποστηρίξουμε ότι οι ένοπλοι συνθηκολογώντας με τους οθωμανούς επιχειρούν να απομακρύνουν από την περιοχή τους το ενδεχόμενο του πολέμου και τις καταστροφές που αυτός επιφέρει και, συνακόλουθα, να επιβεβαιώσουν την κυριαρχία τους στους χώρους των ενόπλων στην περιοχή τους. Ωστόσο, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα τίποτε από τα δυο δε θα επιτευχθεί.

Στην τρίτη ενότητα, λοιπόν, θα σταθούμε στην αντίδραση της Διοίκησης απέναντι στην πολιτική των συνθηκολογήσεων που ακολουθούν οι αρματολοί στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Θα δούμε ότι το καλοκαίρι του 1824 ένοπλα σώματα της Διοίκησης εισβάλλουν στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, μετατρέπουν για μήνες τα Τζουμέρκα και το Ραδοβίτσι σε πεδίο πολέμου, και, αφού αποτυγχάνουν να καταλάβουν την περιοχή και να επιβάλουν άλλους τοπικούς ένοπλους ως αρματολούς στη θέση των Μπακολαίων, λεηλατούν και καταστρέφουν τα χωριά κατά την αποχώρησή τους. Το επεισόδιο αυτό θα μας δώσει τη δυνατότητα να δοκιμάσουμε τις προτάσεις μας για τη συνοχή των αρματολικών δικτύων αλλά και για τον αρματολικό ανταγωνισμό στις περιοχές αυτές στα χρόνια της επανάστασης.

Κοντολογίς, στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε ότι οι αρματολικές οικογένειες των ορεινών επαρχιών της Άρτας επιχειρούν τις προσαρμογές τους σε μια περίοδο ρήξεων όπως αυτή της επανάστασης του Εικοσιένα επιμένοντας να επενδύουν την ασφάλεια των περιοχών τους και την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους στους χώρους των τοπικών ενόπλων στη συμμαχική πλευρά των σχέσεων συγγένειας και στις διαπραγματεύσεις για την αποτροπή της εισόδου άλλων ενόπλων στην περιοχή τους.

Ωστόσο, με αφορμή περιστατικά όπως αυτό της εκστρατείας των ενόπλων της Διοίκησης στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα, θα δούμε ότι οι τακτικές αυτές, που εγγράφονται στην παράδοση του αρματολισμού στο σύστημα της κατάκτησης, δεν αποδεικνύονται επιχειρησιακές στη συγκυρία αυτή. Με άλλα λόγια, ούτε οι σχέσεις συμμαχίας ούτε οι διαπραγματεύσεις και οι όποιες συμφωνίες με τους οθωμανούς ή τους επαναστάτες φαίνεται να απομακρύνουν τον κίνδυνο του πολέμου από τις ορεινές επαρχίες της Άρτας και να αποτρέπουν την αμφισβήτηση της κυριαρχίας των αρματολικών οικογενειών της περιοχής. Εκείνο, λοιπόν, που θα προτείνουμε είναι ότι η αναποτελεσματικότητα αυτή εκδηλώνεται σε μια συνάφεια (επανάσταση) στην οποία —με προοπτική την απόσχιση από το οθωμανικό πλαίσιο και την εγκαθίδρυση σύγχρονου εθνικού κράτους— συγκροτούνται στους κόλπους των επαναστατών πολιτικοί θεσμοί και μηχανισμοί η κατίσχυση των οποίων υπονομεύει θεσμούς (αρματολίκια) και μηχανισμούς (αρματολικά δίκτυα) που εγγράφονται στις διάρκειες της οθωμανικής κατάκτησης —θεσμοί και μηχανισμοί που παραπέμπουν στη σταθερότητα, στην οποία προσανατολίζεται η δράση των τοπικών ενόπλων στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα.

1. Η «αλλόκοτος ουδετερότητα»

Στις αρχές της δεκαετίας του 1820 συναντάμε τους Μπακολαίους και τους συμμάχους τους από τα γειτονικά αρματολίκια να συστρατεύονται για την υπεράσπιση του Αλή πασά στην επίθεση που εκείνος δέχθηκε από τα σουλτανικά στρατεύματα.¹ Έτσι, βρίσκονται εκτεθειμένοι στην οθωμανική εξουσία ως «αποστάτες». Με την κήρυξη της επανάστασης εξακολουθούν να συντονίζουν τη δράση τους με αλβανούς ένοπλους που παραμένουν πιστοί στον Αλή, και μάλιστα επιχειρούν τη συγκρότηση μιας «ελληνοαλβανικής συμμαχίας», όπως ονομάστηκε· πρόκειται όμως για εγχείρημα θνησιγενές.

Ωστόσο, διατηρούν επικοινωνία και με τους επαναστάτες στην Πελοπόννησο και τη Στερεά και σύντομα θα προσχωρήσουν στο στρατόπεδο αυτού. Όλο αυτό το διάστημα, λοιπόν, μέσα στη δίνη των πολλαπλών πολεμικών συγκρούσεων οι ένοπλοι αυτοί που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας ενεργοποιούν τη συμμαχική διάσταση των δεσμών συγγένειας και, συνακόλουθα, συντονίζουν τη δράση τους και συστρατεύονται. Έτσι, συγκροτείται ή, ακριβέστερα, ενεργοποιείται —κι έτσι επιβεβαιώνεται— ένα ισχυρό αρματολικό δίκτυο που φαίνεται να κυριαρχεί στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, καθώς και στις γειτονικές περιοχές:

«...ο Καραϊσκάκης μετέβη εις Τσομέρκα και συννενοηθείς με τον Κοτυλίδαν, έκαμεν πρώτος επαναστάσεως κίνημα κατά των Τούρκων».

«Τις 30 Μαγίου ο Καραϊσκάκης και ο Γιαννάκης Κουτελίδας, αφού μάθαν τους Τούρκους εις το Κομπότι, πήραν σαράντα Έλληνες και πήγαν και πολέμησαν».

«Αφ' ου δε ανεχώρησαν οι Τούρκοι, μετέβη και ο Ίσκος εις Λαγκάδαν, όπου ήλθαν μετ' ολίγον ο Καραϊσκάκης και ο Γώγος Μπακόλας».²

1. Για τη σύγκρουση του Αλή με την Πύλη, βλ. Γκρ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ιη' και στις αρχές του ιθ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Gutenberg, 1994, σσ.317-346.

2. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 43· Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 33· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971, σ. 265. Για τη δράση των Μπακολαίων, Κουτελιδαίων, Γ. Καραϊσκάκη και των άλλων καπετάνιων στις αρχές της δεκαετίας του είκοσι και για τη συμμετοχή τους στην

Μάλιστα, στις πρώτες αυτές μάχες που διεξάγονται στην περιοχή εξουδετερώνεται και ο κίνδυνος που σήμαινε η παρουσία του Κ. Πουλή για την κυριαρχία του Γώγου Μπακόλα στο Ραδοβίτσι. Ο ένοπλος αυτός φαίνεται ότι υπολογίζει στην επικράτηση των σουλτανικών στρατευμάτων στην Ήπειρο για να επιστρέψει, ως αρματολός, στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Εκεί, κυριαρχούσε έως τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα οπότε και εκδιώχθηκε από τους Μποτσαραίους, ενώ απομακρύνθηκε οριστικά στα 1804 με την ανάδειξη του Γώγου Μπακόλα στο αρματολίκι του Ραδοβιτσίου και του γερο-Κουτελίδα σε εκείνο των Τζουμέρκων.

Πράγματι, την εποχή που ο Γώγος και οι συγγενείς-σύμμαχοί του υπερασπίζονται τον Αλή πασά, ο Κ. Πουλής αναγνωρίζεται από τις οθωμανικές αρχές αρματολός στο Ραδοβίτσι. Ο διορισμός του αυτός θα μπορούσε να ιδωθεί ως ανταμοιβή για τη συστράτευσή του με τους οθωμανούς και, ταυτόχρονα, ως τιμωρία του «αποστάτη» Γώγου Μπακόλα. Κοντολογίς, στις αρχές της δεκαετίας του 1820 Γώγος και Πουλής βρίσκονται για άλλη μια φορά αντιμέτωποι. Μάλιστα, η μετωπική τους τοποθέτηση στο πεδίο του αρματολισμού εκδηλώνεται και με τη διαφορετική τους στάση σε σχέση με την επανάσταση του Εικοσιένα. Ωστόσο:

«Εις τα τέλη του Γιουνίου ο Μήτρο Κουτελίδας, ο Μήτρο Γώγος και ο Γιαννάκης Ράγκος πολιόρκησαν τον Κώστα Πουλή εις το μοναστήρι των Καλαρρύτων, όπου ήταν με τους Τούρκους. (...) Και τους ρίχτηκαν των Τούρκων και τους καταφάνισαν στον σκοτωμόν· και ζωντανούς και βιεν και σημαίες των Τούρκων πιάσαν· και τον Κώστα Πουλή ζωντανόν, οπούταν με τους Τούρκους».³

Αρχικά, ο Κ. Πουλής βασανίστηκε παραδειγματικά και καταδικάστηκε σε θάνατο, ως προδότης, όμως τελικά σώθηκε χάρη στην παρέμβαση του Μάρκου Μπότσαρη και αποσύρθηκε στην Σκουληκαριά, όπου μετά από λίγο

επανάσταση, βλ. και Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. II, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σσ. 325 κ.ε.· Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας. Ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1978· *Ο Μήτρος και ο Γιαννάκης Κουτελίδας. Φημισμένοι οπλαρχηγοί των Τζουμέρκων*, Αθήνα, 1986, και *Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821. Θυσία και αγωνιστάι*, Αθήνα, 1973, σσ. 7-18.

3. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 35, 36.

καιρό απεβίωσε.⁴ Την ίδια, περίπου, εποχή επιχειρείται να επιλυθεί η βεντέτα και να τερματιστεί ο ανταγωνισμός του Μπακόλα με τους Μποτσαραίους για το αρματολίκι Ραδοβιτσίου. Οι εξελίξεις αυτές δρομολογούνται με το συνοικέσιο της Βασιλικής, κόρης του Μάρκου Μπότσαρη, με τον Ντούλα Μπακόλα, δευτερότοκο γιο του Γώγου.

Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του είκοσι και με την επανάσταση στη Δυτ. Στερεά και την Ήπειρο σε εξέλιξη ο Γώγος Μπακόλας πετυχαίνει να απομακρύνει από την περιοχή του τους οθωμανούς ένοπλους, αλλά και τους όποιους κίνδυνους εγκυμονεί για την κυριαρχία του στο Ραδοβίτσι η παρουσία στην ευρύτερη περιοχή παλαιών ανταγωνιστών του, όπως ο Κ. Πουλής και οι Μποτσαραίοι.

Την εποχή εκείνη, λοιπόν, ο Γώγος Μπακόλας εμφανίζεται ως ο πλέον ισχυρός ένοπλος στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και συγκαταλέγεται στις σημαντικότερες προσωπικότητες στους χώρους των επαναστατών στην Ήπειρο και τη Δυτική Στερεά.⁵ Φαίνεται, ωστόσο, ότι όλο αυτό το διάστημα συνεχίζει να διατηρεί επικοινωνία και με τους οθωμανούς. Η στάση του αυτή, μάλιστα, θα χρησιμοποιηθεί για να στηριχθεί η κατηγορία της προδοσίας που εξυφαίνεται εναντίον του μετά τη μάχη στο Πέτα (1822).

«Αν και το πρώτον έτος της επαναστάσεως επολέμησε φανερά τους Τούρκους και έφθειρε πολλούς και εματαίωσε και τα κατά

4. Φαίνεται ότι με τη σωτήρια για τον Κ. Πουλή παρέμβασή του ο Μάρκος Μπότσαρης ανταπέδωσε τη χάρη, ξεπλήρωσε το «χρέος ζωής» που είχε στον Κ. Πουλή από τα 1804. Είναι η εποχή που οι Μποτσαραίοι έχουν ήδη εκδιωχθεί από τις ορεινές επαρχίες της Άρτας μετά από τετράμηνη πολιορκία και βρίσκονται σε δεινή θέση. Τότε, λοιπόν, ο ανταγωνιστής τους στον αρματολισμό και διώκτης τους στην καταδίωξη αυτή Κ. Πουλής διευκόλυνε τη φυγάδευση μελών της οικογένειας του Κίτσου Μπότσαρη, ανάμεσα στα οποία βρισκόταν και ο ίδιος ο Μάρκος Μπότσαρης. Μάλιστα, το περιστατικό αυτό στάθηκε αφορμή να πέσει ο Πουλής στη δυσμένεια του Αλή πασά και να καταφύγει στη Θεσσαλία, χάνοντας τα αρματολίκια Τζουμέρκων και Ραδοβιτσίου. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η Μάχη του Σέλτσου*, ό.π., σ. 47 κ.ε.

5. Πρβλ.: «Αν ο Μήτσος Κοντογιάννης, Οδυσσεύς Ανδρούτσος, Ίσκος, Γώγος, και Βαρνακιώτης δεν ήθελον την επανάστασιν, δεν ήθελεν εκραγή αυτή δια τον λόγον, ότι μόνον ούτοι ήσαν οι αρχηγοί της επαναστάσεως κατά την Στερεάν Ελλάδα, οι δε λοιποί οπλαρχηγοί ως υποδεέστεροι αυτών τους ήκουον και τους συνεβουλεύοντο πάντοτε χάριν της υπάρξεώς των». Επιστολή Ευάγγελου Μήτσου Κοντογιάννης προς τον Πρόεδρον της επί των αγώνων και θυσιών επιτροπής, Αθήνα, 6 Απριλίου 1872 — παρατίθεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 104.

της Αιτωλοακαρνανίας σχέδιά των, οι Τούρκοι, θεωρούντες τον ως δυνατόν και έχοντα πολλήν και δικαίαν φήμην, τον άφησαν ανενόχλητον οπλαρχηγόν του τμήματός του (...) Ο οπλαρχηγός ούτος, διατηρών φανεράς σχέσεις προς του Τούρκους, διετήρει επίσης φανεράς και προς τους Έλληνας· και τοις μεν έλεγε ότι το εθνικόν συμφέρον απήτει να πολιτεύεται τους Τούρκους, τοις δε ότι η φρόνησις απήτει να πολιτεύεται τους Έλληνας».⁶

Οι Μπακολαίοι συνθηκολόγησαν με τους οθωμανούς το καλοκαίρι του 1822· φαίνεται ωστόσο ότι επιμένουν στην τακτική της διατήρησης επικοινωνίας, παροχής βοήθειας και ανταλλαγής πληροφοριών τόσο με τους οθωμανούς, όσο και με τους επαναστάτες. Σε αυτή τη συνηθισμένη στους χώρους των ενόπλων τακτική, την οποία ο Δ. Κόκκινος θα αποκαλέσει «αλλόκοτον ουδετερότητα»,⁷ θα επιμείνουν οι Μπακολαίοι και μετά το θάνατο του Γώγου (1823), κάτι που φαίνεται και στην αλληλογραφία που διατηρεί ο Μήτρος Μπακόλας με τον Αλ. Μαυροκορδάτο. Στις επιστολές αυτές αφήνεται να φανεί ότι οι Μπακολαίοι διαπραγματεύονται την επιστροφή τους στην επανάσταση, κάτι όμως που επιμελώς αποφεύγουν.⁸

Ξαναβρίσκουμε τους Μπακολαίους στους κόλπους των επαναστατών περίπου στα 1826, δηλαδή μετά την επιστροφή του συγγενή τους Γ. Καραϊσκάκη που την εποχή εκείνη διορίζεται ως αρχιστράτηγος των ενόπλων της Δυτικής Στερεάς. Έκτοτε συμμετέχουν στην επανάσταση ενεργά, έως το θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη σε μια από τις μάχες της πολιορκίας της Αθήνας. Στα τέλη της δεκαετίας επιστρέφουν στην Ήπειρο διεκδικώντας το «πατρογονικό αρματολίκι», όπως και οι συγγενείς και σύμμαχοί τους στα γειτονικά Τζουμέρκα, οι Κουτελιδαίοι.⁹

Ο Μήτρος Κουτελίδας, τώρα, μετά την ήττα των επαναστατών στο Πέτα ακολουθεί τα χνάρια του Γώγου και εγκαταλείπει το στρατόπεδο των

6. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β', ό.π., σσ. 245-246, αντίστοιχα. Βλ. και Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. V, ό.π., σ. 141. Την ίδια πολιτική ακολουθούν και οι Κουτελιδαίοι, βλ. Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σ. 54 κ.ε.

7. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, VI, ό.π., σ. 424.

8. Βλ. τις επιστολές που δημοσιεύονται στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 88-90, 103-105, 119-120, 125-128, 154-158.

9. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 109-113.

επαναστατών.¹⁰ Έτσι, αποσύρεται στην περιοχή του και παρενοχλεί, περιστασιακά, τα διερχόμενα οθωμανικά αποσπάσματα, διαπραγματευόμενος το διορισμό του ως αρματολού, δηλαδή την αναγνώριση/επιβεβαίωση από τις οθωμανικές αρχές της κυριαρχίας του στα Τζουμέρκα.¹¹ Την εποχή εκείνη ο Αλ. Μαυροκορδάτος προσπαθεί, ανεπιτυχώς, να αποτρέψει το «προσκύνημα» των Κουτελιδαίων.¹² Ωστόσο, όπως συνέβη και με τους γείτονες, σύμμαχους και συγγενείς τους από το Ραδοβίτσι (Μπακολαίοι), οι Κουτελιδαίοι θα επιστρέψουν στους χώρους των επαναστατών στα 1826 και η επιστροφή τους αυτή συνδυάζεται με την ανάδειξη του Γ. Καραϊσκάκη στην αρχιστρατηγία των αρμάτων της Ρούμελης.

Επιγραμματικά, θα λέγαμε ότι μετά το θάνατο του Γώγου οι Μπακολαίοι και οι Κουτελιδαίοι ακολουθούν, αρχικά, τον Ανδρέα Ίσκο και, μετέπειτα, τον Γ. Καραϊσκάκη.¹³ Φαίνεται ότι την εποχή εκείνη οι ένοπλοι στους οποίους αναφερόμαστε επιχειρούν να συγκροτήσουν ένα δίκτυο ανταγωνιστικό προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο και τους ένοπλους που συνεργάζονται μαζί του (π.χ. Γ. Τσόγκας, Γ. Ράγκος). Μάλιστα, το εγχείρημα αυτό διενεργείται με την ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των σχέσεων συγγένειας:

10. Πρβλ.: «Μανθάνω με λύπην μου ότι οι κάτοικοι των Τζουμέρκων θέλουν να το έχουν δίπορτον και ανταποκρίνονται και με τους Τούρκους». Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιον Νικολού, 27 Ιουνίου 1822 — δημοσιεύεται στο Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σ. 146.

11. Χρ. Γκίζας, «Ο καπετάν Γιαννάκης Κουτελίδας», ό.π., σ. 12.

12. Ο Στ. Παπαγεωργίου αναφέρει ότι η υπό τον πολιτικό έλεγχο του Αλ. Μαυροκορδάτου μεσολογγίτικη εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά* σε ανοιχτή επιστολή προς τον Μήτηρο Κουτελίδα τον αποκαλεί «Γεναιότατο» και τον καλεί να παραμείνει στο πλευρό των επαναστατών. Βλ., επίσης, την αλληλογραφία του Αλ. Μαυροκορδάτου με άλλους καπετάνιους της περιοχής, όπου αναφέρεται και η προσπάθειά του να αποτρέψει τη συνθηκολόγηση των Κουτελιδαίων, και την αλληλογραφία του μαζί τους. Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 144 και 130-131, 145-147, 154-157. Φαίνεται ότι οι Κουτελιδαίοι συνθηκολόγησαν με τους οθωμανούς στα 1824. Αυτόθι, σ. 120.

13. Για την πορεία των Μπακολαίων, Κουτελιδαίων, Γ. Καραϊσκάκη και των άλλων μετά το θάνατο του Γώγου, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 105-113, και *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σ. 60 κ.ε.

«...[Ο Καραϊσκάκης] ειδοποίησεν τον Ανδρέαν Ίσκου, τους Γωγαίους και Κοτεληδαίους το <μελετώμενον> κίνημα να λάβουν τα μέτρα τους».¹⁴

Ο στόχος τους είναι, ασφαλώς, να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους στις περιοχές τους, που την εποχή εκείνη απειλείται από την κυρίαρχη στους χώρους των επαναστατών παρουσία του «παρείσακτου» φαναριώτη. Βρισκόμαστε, όμως, σε μια εποχή που ο σχηματισμός και η προϊούσα κατίσχυση συγκεντρωτικών πολιτικών θεσμών και μηχανισμών στους κόλπους των επαναστατών (τοπικές και κεντρική Διοίκηση) παράγει μια συνθήκη αμφισβήτησης της κυριαρχίας των τοπικών εξουσιαστικών ομάδων (αρματολοί, κοινοτικοί άρχοντες) και της σχετικής αυτονομίας των τοπικών κέντρων εξουσίας.¹⁵ Στη Δυτική Στερεά και τις νότιες περιοχές της Ηπείρου που εδώ μας απασχολούν οι μηχανισμοί αυτοί συγκροτούνται με πρωτοβουλία του Αλ. Μαυροκορδάτου, που επενδύει σε αυτούς την αποδυνάμωση και τον έλεγχο των τοπικών πολιτικοστρατιωτικών ηγεσιών και την αποδιάρθρωση των τοπικο-συγγενικών αρματολικών δικτύων, όπως αυτό που είχε συγκροτηθεί προεπαναστατικά στο Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα και τις γειτονικές περιοχές.¹⁶

Στα χρόνια της επανάστασης ανακύπτουν διαφωνίες και, κάποτε, συγκρούσεις στους κόλπους των επαναστατών. Στις συγκρούσεις αυτές, που φέρονται ως προσωπικές έριδες, διακυβεύεται η οργάνωση και το περιεχόμενο των σχέσεων εξουσίας στους κόλπους των επαναστατών. Μιλώντας σχηματικά θα λέγαμε ότι τα χρόνια εκείνα τίθενται αντιμέτωπες

14. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 367. Μάλιστα, σε επιστολή των Γ. Τσόγκα και Γ. Ράγκου προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο υποστηρίζεται πως η φατρία του Γ. Καραϊσκάκη, «η οποία φατρία τους ήτον τούτοι: ο Δυσσέας, Αντρεάς Ίσκου, Βαρνακιώτης, Δημήτρης Γώγου, ο Κουτελίδας και Γιολντάσσης», στοχεύει στον έλεγχο των περιοχών της Ρούμελης. Βλ., επιστολή Γ. Τσόγκα, Γ. Ράγκου προς Αλ. Μαυροκορδάτο, Ζάβιτζα, 23 Οκτωβρίου 1825, στο Ε. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. V, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1986, σ. 401.

15. Στην κατεύθυνση αυτή βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο Γ. Δερτιλής, Κ. Κωστής, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας. 18ος-20ος αιώνας*, Αθήνα, Σάκκουλα, 1991, σσ. 123-129.

16. Χαρακτηριστική στη Δυτ. Στερεά είναι και η σύγκρουση του Αλ. Μαυροκορδάτου με τον ισχυρό αρματολό από το Ξηρόμερο, τον Γ. Νικολού ή, αλλιώς, Βαρνακιώτη.

από τη μια νεοφανείς κοινωνικές ομάδες που αναδεικνύονται εξαιτίας ακριβώς της επανάστασης κι επιβεβαιώνουν την πολιτική τους παρουσία και κυριαρχία ενόσω αποδιαρθρώνονται τα τοπικά κέντρα εξουσίας και κατισχύουν οι οργανωτικές δομές του σύγχρονου κράτους, και από την άλλη παραδοσιακές ηγετικές ομάδες, οι οποίες στη Δυτ. Στερεά και τις νότιες περιοχές της Ηπείρου δεν είναι άλλες από τους τοπικούς ένοπλους, τις ισχυρές αρματολικές οικογένειες από το Ξηρόμερο, το Βάλτο, το Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα, τα Άγραφα, τον Ασπροπόταμο.¹⁷

Έτσι, οι Μπακολαίοι, οι Κουτελιδαίοι και οι συγγενείς/σύμμαχοί τους από τα γειτονικά αρματολίκια φαίνεται ότι επιχειρούν την προσαρμογή τους σε μια συνάφεια που προσδιορίζεται από δυναμικές ρήξεων στους χώρους των τοπικών ενόπλων, με τη συγκρότηση ενός δικτύου αντιπολιτευτικού στον Αλ. Μαυροκορδάτο· εκείνη την πολιτική προσωπικότητα που προωθεί τις εξελίξεις αυτές στην Δυτ. Στερεά και τις νότιες περιοχές της Ηπείρου. Επιχειρούν, δηλαδή, να συγκροτήσουν/κινητοποιήσουν ένα αρματολικό δίκτυο που το απαρτίζουν ένοπλοι γειτονικών περιοχών που συντονίζουν τη δράση τους και επικυρώνουν το συνδυασμό των συμφερόντων τους με δεσμούς συγγένειας —συνήθως, αγχιστείας. Με άλλα λόγια, σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών και ρήξεων η δράση τους προσδιορίζεται, όπως και προεπαναστατικά, από τις κατηγορίες της συγγένειας και της τοπικότητας, προσανατολίζεται στη σταθερότητα.

Προεπαναστατικά, λοιπόν, είδαμε ότι οι αρματολοί των περιοχών αυτών συνάπτοντας δεσμούς συγγένειας συγκροτούν ένα ισχυρό αρματολικό δίκτυο,

17. Πρβλ.: «Αυτά τα πρόσωπα, που, έξω από την πρόσδεσή τους με την αυλή των Γιαννίνων, τα συνδέει και το μέγεθος της επιρροής τους (...) μοιραίο είναι νάρθουν σε αγεφύρωτη αντίθεση κάποτε με τη νεαρή εξουσία της δημιουργούμενης νεοελληνικής εθνότητας. (...) Η αντίθεση αυτή αφορμίζεται από τον άγονο ρόλο που διαδραματίζει η εντοπισμένη επιρροή σε μια προσπάθεια για δημιουργία εξουσίας, ικανής να συντονίσει μίαν υπόθεση, που κυρίως συντονισμό χρειαζόταν. Αν η αντίθεση αυτή απολήγει σε προσωπική ή συμπλέκεται με ατομικές φιλοδοξίες, αυτό είναι μια δεύτερη υπόθεση που δε μεταβάλλει την ουσία του πράγματος. (...) με μόνους τους αρματολούς η Επανάσταση ήταν ανέφικτη. Όσο κι αν δεχθεί κανείς πως ο Μαυροκορδάτος ή ο Κολέτης αισθάνονταν μίαν ισχυρή τάση να εκμηδενίσουν τους ισχυρούς τοπικούς παράγοντες χάρη της δικής τους προβολής, εντούτοις δεν μπορεί να παραγνωρίσει την ανάγκη αυτής της εκμηδένισης, δίχως την οποία ο αγώνας θα περιοριζόταν ασφυκτικά σε τοπικής σημασίας κινήματα». Σπ. Ασδραχάς, σχόλια στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη [ό.π., σ. 91].

και έτσι ρυθμίζονται οι σχέσεις και διαμορφώνονται οι συσχετισμοί δύναμης αναμεταξύ τους, αλλά και με τους άλλους ένοπλους που δρουν στην ευρύτερη περιοχή, είτε πρόκειται για ανταγωνιστές τους, είτε για ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας. Πρόκειται για μηχανισμό διαμόρφωσης τοπικών ισορροπιών μέσω της συγκρότησης τοπικο-συγγενικών δικτύων που εγγράφεται στη μακρά διάρκεια του αρματολισμού στο σύστημα της κατάκτησης. Ωστόσο, στα χρόνια της επανάστασης παράγονται δυναμικές ανατροπής των προεπαναστατικά διαμορφωμένων συσχετισμών και ισορροπιών σε τοπικό επίπεδο,¹⁸ και δοκιμάζονται οι παραδοσιακοί κοινωνικοπολιτικοί μηχανισμοί (τοπικά κέντρα εξουσίας, αρματολικά δίκτυα), εξαιτίας ακριβώς της επανάστασης και της κατίσχυσης νέων θεσμών και μηχανισμών εξουσίας.

Στη συνάφεια αυτή, σχέσεις εξουσίας και κοινωνικοπολιτικές ισορροπίες σε τοπικό επίπεδο τείνουν ολοένα και περισσότερο να μην εξαρτώνται από τοπικούς συσχετισμούς δύναμης στους χώρους των ενόπλων, αλλά από ευρύτερες ρυθμίσεις που έχουν να κάνουν ακριβώς με την πορεία της επανάστασης και τον πόλεμο. Ταυτόχρονα, οι συσχετισμοί δύναμης σε τοπικό επίπεδο εξαρτώνται και από την πρόσδεση των τοπικών ηγεσιών είτε με εκείνους τους κύκλους στους χώρους των επαναστατών που επικρατούν στους «νέους τόπους εξουσίας» που εγκαθιδρύονται στην επανάσταση, είτε με τους οθωμανούς:

«Ο Καραϊσκάκης επεθύμει να κατασταθή εις Αγραφα· βλέπων δε ότι δια της Διοικήσεως δεν ηδύνατο να το κατορθώση, διότι πλησίον αυτής υπερίσχυε το κόμμα των εναντίων του, προσπάθει να το κατορθώση δι' όπλων· αλλά επειδή ο τότε αρχηγός της επαρχίας Αγράφων Ράγκος ήτον σύμφωνος με τον Σούλτσην Κόρτσαν, Οθωμανόν διοικητήν των Τρικκάλων, και ήτον βέβαιον ότι ήθελε λάβει συνδρομήν παρ' αυτού εις πάσαν ανάγκην, ο Καραϊσκάκης εσχεδίασε να καταφύγη εις τον Ομέρ Βρυόνην, όντα

18. Σε ό,τι αφορά στους χώρους των αρματολών, οι δυναμικές ανοδικής/καθοδικής κινητικότητας εκφράζονται την εποχή εκείνη και με την ένταση του ανταγωνισμού για τα αρματολίκια των επαναστατημένων περιοχών. Βλ. την καταγραφή των εξελίξεων στα αρματολίκια της Ρούμελης κατά τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη προεπαναστατική περίοδο, στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909). Οδηγός αρχαιακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, σσ. 57-58.

εχθρόν του Σούλτση Κότρσα, δια να λάβη συνδρομήν παρ' αυτού, ώστε να φέρη τον σκοπόν του εις έκβασιν». ¹⁹

Έτσι, στη συνάφεια της επανάστασης δοκιμάζονται και τείνουν να καταστούν μη επιχειρησιακές κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές που εγγράφονται στη μακρά διάρκεια του συστήματος της κατάκτησης, οργανώνονται εν όψει του αρματολικού ανταγωνισμού και κατατείνουν στη διαμόρφωση ισορροπιών και τη ρύθμιση των σχέσεων σε τοπικό επίπεδο (αρματολικά δίκτυα). Με άλλα λόγια, στα χρόνια της επανάστασης δε βάλλεται μόνο το σύστημα της κατάκτησης, καθώς προτάσσεται ένα διαφορετικό μοντέλο οργάνωσης των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων το οποίο θα μπορούσε να συνοψιστεί στον όρο «σύγχρονο εθνικό κράτος». Ταυτόχρονα, παράγονται δυναμικές αποδιάρθρωσης και μετάπλασης θεσμών και μηχανισμών με τους οποίους οι κατακτημένοι ρυθμίζουν τις σχέσεις τους σε τοπικό επίπεδο —θεσμοί και μηχανισμοί που έχουν αναπτυχθεί και

19. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 47-48. Ο συνδυασμός των συμφερόντων και η σύμπραξη με οθωμανούς αξιωματούχους εγγράφονται, ασφαλώς, στην παράδοση του αρματολισμού: «Οι χριστιανοί λοιπόν καπετάνιοι εντάσσονται κανονικά στις εσωτερικές διαμάχες των πασάδων, των κυρίαρχων ομάδων γενικότερα. Οι ένοπλες συγκρούσεις έτεμναν κάθετα την κοινωνική πυραμίδα, όχι οριζόντια μονάχα, κυρίαρχοι και καταπιεζόμενοι». Αλ. Πολίτης, «Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824. Κλέφτες και αρματολοί», στο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1994, σ. 50. Σε σχέση με το ζήτημα αυτό στα χρόνια της επανάστασης, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια επιστολή του Ομέρ Βρυώνη προς τον ευρισκόμενο, τότε, στους χώρους των επαναστατών Γ. Βαρνακιώτη: «Φίλε μου και πιστέ μου καπετάν Γιωργάκη, σου φιλά τα μάτια. Και αυτού έρχεται ο χαλντούπης και κυτάξτε, να μη εντροπιάσετε, αλλά να τον χτυπήσετε, όσο και αν ημπορείτε. Αλλέως μη κάμετε, χαράμι να σας γίνη. Ειπέ και του Ανδρέα τα χαιρετίσματα και να μη δόση το τουφέκι εις τον φίλον άκαπνιγον, αλλά από τον γδούπον καπνισμένον». Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. V, ό.π., σ. 193. Ο «Ανδρέας» πρέπει να είναι ο Ανδρέας Ίσκος. «Χαλντούπης» αποκαλείται ο ασιάτης οθωμανός, στην προκειμένη περίπτωση ο Ρεσίτ, γνωστότερος και ως Κιουταχής. Όπως σημειώνει ο Δ. Κόκκινος ο Ομέρ Βρυώνης, αλβανικής καταγωγής, διαφώνουσε με τον Ρεσίτ ως προς το ζήτημα της αντιμετώπισης της επανάστασης, όπου ο Ρεσίτ πρόκρινε τον πόλεμο αντί των διαπραγματεύσεων. Ο Ρεσίτ, λοιπόν, είχε αποφασίσει να εκστρατεύσει προς την Αιτωλοακαρνανία και η επιτυχία του εγχειρήματος αυτού θα κλυδώνιζε τη θέση του Ομέρ Βρυώνη. Μάλιστα, ο Ρεσίτ ζήτησε την βοήθεια του Ισμαήλ Πλιάσσα, που επίσης ήταν ανταγωνιστής του Ομέρ Βρυώνη. Ο τελευταίος, επιθυμώντας την αποτυχία της εκστρατείας προτρέπει τους Ίσκο και Βαρνακιώτη να αμυνθούν στις περιοχές τους, το πέραςμα από την Ήπειρο στην Αιτωλοακαρνανία.

διαμορφωθεί στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης. Σε ό,τι αφορά στους χώρους των ενόπλων αναφερόμαστε στα αρματολίκια.²⁰

Από την αρχή της επανάστασης, λοιπόν, και έως το θάνατο του Γ. Καραϊσκάκη, στα 1827, οι ένοπλοι που εδώ μας απασχολούν, επιχειρούν να συντονίσουν τη δράση και να συνδυάσουν τα συμφέροντά τους. Στην κατεύθυνση αυτή ενεργοποιούν κοινωνικές στρατηγικές —που προσανατολίζονται στην κοινωνική αναπαραγωγή τους ως τοπικών εξουσιαστικών ομάδων— επενδύοντας σε ήδη υπάρχοντες δεσμούς συγγένειας. Ωστόσο, σε μια περίοδο πολέμου όπου οι εξελίξεις στα αρματολίκια εξαρτώνται από συσχετισμούς που δεν αφορούν μόνο, ούτε κυρίως, σε συσχετισμούς δύναμης σε τοπικό επίπεδο, η κινητοποίηση των συγγενικά οργανωμένων αρματολικών δικτύων δεν είναι αυτονόητη:

«Όταν έφθασε [ο Καραϊσκάκης] εις Βάλτον, έμαθεν ότι ο Δημήτρης Γώγου αποκλείσας εις εν στενόν πολλάς οικογενείας Βαλτινών, οι οποίοι δεν ήθελον να υποκύψωσιν εις τους εχθρούς, τους έλαβεν υπό την εξουσίαν του. Κινηθείς λοιπόν εναντίον αυτού, τας μεν οικογενείας τας ελευθέρωσε, τους δε περί τον Γώγον εκυνήγησεν».²¹

Το περιστατικό αυτό συνέβη τον Αύγουστο του 1825. Την εποχή εκείνη ο Γ. Καραϊσκάκης έχει επιστρέψει στην επανάσταση και του έχει ανατεθεί η οργάνωση επιχειρήσεων αντιπερισπασμού ενάντια στους οθωμανούς που πολιορκούν, ολοένα και ασφυκτικότερα, το Μεσολόγγι. Μάλιστα, λίγο μετά το περιστατικό αυτό και συγκεκριμένα το Σεπτέμβρη θα του ανατεθεί η αρχηγία των ενόπλων σωμάτων της Δυτικής Στερεάς.²²

20. Πρβλ.: «...ο καπετάνιος έκαστου τμήματος θα είχε υπό την εξουσίαν του την δύναμιν των όπλων της περιφέρειας και θα εξηρτάτο από την γερουσίαν, εις τας διαταγάς της οποίας ώφειλε να υπακούη». Απόσπασμα από τις αποφάσεις της «Συνέλευσης της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος», όπου προήδρευε ο Αλ. Μαυροκορδάτος. Βλ. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. IV, ό.π., σ. 29. Στην κατεύθυνση αυτή, της κατάργησης των αρματολικιών, της αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων και της υπαγωγής των αρματολικών οικογενειών στους συγκεντρωτικά οργανωμένους μηχανισμούς που συγκροτούνται στους χώρους των επαναστατών θα μπορούσαν να διαβαστούν τα σχετικά με τα αρματολίκια και τους αρματολούς άρθρα που προβλέπονται στα τοπικά Συντάγματα. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Οι τοπικοί οργανισμοί της επαναστάσεως του 1821 και το πολίτευμα της Επιδαύρου*, Αθήνα, 1966.

21. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 57.

22. Αυτόθι, σ. 55· Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ', ό.π., σσ. 283, 290.

Μερικούς μόνο μήνες νωρίτερα και συγκεκριμένα την άνοιξη του 1825 Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι εμφανίζονται να έχουν ανανεώσει τα «καπάκια» με τους οθωμανούς και να μετέχουν μαζί τους σε πολεμικές επιχειρήσεις. Ταυτόχρονα, κατά την προσφιλή τους τακτική εξακολουθούν να διαπραγματεύονται και με τον Αλ. Μαυροκορδάτο την επιστροφή τους στην επανάσταση:

«Πληροφορούμεθα προς τούτοις ότι ο Γώγος και Κοτιλίδας λαβόντες ανά χιλίους λουφέδες από Κιταή ευρίσκονται μεθ' εαυτού».

«Διορίζεται το Υπουργείον τούτο να διατάξη τον μεν καπ. Δημήτριον Γώγου να στρατολογήση υπό την οδηγίαν του τριακοσίους στρατιώτας, τον δε καπ. Γιαννάκην Κουτελίδαν διακοσίους. Προς τούτοις να αποστείλει εις τον στρατηγόν Ανδρέαν Ίσκου τας διαταγάς Στρατολογίας και τα διπλώματα της στρατηγίας των ειρημένων, τον οποίον να διατάξει το Υπουργείον να μη τους εγχειρήση εις αυτούς τα έγγραφα παρά όταν ενεργήσωσι μετά προθυμίας τα όσα υπεσχέθησαν εις την Διοίκησιν».²³

Η επιτυχία των επιχειρήσεων του Γ. Καραϊσκάκη στα μετόπισθεν των οθωμανών που πολιορκούν το Μεσολόγγι προϋποθέτει την κινητοποίηση και των ενόπλων εκείνων που, όντας «προσκυνημένοι», διευκολύνουν ή, τουλάχιστον, δεν εμποδίζουν τις μετακινήσεις των οθωμανών και, συχνά, συστρατεύονται μαζί τους. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονται και οι συγγενείς του, οι αρματολοί του Ραδοβιτσίου και των Τζουμέρκων. Πραγματικά, μερικούς μόνο μήνες μετά το επεισόδιο ανάμεσα στον Γ. Καραϊσκάκη και τους Μπακολαίους οι δύο ισχυρές αρματολικές οικογένειες από το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα επανέρχονται στους χώρους των επαναστατών συμπράττοντας με τον Γ. Καραϊσκάκη, ακολουθώντας δηλαδή τις επιλογές του, την (ανα)προσαρμογή της πολιτικής του την εποχή εκείνη σε σχέση με την επανάσταση.

23. Το πρώτο απόσπασμα είναι από επιστολή του Γ. Τσόγκα προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, Σταμνά, 2 Απριλίου 1825, στο Ε. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικό Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τόμ. V, τεύχ. V, ό.π., σ. 151. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από οδηγίες που αποστέλλει το Εκτελεστικόν προς το Υπουργείο Πολέμου, Ναύπλιο, 20 Μαρτίου 1825 — δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 109-110.

Φαίνεται, μάλιστα, ότι για πρώτη φορά απομακρύνονται από την περιοχή τους, καθώς τους συναντάμε σε μάχες γύρω από το πολιορκούμενο Μεσολόγγι.²⁴ Ένα χρόνο αργότερα κι ενώ ο Γ. Καραϊσκάκης αναλαμβάνει την ηγεσία των ένοπλων σωμάτων της Ανατολικής Στερεάς,²⁵ Μπακολαίοι και Κουτελιδαίοι εξακολουθούν να βρίσκονται στους κόλπους των επαναστατών στηρίζοντας έτσι τον ισχυροποιημένο συγγενή τους:

«...μανθάνομεν συγχρόνως και ότι τα άρματά μας ευδοκιμούν εις την Στερεάν Ελλάδα, ότι εβγήκαν οι οπλοφόροι από Κάλαμον, ότι όχι μόνον εξανακτύπησαν το τουφέκι όλοι οι καπακωμένοι από Σάλωνα και κείθεν, αλλ' εσηκώθησαν ακόμη και ο Γώγος και οι Κουτελιδαίοι».²⁶

Φαίνεται πως η επιτυχία του Γ. Καραϊσκάκη να κινητοποιήσει μεγάλο μέρος των προσκυνημένων καπετάνιων ευνόησε την ανάδειξή του ως αρχηγού των αρμάτων κατά την πολιορκία της Αθήνας και, ακόμη περισσότερο, την αναγνώρισή του από τους άλλους καπετάνιους. Στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι ο Γ. Καραϊσκάκης δεν είναι γόνος αρματολικής οικογένειας και, συνεπώς, δύσκολα θα γινόταν αποδεκτός —και μάλιστα ως αρχηγός— από τους γνωστούς καπετάνιους που συγκεντρώνονται στο στρατόπεδο των επαναστατών.²⁷

24. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 111, και *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σσ. 90-94.

25. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ', ό.π., σ. 57.

26. Επιστολή Γ. Πραϊδη προς Αλ. Μαυροκορδάτο, Τήνος, 16 Νοεμβρίου 1826, στο Ε. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τομ. V, τευχ. VI, ό.π., σσ. 331-332.

27. Πρβλ.: «...ο Κώστας Μπότζαρης και Κήτζος Τζαβέλας δεν ωδήγησαν αυτοπροσώπως τα υπό την οδηγίαν τους σώματα εις ταύτην την εκστρατείαν είτε δια να μην αναγνωρίσωσι με την πράξιν αρχηγόν τον Καραϊσκάκην, είτε διότι είχαν σκοπόν να λάβωσι μέρος εις την τότε συγκροτούμενην Εθνικήν Συνέλευσιν». Την εποχή εκείνη ο Γ. Καραϊσκάκης μόλις έχει ορισθεί αρχηγός των αρμάτων της Στερεάς. Αργότερα, η στάση αυτή θα μεταβληθεί: «Οι αρχηγοί των σωμάτων τούτων, και προ πάντων ο Κώστας Μπότζαρης, προσπάθησαν να δείξωσιν εις τον Καραϊσκάκην, ότι γνωρίζουσι την φρόνησιν και εμπειρίαν του και ότι τον σέβονται δια ταύτα και ευχαρίστως δέχονται να υπηρετήσωσι την πατρίδα υπό την οδηγίαν του». Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 84 και 127, αντίστοιχα. Να σημειώσουμε, ακόμη, πως μια όψη της αμφισβήτησης του Γ. Καραϊσκάκη από τους σουλιώτες οπλαρχηγούς έχει να κάνει και με τη συνολικότερη, τα χρόνια εκείνα, αντίθεση σουλιωτών και ρουμελιωτών ενόπλων. Η αντίθεση αυτή εκδηλώνεται και στην καποδιστριακή περίοδο, με την άρνηση

Με άλλα λόγια, η ανάδειξη του Γ. Καραϊσκάκη στο στρατόπεδο των επαναστατών και η αναγνώριση της αυθεντίας του ως ένοπλου έχει να κάνει και με την πρωτοκαθεδρία του μεταξύ των συγγενών του, αρματολών στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Με την κινητοποίηση δηλαδή για τους σκοπούς της επανάστασης ενός αρματολικού δικτύου που έως τότε ακολούθησε στάση δυναμικής ουδετερότητας διατηρώντας σχέσεις τόσο με τους οθωμανούς όσο και με τους επαναστάτες. Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε την καταδίωξη των ενόπλων του Μήτρου Μπακόλα τον Αύγουστο του 1825 ως ένα από τα περιστατικά με τα οποία ο Γ. Καραϊσκάκης καταδεικνύει την κυριαρχική του ικανότητα, όχι μόνο στη Διοίκηση και τους ενόπλους που συσπειρώνονται γύρω από αυτήν αλλά, πρώτα και κύρια, στους συγγενείς/συμμάχους του στις ορεινές επαρχίες της Άρτας.

Έτσι, ερχόμενος σε σύγκρουση με τους Μπακολαίους καταδεικνύει τη δύναμή του, κινητοποιεί το συγγενικά οργανωμένο αρματολικό δίκτυο των ενόπλων των ορεινών επαρχιών της Άρτας και αναλαμβάνει αρμοδιότητες που στο παρελθόν φαίνεται ότι διεκπεραίωνε ο Γώγος Μπακόλας. Το περιστατικό αυτό δοκιμάζει τη συνοχή του αρματολικού δικτύου, δεν οδηγεί όμως στη διάλυσή του, αλλά λειτουργεί στην κατεύθυνση της επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων δύναμης στο εσωτερικό του. Έκτοτε, Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι ακολουθούν τον Γ. Καραϊσκάκη και αναγνωρίζουν έτσι την πρωτοκαθεδρία του.

Προς το τέλος της δεκαετίας του είκοσι Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι αμνηστεύονται από τις οθωμανικές αρχές, επιστρέφουν στην Ήπειρο και διεκδικούν και πάλι τα αρματολίκια Ραδοβιτσίου και Τζουμέρκων. Αναφέρεται πως την εποχή εκείνη και στις αρχές της δεκαετίας του 1830 οι δύο αρματολικές οικογένειες συγκροτούν σώματα που αριθμούν αρκετές εκατοντάδες ενόπλων. Για μια ακόμη φορά επιβάλλουν την κυριαρχία τους στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Σε αυτό συνέτεινε, ασφαλώς, και το ότι πέτυχαν να απομακρύνουν ομάδες ενόπλων που λυμαίνονταν την περιοχή. Έτσι, εκμεταλλευόμενοι και την απουσία ισχυρών οθωμανικών δυνάμεων από τις περιοχές της Ηπείρου —απουσία που οφειλόταν σε μια ακόμη μεθοριακή

των σουλιωτών να υπηρετήσουν σε Χιλιαρχίες και, μετέπειτα, σε Τάγματα που διοικούσαν από ρουμελιώτες οπλαρχηγούς.

πολεμική εμπλοκή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Ρωσία— φαίνεται πως αρχικά πέτυχαν την αναγνώρισή τους ως αρματολών.²⁸

Πολύ σύντομα, όμως, με τον τερματισμό των εχθροπραξιών και την συνακόλουθη επιστροφή του Ρεσίτ πασά και των στρατευμάτων του στην Ήπειρο, Κουτελιδαίοι και Μπακολαίοι εκδιώχθηκαν από τις περιοχές τους. Η εκδίωξη αυτή δεν είναι ένα μεμονωμένο περιστατικό αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο μιας επιχείρησης καταδίωξης των χριστιανών καπετάνιων από τα αρματολίκια, κυρίως εκείνα που βρίσκονται κοντά στη συνοριακή γραμμή της αυτοκρατορίας με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.²⁹

Στην καταδίωξη αυτή, στην οποία θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε δυναμικές προσαρμογής της οθωμανικής εξουσίας στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων, σκοτώθηκαν περισσότεροι από εκατό ένοπλοι, αρκετοί όμως κατάφεραν να ξεφύγουν. Ανάμεσα στους τελευταίους βρίσκονται ο Ντούλας Μπακόλας και οι Κουτελιδαίοι, καθώς και ο συγγενής τους Σωτήρης Στράτος. Καταδιωκόμενοι από τις δυνάμεις του Ρεσίτ κατέφυγαν στην ελληνική επικράτεια, την οποία χρησιμοποίησαν ως ορμητήριο επιδρομών στις γειτονικές περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, σε συνεργασία και συντονισμό της δράσης με άλλους χριστιανούς καπετάνιους καθώς και με αλβανούς ενόπλους κάτω από την αρχηγία του Ταφίλ Μπούζη.³⁰

Η αυξημένη ένοπλη δράση τους στην περιοχή φαίνεται ότι απέδωσε θετικά αποτελέσματα, καθώς σύντομα τους συναντάμε και πάλι στα

28. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 113, και *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σσ. 93-99.

29. Για την εκστρατεία του Ρεσίτ πασά, στα 1831-1832, ενάντια στους καπετάνιους της Θεσσαλίας, αρχικά, και της Ηπείρου στη συνέχεια, βλ. την αλληλογραφία του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια με τον Ρεσίτ, ΙΑΥΕ, 1831, 4/1δ. Βλ., επίσης, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 92· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', ό.π., σ. 386· Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 483, 495-496· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 71-72.

30. Πρβλ.: «Κι έβαλαν έναν Τούρκον αρχηγόν οι αγωνισταί της πατρίδος ονομαζόμενον Ταφίλ Μπούζη δια να φάνε κομμάτι ψωμί. Και σκοτωθήκανε τόσοι εκεί και ρήμαξαν και τα γειτονικά μας μέρη· κι έπαθε και η Άρτα ό,τι έπαθε όταν μπήκαμεν κι εμείς τα 1821». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 349-350. Σε δημοτικό τραγούδι που αναφέρεται στη λεηλασία, από ομάδες ενόπλων, ενός θεσσαλικού χωριού την εποχή εκείνη, μνημονεύεται η συμμετοχή του Γιαννάκη Κουτελίδα καθώς και «ο γυιός του Σκυλοδήμου», οικογένεια με την οποία διατηρούν δεσμούς συγγένειας. «Η λήστευση της Καστανιάς», Π. Αραβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων*, ό.π., σ. 89.

αρματολίκια τους.³¹ Εκεί, θα παραμείνουν ως την δεκαετία του 1840, οπότε και θα πέσουν θύματα των συγκρούσεων που παράγονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού. Ο Γιαννάκης Κουτελίδας θα σκοτωθεί από ενόπλους του Τσέλιο Πίτσαρι, δερβέναγα της Ηπείρου, ενώ ο Ντούλας Μπακόλας σε μια ενέδρα που οργανώθηκε από τους τοπικούς του αντιπάλους, τους Σκαλτσογιανναίους και τους Κοτσιλαίους.

Επιστρέφοντας στα πρώτα χρόνια της επανάστασης θα λέγαμε ότι η τακτική των Μπακολαίων και των συγγενών/συμμάχων τους προσανατολίζεται στη διαπραγματεύση τόσο με τους οθωμανούς όσο και με τους επαναστάτες. Ακόμη, ότι οι σχέσεις συγγένειας και η τοπικότητα προσδιορίζουν τη δράση τους και, συνακόλουθα, μαρτυρούν για τους περιορισμούς στους οποίους υπόκειται η προσαρμογή των κοινωνικοπολιτικών στρατηγικών τους στη συγκυρία.

Στις ενότητες που ακολουθούν θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα με την πολιτική των διαπραγματεύσεων που εφαρμόζουν έως και τα 1826 και, ειδικότερα, στα λεγόμενα «καπάκια», αλλά και στην τοπικότητα ως δεσμευτική παράμετρο στη χάραξη των κοινωνικοπολιτικών στρατηγικών τους. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε μόνο ότι η πολιτική των διαπραγματεύσεων φαίνεται να εγγράφεται σε μια στρατηγική αποτροπής της εισόδου άλλων ενόπλων στις περιοχές τους, τόσο επαναστατών όσο και οθωμανών, που με την παρουσία τους και μόνο θα ανέτρεπαν τους συσχετισμούς δύναμης στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Στοχεύουν, δηλαδή, στην προστασία της τοπικής κοινωνίας από τα δεινά του πολέμου και, συνακόλουθα, στη διατήρηση της κυριαρχίας τους και την επιβεβαίωσή τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας. Με άλλα λόγια, η πολιτική αυτή μαρτυρεί για το πώς οι ένοπλοι των ορεινών επαρχιών της Άρτας προσαρμόζουν τις κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές τους στη δίνη των γεγονότων της επανάστασης.

31. Βλ. Επιστολή Κεχαγιάμπεη προς Ντούλα Μπακόλα, στα 1835, όπου τον αποκαλεί «καπετάν Ντούλα». Βλ., επίσης, το «μπουγιουντί» διορισμού του Ντούλα Μπακόλα ως αρματολού Ραδοβιτσίου «ως και πρότερον», όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά, από τον Μεχμέτ Ιμίν πασά, στις 27 Νοεμβρίου 1836. Οι δύο επιστολές βρίσκονται στα ΓΑΚ, κ. 49, Αρχείον Ντούλα Γάγου.

Ωστόσο, υπό το πρίσμα της εθνικιστικής ιδεολογίας, στο πλαίσιο της οποίας αναδεικνύονται αλληλοαποκλειόμενα προτάγματα του τύπου «είτε με τους μεν είτε με τους δε», τα καπάκια και η συστράτευση με τους οθωμανούς από τη μια και η διαπραγμάτευση με τους επαναστάτες από την άλλη φαίνονται ως τακτικές αντιφατικές, «αλλόκοτες», «παράδοξες». ³² Η «παραδοξότητα» αυτή διασαφηνίζεται αν θεωρήσουμε τη δράση των ανθρώπων στη συνάφεια παραγωγής της, στο περιβάλλον δηλαδή των περιορισμών και των καταναγκασμών στους οποίους υπόκειται η εκδήλωσή της. Τότε, σε πολιτικές συμπεριφορές παρόμοιες με αυτές των καπετάνιων των ορεινών επαρχιών της Άρτας θα μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε και, κυρίως, να αναγνωρίσουμε τα σημάδια ενός πολιτικού πολιτισμού διαφορετικού από τον κυρίαρχο σημερινό που θεμελιώνεται στις αρχές λογισμού της εθνικιστικής ιδεολογίας. ³³

Σε ό,τι αφορά, τώρα, στους δεσμούς συγγένειας, παρατηρούμε ότι από τις απαρχές της επανάστασης οι ένοπλοι τους οποίους παρακολουθούμε συσπειρώνονται και δρουν από κοινού στις πρώτες μάχες ενάντια στους οθωμανούς. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο συντονισμός της δράσης και ο

32. Πρβλ.: «Όλοι δε οι οπλαρχηγοί των τόπων αυτών (...) ευρίσκοντο προς τους δρόμους τους φέροντας προς την Άρταν, ή προς τα Τρίκκαλα δια να συνομολογήσουν καπάκια με τους πασάδες ή τους εντεταλμένους των. (...) Το παράδοξον είναι ότι μερικοί από τους οπλαρχηγούς αυτούς, ο Ράγκος, ο Ίσκος, ο Στουρνάρης, ο Λιακατάς, ο Καραϊσκάκης, δεν έπαυαν να επικοινωνούν με τον Μαυροκορδάτον, πρόεδρον του Εκτελεστικού και επομένως εκπρόσωπον του ελληνικού επαναστατικού κράτους, (...) παρείχαν δε ενίστε και χρησίμους πληροφορίας εις το ελληνικόν κέντρον», και, «...τηρούν κατά την επανάστασιν αλλόκοτον ουδετερότητα απέναντι των εμπολέμων, επικοινωνούντες και με τους δύο (...) χωρίς να πειθαρχ[ούν] ούτε εις την τουρκικήν εξουσίαν, ούτε εις την επανάστασιν». Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. V, ό.π., σσ. 228, 229, και, τ. VI, ό.π., σ. 424, αντίστοιχα.

33. Πρβλ.: «...τα ίδια πρόσωπα ή οι ίδιες ομάδες ανθρώπων φαίνονται να έχουν ενεργήσει υπό διαφορετικές ή ακόμα και αλληλοαποκλειόμενες αρχές και μέριμνες: (...) θα πρέπει να δοκιμάσουμε την υπόθεση πως αν κάτι μας φαντάζει αντιφατικό, ασυνάρτητο ή υπερφυσικό, είναι πιθανόν το πρόβλημα να βρίσκεται στη ματιά μας (...). Είναι δηλαδή πιθανό εκείνο που συνέχει τη δράση και τη σκέψη των ανθρώπων που μελετούμε να αναφέρεται σε αξίες, αρχές, και όρους λογισμού που δεν έχουν κληροδοτηθεί στη δική μας εποχή. (...) Εκείνο, λοιπόν που φαντάζει ασυνάρτητο, ίσως απλά να μην προσαρμόζεται ως πληροφορία στον τρόπο με τον οποίο η τάξη του κόσμου που μελετάμε ορίζεται και προβλέπεται στα ερμηνευτικά σχήματα που επικαλούμαστε». Ν. Θεοτοκάς, «Ο εθνικισμός ως δεσμευτική αρχή για την κατασκευή του παρελθόντος», *Ο Πολίτης*, 127(1994), σ. 32.

συνδυασμός των συμφερόντων τους συνεχίζεται και στα επόμενα χρόνια, οπότε και οι περισσότεροι καπετάνιοι αυτών περιοχών συνθηκολογούν με τους οθωμανούς, διατηρώντας έτσι την εξουσία τους και προστατεύοντας τις περιοχές τους από τις καταστροφές που θα προκαλούσε ενδεχόμενη εισβολή των οθωμανών ενόπλων.

Όμως, παρά τα «καπάκια» πολλών αρματολικών οικογενειών στην Ήπειρο και τη Δυτ. Στερεά, η επανάσταση όχι μόνο δεν καταστέλλεται αλλά σταθεροποιείται, ενώ οι νέοι πολιτικοί θεσμοί και μηχανισμοί που συγκροτούνται στους κόλπους των επαναστατών κατισχύουν έναντι των τοπικών κέντρων εξουσίας. Και βέβαια οι συγκρούσεις αυτές εκβάλλουν και σε τοπικό επίπεδο δοκιμάζοντας πλέγματα κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και μηχανισμούς που εγγράφονται στη μακρά διάρκεια του οθωμανικού συστήματος (π.χ. αρματολίκια, αρματολικά δίκτυα).

Σε μια εποχή μακρόχρονου πολέμου όπου παράγονται δυναμικές ρήξεων στον αρματολισμό δε θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστες οι σχέσεις των καπετάνιων στις ορεινές επαρχίες της Άρτας με τους γείτονες και συμμάχους/συγγενείς τους. Αντίθετα, οι σχέσεις αυτές δοκιμάζονται, κάποτε μάλιστα οι συγγενείς και άλλοτε σύμμαχοι έρχονται σε ένοπλη αντιπαράθεση, μικρότερης ή μεγαλύτερης έντασης. Αναφερθήκαμε στο επεισόδιο της συμπλοκής του Γ. Καραϊσκάκη με ένοπλους των Μπακολαίων και είδαμε ότι στην περίπτωση αυτή οι συμμαχικοί/συγγενικοί δεσμοί δοκιμάζονται, χωρίς ωστόσο να διαρρηχθούν.

Διαφορετικά ήταν η κατάληξη στην αντιπαλότητα που ανέκυψε ανάμεσα στον Γ. Καραϊσκάκη, αρχικά, και τους Ραδοβιτσιώτες και Τζουμερκιώτες συγγενείς τους στη συνέχεια, με τους αρματολούς από τον γειτονικό Ασπροπόταμο, τους Στορναραίους. Οι ένοπλοι αυτοί συνδέονται από την προεπαναστατική περίοδο με δεσμούς συγγένειας. Όμως, αν και στα πρώτα χρόνια της επανάστασης συντονίζουν τη δράση τους, σύντομα θα επέλθει ρήξη.

Φαίνεται, μάλιστα, ότι σημείο τριβής στάθηκε η διαφωνία του Καραϊσκάκη σε μια νέα επιχείρηση που σχεδίαζε ο Μαυροκορδάτος στην περιοχή της Άρτας στα 1824. Υπέρ της επιχείρησης αυτής τάχθηκε ο τοπικός αντίπαλος του Καραϊσκάκη στα Άγραφα και ευνοούμενος του

Μαυροκορδάτου, ο Γ. Ράγκος,³⁴ αλλά και ο Ν. Στορνάρης που στη φάση αυτή φαίνεται να στηρίζει την πολιτική του Μαυροκορδάτου.³⁵ Ο Καραϊσκάκης αντίθετα φαίνεται ότι επεδίωκε να πραγματοποιηθεί η εκστρατεία στα Άγραφα, που ελεγχόταν, πλέον, από τον Ράγκο.³⁶ Η διαφωνία του Καραϊσκάκη στα σχέδια του Μαυροκορδάτου πρέπει να είναι η αφορμή για τη «δίκη του Καραϊσκάκη» την άνοιξη του 1824, στην οποία καταδικάστηκε ως «προδότης» και διώχθηκε από το Αιτωλικό.³⁷ Στη συνέχεια επιχείρησε να επανακαταλάβει το Άγραφα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Στην επιχείρηση αυτή συντάχθηκαν με τον Καραϊσκάκη οι σύμμαχοί του από το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα,³⁸ ενώ με τον Ράγκο οι νέοι σύμμαχοί του, ο Ν. Στορνάρης και ο Γρ. Λιακάτας, που έδωσαν μάχη με τον Καραϊσκάκη στον Κόζιακα του

34. Να σημειώσουμε πως ο Γ. Καραϊσκάκης στις αρχές της επανάστασης είχε καταφέρει να αποσπάσει από του Μπουκουβαλαίους το αρματολίκι των Αγράφων, πετυχαίνοντας την αναγνώριση και των οθωμανικών αρχών. Σύντομα όμως κατέφυγε άρρωστος στην Κεφαλλονιά. Τότε, ο Γ. Ράγκος, που μέχρι την εποχή εκείνη συστρατεύονταν με τους Μπακολαίους, τον Καραϊσκάκη και τους συμμάχους τους, διεκδίκησε το αρματολίκι των Αγράφων για τον εαυτό του, έχοντας την υποστήριξη του Αλ. Μαυροκορδάτου. Για την αντιπαράθεση των δύο καπετάνιων, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 253 κ.ε. Βλ., επίσης, Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. VI, ό.π., σσ. 423 κ.ε. Π. Βασιλείου, «Το αρματολίκι των Αγράφων», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Δ' (1956), σσ. 15 κ.ε. Τ. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, τ. Β', Αθήνα, Κάλβος, 1979, σσ. 264-267.

35. Μάλιστα, Ράγκος και Στορνάρης συνδέθηκαν με δεσμούς συγγένειας. Φαίνεται ότι ο Γ. Ράγκος, για να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του στα Άγραφα έναντι του Γ. Καραϊσκάκη, προώθησε το γάμο των δύο μικρότερων αδελφών του με θυγατέρες από τις οικογένειες των Κοντογιανναίων από το Πατρατζίκι και των Στορναραίων από τον Ασπροπόταμο. Επενδύει, δηλαδή, την εμπέδωση της εξουσίας του στα Άγραφα στη σύσταση συμμαχιών με ένοπλους γειτονικών περιοχών. Ακόμη περισσότερο, στρέφει ενάντια στον αντίπαλό του ένοπλους που έως τότε βρισκόταν στο ίδιο αρματολικό δίκτυο με αυτόν. Βλ., σχετικά, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 414-415.

36. Αυτόθι, σσ. 367-370.

37. Για τη σύγκρουση Καραϊσκάκη-Μαυροκορδάτου και ειδικά για τη «δίκη» και καταδίκη του Καραϊσκάκη, βλ. Ηλ. Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*. Αθήνα, 1961. Τ. Σταματόπουλος, *Ο εσωτερικός αγώνας*, ό.π., σσ., 272-284.

38. Αναφέρεται ότι στις επιχειρήσεις αυτές του Γ. Καραϊσκάκη πήραν μέρος αρκετές εκατοντάδες ενόπλων, η πλειονότητα των οποίων ήταν Τζουμερκιώτες και Ραδοβιτσιώτες. Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σσ. 61, 66.

Ασπροποτάμου και τον καταδίωξαν.³⁹ Μάλιστα, τους επόμενους μήνες οι ένοπλοι αυτοί θα πρωτοστατήσουν στην εκστρατεία που οργανώθηκε από την Διοίκηση στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, προκαλώντας πολλές καταστροφές.

Στην εκστρατεία αυτή που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1824 θα σταθούμε σε επόμενη ενότητα. Εδώ, να τονιστεί μόνο ότι η αμοιβαιότητα στη σχέση των συγγενικά συνδεδεμένων αρματολικών οικογενειών αναστρέφεται από θετική (συμμαχία) σε αρνητική (αντιπαλότητα). Ωστόσο, είναι και πάλι οι δεσμοί συγγένειας που έρχονται να στεγιάσουν και να επικυρώσουν τις νέες συμμαχίες —αναφερόμαστε στην αγχιστεία Στορνάρη και Ράγκου. Να παρατηρήσουμε ακόμη ότι, όπως είδαμε να συμβαίνει και με τη σύγκρουση Μποτσαραίων και Μπακολαίων που εκδηλώνεται την ίδια εποχή, αντιπαλότητες που παράγονται σε τοπικό επίπεδο και έχουν να κάνουν με τον αρματολισμό (ανταγωνισμός Γ. Καραϊσκάκη και Γ. Ράγκου για το αρματολίκι των Αγράφων) φέρονται ως πράξεις εκδίκησης/τιμωρίας ενάντια στους «προδότες», τους «τουρκολάτρες»· μάλιστα, είδαμε ότι στον πρώτο χρόνο της επανάστασης με παρόμοιο τρόπο διαχειρίστηκαν την αντιπαράθεσή τους ο Γώγος Μπακόλας και ο Κ. Πουλής.

Κοντολογίς, κλείνοντας την ενότητα αυτή θα παρατηρούσαμε ότι σε μια εποχή που επιφέρει τομές στους χώρους των ενόπλων, σε μια εποχή δηλαδή όπου νέοι πολιτικοί θεσμοί και μηχανισμοί φαίνεται να κατισχύουν αποδιρθρώνοντας τα αρματολικά δίκτυα και δοκιμάζοντας τοπικο-συγγενικά πλέγματα σχέσεων, οι Μπακολαίοι και οι Κουτελιδαίοι ενεργοποιούν τις στρατηγικές τους επενδύοντας και πάλι στις σχέσεις συγγένειας με ένοπλους από γειτονικά αρματολίκια. Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε να δούμε τη συμμετοχή τους στην επανάσταση έως και τη μάχη του Πέτα, τη συγκρότηση ενός αντιπολιτευτικού στον Μαυροκορδάτο δικτύου, τα «καπάκια» με τους οθωμανούς, την επιστροφή τους στους χώρους των επαναστατών και τις επιχειρήσεις επανακατάληψης των αρματολικιών στα Τζουμέρκα και το Ραδοβίτσι στα τέλη της δεκαετίας του είκοσι και τις αρχές της επόμενης.

Οι δύο ισχυρές αρματολικές οικογένειες που προεπαναστατικά στήριξαν την κυριαρχία τους στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα επενδύοντας

39. Για την καταδίωξη του Καραϊσκάκη, βλ. και Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 13-14· Ηλ. Παπαστεριόπουλος, *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, ό.π., σσ. 94-95· Τ. Σταματόπουλος, ό.π., σ. 290-294.

σε σχέσεις συγγένειας με ένοπλους γειτονικών αρματολικιών, εγγράφοντας δηλαδή την κοινωνική τους αναπαραγωγή ως τοπικών εξουσιαστικών ομάδων σε συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο, επιχειρούν τις προσαρμογές τους σε μια συνάφεια ρήξεων και ασυνεχειών στους χώρους των ενόπλων επενδύοντας και πάλι στις σχέσεις συγγένειας και στην κινητοποίηση συγγενικά οργανωμένων αρματολικών δικτύων που συγκροτούνται από ένοπλους γειτονικών περιοχών.

Με άλλα λόγια, σε συνθήκες ρήξεων και ασυνεχειών στον αρματολισμό που ανακύπτουν με τον πόλεμο και ενισχύονται με τη σταθεροποίηση της επανάστασης και την κατίσχυση των πολιτικών μηχανισμών της Διοίκησης, οι ένοπλοι αυτοί συστήνουν τις κοινωνικές στρατηγικές τους επεξεργαζόμενοι πρακτικές που ανακαλούν τη σταθερότητα (συγγένεια, τοπικότητα, αρματολικά δίκτυα).⁴⁰ Μετέχουν, δηλαδή, στην επανάσταση «μεταφέροντας» το δικό τους πολιτικό πολιτισμό, όπου το πρόταγμα του «γενικού καλού», το συμφέρον της πατρίδας, προσλαμβάνεται υπό το πρίσμα των συμφερόντων τοπικής κοινωνίας και της συγγενικά συγκροτημένης ένοπλης ομάδας· και, κατ' επέκταση, των περιφερειακών, επίσης συγγενικά οργανωμένων, αρματολικών δικτύων.⁴¹

Ωστόσο, σε μια συγκυρία όπου πριμοδοτείται η κατίσχυση «νέων τόπων εξουσίας» και η αποδιάρθρωση των τοπικο-συγγενικών δικτύων και κέντρων εξουσίας, τείνουν να μην είναι επιχειρησιακές κοινωνικές στρατηγικές που προσανατολίζονται στην κινητοποίηση των αρματολικών δικτύων και κατατείνουν στη διαμόρφωση συσχετισμών δύναμης και ισορροπιών σε τοπικό επίπεδο. Το περιστατικό της επιδρομής και της λεηλασίας των επαναστατών στα Τζουμέρκα και στο Ραδοβίτσι —στο οποίο θα σταθούμε στην ενότητα που ακολουθεί— το καλοκαίρι του 1824 συνηγορεί στο ότι στα

40. Πρβλ.: «Όμως, όσο βίαια και αν είναι η συγκυρία της επανάστασης κι όσο βαθιές και αν φαίνονται οι τομές που δημιούργησε, άτομα και συλλογικότητες αναζήτησαν παραδοσιακές διαδικασίες και ανέστησαν παραδοσιακούς θεσμούς, κάθε φορά που η αλλαγή έθετε σε δοκιμασία την ίδια την ύπαρξη της κοινότητας». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 236.

41. Πρόκειται για συμπεριφορά συνηθισμένη τα χρόνια εκείνα στους χώρους των ενόπλων. Πρβλ.: «Ιδιαιτέρως δε ωρκίσθησαν ο Ν. Στορνάρης, Ανδρέας Ίσκου, Μήτζιος Κοντογιάννης, <Γ.> Τζιόγκας, <Δ.> Σκαλτζάς, Νότης Μπότσαρης να φυλάξουν τα γενικά δίκαια του Έθνους και ιδιαιτέρως των οικογενειών των εναντίον πάσης προσβολής». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 361.

χρόνια της επανάστασης παράγονται δυναμικές αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου που συγκροτούνταν από ενόπλους που δρούσαν στη Δυτική Ρούμελη και τις νότιες περιοχές της Ηπείρου. Μάλιστα, όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, οι δυναμικές αυτές ενισχύονται με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη συνόρων, που τέμνει στα δύο μια ενιαία, προεπαναστατικά, αρματολική περιφέρεια.

2. Τα καπάκια

Στα 1822, μετά τη μάχη στο Πέτα, ο Γώγος Μπακόλας κατηγορείται από το περιβάλλον του Αλ. Μαυροκορδάτου για προδοσία. Οι κατηγορίες αφορμίστηκαν από τη στάση που τήρησε στη συγκεκριμένη μάχη, αλλά και από την επικοινωνία που ο αρματολός Ραδοβιτσίου διατηρούσε με τις οθωμανικές αρχές.⁴² Κατηγορούμενος, λοιπόν, για προδοσία ο Γώγος Μπακόλας εγκαταλείπει το στρατόπεδο των επαναστατών και συνθηκολογεί με τους οθωμανούς, συνάπτει δηλαδή το λεγόμενο «καπάκι»:

«[Ο Βαρνακιώτης]...περί τα μέσα του Σεπτεμβρίου άφησε το στρατόπεδον και επήγε εις την Άρταν και επροσκύνησε τον Ομέρ Βρυώνη, έχων ομοφρόνας τους καπιτάνους Γώγον Μπακόλαν και Αντρέαν Ίσκου».⁴³

Βρισκόμαστε στα μέσα του 1822, δηλαδή σε μια εποχή όπου οι κοντινές στην Άρτα περιοχές της Ηπείρου και της Στερεάς είναι εκτεθειμένες σε πολυπληθή οθωμανικά στρατεύματα. Από την άλλη, το στρατόπεδο των

42. Ο Γώγος Μπακόλας κατηγορήθηκε για προδοσία μετά τη Μάχη του Πέτα, στις 4 Ιουλίου 1822. Η κατηγορία της προδοσίας φαίνεται πως υπερίσχυσε τόσο την εποχή εκείνη, όσο και μεταγενέστερα. Βλ. τα σχόλια του Σπ. Ασδραχά στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 62-63. Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής εκείνης είναι και το δημοτικό: «Σ' όλον τον τόπο ξαστεριά/ σ' όλον τον κόσμο ήλιος./ Και στην καυμένη Ήπειρο/ όλο καπνός κι αντάρα./ Πολύ Τουρκιά τα πλάκωσε/ πολλοί τσαχαμπασήδες/ Πιάνουν και δέρνουν την πρωτιά/ και τους Κοτσαμπασήδες/ Κι ο Γιώργο-Βάσιος το σκυλί/ κι αυτός χριστιανομάχος». Ν. Παπανικολάου, «Η μάχη της Λαγκάδας», *Σκουφάς*, 35(1971), σ. 575. Για τη μάχη του Πέτα, βλ. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σσ. 112-168· D. Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία. 1821-1833*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1983, σσ. 123-125· Κ. Μέντελσον-Μπάρτολντ, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, Τολίδη, χ.χ., σσ. 109-112. Βλ., επίσης, Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 60-93.

43. Επιστολή του Σπ. Κουρκουμέλη στον Ιγνάτιο, Μεσολόγγι, 22 Οκτωβρίου 1823. Περιέχεται στο *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, τομ. IV, τευχ. II, 1961, σ. 178. Πρβλ.: «Ευμενώς και εντίμως εδέχθη τον Βαρνακιώτην ο Βρυώνης (...). Τοιαύτη διαγωγή και τοιαύται προτροπαί εν τοιούτοις καιροίς τοιούτου ανδρός, παρασύραντος και τον οπλαρχηγόν του Βάλτου Ανδρέαν Ίσκου και τον συνοπλαρχηγόν του Γιαννάκη Ράγκου και τον Γεωργάκη Βαλτινόν». Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Β', ό.π., σ. 293. Για τα καπάκια στην επανάσταση, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 171-240. Βλ., επίσης, J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 49-52.

επαναστατών δείχνει διαλυμένο μετά την ήττα στη μάχη του Πέτα και το συνακόλουθο τερματισμό της εκστρατείας του Αλ. Μαυροκορδάτου, που στόχευε στην κατάληψη της πόλης της Άρτας και στην αναθέρμανση και υποδαύλιση επαναστατικών κινήσεων στις υπόλοιπες περιοχές της Ηπείρου.

Την εποχή αυτή, λοιπόν, ο Γώγος Μπακόλας αλλά και οι περισσότεροι αρματολοί των γειτονικών στη δική του περιοχών καταλήγουν σε συμφωνίες με τους οθωμανούς. Στο πλαίσιο των συμφωνιών αυτών προβλέπεται ότι οι ένοπλοι διατρανώνουν την πίστη και την υποταγή τους στον «κραταιότατο Βασιλέα», εγκαταλείποντας τους επαναστάτες και αποστερώντας τους από κάθε βοήθεια. Από την άλλη, προβλέπεται ότι οι οθωμανοί αναγνωρίζουν την κυριαρχία των καπετάνιων αυτών στις περιοχές τους και επιβεβαιώνουν το διορισμό τους ως αρματολών.⁴⁴ Σε μια παρόμοια συμφωνία, λοιπόν, κατέληξε ο Γώγος Μπακόλας. Την ίδια περίπου εποχή συνθηκολογούν ο Γ. Βαρνακιώτης,⁴⁵ ο Ανδρέας Ίσκος, οι Στορναραίοι και, αργότερα, οι Κουτελιδαίοι. Παράλληλα, ο Γ. Καραϊσκάκης διαπραγματεύεται με τον Ομέρ Βρυώνη την αναγνώρισή του ως αρματολού στα Άγραφα.⁴⁶

Αυτού του τύπου οι συμφωνίες των τοπικών ενόπλων με τους οθωμανούς εγγράφονται στη μακράιωνη παράδοση του αρματολισμού στο οθωμανικό πλαίσιο και αφορούν στη ρύθμιση των σχέσεων και τη διαμόρφωση των συσχετισμών δύναμης μεταξύ των οθωμανικών αρχών και των ενόπλων μιας

44. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στα χρόνια της επανάστασης ισχυροί ένοπλοι διαπραγματεύθηκαν την αποχώρησή τους από την επανάσταση και την υποταγή τους στις οθωμανικές αρχές πετυχαίνοντας ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους ως προς την αναγνώρισή τους ως αρματολών: «...[ο Καραϊσκάκης] κατόρθωσε να του ανατεθεί υπό του Χουρσίτ το περιζήτητον αρματολίκι. Άξιον δε προσοχής, διότι μαρτυρεί την δυναμικότητα του, είναι ότι το επέτυχε υπό πρωτοφανείς εγγράφους όρους. Κατά τούτους μόνον αυτός είχε δικαίωμα να εισπράτει δια των οργάνων του τους φόρους, υποχρεωμένος να τους διαβιβάζει εις την κεντρικήν αρχήν του βιλαετίου. Κανείς Τούρκος ένοπλος δεν ημπορούσε κατόπιν τούτου να μεταβή εις τα Άγραφα». Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σ. 229.

45. Ο Γ. Νικολού ή Βαρνακιώτης ήταν αρματολός στο Ξηρόμερο και την εποχή εκείνη θεωρείται ο ισχυρότερος ένοπλος στη Δυτ. Στερεά. Έτσι, ήρθε σύντομα σε ρήξη με τον Αλ. Μαυροκορδάτο και συνθηκολόγησε με τους οθωμανούς, κατηγορούμενος και αυτός ως προδότης. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σσ. 210-224. Τη μνήμη και το καλό όνομα του Βαρνακιώτη υπερασπίσθηκε στα πρώτα μετεπανάστατικά χρόνια ο Κ. Παπαδόπουλος, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», Αθήνα, Βαγιονάκη, 1957.

46. Δ. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 45-48.

ορισμένης περιοχής. Οι συμφωνίες αυτές στα χρόνια της επανάστασης αποκλήθηκαν «καπάκια», πρακτική για την οποία κατηγορήθηκαν ως «προδότες» από τη Διοίκηση ο Οδ. Ανδρούτσος, ο Γ. Μπακόλας, ο Γ. Καραϊσκάκης, ο Γ. Βαρνακιώτης και πολλοί άλλοι ένοπλοι στην Ήπειρο και τη Στερεά.

Ήδη από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, πρόσωπα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμμετείχαν στην επανάσταση επιδίδονται σε ανασκευή των κατηγοριών αυτών γράφοντας και εκδίδοντας τα Απομνημονεύματά τους, καταθέτοντας δηλαδή μαρτυρίες για την εμπειρία τους στα χρόνια της επανάστασης. Πρόκειται, όμως, για μαρτυρίες που οι συγγραφείς τους διατείνονται ότι επέχουν θέση ιστορικής πραγματείας η οποία «αποκαθιστά την αλήθεια».⁴⁷ Ουσιαστικά, εκείνο που επιχειρείται είναι να «αποκαθάρουν» τους ευρισκόμενους υπό κατηγορία ένοπλους από το στίγμα του «προδότη» που τους έχει αποδοθεί και, αφού αποδειχθούν τα πατριωτικά τους κίνητρα, να τοποθετηθούν στο πάνθεον των ηρώων της επανάστασης.⁴⁸

Όπως έχει παρατηρηθεί, οι «αποκαταστάσεις» αυτές και, συνολικότερα, η διαμάχη για τις «εσωτερικές» συγκρούσεις στους κόλπους των επαναστατών δεν είναι άμοιρες των σύγχρονων πολιτικών αντιπαραθέσεων που ανακύπτουν κατά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Έτσι, όσοι υπερασπίζονται τους «τουρκοπροσκυνημένους» καπετάνιους, στρέφονται κατ' εξοχήν ενάντια στον Ι. Κωλλέτη ή/και τον Αλ. Μαυροκορδάτο και το περιβάλλον τους, τους πολιτικούς δηλαδή που διαμορφώνουν το πολιτικό τοπίο στο ελληνικό κράτος.⁴⁹

Στους χώρους της ελληνικής ιστοριογραφίας, τώρα, από τις απαρχές της έως πρόσφατα και στις περιπτώσεις όπου δεν καταδικάστηκαν τα «καπάκια»

47. Για τα Απομνημονεύματα του εικοσιένα, βλ. Ν. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι πρόχοντες της Πελοποννήσου*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο, 1996, σσ. 23-50.

48. Αναφέραμε ήδη ότι ο Κάρπος Παπαδόπουλος υπερασπίζεται τη μνήμη και το καλό όνομα των Γ. Βαρνακιώτη και Οδ. Ανδρούτσου. Ενδεικτικά, να σημειώσουμε ακόμη ότι ο Μακρυγιάννης συνηγορεί υπέρ του Γώγου Μπακόλα: «Ήταν τίμιος άνθρωπος και γενναίος πατριώτης κι αγαθός. Αρρώστησε σε κάμποσον καιρόν κι από την πίκρα του [για τις άδικες κατηγορίες] απέθανε. Η πατρίς χάριτες χρωστάγει εις αυτόν τον γενναίον άντρα». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 62.

49. Βλ., ενδεικτικά, Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 70.

με ποινή «σιωπής», οι συμφωνίες αυτές υπάχθηκαν στα σχήματα της εθνικιστικής ιστοριογραφίας και αποτιμήθηκαν με μέτρο τις δύο κατ' εξοχήν συμπληρωματικές κατηγορίες της εθνικιστικής ιδεολογίας: τον «πατριωτισμό» και την «προδοσία». Στο πλαίσιο αυτό οι συμφωνίες των ρουμελιωτών οπλαρχηγών με τις οθωμανικές αρχές μεσούσης της επανάστασης παρουσιάστηκαν είτε ως πλασματικές —είναι τα λεγόμενα «ψευτοκάπακα», δηλαδή προσωρινές ανακωχές που έκαναν οι ένοπλοι όταν βρίσκονταν σε δύσκολη θέση—, είτε ως αναγκαστική λύση στην οποία κατέφευγαν παρά τη θέλησή τους και εξ αιτίας της δίωξης που υπέστησαν από την Διοίκηση και τους τοπικούς τους αντιπάλους.⁵⁰

Και στις δύο εκδοχές ανασκευάζεται η υπόθεση της «προδοσίας» και προβάλλεται ο «πατριωτισμός» των υπό κατηγορία ενόπλων. Εκείνο, δηλαδή, που απασχολεί είναι αν ο Γώγος στην προκειμένη περίπτωση δε συνθηκολόγησε κάτω από πίεση κι επομένως ήταν «προδότης» ή, αντίθετα, αν αναγκάστηκε να καταφύγει στους οθωμανούς από τις κατηγορίες των πολιτικών του αντιπάλων και, συνεπώς, ήταν «πατριώτης».⁵¹

Αυτού του τύπου η προσέγγιση αντιμετωπίζει τη δράση των ανθρώπων με βάση υπερ-ιστορικές κατηγορίες της εθνικιστικής ιδεολογίας. Ο «πατριώτης» και ο «προδότης» είναι αφορισμοί που αποτιμούν τη δράση των ανθρώπων στην εποχή της επανάστασης με δεδομένη την κατοπινή επιτυχή κατάληξή της και τη συνακόλουθη συγκρότηση σύγχρονου εθνικού κράτους. Ακόμη περισσότερο, πολιτικές συμπεριφορές που εκδηλώνονται στη διάρκεια της επανάστασης και οι οποίες εγγράφονται σε έναν παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό (σύστημα της κατάκτησης, αρματολισμός) αποτιμώνται με κατηγορίες όπως του «πατριώτη» και του «προδότη», έτσι όπως αυτές έχουν εμβαπτισθεί στο σημασιολογικό σύμπαν της εθνικιστικής ιδεολογίας.⁵²

50. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 172-173 κ.ε.

51. Πρβλ.: «Αλλ' επρόδωσε πράγματι τότε τους συναγωνιστάς του ο γηραιός οπλαρχηγός των περιχώρων της Άρτης, ο κατά το παρελθόν έτος κινηθείς εκ των πρώτων κατά των Τούρκων και πρωτοστατήσας εις τας προς την Ήπειρον ελληνικάς νίκας» Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σ. 163.

52. Πρβλ. «Αν επιχειρούσε κανείς να περιοδολογήσει τις πρακτικές που εκδηλώνονται στη διάρκεια της επανάστασης του εικοσιένα, θα ενέτασσε τα καπάκια στη διάρκεια της κατάκτησης και στο πλαίσιο του πολιτικού πολιτισμού που συγκροτείται στη συνάφεια των

Έτσι, τα καπάκια δεν απογράφονται στη συνάφεια των περιορισμών και των καταναγκασμών στους οποίους υπόκειται η δράση των ενόπλων την εποχή που διαδραματίζονται τα γεγονότα, ούτε σε αναφορά προς τις κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές τους οι οποίες κατατείνουν στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο. Αντίθετα, οι συνθηκολογήσεις αυτές αντιμετωπίζονται ως προς το θετικό ή το αρνητικό αντίκτυπό τους, σε σχέση πάντοτε με την επανάσταση. Πρόκειται, βέβαια, για την ιστορία της επανάστασης και όχι για την ιστορία των ανθρώπων στα χρόνια της επανάστασης ή, διαφορετικά, πρόκειται για μια προσέγγιση που αποτιμά τη δράση των τοπικών ενόπλων σε αναφορά προς την επανάσταση, και όχι τις συμπεριφορές των ενόπλων στα χρόνια της επανάστασης και τις προσαρμογές τους σε μια συγκυρία που προσδιορίζεται από δυναμικές ρήξεων στους χώρους των ενόπλων, εξαιτίας ακριβώς της επανάστασης.

Έτσι, όμως, τα καπάκια δεν αντιμετωπίζονται ως επεισόδια στο συνεχές της δράσης των ενόπλων. Προβάλλουν, αντίθετα, ως κορυφαία γεγονότα, ως περιστατικά-σταθμοί στην πορεία τους που σηματοδοτούν τομές στο επίπεδο των κοινωνικοπολιτικών στρατηγικών που επεξεργάζονται οι ένοπλοι στα χρόνια της επανάστασης. Το καπάκι, δηλαδή, προβάλλει ως ασυνέχεια στην εμπειρία των ανθρώπων, ως σημείο-τομή. Σε σχέση με το καπάκι που σύναψε ο Γώγος Μπακόλας, χαρακτηριστική, είναι η παρατήρηση του Γ. Βλαχογιάννη στα *Ενθυμήματα* του Ν. Κασομούλη, όπως και του Σπ. Τρικούπη στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* :

«Μετά την καταστροφή του Πέτα και την κατηγορία που του κολλήσαν, πως είχε προδώσει, ο Γώγος, έξοχος και στρατηγικός παλαιός πολεμιστής, αγανακτημένος και αηδιασμένος προσκύνησε στους Τούρκους και πεια δεν ξαναφάνηκε».

σχέσεων κατακτητών κατακτημένων. Η “προσδοσία”, η “τουρκολατρεία” για την οποία έγινε λόγος στην επανάσταση, δεν μπορούν να αποδώσουν τον όρο καπάκια, γιατί ανήκουν σε διαφορετικές διάρκειες, νοηματοδοτούνται στο πλαίσιο διαφορετικών συστημάτων αξιών». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 237.

«Ο δε Γώγος, (...) επανήλθεν εις τα ίδια, εσυμβιβάσθη μετά των Τούρκων, και Τούρκος έκτοτε διέμεινεν μέχρι τέλους της ζωής του». ⁵³

Είναι, όμως, πράγματι το καπάκι ένα ιδιαίτερο γεγονός που, ως τέτοιο, δεν μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη συμμετοχή των τοπικών ενόπλων στην επανάσταση ή, μήπως, είναι πρακτική που εγγράφεται στις κανονικότητες των ενόπλων, συνοψίζει τις κοινωνικοπολιτικές στρατηγικές τους και μαρτυρεί για τα όρια, τις δεσμεύσεις, τους καταναγκασμούς στους οποίους υπόκεινται οι προσαρμογές τους στα χρόνια της επανάστασης;

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι ο Γώγος Μπακόλας και οι συγγενείς-σύμμαχοί του από τα γειτονικά στο δικό του αρματολίκια διανύουν συχνά τη διαδρομή από το ένα στρατόπεδο στο άλλο. Ακόμη περισσότερο, ότι ανεξάρτητα από το στρατόπεδο στο οποίο βρίσκονται διατηρούν επικοινωνία και διαπραγματεύονται τόσο με τη Διοίκηση όσο και με τους οθωμανούς. Έτσι, ο Γώγος λίγους μόνο μήνες μετά το καπάκι με τους οθωμανούς αλληλογραφεί με τον Αλ. Μαυροκορδάτο, διαπραγματεύεται τη συμμετοχή του στην επανάσταση και προσφέρει βοήθεια στις επιχειρήσεις των επαναστατών σε περιοχές που γειτονεύουν με τη δική του. Κοντολογίς, ο Γώγος «ξαναφάνηκε».

Για να κατανοήσουμε, λοιπόν, τις κοινωνικές στρατηγικές των καπετάνιων των ορεινών επαρχιών της Άρτας την περίοδο της επανάστασης θα πρέπει να εντοπίσουμε και να ανασυστήσουμε τις δεσμεύσεις εκείνες που περιορίζουν και προσδιορίζουν τη δράση τους, να αναρωτηθούμε δηλαδή για το ρόλο των ενόπλων ως φορέων εξουσίας στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας. Στο ζήτημα αυτό έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια. Εδώ να σημειώσουμε συνοπτικά πως στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η δράση των ενόπλων εντοπίζεται και περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή, εκεί όπου διεκδικούν την αναγνώρισή τους ως αρματολών, θέση που τους επιτρέπει να διεκδικήσουν την άσκηση εξουσιαστικών ρόλων στο κοινοτικό πλαίσιο. Η ηγετική παρουσία των ενόπλων στην τοπική κοινωνία συνδέεται δηλαδή με την κυριαρχία τους στο αρματολίκι. Στο πλαίσιο αυτό η αρματολική τους αυθεντία εξαρτάται από την

53. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 272. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Β', ό.π., σ. 256.

αναγνώριση της περιοχής αυτής ως επικράτειάς τους, στην οποία ελέγχουν την παρουσία και μετακίνηση των άλλων ενόπλων είτε πρόκειται για ενόπλους της οθωμανικής εξουσίας, είτε για ανταγωνιστές, κλέφτες.

Μετά τη μάχη στο Πέτα, ήττα που ακολουθήθηκε από τη συμφωνία του Γώγου με τους οθωμανούς, οι ορεινές επαρχίες της Άρτας, ο χώρος δράσης των ενόπλων που εδώ μας απασχολούν, βρέθηκαν έξω από τις περιοχές που φαινόταν ότι επικρατούσε η επανάσταση. Το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα αλλά και ο Βάλτος, τα Άγραφα, ο Ασπροπόταμος —περιοχές δηλαδή όπου διατηρούν δεσμούς συγγένειας και συστήνουν σχέσεις συμμαχίας στις οποίες επενδύουν μέρος της ασφάλειας της περιοχής τους και, συνακόλουθα, της επιβεβαίωσης της κυριαρχίας τους ως αρματολών— είναι, πλέον, εκτεθειμένα σε πολυάριθμα οθωμανικά σώματα που στρατοπεδεύουν στις γειτονικές πόλεις.

Ο Γώγος, λοιπόν, είναι αποκομμένος από τις περιοχές των επαναστατών και εκτεθειμένος στη μήνι των οθωμανών, οι οποίοι εύκολα μπορούν να προχωρήσουν ξανά σε αρπαγές και λεηλασίες στην περιοχή του⁵⁴ και, επιπρόσθετα, να τον εκδιώξουν, αναγνωρίζοντας κάποιον άλλο ως αρματολό, όπως είχαν κάνει με τον Κ. Πουλή παλιότερα. Άλλωστε, δεν μπορεί να υπολογίζει στη βοήθεια άλλων καπετάνιων που βρίσκονται στους χώρους των επαναστατών.⁵⁵ Η παρουσία, δηλαδή, των οθωμανών και η αποχώρηση των ενόπλων της επανάστασης ανατρέπει τους συσχετισμούς δύναμης στην περιοχή, που διαμορφώνονται στις απαρχές της επανάστασης και αντανakλούν την κυριαρχία του Γώγου στο Ραδοβίτσι. Έτσι, «προσκυνώντας» στους οθωμανούς προστατεύει το Ραδοβίτσι, δηλαδή, το χώρο στον οποίο ασκεί την εξουσία του ως τοπική αυθεντία.

54. Πολλά χωριά των ορεινών επαρχιών της Άρτας λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν από τα σουλτανικά στρατεύματα το καλοκαίρι του 1821, ύστερα από μάχες με τους τοπικούς ένοπλους, που την εποχή εκείνη προχωρούσαν σε κινήσεις αντιπερισπασμού για να διασπάσουν την πολιορκία ενάντια στον Αλή πασά. Βλ., σχετικά, Φ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σσ. 24-26.

55. Είναι χαρακτηριστική η απόκριση του Γώγου Μπακόλα σε συζήτηση με τον Ν. Κασομούλη: «...οι άλλοι του Καρελιού τρώγουν και πίνουν τον κατήφορον και εις βοήθειαν δεν έρχονται». Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 221. Οι «άλλοι του Καρελιού» (Αιτωλίας) είναι, πιθανώς, ο Μαυροκορδάτος και οι ένοπλοι της Διοίκησης που βρίσκονται στο Μεσολόγγι.

Στην κατεύθυνση αυτή, θα αναφερθούμε σε τρεις επιστολές που στέλνονται στον Γάγο το αμέσως επόμενο διάστημα μετά τη μάχη του Πέτα. Η πρώτη έχει ως αποστολέα τον Ρεσίτ πασά, περισσότερο γνωστό ως Κιουταχή:

«Βεζύρ Μεχμέτ Ρεσίτ Πασάς Σερασκέρης Άρτης

Από τον Υψηλότατον

Εις τους προεστότας και λοιπούς Ραγιάδες της Σκουληκαριάς μετά τον χαιρετισμόν μου, σας φανερώνω ότι σεις δύο φορές γεννήκαταν χαγίνηδες [αντάρτες, αχάριστοι] και είναι επτά μήνες όπου εγώ σας έδωσα το ραΐ μου [αμνηστεία, χάρη], και δεν έλλειψα με κάθε τρόπον να σαλεστήσω [βοήθεια], δια το σαλαμέτι [ησυχία], εσάς πάλιν σας εσήκωσεν ο Θεός την γνώσιν, και εγινήκαταν και τρίτην φοράν χαϊνίδες, η κατάρα του Κραταιοτάτου Βασιλέως μας σας το έδειξεν ευθύς και κατά την παρακάλεσιν σας και από μερχαμέτ μου [μεγαλοψυχία] σας έδωσα και τρίτην φοράν το ραΐ, αλησμονώντας τα έως τώρα φερσίματά σας, όθεν όταν σταθήτε πιστοί ραγιάδες καθώς οι όρκοι σας, όχι μόνον σας συγχωρούνται τα έως τώρα καμπαέτια [φταιξιματα] σας αλλά θέλει είσθε βοηθημένοι και απαιτημένοι από εμέ και από όλην την Τουρκιά, και θέλετε ζήσει με ησυχίαν εις τα σπίτια σας με τας φαμιλίας σας και με το βιός σας, χωρίς να απεράση η παραμικρή υποψία όπου έχει να σας ντουκοντίση [ενοχλήσει] κανένας, εις τούτο σας ομνύω το όνομα του Υψίστου Θεού, όχι μόνον ραΐ δεν έχετε, αλλά θέλετε εξολοθρευθή ολοτελώς, αν και τετάρτην φοράν κάμετε το χαϊνλίκι με το βιό σας και θέλει ρημωθούν τα χωριά σας. Όθεν ανοίξατε τα μάτια σας και αν κανένας ανταμωθή με τους αποστάτες ή ανταπόκρισαις θα έχει και κάμη μπερδέματα να τον πιάνετε και να φέρετε και κάμνοντας έτσι είσθε με το Ναζάρι [επίβλεψη] του Ντουβλετίου έως το κιασμέτι και ούτως κάμετε όχι αλλέως εξ αποφάσεως.

Τη 11η Ιουλίου 1822, Άρτα».

Τις δύο επόμενες επιστολές τις αποστέλει ο Αλ. Μαυροκορδάτος:

«Προς τον Καπετάν Γάγον,

Να συμβουλευσεις τους γείτονάς σου Καπετάνους του Καρέλι να μη φέρωνται κατ' αυτόν τον τρόπον οπού ζητούν να προσκυνήσουν και να πάρουν τον κόσμο εις τον λαιμόν τους και ότι είναι καιρός

να εξαλείψεις την εντροπήν όπου εις τα φόγια [ψεύτικα] έκαμες διατί προσκύνησες με τους Τούρκους.

Τη 24 Σεπτεμβρίου 1822. Από Αιτωλικόν. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος».

«Προς τον Καπετάν Γώγον Μπακόλαν,

Οσάκις ενθυμούμαι τους κατοίκους του Βιλαετίου σας οίτινες ευρίσκονται ακόμη υπό τον ζυγόν της τυραννίας, αισθάνομαι μίαν λύπην ανέκφραστον. Από τας κόπιας διαφόρων ειδήσεων βλέπεις ότι η ελευθερία μας πλησιάζει και ότι δεν συμφέρει το βιλαέτι σου να μη είναι σηκωμένον εις τα άρματα, διότι αυτή η ελευθερία εννοείται δι' εκείνους οι οποίοι έλαβον τα όπλα. Δια να μη χάσουν οι Χριστιανοί τόσας θυσίας οπού υπέφεραν, σε συμβουλεύω συμφώνησε με τον καπετάν Κουτελίδαν και Ν. Στουρνάρην να είσθαι έτοιμοι, ώστε αμέσως όπου λάβω δεύτερας ειδήσεις για τα καράβια μας, άτινα αφεύκτως προσμένω, να σηκωθήτε εις τα άρματα.

Τη 9 Σεπτεμβρίου 1822, Αιτωλικόν. Αλέξ. Μαυροκορδάτος».⁵⁶

Οι επιστολές παρουσιάζουν ομολογίες, ως προς τα βασικά τους επιχειρήματα. Εκείνο που ζητείται από τον Γώγο είναι να πάψει να είναι «χαϊνης» και να αποκηρύξει τους «αποστάτες» η μία, να αποδείξει ότι δεν είναι «προδότης» οι άλλες δύο. Επίσης, ο Ρεσίτ απειλεί με καταστροφές στο Ραδοβίτσι εάν δεν δηλωθεί πίστη στο Δοβλέτι, ενώ και ο Μαυροκορδάτος, παρότι την εποχή εκείνη (Σεπτέμβρης 1822, μετά τη μάχη του Πέτα) δεν έχει τη δύναμη να απειλήσει και πολύ περισσότερο να πραγματοποιήσει απειλές, ανακαλεί κι εκείνος εικόνες καταστροφής της κοινότητας. Η προδοσία, λοιπόν, και η προστασία/καταστροφή της κοινότητας, είναι οι βασικές

56. Οι επιστολές δημοσιεύονται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 88-89, 92 και 93, αντίστοιχα. Στην τελευταία επιστολή, πρβλ.: «Περικλείω τρία γράμματα, τα οποία εστοχάσθηκα αναγκαία να γραφούν προς τους καπεταναίους Γώγον, Κουτελίδαν και Στουρνάρην, όθεν αφού τα διαβάσης διεύθυνέ τα προς τον καπετάν Γώγον, δια να στείλει τα άλλα δύο». Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Βαρνακιώτη, Ανατολικόν, 9 Σεπτεμβρίου, 1822 —δημοσιεύεται στο Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. V, ό.π., σ. 204. Η επιστολή προς τον Μ. Κουτελίδα είναι πανομοιότυπη με αυτή που στάλθηκε στον Γώγο και φέρει την ίδια ημερομηνία. Δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σ. 58.

κατηγορίες στις οποίες οργανώνεται ο λόγος τους. Ας τις δούμε πιο αναλυτικά.

Ο Ρεσίτ αναφέρεται στην πίστη προς τον «Κραταιότατο Βασιλέα» την οποία αρνήθηκαν οι «Ραγιάδες της Σκουληκαριάς» και έγιναν «χαϊνίδες», επαναστάτες. Ακόμη περισσότερο, η υποχρέωση των χριστιανών να «σταθούν πιστοί ραγιάδες» του Σουλτάνου, η υποταγή δηλαδή στην οθωμανική εξουσία, είναι στάση που εναρμονίζεται με τη θεϊκή βούληση. Η αποστασία, αντίθετα, είναι έργο διαβολικό, πράξη απονενομημένων που αντιβαίνει τις θεϊκές προσταγές («σας εσήκωσεν ο Θεός την γνώσιν, και εγινήκαταν και τρίτην φοράν χαϊνίδες»).

Στο λόγο του Ρεσίτ μπορούμε να εντοπίσουμε νοητικά συστήματα και κοσμοεικόνες που μοιράζονται τόσο οι χριστιανοί όσο και οι μουσουλμάνοι και που νομιμοποιούν την οθωμανική κατάκτηση ως θεϊκή βούληση.⁵⁷ Η υποταγή στην «Κραταιά Βασιλεία» είναι μέρος του σχεδίου της Θείας Πρόνοιας για την πορεία του Γένους των ορθοδόξων χριστιανών και την τελική σωτηρία του⁵⁸. Κυρήγματα που καλούν τους κατακτημένους να είναι

57. Πρβλ.: «Στο πλαίσιο μιας αναπαραγόμενης στο χρόνο ιεραρχικής συνύπαρξης, οι παραστάσεις κάθε πλευράς για το “Ίδιο” και το “Άλλο” τροφοδοτούν τις αντίστοιχες παραστάσεις της άλλης. (...) Μ’ άλλα λόγια, και τα δύο μέρη της σχέσης που εγκαθίδρυσε το καθεστώς της οθωμανικής κατάκτησης συγκρότησαν το πολιτισμικό τους σύμπαν όχι μόνο σε αναφορά προς μονολογικά προσδιορισμένες ταυτότητες, τις οποίες απέδιδαν στον εαυτό τους και στον άλλον αλλά και σύμφωνα με αρχές και αξίες που επέβαλλε η συνύπαρξή τους. Εφόσον λοιπόν έχουμε να κάνουμε με ένα σύστημα που ενέγραψε και αναπαρήγαγε σταθερή διαφοροποίηση σε μεγάλη διάρκεια, πρέπει να αναζητήσουμε εκείνον τον κοινό πολιτισμικό χαρακτήρα, τον οποίο συμμερίζονται κατακτητές και κατακτημένοι, καθώς μαζί με τη ζωή τους αναπαρήγαγαν και τις κανονικότητες της αυστηρά ιεραρχημένης συνύπαρξης που είχε επιβληθεί, εκλογικευθεί και νομιμοποιηθεί κοσμικά και θεολογικά». Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», *ό.π.*, σ. 350. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, σ. 102 κ.ε. Πρβλ.: «...από τα δύο στοιχεία που συνιστούν αδιάρρηκτα κάθε κυρίαρχη εξουσία, η ισχυρότερη δύναμη δεν είναι η βία των εξουσιαστών αλλά η ιδεολογική συναίνεση των εξουσιαζομένων στην υποταγή τους. (...) Θα πρέπει λοιπόν εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι να μοιράζονται τις ίδιες αναπαραστάσεις, την ίδια ιδεολογία». Μ. Godelier, *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, τ. Α’, *ό.π.*, σ. 25. Βλ. επίσης, Μ. Godelier, «Υποδομές, ιστορία, κοινωνίες», *ό.π.*, σσ. 68-70.

58. Πρβλ. τη λαϊκή πίστη για την οικοδόμηση της Πόλης, έτσι όπως παρουσιάζεται στο ρώσικο χρονικό της Άλωσης: «Αμέσως μόλις ετοιμάσαν το μέρος είπε [ο Μ. Κωνσταντίνος] να έρθουν οι άρχοντες κι οι μεγιστάνες κι οι μάγιστροι κι άρχισαν να σκέφτονται πώς να γίνουν τα τείχη κι οι πύργοι κι οι πύλες της πόλης. (...) Και να ένα φίδι επετάχτηκε από τη

πιστοί χριστιανοί και υπάκουοι ραγιάδες, όπως για παράδειγμα αυτό του Κοσμά Αιτωλού, χιλιαστικές τελεολογίες⁵⁹ και προφητείες τύπου Αγαθάγγελου όπου η απελευθέρωση των χριστιανών προσδοκάται από το «ξανθό γένος» εγγράφονται στο ίδιο μοτίβο. Έτσι, η επιστολή του Ρεσίτ πασά μας παραπέμπει σε εξηγητικά μοντέλα που αφορούν στη νομιμοποίηση της κατάκτησης και τα οποία ανάγονται στην παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας στην Ιστορία:

«Βεβαίως στο γεγονός της κατάκτησης έχει δοθεί μία εξήγηση: είναι η εξήγηση της προνοιακής ιστορίας, η τρέχουσα εξήγηση ότι κατακτήθηκε η Πόλη εξ αιτίας των αμαρτιών της. Αλλά η διχοτομία είναι ριζικότερη, ξεπερνά την εσχατολογία αυτής της μορφής για να φτάσει σε μια βαθύτερη εσχατολογία, στο μοντέλο

φωλιά του, έτρεξε λίγο κι αμέσως από ψηλά όρμησε ένας αητός, αρπάζει το φίδι και το πετάει ψηλά· και το φίδι επήρε να κουλουριάζεται στο κορμί του αητού. Ο καίσαρ κι όλοι οι άλλοι εστέκονταν κι εκοίταζαν το φίδι και τον αητό· ο αητός ανέβηκε σε μέγала ύψη, πολλή ώρα δεν φαινόταν και πάλι εφάνηκε να έρχεται κι έπεσε μαζί με το φίδι εκεί στο ίδιο μέρος, γιατί το φίδι τον ενίκησε. Έτρεξαν οι άνθρωποι κι εσκότωσαν το φίδι, τον δε αητό τον ελευτέρωσαν. Ο καίσαρ ετρόμαξε απ' αυτό πάρα πολύ κι εκάλισε τους λόγιους και σοφούς, τους ιστόρησε το σημείο κι αυτοί εσκεφτήκαν κι είπαν στον καίσαρα: “η πόλη αυτή θα ονομαστεί Εφτάλοφη και θα δοξαστεί και θ' ανυψωθεί σ' όλη την οικουμένη περισσότερο από κάθε άλλη πόλη, αλλά όπως θα βρίσκεται ανάμεσα στις δυο θάλασσες και θα την δέρνουν τα κύματα των ωκεανών, μια θα γέρνει εδώ κι άλλη εκεί. Ο αητός είναι χριστιανικό σημείο, το φίδι των μουσουλμάνων· κι αφού το φίδι ενίκησε τον αητό σημαίνει ότι οι μουσουλμάνοι θα νικήσουν τον χριστιανισμό. Αφού όμως το φίδι το εσκότωσαν και τον αητό τον ελευτέρωσαν, σημαίνει ότι στο τέλος πάλι οι χριστιανοί θα νικήσουν τον μουσουλμάνο και θα πάρουν την Εφτάλοφη και πάλι θα βασιλέψουν”». *Η Πολιορκία και η Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453. Το Ρώσικο Χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη*, επιμ. Μ. Αλεξανδρόπουλος, Αθήνα, Κέδρος, 1996, σσ. 31-32.

59. Πρβλ.: «Στις περισσότερες προ-βιομηχανικές κοινωνίες, υπάρχουν “προφητικές λατρείες απελευθέρωσης” που τροφοδοτούν τους αγώνες για πολιτική ανεξαρτησία. Αποτελούν προϊόντα της σύγκρουσης πολιτισμικών συστημάτων, και πολύ συχνά παίρνουν τη μορφή μεσσιανισμών (...) πρόκειται για στοιχειώδη επαναστατικά σχέδια, όπου η πολιτική μάχη δεν έχει ακόμα βρει τους δικούς της δρόμους (...) ανάλογα με το περιβάλλον ή την κατάσταση γίνονται φορείς εσωτερικής αναδίπλωσης και συντηρητισμού όσο κι επαναστατικού σχεδίου». Α. Decoufle, *Κοινωνιολογία των επαναστάσεων*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χχ., σσ. 29-30. Για τα μεσσιανικά/χιλιαστικά κινήματα, βλ. E. Hobsbawm, *Primitive rebels*, ό.π., σσ. 57-92· J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Αθήνα, Βάνιας, 1993, σσ. 262-272. Βλ. και G. Scholem, *Ο ιουδαϊκός μεσσιανισμός*, Αθήνα, Έρασμος, χχ.

του Αντίχριστου. Ο προφήτης Μωάμεθ είναι ο Αντίχριστος. Συνέχεια του Μωάμεθ η Οθωμανική αυτοκρατορία, είναι το κράτος του Αντίχριστου. Επίκειται η ημέρα της κρίσης. (...) Στην ουσία οι φορείς της ιδεολογίας πιστεύουν ότι τα προβλήματα της ιστορίας ανήκουν στην πρόνοια: θα επιλυθούν με την παρέμβαση του Θείου. Το σχέδιο της πρόνοιας δεν πρέπει να προσκρούει στην παρεμβολή μιας ελάσσονος δυσαρμονίας. Η ελάσσων δυσαρμονία είναι η μερική ανυπακοή στον Καίσαρα». ⁶⁰

Αυτή η «ελάσσων δυσαρμονία», η «μερική ανυπακοή» στον Σουλτάνο, στην περίπτωση μας δεν είναι άλλη από την επανάσταση. Για τον Ρεσίτ, όπως και για τους οθωμανούς γενικότερα, η επανάσταση είναι πράξη «αποστασίας». Ακόμη περισσότερο, είναι πράξη «απιστίας», δηλαδή έργο απονενομημένων που παραβαίνουν τη θεϊκή βούληση και αντιβαίνουν το προνοιακό σχέδιο. ⁶¹ Παρ' όλα αυτά, στο βαθμό που αναγνωρίζουν τη —θεϊκά εκπορευόμενη, άλλωστε— νομιμότητα της κατάκτησης και αποκηρύζουν τους «αποστάτες», θα δείξει μεγαλοψυχία («από μερχαμέτ μου σας έδωσα και τρίτην φοράν το ραΐ»). Αν ξαναγίνουν, λοιπόν, «πιστοί Ραγιάδες» υπόσχεται: «ησυχίαν εις τα σπίτια σας με τας φαμίλιας σας και με το βιο σας· αν όχι: «θέλει ρημωθούν τα χωριά σας».

Εικόνας καταστροφής της κοινότητας επικαλείται, ωστόσο, και ο Αλ. Μαυροκορδάτος όταν, αναφερόμενος στην πρόθεση των καπετάνιων από το «Καρέλι» να συνάψουν και αυτοί καπάκια, τονίζει στον Γώγο ότι σε μια τέτοια περίπτωση «θα πάρουν τον κόσμο εις τον λαιμόν τους». Εδώ, όμως, η καταστροφή της κοινότητας δεν προβάλλει ως αποτέλεσμα της απόσχισης από το Δοβλέτι αλλά, αντίθετα, της υποταγής στους οθωμανούς και της παραμονής στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας («Οσάκις ενθυμούμαι

60. Σπ. Ασδραχάς, «Οι οικονομίας και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του *Χρονικού των Σερρών*, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *ό.π.*, σ. 177, 204, αντίστοιχα. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 4(1985), σσ. 284 κ.ε., και «Παράδοση και νεοτερικότητα», *ό.π.*, σσ. 352 κ.ε.· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 91-170.

61. Πρβλ.: «Ουδείς αγνοεί τα κατά τας επαρχίας της Βλαχίας και της Μολδαβίας εσχάτως συμβάντα, και την παντοτεινήν του έθνους των Ελλήνων απιστίαν. Ας ελπίσωμεν εις τον Θεόν ότι η ησυχία θα επανέλθει». Από φερμάνι του Σουλτάνου προς τον Κεχαγιάμπεη, το οποίο δημοσιεύει ο Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 327.

τους κατοίκους του Βιλαετίου σας οίτινες ευρίσκονται ακόμη υπό τον ζυγόν της τυραννίας, αισθάνομαι μίαν λύπην ανέκφραστον»).

Προβάλλει, δηλαδή, μια ερμηνεία για την κατάκτηση σύμφωνα με την οποία η διατήρηση της χριστιανικής κοινότητας δεν μπορεί να διασφαλιστεί, πλέον, στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για ερμηνεία που δικαιώνει και νομιμοποιεί τη σχισματική προοπτική της επανάστασης, η οποία προβάλλει ως η μοναδική λύση για τη σωτηρία της χριστιανικής κοινότητας.⁶² Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή η επικράτηση της επανάστασης και η δημιουργία ανεξάρτητου κράτους συνιστούν αναγκαίο όρο για την κοινωνική αναπαραγωγή των τοπικών κοινωνιών, του «γένους των ορθοδόξων».

Διαμορφώνεται έτσι ένα πεδίο υποδοχής, οικειοποίησης και νοηματοδότησης προταγμάτων του τύπου «ελευθερία ή θάνατος». Στο πλαίσιο αυτό, η ανυπακοή προς τον Σουλτάνο δεν καλείται «απιστία», αλλά «επανάσταση» —δηλαδή, ανάσταση του Γένους—,⁶³ η οποία σημαίνεται θετικά, ως πράξη ελευθερίας και λύτρωσης. Αντίθετα, είναι η υποταγή, το προσκύνημα, το καπάκι που σημαίνονται αρνητικά· συγκεκριμένα, ως απιστία στο θεϊκό θέλημα που δεν είναι άλλο από την εξέγερση των Ελλήνων. Εδώ, λοιπόν, προβάλλει μια διαφορετική «εκδοχή» της Προνοιακής παρέμβασης η οποία καταφάσκει την επανάσταση και σύμφωνα με την οποία «απονενοημένοι» είναι εκείνοι που δε μετέχουν σε αυτήν.⁶⁴

62. Πρβλ.: «Η επανάσταση θέτει ζητήματα που έχουν να κάνουν με τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας και μ' αυτή την έννοια, το άνοιγμα στην προοπτική της πολιτικής αυτονομίας του έθνους, συνιστά κεντρικό ιστορικό διακύβευμα της επανάστασης, αφορά δηλαδή τους θεμελιώδεις προσανατολισμούς της κοινωνίας». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 125-126.

63. Πρβλ.: «Η επανάσταση, όρος με τον οποίο αποδίδεται στη νεοελληνική γλώσσα η έννοια revolution, δεν παραπέμπει αναγκαστικά στη νεοτερικότητα. Μεταγράφηκε στην παραδοσιακή γλώσσα των Ρωμιών μέσω σημασιολογικών διολισθήσεων που ανακαλούσαν εσχατολογικές επαγγελίες για την από Θεού Σωτηρία του γένους (επ-Ανάσταση)». Ν. Θεοτοκάς, «Παραδοση και νεοτερικότητα», ό.π., σ. 346.

64. Πρβλ.: «Ηξευρα, ότι ο Θεός προώρισε την ελευθερίαν· όποιος σταθή εναντίον είναι μισητός και από τον Θεόν και από τους ανθρώπους· όποιος ακούση την φωνήν της, εκείνος θέλει αγαπηθή από τον Θεόν, θέλει δοξασθή και από τους ανθρώπους». Αλ. Μαυροκορδάτος προς τους κατοίκους των Τζουμέρκων, *Μεσολόγγι*, 10 Ιουνίου 1824 —δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σσ. 62. Να σημειώσουμε ότι η αποστροφή αυτή απευθύνεται προσωπικά στον καπετάνιο Τζουμέρκων, Μήτρο Κουτελίδα.

Οι δύο εκδοχές που έχουν να κάνουν με τους ασφαλείς όρους ζωής της τοπικής κοινωνίας και κινητοποιούν σε διαφορετικού τύπου δράση (υποταγή, επανάσταση) παραπέμπουν σε ένα από τα σημαντικότερα διακυβεύματα που αναδεικνύονται στην εποχή της επανάστασης και αφορούν ακριβώς στη νομιμοποίησή της. Οι εκδοχές αυτές δεν αντιστοιχούν μόνο σε δύο διαφορετικούς κόσμους τους οποίους φέρνουν αντιμέτωπους, αυτόν των οθωμανών και αυτόν των επαναστατημένων. Συγκρούονται και μέσα στους κόλπους των επαναστατημένων⁶⁵ και η σύγκρουση αυτή κλιμακώνεται, ασφαλώς, σε περιοχές και περιόδους που η επανάσταση υποχωρεί· είναι η περίπτωση των ορεινών επαρχιών της Άρτας και των γειτονικών περιοχών μετά τη μάχη του Πέτα.

Το προσκύνημα καπετάνιων και κοινοτήτων είναι εξελίξεις που επιδρούν αρνητικά στη στερέωση της επανάστασης. Κατ' αρχάς, σημαίνει πως κάποιοι ένοπλοι εγκαταλείπουν το επαναστατικό στρατόπεδο και κάποιες περιοχές δεν συμπεριλαμβάνονται, πλέον, στο χώρο όπου φαίνεται ότι σταθεροποιείται η επανάσταση. Τέτοιες εξελίξεις μεταβάλλουν, ασφαλώς, τις ισορροπίες και τους συσχετισμούς στο πεδίο της μάχης, δηλαδή, ο αντίκτυπός τους δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο στις περιοχές που «προσκύνησαν», αλλά πολύ περισσότερο σε εκείνες που παραμένουν επαναστατημένες.⁶⁶

Σε ένα διαφορετικό επίπεδο, τα καπάκια σημαίνουν την αμφισβήτηση/υπονόμευση του πολιτικού λόγου που νομιμοποιεί την επανάσταση και τα προτάγματά της.⁶⁷ Του λόγου, δηλαδή, που υποδεικνύει

65. Πρβλ.: «Επηρεασμένες από τις εθνικιστικές αρχές οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας, οι σύγχρονες προσλήψεις του Εικοσιένα οργανώνουν το νόημά του γύρω από το σύνθημα “ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Η ΘΑΝΑΤΟΣ”, αποσπώντας το από τον χρόνο στον οποίο ανήκει και αποκαθαίρωντάς το από τις συγκρούσεις και τις αντιφάσεις που ενέκλειε κατά την παραγωγή του». Ν. Θεοτοκάς, «Παραδοση και νεωτερικότητα», *ό.π.*, σ. 363.

66. Πρβλ.: «Ότι από το προσκύνημα του Γώγου μας γίνεται μεγάλη ζημία, επειδή οι Τούρκοι μένοντες αφρόντιστοι από το μέρος της Άρτας, θέλουσι ριχθή εις την Βόνιτζαν». Αλ. Μαυροκοδράτος προς Γεώργιον Νικολού, Αιτωλικόν, 17 Ιουλίου 1822 — δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, *ό.π.*, σ. 90.

67. Πρβλ.: «Η νομιμοποίηση του “τούρκου” ως κατακτητή δεν στηρίζεται μόνο στο γεγονός του πολέμου και στη διαρκή επιβεβαίωση της κατάκτησης, στο ότι μπορεί να “έρχεται να πατήσει τον τόπο” αλλά και στο ότι ο “ραγιάς πηγαίνει αυτοθελήτως να τον προσκυνήσει”. Τα καπάκια λοιπόν εγγράφονται σε μια τελετουργία “αποκατάστασης της τάξης”, όχι

ότι η επανάσταση είναι η μοναδική προοπτική για την ασφάλεια των τοπικών κοινωνιών και την κοινωνική τους αναπαραγωγή και, συνεπώς, ότι οι «θυσίες» που γίνονται την περίοδο της επανάστασης δεν είναι άσκοπες. Η επικράτηση της επανάστασης απαιτεί οι άνθρωποι να συνεχίσουν να πολεμούν με κάθε θυσία, γεγονός που προϋποθέτει ότι αναγνωρίζουν τις θυσίες αυτές ως το απαραίτητο τίμημα —καθώς δεν υπάρχει άλλη διέξοδος— της μελλοντικής τους ασφάλειας.

Με άλλα λόγια, η επαναστατική προοπτική προϋποθέτει ότι γίνονται αποδεκτά και οικειοποιησιμα από τους εξεγερμένους ραγιάδες προτάγματα του τύπου «ελευθερία ή θάνατος», όπου η «ελευθερία» σημαίνει τη δυνατότητα αναπαραγωγής της κοινότητας —αναπαραγωγή, που μπορεί να έλθει μόνο με την επ-ανάσταση του Γένους των ορθοδόξων. Αντίθετα, ο «θάνατος», που σημαίνει την καταστροφή της κοινότητας, είναι το αναμενόμενο αποτέλεσμα της διαιώνισης της υποταγής στην εξουσία του Σουλτάνου.

Αν, όμως, υπάρχει και άλλη προοπτική, αν δηλαδή η ασφάλεια της κοινότητας μπορεί να υπάρξει στο οθωμανικό πλαίσιο, όπως εγγυάται ο Ρεσίτ («θέλει είσθαι βοηθημένοι και απαιτημένοι από εμέ και από όλην την Τουρκιά, και θέλετε ζήσει με ησυχίαν»), τότε είναι ανώφελες και ζημιογόνες οι θυσίες που ζητούν οι επαναστάτες («Δια να μη χάσουν οι Χριστιανοί τόσας θυσίας όπου υπέφερον, σε συμβουλεύω (...) να σηκωθήτε εις τα άρματα»). Στο βαθμό, μάλιστα, που τα οθωμανικά στρατεύματα απειλούν τις επαναστατημένες περιοχές —εκτός κι αν προσκυνήσουν στην εξουσία του Σουλτάνου, οπότε υπόσχονται συγχώρηση— η επανάσταση δεν μπορεί να σημαίνει την ελευθερία και την ασφάλεια της κοινότητας αλλά, αντίθετα, την καταστροφή, το θάνατό της. Παρόμοια, στις συνθήκες αυτές η υποταγή στους οθωμανούς δε σημαίνει την καταστροφή αλλά τη διασφάλιση της προστασίας και συνέχειας της κοινότητας.

Υπό το καθεστώς, δηλαδή, της απειλής που εκπροσωπούν οι οθωμανοί ένοπλοι η εκδοχή:

μονάχα ως υποταγή (υπακοή στην εξουσία και απόδοση φόρων), αλλά ως αποδοχή προτίστως της κατάκτησης ως “τάξης του κόσμου”. (...) Διότι, όπως είπαμε, η κατάκτηση προϋποθέτει συνομολόγηση της κοινότητας στις αρχές που διέπουν τη σχέση κατακτητών-κατακτημένων». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 229, 231.

«ελευθερία= προστασία κοινότητας —> επανάσταση»
«θάνατος= καταστροφή κοινότητας —> υποταγή»,

τίθεται σε αμφισβήτηση και τείνει να σημαίνει:

«ελευθερία= προστασία κοινότητας —> υποταγή» και
«θάνατος= καταστροφή κοινότητας —> επανάσταση».

Εδώ, η επανάσταση θεωρείται πράξη απονενομημένων, δηλαδή, εκείνων που ο Θεός τους «σήκωσε τη γνώση».⁶⁸

Μαυροκορδάτος και Κιουταχής, λοιπόν, προτάσσουν στον Μπακόλα το «χρέος» του προς τους κατοίκους του Ραδοβιτσίου. Κοντολογίς, του ζητούν να φανεί αντάξιος του ρόλου που επιτελεί ως αρματολός στο Ραδοβίτσι, να προστατεύσει, δηλαδή, την τοπική κοινωνία, κάτι που αποτελεί προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της κοινωνικοπολιτικής του κυριαρχίας στην περιοχή. Με άλλα λόγια και οι δύο μεταγράφουν τα πολιτικά τους προτάγματα (επανάσταση, υποταγή) σε όρους οικείους στον πολιτικό πολιτισμό του Γάγου, όπως και κάθε ενόπλου: αναφέρονται στον τόπο του, στο «βιλαέτι» του και στη θέση του ως καπετάνιου στον τόπο αυτό.

Τελικά, υπό την απειλή της καταστροφής της τοπικής κοινωνίας, του τόπου εμπέδωσης κοινωνικοπολιτικής του εξουσίας και βρισκόμενος σε ρήξη με τους εκπροσώπους της Διοίκησης στην περιοχή του, οι οποίοι έτσι και αλλιώς δεν μπορούν να προσφέρουν βοήθεια, ο Μπακόλας συνθηκολογεί με τους οθωμανούς και με τον τρόπο αυτό προστατεύει τον τόπο του και διατηρεί την εξουσία του.⁶⁹ Η στάση του αυτή, μάλιστα, που ιδωμένη υπό το

68. Πρβλ.: «Όταν η άμυνα απέναντι στον κατακτητή, ο οποίος έτσι κι αλλιώς συνιστά μια διαρκή απειλή για την κοινότητα, θεωρείται “απονενομημένη”, τα κατάκια είναι η έσχατη διέξοδος, ένας τρόπος να σταματήσει ο κίνδυνος και να μην καταστραφούν η κοινότητα και οι ισορροπίες της. (...) Έτσι, οι κοινότητες, οι οποίες συμμαρτυρούν ως ένα βαθμό τον πολιτικό πολιτισμό της κατάκτησης, δεν αντιλαμβάνονται το πρόταγμα “ελευθερία ή θάνατος”, αλλά, πρακτικά, έχουν να αντιμετωπίσουν, υπό το κράτος της βίας, το δίλημμα “υποταγή ή θάνατος”». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 237 και 228, αντίστοιχα.

69. Πρβλ.: «Σε ό,τι αφορά τέλος τους οπλαρχηγούς, στο βαθμό που, όπως είδαμε, συναρτούν απολύτως τη δική τους κοινωνική αναπαραγωγή στη “σωτηρία” της κοινότητας, η στάση τους έχει να κάνει με τους δεσμούς που έχουν αναπτύξει με τον “τόπο τους” και την ανάλογη διαφοροποίησή τους από την Διοίκηση της επανάστασης». Αυτόθι, σ. 228. Πρβλ.: «Στην απόφασή του αυτή [να συνθηκολογήσει] βέβαια θα συντελέσανε και άλλοι δύο παράγοντες:

πρίσμα της εθνικιστικής ιδεολογίας αναγνωρίζεται ως «προδοτική», νομιμοποιείται σε αναφορά προς μια ερμηνεία για την επανάσταση (Θεία Πρόνοια, ξανθό γένος) διαφορετική, ασφαλώς, από αυτή που επικρατεί στους χώρους των επαναστατών:

«Είδα όπου είδα και εγώ έβαλα ένα ψευδοκάπακο με τους Τούρκους και σύμμασα την ορφάνεια εις τα καλύβια της· πλην να τι ειπής εις όλους <αυτούς>: Αν δεν έλθουν δώδεκα χιλιάδες Μόσκοβοι να έβγουν έξω, Ρωμαίικο δεν κάμνομεν ημείς με τα κεφάλια μας». ⁷⁰

Το ότι η περιοχή του αρματολικιού του, ανάμεσα Βάλτου και Τζουμέρκων, ήταν σε προχωρημένη θέση, και φυσικό ήταν να δεχόταν αυτή πρώτη την μεγαλύτερη και πιο συχνή, πιο άμεση, πίεση των εχθρών. Ο δεύτερος παράγοντας ήταν το ότι ο καπετάνιος αυτός, όπως και οι περισσότεροι άλλωστε αρματολοί, ήταν συνηθισμένος, από την περασμένη ζωή του, με τις επαφές με τους Τούρκους. Παρ' όλα αυτά όμως ίσως να ήταν άλλη κατοπινή η στάση του Μπακόλα και ίσως να πρόσφερε πολλά στον Αγώνα, εάν δεν υπήρχε και δεν αποχτούσε μεγάλη δύναμη στην επαναστατημένη Ελλάδα ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος». Χρ. Στασινόπουλος, *Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του '21*, τ. Γ', Αθήνα, 1972, σ. 176.

70. Πρόκειται για απόκριση του Γόγου Μπακόλα στον Ν. Κασομούλη, έτσι όπως ο τελευταίος την κατέγραψε στα *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 221. Πρβλ.: «Στο λαό ζούσε η παλιά προφητεία του Αγαθαγγέλου: Ένα ξανθό γένος, οι Ρως, είταν γραφτό να κατέβουν από το Βορρά και να καταλύσουν την κυριαρχία των Τούρκων, υψώνοντας το σταυρό πάνω από την ημισέληνο». Κ. Μέντελσον-Μπάρτολντ, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., σ. 7. Για το ζήτημα αυτό βλ. και Λ. Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', ό.π., σ. 435

3. «Οι φιλελεύθεροι τιμωρούν τους απειθείς εις την φωνήν της πατρίδας»

Στις σελίδες που προηγήθηκαν είδαμε ότι τα καπάκια συνιστούν μέγιστο κίνδυνο για την επαναστατική προοπτική, όχι μόνο γιατί κάθε τέτοια συμφωνία μεταβάλλει υπέρ των οθωμανών τους συσχετισμούς δύναμης σε μια περιοχή, αλλά και γιατί, σε ένα διαφορετικό επίπεδο, υπονομεύει τις συνθήκες που νομιμοποιούν την επανάσταση, η εμπέδωση της οποίας προϋποθέτει την καταδίκη κάθε (μεμονωμένης) διαπραγμάτευσης με τους οθωμανούς.

Μιλώντας σχηματικά θα λέγαμε ότι στους κόλπους της επανάστασης τα χρόνια εκείνα αναδεικνύονται δύο διαφορετικές λογικές, από τις οποίες η μία δεν αποκλείει τη διαπραγμάτευση των όρων παραμονής στο οθωμανικό πλαίσιο (π.χ. προστασία κοινοτήτων, αρματολίκι), ενώ η άλλη την αποκλείει και προτάσσει τη σχισματική προοπτική του εθνικού κράτους —προοπτική που συνοψίζεται σε διλήμματα του τύπου «ελευθερία ή θάνατος», έτσι όπως αυτά σημασιοδοτούνται στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας. Η κατίσχυση ενός τέτοιου νεοτερικού πολιτικού λογισμού είναι ένα από τα σημαντικότερα διακυβεύματα στη διάρκεια της επανάστασης. Το ίδιο το γεγονός της επανάστασης και το, συνακόλουθο, πρόταγμα της δημιουργίας εθνικού κράτους διαμορφώνουν το περιβάλλον ανάδειξης διαζευτικών επιλογών του τύπου «είτε με τους μεν είτε με τους δε». Πρόκειται για ένα πολιτικό λογισμό η κατίσχυση του οποίου έναντι της παραδοσιακής σκέψης συνιστά αναγκαία συνθήκη για την επικράτηση της ίδιας της επανάστασης.

Έτσι, στο επίπεδο των διακηρύξεων και των ρηματικών πρακτικών οι διαπραγματεύσεις και τα καπάκια χαρακτηρίζονται από την Διοίκηση ως πράξεις «προδοσίας», ενώ οι φορείς του στιγματίζονται ως «τουρκόφρονες». Στην πράξη, βέβαια, η Διοίκηση αποδέχεται τα καπάκια και, μάλιστα, τα χαρακτηρίζει ως «ψευδοκάπακα», νομιμοποιώντας τα έτσι ως πολεμική τακτική και, βέβαια, είναι η ίδια η Διοίκηση που διεκδικεί να αποφασίζει εάν και πότε θα διαπραγματευθεί, θα «προσκυνήσει» και θα «σηκωθεί»⁷¹ ξανά μια περιοχή.⁷²

71. Για τις σημασίες που αποκτούν τα ρήματα «προσκυνώ» και «σηκώνομαι» στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης και ειδικά στους χώρους των ενόπλων, βλ. Κ. Χατζηδάκης,

Στο πλαίσιο αυτό, ο Αλ. Μαυροκορδάτος αφήνει να νοηθεί στην επιστολή του προς τον Γάγο Μπακόλα ότι η συμφωνία με τους οθωμανούς θα λογιστεί ως «ψευδοκάπακο» («εντροπήν όπου εις τα φόγια [ψεύτικα] έκαμες διατί επροσκύνησες με τους Τούρκους»). Για να γίνει αυτό, όμως, θα πρέπει ο Γάγος να αποτρέψει νέα προσκυνήματα στην ευρύτερη περιοχή («Να συμβουλευής τους γείτονάς σου Καπετάνους του Καρέλι»), να κινητοποιήσει το συγγενικά οργανωμένο αρματολικό δίκτυο στο οποίο μετέχει («συμφώνησε με τον καπετάν Κουτελίδαν και Ν. Στουρνάρην») και, αφού λάβει τις οδηγίες της Διοίκησης, να επαναστατήσει ξανά («να είσθε έτοιμοι, ώστε αμέσως όπου λάβω δευτέρας ειδήσεις δια τα καράβια μας, άτινα αφεύκτως προσμένω, να σηκωθήτε εις τα άρματα»).

Με άλλα λόγια, το επαναστατικό σχέδιο ενεργείται με την κινητοποίηση των αρματολικών δικτύων, με την ενεργοποίηση δηλαδή της συμμαχικής πλευράς των δεσμών συγγένειας ενόπλων γειτονικών περιοχών,⁷³ υπό την καθοδήγηση της Διοίκησης. Έτσι, όμως, τα αρματολικά

«Χρήσεις και παραστάσεις του σώματος στην οσμανοκρατούμενη κοινωνία», *δοκιμές*, 2(1994), σσ. 72-75.

72. Πρβλ.: «Η Δυτική Ελλάς έφθασεν εις ακμήν τοιαύτην, καθ' ήν μόνη η γενική συνδρομή και προθυμία των κατοίκων της με τα όπλα εις τας χείρας εμπορεί να την ασφαλίση από του εχθρού τους όνυχας. Αλλ' επειδή αυτή η προθυμία (άνευ της οποίας ουδέν γενναίον κατορθούται) λείπει κατά το παρόν δι' εξωτερικάς τινάς αιτίας, δεν μένει άλλη καταφυγή, παρά το να γενή στρατήγημα επιτήδειον να αναβάλη την παρούσαν ορμήν του εχθρού, έως ότου να γενή τρόπος να συναχθώσιν οι σκορπισμένοι Έλληνες. Τοιούτον στρατήγημα δεν είναι άλλο, παρά μια προσποιητική διαπραγμάτευσις προσκυνήσης, η οποία εκτεινομένη εις μήκος θέλει δώσει καιρόν να οικονομηθώσι προς το συμφέρον τα πράγματα. Κοινή γνώμη λοιπόν όλων ημών των ενταύθα παρευρεθέντων, διορίζεται ο Γενναιότατος Στρατηγός Γεώργιος Νικολού (ο Βαρνακιώτης) του οποίου ο άμεμπτος και φιλελεύθερος χαρακτήρας σύρει όλων την εμπιστοσύνην εις εαυτόν, να πραγματευθή το ειρημένον στρατήγημα, μεταχειριζόμενος παν ό,τι η φρόνησις του ήθελε τον υπαγορεύσει, δια να φθάση εις τον σκοπόν του, σκοπόν κοινώς παρά πάντων εγκρινόμενον και επιθυμούμενον, του να κερδίσει δηλ. καιρόν, και εν τούτω να προετοιμασθώσι τα σώματα δια το μετά ταύτα. Α. Μαυροκορδάτος. Κωνστ. Καραπάνου, Ιωάννης Τρικούπης, κ.ά». —δημοσιεύεται στο Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β', ό.π., σσ. 397-398.

73. Πρβλ.: «Κρίνωμεν αναγκαίον προς τούτοις να γίνη και μία άλλη εκστρατεία κατά του Ραδοβιζίου, Τζιομέρκου και Άρτης από τους Μποτζιαράτες, Τζιαβελλάτες, *Καραϊσκάκη* και λοιπούς Ηπειρώτας, όπου πολλοί απ' αυτούς έχουν σχέσεις και ημπορούν να ελκύσουν εις τον σκοπόν τους και τον Γάγον και Κουτελιδαίους (...) Εκείνοι οι σχετικοί εκεί, ημείς δε εδώ να κάμωμε και όφελος και να βαστάξωμεν τον πόλεμον έξω των συνόρων μας». Επιστολή Ιω.

δίκτυα τείνουν να μετατραπούν από αυτονομημένα κέντρα εξουσίας σε μηχανισμούς εφαρμογής κεντρικά καθορισμένων πολιτικών και στρατιωτικών αποφάσεων. Επιδιώκεται, δηλαδή, η υπαγωγή και ενσωμάτωσή τους στο νέο εξουσιαστικό μόρφωμα που συγκροτείται στους χώρους των επαναστατών, η εμπέδωση του οποίου προϋποθέτει την αποδυνάμωση και έλεγχο των αρματολικών δικτύων και των τοπικών κέντρων εξουσίας.

Αν, τώρα, ο Μπακόλας δε συνεχίσει να συντονίζει τη δράση του με τους επαναστάτες, κάτι που σημαίνει ότι δεν υπακούει στα κελεύσματα της Διοίκησης και, σε ένα διαφορετικό επίπεδο, ότι δεν την αναγνωρίζει ως ανώτατο εξουσιαστικό μόρφωμα στους χώρους των επαναστατών, τότε η συμφωνία με τους οθωμανούς δε θα αποτιμηθεί ως «ψευδοκάπακο». Στον αντίποδα, θα θεωρηθεί «προδοσία» που, ως τέτοια, επισείει τιμωρία.⁷⁴ Τιμωρία που όπως και εκείνη των οθωμανών κατά τον πρώτο χρόνο της επανάστασης συνίσταται στην εκδίωξη των Μπακολαίων από το Ραδοβίτσι και τη λεηλασία της περιοχής.

Με άλλα λόγια η απειλή της λεηλατικής εισβολής ξένων ενόπλων στο Ραδοβίτσι δεν προέρχεται μόνο από τα σουλτανικά στρατεύματα που μετά τη μάχη του Πέτα ελέγχουν, πλέον, και τις νότιες περιοχές της Ηπείρου. Αν οι οθωμανοί απειλούν να τιμωρήσουν το Ραδοβίτσι για την απιστία στο Δοβλέτι, η τιμωρία του «τουρκοπροσκυνημένου» Μπακόλα από ένοπλους που δρουν στους χώρους των επαναστατών συνιστά, επίσης, ένα πιθανό ενδεχόμενο. Το ενδεχόμενο αυτό γίνεται πραγματικότητα το καλοκαίρι του 1824 με την εισβολή ενόπλων της Διοίκησης στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και τη, συνακόλουθη, λεηλασία τους. Μάλιστα, ο τρόπος με τον οποίο

Γκούρα, Α. Σαφάκα, Γ. Τζιόγκα, Στάθη Κατσικογιάννη και Γιαννάκη Ράγκου προς Επιτροπήν της Ανατολικής Ελλάδος, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1826 — δημοσιεύεται στο Κ. Διαμάντης, «Η Άρτα και η περιοχή της κατά τον αγώνα του 1821», *Σκουφάς*, 35(1971) σσ. 533-534.

74. Πρβλ. την επιστολή που απευθύνει ο Αλ. Μαυροκορδάτος «Προς τους προεστώτας και λοιπούς κατοίκους του Ξηρόμερου», στις 29 Σεπτεμβρίου 1822: «Μόνοι σας εγνωρίσατε ότι με τους Τούρκους δεν ημπορείτε να συζηήσετε και αποφασίσατε να αποθάνετε ενδόξως και όχι να σφαγήτε ανάνδρως. (...) Αν κάμετε διαφορετικά, ο στρατηγός σας έχει την άδειαν να μεταχειρισθή όλην την δραστηριότητα φονεύον τους λιποτάκτας και απειθείς εις την φωνήν της πατρίδος, καίων τας κατοικίας των και παίρνων όλον το έχειν των δια το κοινόν». Δημοσιεύεται στο Δ. Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, τ. ΙΙΙ, ό.π., σ. 154.

πραγματοποιεί η Διοίκηση τις απειλές αυτές στο Ραδοβίτσι, μαρτυρεί για τον αρματολικό ανταγωνισμό στην περιοχή αυτή στα χρόνια της επανάστασης.

Μετά τη μάχη στο Πέτα φαίνεται ότι μόνο δύο οπλαρχηγοί από το Ραδοβίτσι δεν ακολούθησαν τον Γώγο Μπακόλα στις συμφωνίες με τους οθωμανούς. Είναι ο Π. Στούμπος και ο Κ. Οικονόμου.⁷⁵ Δυο χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1824 η Διοίκηση αναγνωρίζει τον Κ. Οικονόμου ως αρματολό Ραδοβιτσίου. Έχουν προηγηθεί ο θάνατος του Γώγου, η «δίκη» του Γ. Καραϊσκάκη και η αποτυχημένη εκστρατεία του στα Άγραφα στην οποία συμμετείχαν και οι συγγενείς του από το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα.

Την εποχή εκείνη στο πλαίσιο μιας εκστρατείας για την κατάληψη της Άρτας,⁷⁶ αποφασίσθηκε η αποστολή στις γύρω περιοχές εκστρατευτικού σώματος χιλίων ενόπλων υπό τους Γ. Τσόγκα, Γ. Ράγκο, Γρ. Λιακάτα και άλλων πολιτικών φίλων του Αλ. Μαυροκορδάτου.⁷⁷ Να υπενθυμίσουμε ότι ο Γ. Ράγκος εκδίωξε τον Γ. Καραϊσκάκη από τα Άγραφα, και οι Στορναραίοι και ο γαμπρός τους Γρ. Λιακατάς συστρατεύθηκαν μαζί του. Να θυμηθούμε εξάλλου ότι στην εκστρατεία αυτή συμμετείχαν και οι Μποτσαραίοι.

Η εκστρατεία των ενόπλων της Διοίκησης στο Ραδοβίτσι αλλά και τα Τζουμέρκα, που στόχευε στο να «σηκωθεί» ξανά η περιοχή ώστε να

75. Για τους οπλαρχηγούς αυτούς βλ. Δ. Καρατζένης, *Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821. Θυσία και αγωνισταί*, Αθήνα, 1978. Για τον Κώστα Οικονόμου, βλ. Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 49, 105, 126.

76. Για την εκστρατεία αυτή που διήρκεσε έως το φθινόπωρο του 1824 και οδήγησε στη λεηλασία των ορεινών επαρχιών της Άρτας από τους ένοπλους της Διοίκησης, βλ. Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σ. 61 κ.ε.

77. Φαίνεται πως η επιχείρηση είχε σχεδιασθεί, αρχικά, για τα μέσα Ιανουαρίου. Βλ. επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Ράγκο, Μεσολόγγι, 26 Ιανουαρίου 1824, στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σ. 51. Σχολιάζοντας την επιστολή αυτή ο Στ. Παπαγεωργίου σημειώνει: «Ο Γιαννάκης Ράγκος στις 19 του μήνα βρισκόταν στο χωριό Σύντεκνο του Βάλτου και ξεκινούσε να χτυπήσει τον “Τουρκοδημήτρη” του Γώγου και τον “Τουρκογιαννάκη” Κουτελίδα». Τελικά, οι προετοιμασίες πραγματοποιούνται στα τέλη Απρίλη: «...σου φανερώνω ότι εμείς διορίσαμε δια να εκστρατεύωμε δια την άρταν όθεν αυτού έρχονται ο στρατηγός στορνάρης με τον καπετάν γλιγόρη [Λιακατά] και να εναθίτε να γίνετε ένα σώμα». Επιστολή του Γ. Τσόγκα προς τον Ιω. Στορνάρη, Βραχόρι, 22 Απριλίου 1824. Αυτόθι, σσ. 65-66.

επιχειρηθεί επίθεση ενάντια στην πόλη της Άρτας,⁷⁸ εξέθρεψε και στέγασε παλαιότερες και νέες τοπικές αντιπαραθέσεις. Πρόκειται, βέβαια, για ανταγωνισμούς που παράγονται στο πεδίο του αρματολισμού έτσι όπως αυτός πραγματώνεται στα χρόνια της επανάστασης, αλλά εκδηλώνονται και νομιμοποιούνται εμβαπτιζόμενοι στη διαδικασία της επανάστασης.

Οι ένοπλοι της Διοίκησης, λοιπόν, αφού εισέβαλαν στην περιοχή την πρώτη Ιουνίου, ανατρέποντας με την παρουσία τους και μόνο τους συσχετισμούς δύναμης στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, προσκάλεσαν για μία ακόμη φορά τον Μήτηρο Μπακόλα να επιστρέψει στους κόλπους της επανάστασης. Αυτός, ζήτησε να αναβληθεί η επιχείρηση και υποσχέθηκε να ενωθεί αργότερα μαζί τους, κάτι που δεν πραγματοποίησε, καθυστερώντας έτσι την εκδήλωση της επιχείρησης.⁷⁹

Μάλιστα, στο διάστημα αυτό απευθύνθηκε στους οθωμανούς της Άρτας και ζήτησε να τον συντρέξουν. Αυτοί, ανταποκρίθηκαν στο αίτημά του, κατέλαβαν την Σκουληκαριά και ανέλαβαν την υπεράσπιση της περιοχής. Απέναντι στις εξελίξεις αυτές οι ένοπλοι της Διοίκησης, έχοντας με το μέρος τους δύο ντόπιους οπλαρχηγούς, τον Οικονόμου και τον Στούμπο, και μερικούς αντιπολιτευόμενους, προφανώς, πρόκριτους, πήραν την παρακάτω απόφαση:

78. Πρβλ.: «...συνήλθαν οι πλείστοι των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδος εις την επαρχίαν του Βάλτου κατά την Μεγάλην Φτέρην, όπου συγκροτήσαντες συμβούλιον περί εκστρατείας εις Άρταν, απεφάσισαν να εισβάλωσιν εν πρώτοις εις Ραδοβίτσι προς διέγερσιν των πλησιοχώρων χριστιανικών λαών. (...) Διαιρεθέντες δε εις δύο σώματα επροχώρουν προς τα υπό την οπλαρχηγίαν του Κουτελίδα Τσουμερίκα». Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Γ', ό.π., σ. 144. Για την εκστρατεία αυτή βλ. και Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. VII, σ. 250-251.

79. Πρβλ.: «Δια την αναβολήν οπού εκάματε εξ' αιτίας της μεσητείας του υιού του Γώγου έχει καλώς, φθάνει μόνον να μην είναι υποκεκρυμμένος άλλος σκοπός, και να μη ζητήση νέας αναβολάς και διορίας». Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Ράγκο, Μονή Αγίου Συμεών, 31 Μαΐου 1824, στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σ. 88. Ο Στ. Παπαγεωργίου σχολιάζοντας την αποστροφή αυτή, σημειώνει: «Ο γιος του Γώγου, Δημήτρης Μπακόλας, αρχηγός των αρμάτων Ροδοβιζίου, μόλις πληροφορήθηκε τις αποφάσεις για εκστρατεία εναντίον της Άρτας, επειδή δεν ήθελε να συμμετάσχη, ειδοποίησε τον Τζόγκα και Ράγκο να περιμένουν μέχρι να απομακρυνθεί ο αδερφός του που οι Οθωμανοί κρατούσαν όμηρο στην Πρέβεζα. Ο Τζόγκας αρχικά τον πίστεψε. Ο Μαυροκορδάτος φαίνεται ότι από την αρχή είχε τις αμφιβολίες του».

«Οι του τμήματος Ραδοβυζίου της Άρτας πρόκριτοι και επίλοιποι Έλληνες φανερόν μεν ότι με την άδειαν των στρατηγών Γεωργ. Τζόγκα και Γιαννάκη Ράγκου και χιλιάρχων Αν. Καραγιάννη και Δ. Τζέλιου και με την ημετέραν γνώμην του τμήματος συμφώνως εκλέχθη αρχηγός των αρμάτων ο Κώστας Οικονόμου και είναι εις χρέος να εκτελή και να ακολουθεί τας της Διοικήσεως διαταγάς και των στρατηγών και όποιος εξ ημών των επαρχιωτών ήθελε την παραμικράν απείθειαν να παιδεύεται αυστηρώς από τους νόμους και δια το γενικόν καλόν να τό συνεργούν με τον Πάνον Στούμπον επιστάτην των πολιτικών υποθέσεων και δίδομεν το παρόν έγγραφον και υποφαινόμεθα.

Τη 4 Ιουνίου 1824, Ντόβρα.

Γ. Τζόγκας. Γιαννάκης Ράγκος, Αναγνώστης Καραγιάννης, Δήμος Τζέλιος. Κωνσταντής Δημητράκης και χώρα Βελεγκιωτών, Γιαννάκης Βασίλης και επίλοιποι Καταβοθριανοί, Πάνος Στούμπος μαζί με το χωρίον του».⁸⁰

Την προηγούμενη μέρα οι ένοπλοι της Διοίκησης σε μάχη που διεξήχθη στη Σκουληκαριά πέτυχαν νίκη ενάντια σε ενόπλους των οθωμανών που υποστηρίζονταν από τον Μήτρο Μπακόλα. Ωστόσο, από τις υπογραφές που συνοδεύουν το παραπάνω έγγραφο φαίνεται πως οι ένοπλοι της Διοίκησης δε διέθεταν την υποστήριξη των περισσοτέρων προκρίτων και κοινοτήτων του Ραδοβιτσίου, γεγονός που μαρτυρεί για το εύρος της αποδοχής της κυριαρχίας των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι ή/και για το βαθμό ελέγχου των κοινοτήτων από τους Μπακολαίους.⁸¹

80. Δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 106-107. Πρβλ.: «Ο Καπετάν Κώστας Οικονόμου διορίσθη αρχηγός των αρμάτων της επαρχίας του Ραδοβυζίου και αποστέλλεται να συνάξη όσους εμβήκαν εις την Ελευθέραν Ελλάδα δια να σχηματίση το Ραδοβυζινόν σώμα κατά τα έγγραφα οπού του εδόθησαν τα οποία θέλετε θεωρήσει. Συνεργήσατε και η γεναιότης σας και δια την κυβέρνησιν των φαμελιών των, και δια το να συναχθούν όλοι υπό τον αρχηγόν τους να συναγωνισθούν υπέρ της σωτηρίας της πατρίδος». Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Ράγκο, Μεσολόγγι, 24 Ιουνίου 1824, στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 105-106.

81. Το αρνητικό κλίμα που συνάντησαν οι επαναστάτες στο Ραδοβίτσι διαφαίνεται και στο ότι επιχειρήθηκε αποπλισμός των κατοίκων: «...και όσοι από τους Ραδοβυζινούς ακολουθούν μαζί με τον Κ. Οικονόμου, είναι δίκαιον να τους δίδονται τα τουφέκια των, δια να χρησιμεύσουν και αυτοί». Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Ράγκο, Λιγοβίτζι, 17 Αυγούστου 1824, στο Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σ. 137.

Οι οθωμανοί που στρατοπέδευαν στην Άρτα εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση αυτή και, βοηθούμενοι από τους Μπακολαίους —αλλά και τον Βαρνακιώτη— κατάφεραν να εκδιώξουν τους επαναστάτες και να καταλάβουν ξανά τη Σκουληκαριά. Οι επιχειρήσεις των επαναστατών στην περιοχή συνεχίστηκαν όλο το καλοκαίρι. Μάλιστα, η επιδρομή στις ορεινές επαρχίες της Άρτας επαναλήφθηκε τον Αύγουστο, ενώ στις 23 του Σεπτέμβρη έκαψαν πολλά χωριά στο Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα.⁸²

Όλους αυτούς τους μήνες, από την προετοιμασία της εκστρατείας έως και τη λεηλασία των Τζουμέρκων και του Ραδοβιτσίου, οι Μπακολαίοι και οι Κουτελιδαίοι εξακολουθούν την επικοινωνία με τον Αλ. Μαυροκοδράτο, διαπραγματευόμενοι κατά την προσφιλή τους τακτική την επιστροφή τους στους κόλπους των επαναστατών,⁸³ χωρίς τελικά να αποτρέψουν την καταστροφή/«τιμωρία» των περιοχών τους.

«...αν είσαι εκείνος οπού μου εμόνησες με τον άνθρωπον οπού έστειλες, και αν είσαι χριστιανός, και όχι σχετικώς του Μωάμεθ, τώρα είναι η ώρα να το δείξης. (...) εσείς τώρα από αυτού κάμετε το χρέος σας, επειδή είσθαι ελεύθεροι. όχι δεν το κάμετε ηξεύρω τότε και εγώ Παστρικά, ότι όσα εμηνύσαμε ήτον ψεύτικα, και γελάσματα, και δεν νοστιμεύομαι να με γελούν».

«Δεν μένει πλέον καμμία πρόφασις εις τα τζουμέρκα ευρισκόμεθα εις το μέσον τη Γοτζίστας, και του Ραδοβιτσίου, όταν και τα δύο

Πρβλ.: «...εις τοιαύτην περίστασιν και οι άστατοι Ραδοβυζιώται ηνώθησαν μετ' αυτών [των οθωμανών], παρεκτός των φιλελεύθερων και ειλικρινών Κώστα Οικονόμου, Πάνου Στούμπου και είκοσι περίπου άλλων οικογενειών, οι οποίοι επήγαν με τους ημετέρους». Από επιστολή των Τζόγκα, Ράγκου, κ.ά. στη μεσολογγίτικη εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά*, 12 Ιουνίου 1824. Απόσπασμα της επιστολής δημοσιεύεται στο Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σ. 107.

82. Για τα επεισόδια αυτά, βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', ό.π., σ. 146· Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. VII, σσ. 264-265· Δ. Καρατζένης, *Γώγος Κ. Μπακόλας*, ό.π., σσ. 107-109.

83. Για τη σχετική αλληλογραφία, βλ. Στ. Παπαγεωργίου, *Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου*, ό.π., σσ. 119 κ.ε.

αυτά ενώθησαν με ημάς, και τότε οι Κουτιλιδαίοι αντιρίσουν, το Σώμα Σας είναι ικανόν να τους τιμωρήση».⁸⁴

Οι μάχες στις ορεινές επαρχίες της Άρτας συνεχίστηκαν με μειωμένη ένταση έως το τέλος του φθινοπώρου, χωρίς τελικά να καταφέρουν οι επαναστάτες να ελέγξουν την περιοχή. Η στενότερη πολιορκία και η συνακόλουθη πτώση του Μεσολογγίου μερικούς μήνες αργότερα ματαίωσε τα σχέδια για νέες επιχειρήσεις στις περιοχές γύρω από την Άρτα και έθεσε τέρμα στην αμφισβήτηση της κυριαρχίας των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι. Έτσι, η αναγνώριση του Οικονόμου ως αρματολού Ραδοβιτσίου απέβη άκαρπη. Μάλιστα, δύο χρόνια αργότερα θα σκοτωθεί στο Μεσολόγγι, όπου βρισκόταν για την υπεράσπιση της πόλης.

Ο Οικονόμου ήταν μικροκαπετάνιος και υπήρξε —όπως και ο Στούμπος— ο μόνος ένοπλος Ραδοβιτσίου που δεν ακολούθησε τον Μπακόλα στις συμφωνίες με τους οθωμανούς. Φαίνεται πως το καπάκι του Μπακόλα στάθηκε γι' αυτόν πρώτης τάξεως ευκαιρία να ξεφύγει από το καθεστώς του μικροκαπετάνιου και να αναδειχθεί σε αρματολό. Δεν ακολουθεί, λοιπόν, τον Μπακόλα στις συνθήκες με τους οθωμανούς και η ανυπακοή αυτή σημαίνει, ασφαλώς, την αμφισβήτηση του Γώγου ως καπετάνιου Ραδοβιτσίου, δηλαδή ως αρχηγού των ενόπλων που έχουν ως χώρο δράσης τους την περιοχή αυτή.

Ακόμη περισσότερο, ο Οικονόμου παραμένει στους χώρους των επαναστατών και, δύο χρόνια μετά το «καπάκι» του Γώγου, αναγνωρίζεται από τη Διοίκηση ως καπετάνιος Ραδοβιτσίου. Συμμετέχει στις μάχες στο πλευρό των επαναστατών, επενδύοντας ασφαλώς στην επαναστατική προοπτική για πρωτοκαθεδρία του στο Ραδοβίτσι· συντάσσεται, δηλαδή, με την Διοίκηση από την οποία υπολογίζει να βοηθηθεί. Με άλλα λόγια, επενδύει στους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ οθωμανών και επαναστατών και συγκεκριμένα στη νίκη των επαναστατών τη διαμόρφωση ευνοϊκών γι' αυτόν συσχετισμών στους χώρους των τοπικών ενόπλων στο Ραδοβίτσι —κάτι, άλλωστε, που είχε κάνει στον πρώτο χρόνο της επανάστασης και ο Κ. Πουλής, συντασσόμενος όμως με τους οθωμανούς την εποχή που ο Γώγος είχε προσχωρήσει στην επανάσταση. Η Διοίκηση με τη σειρά της εκτρέφει

84. Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Δημήτρη Γώγου Μπακόλα, Λιγοβίτσι, 5 Αυγούστου 1824, και Επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς τους Νικόλαο Στορνάρη και Ιω. Ράγκο, Λιγοβίτσι, 7 Σεπτέμβρη 1824. Αυτόθι, σσ. 126 και 155 αντίστοιχα.

τον ανταγωνισμό και τον νομιμοποιεί εγγράφοντές τον στο πλαίσιο των επιχειρήσεων για την κατάληψη των ορεινών επαρχιών της Άρτας και την τιμωρία των «τουρκοπροσκυνημένων» καπετάνιων τους. Ο Μήτρος Μπακόλας, τέλος, όλο αυτό το διάστημα αλλά και μετά τη ληλασία του Ραδοβιτσίου μετέρχεται πρακτικές διαπραγμάτευσης με τη Διοίκηση ενώ, παράλληλα, συστρατεύεται με τους οθωμανούς, ιδίως σε μάχες όπου στο στρατόπεδο των επαναστατών παρατάσσονται τοπικοί του αντίπαλοι.⁸⁵

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στα χρόνια της επανάστασης τοπικές αντιπαλότητες που αφορούν στον έλεγχο των αρματολικιών εγγράφονται στη σύγκρουση οθωμανών-επαναστατών. Στην κατεύθυνση αυτή, χαρακτηρισμούς του τύπου «τουρκόφρονες», «τουρκολάτρες» και «απειθείς εις την φωνήν της πατρίδας», που αποδίδονται σε ένοπλους που συνθηκολογούν με τους οθωμανούς, σε αντιπαραβολή πάντοτε με τους «φιλελεύθερους», εκείνους που βρίσκονται στο στρατόπεδο των επαναστατών, θα μπορούσαμε να τους αντιμετωπίσουμε και σε σχέση και με τη διαχείριση των τοπικών ανταγωνισμών στα χρόνια της επανάστασης.⁸⁶ Ταυτόχρονα, σε ένα διαφορετικό πεδίο, αυτό των πολιτικών ανταγωνισμών στους χώρους των επαναστατών, η κατηγορία της προδοσίας είναι από τα όπλα που στρέφονται ενάντια σε εκείνους, ένοπλους και μη, που αντιπολιτεύονται τη Διοίκηση.

Έτσι, οι αντιπολιτευόμενοι εξοστρακίζονται από το «εθνικό σώμα», το «επαναστατημένο έθνος», και μέσα από τέτοιου τύπου ρηματικές πρακτικές επιχειρείται να νομιμοποιηθεί η περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός τους από πολιτικούς θεσμούς και μηχανισμούς που (όσο σταθεροποιείται η επανάσταση ολοένα και περισσότερο) εμπλέκονται στη διαχείριση των

85. Πρβλ.: «...ένα μέρος των στρατιωτών του Γώγκου επήγαν εις την Αρέθα για να κτυπήσουν τον Κ. Οικονόμου όπου είχεν μείνει εις φύλαξιν εκείνης της θέσεως και αντεκρούσθησαν. Συμπεραίνει εκ τούτου ο Στράτος, ότι ο Γώγκος είναι επίβουλος και ότι είναι ψευδείς αι υποσχέσεις του». Επιστολή Γεωργίου Σπανιολάκη προς Αλ. Μαυροκορδάτο, Μεσολόγγι, 20 Ιανουαρίου, 1825, στο Ε. Πρωτοψάλτης, *Ιστορικό Αρχείο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου*, τ. V, ό.π., σ. 40. Ο «Γώγκος» που αναφέρεται στην επιστολή δεν είναι ο, πεθαμένος πλέον, Γώγος Μπακόλας, αλλά ο γιος του Μήτρος. Πρόκειται για περίπτωση πατρωνυμίας, συνηθισμένη όπως είδαμε στους χώρους των ενόπλων.

86. Πρβλ.: «...ο πόλεμος επαναστατών και κατακτητών μετατρέπεται σε πόλεμο ανάμεσα σε “προσκυνημένους” και “αποστάτες” αρματολούς, ή, στη γλώσσα της Διοίκησης, ανάμεσα σε “τουρκολάτρες” και αυτούς που “τρέχουν εις το εθνικόν στάδιον”». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 221.

τοπικών αντιπαλοτήτων και προσδιορίζουν το περιβάλλον διαμόρφωσης των συσχετισμών δύναμης σε τοπικό επίπεδο.

Στις ενότητες που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να διαχειριστούμε τις προσαρμογές των κοινωνικών στρατηγικών των Μπακολαίων στα χρόνια της επανάστασης, και προτείναμε ότι επενδύουν την ασφάλεια της τοπικής κοινωνίας και την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους ως αρματολών στο Ραδοβίτσι στους δεσμούς συγγένειας που διατηρούν με ένοπλους από τις γειτονικές επαρχίες και, ακόμη, στα καπάκια με τους οθωμανούς μετά τη μάχη του Πέτα. Ωστόσο, στη συνάφεια ενός πολέμου που διαρκεί χρόνια και όμοιος του δεν εγγράφεται στις εμπειρίες όσων μετέχουν σε αυτόν, οι συμφωνίες με τους οθωμανούς δεν αποδεικνύονται αποτελεσματικές, παρότι απομακρύνουν προσωρινά τον κίνδυνο των καταστροφών και φαίνεται να ρυθμίζουν τις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές.

Το Ραδοβίτσι εξακολουθεί να απειλείται με καταστροφές και η κυριαρχία των Μπακολαίων να αμφισβητείται. Αυτή τη φορά, μάλιστα, η απειλή και η αμφισβήτηση προέρχονται από τους χώρους των επαναστατών και είδαμε ότι το καλοκαίρι του 1824 οι ορεινές επαρχίες της Άρτας μετατρέπονται για μήνες σε πεδίο πολέμου, καταστροφών και λεηλασιών. Τελικά, οι Μπακολαίοι διατηρούν τη θέση τους στο αρματολίκι, αποδεικνύονται ωστόσο αδύναμοι να υπερασπίσουν το «βιλαέτι» τους από την εισβολή ξένων ενόπλων και τη λεηλασία.

Η αναποτελεσματικότητα των κοινωνικών στρατηγικών που ενεργοποιούν οι Μπακολαίοι στα χρόνια της επανάστασης θα μπορούσε να σταθμιστεί σε σχέση με το ίδιο το γεγονός της επανάστασης και τις ρήξεις που προκαλούνται στους χώρους των ενόπλων τα χρόνια εκείνα. Να σημειώσουμε εδώ ότι η επανάσταση παράγει μια συνθήκη κρίσης νομιμοποίησης της οθωμανικής κατάκτησης στις επαναστατημένες περιοχές⁸⁷ — κρίση νομιμοποίησης που εκβάλλει και στον αρματολισμό. Στο

87. Πρβλ.: «Η επανάσταση ανέτρεψε τις κανονικότητες ενός κόσμου που ήταν αυστηρά προσηλωμένος σε συντεταγμένες αρχές οργάνωσης και τάξης. (...) Στο σύστημα της κατάκτησης, την εγγύηση για τη διατήρηση της τάξης παρείχε η τήρηση των όρων που επέβαλλε η σταθερή και ιεραρχημένη συνύπαρξη κατακτητών και κατακτημένων. (...) Με το Εικοσιένα, η τάξη του συστήματος διαταράσσεται (...) Μπροστά στο κενό εξουσίας που δημιουργεί η παράταση του πολέμου, η αναζήτηση της τάξης δεν μπορεί να εγγράψει και να

περιβάλλον αυτής της αμφισβήτησης/υπονόμευσης συγκροτούνται στους κόλπους των επαναστατών εξουσιαστικοί μηχανισμοί. Αναφερόμαστε στη Διοίκηση που προβάλλει τον εαυτό της ως νόμιμη πολιτική αρχή,⁸⁸ με αρμοδιότητα να ορίζει και να αναγνωρίζει τους αρχηγούς των όπλων στις περιοχές που διεκδικεί ως επικράτειά της. Η έμπρακτη νομιμοποίηση αυτής της πολιτικής αρχής δεν είναι άλλη από την αναγνώρισή της από τις τοπικές ηγεσίες, οι οποίες συνδιαλέγονται και διαπραγματεύονται με τους εκπροσώπους της.

Όμως, αυτοί οι θεσμοί και μηχανισμοί κατισχύουν παράγοντας δυναμικές αποδιάρθρωσης παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών θεσμών και μηχανισμών που διαμορφώνονται κατά την ανάπτυξη ενός φαινομένου που εγγράφεται στη μακρά διάρκεια και το οποίο διαμορφώνεται κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης: του αρματολισμού. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, είναι που δοκιμάζονται οι προσαρμογές των στρατηγικών των Μπακολαίων στα χρόνια της επανάστασης. Με άλλα λόγια, οι προσαρμογές τους αυτές επιχειρούνται σε ένα περιβάλλον δυναμικά διαφοροποιούμενο από το προεπαναστατικό, σε μια εποχή δηλαδή που στις επαναστατημένες περιοχές προκαλούνται δυναμικές ρήξεων οι οποίες εκβάλλουν σε τοπικό επίπεδο και στον αρματολισμό. Στη συνάφεια αυτή, λοιπόν, οι Μπακολαίοι στρέφονται στους συγγενείς τους των γειτονικών περιοχών, συντονίζουν τη δράση τους μαζί τους σε όλη τη διάρκεια της επανάστασης και, με τον τρόπο αυτό, αναπαράγουν τις σχέσεις τους.

Ταυτόχρονα, όμως, στη συνάφεια της επανάστασης του Εικοσιένα δοκιμάζεται η συμμαχική πλευρά των δεσμών συγγένειας και, συνακόλουθα,

αναπαράγει τον διαχωρισμό κατακτητικής και κατακτημένης κοινωνίας δίχως να προσβάλλεται το εθνικιστικό πρόταγμα που έχει πλέον ταυτιστεί με τις επιταγές της Πρόνοιας. Η σύσταση νέων τόπων εξουσίας από τις εθνικές διοικήσεις επιτρέπει τη συγκρότηση νέων παραστάσεων της τάξης, η οποία πλέον αφορά σ' ένα εθνικό σώμα, στην εθνική κοινότητα». Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», *ό.π.*, σ. 369. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. και Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, *ό.π.*, σσ. 115-116.

88. Πρβλ.: «...ωργάνισαν μίαν προσωρινήν διοίκησιν, καθ' ην η Ελλάς άπασα μέλλει να κυβερνηθή εφεξής. Ταύτην, και απλώς μεν ως επί της βάσεως του δικαίου και των ορθών νόμων εστηριγμένην, και εν μέρει δε καθό ωργανισμένην κοινή των Ελλήνων γνώμη, οφείλουσιν όλοι οι λαοί κάτοικοι της Ελλάδος ν' αναγνωρίζωσι μόνην έννομον και εθνικήν διοίκησιν αναλόγως προσφερόμενοι». Από τη διακύρηξη της πρώτης εθνικής συνέλευσης, όπως παρατίθεται στο Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 359.

η συνοχή των αρματολικών δικτύων στην οποία επενδύουν οι Μπακολαίοι την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους στο Ραδοβίτσι. Στην κατεύθυνση αυτή είδαμε ότι στο περιστατικό της καταδίωξης ενόπλων των Μπακολαίων από τον Γ. Καραϊσκάκη δοκιμάζονται οι σχέσεις των δύο καπετάνιων και, τελικά, ο επαναπροσδιορισμός των συσχετισμών δύναμης στο εσωτερικό του αρματολικού δικτύου στο οποίο μετέχουν.

Ακόμη περισσότερο, τα χρόνια εκείνα διαρρηγνύονται οι δεσμοί των Γ. Καραϊσκάκη, Μπακολαίων και Κουτελιδαίων με τους Στορναραίους και αναστρέφεται η αμοιβαιότητα στις σχέσεις τους από θετική (συμμαχία) σε αρνητική (αντιπαλότητα). Τις εξελίξεις αυτές μπορούμε να τις αναγνωρίσουμε σε περιστατικά όπως την καταδίωξη του Γ. Καραϊσκάκη από τους αρματολούς Ασπροποτάμου και, μερικούς μήνες αργότερα, την εισβολή και τη λεηλασία των Τζουμέρκων και του Ραδοβιτσίου. Μάλιστα, σε σχέση με αυτό το τελευταίο περιστατικό μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στην εισβολή των επαναστατών οι Μπακολαίοι βρίσκουν συμμάχους στους οθωμανούς που στρατοπεδεύουν στην πόλη της Άρτας και όχι σε ένοπλους όπως, για παράδειγμα, ο Α. Ίσκος, ο Γ. Καραϊσκάκης, κ.ά., με τους οποίους διατηρούν δεσμούς συγγένειας και συστρατεύονται ήδη από τις απαρχές της επανάστασης του εικοσιένα.⁸⁹

Εκείνο που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι στα χρόνια της επανάστασης οι Μπακολαίοι επενδύουν την προστασία του Ραδοβιτσίου και την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους στην περιοχή στην ενεργοποίηση της συμμαχικής διάστασης των δεσμών συγγένειας που διατηρούν με ένοπλους από τα γειτονικά αρματολίκια. Ωστόσο, η προσαρμογή τους αυτή, δηλαδή ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο επιχειρούν τις κοινωνικές τους

89. Την εποχή εκείνη ο Γ. Καραϊσκάκης έχει αποδυναμωθεί μετά την εκδίωξή του από τα Άγραφα και την καταδίωξή του από τον Γ. Ράγκο και τους Στορναραίους, ενώ ο Α. Ίσκος έχει επιστρέψει στους κόλπους των επαναστατών και, μάλιστα, θα συμμετείχε στις επιχειρήσεις ενάντια στην Άρτα. Τελικά, όμως, προφασιζόμενος κάποια επείγουσα οικογενειακή ανάγκη, εγκατέλειψε την εκστρατεία πριν αυτή εκδηλωθεί, όταν διείδε ότι θα ερχόταν σε σύγκρουση με τους συγγενείς του από το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα. Ωστόσο, αυτή ήταν και η μόνη «βοήθεια» που τους προσέφερε. Βλ., σχετικά, Δ. Καρατζένης, *Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας*, ό.π., σ. 63. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι και στην οικογένεια των Στορναραίων υπήρξαν αντιδράσεις για τη συμμετοχή των ενόπλων τους στην εκστρατεία ενάντια στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, όπου και τα αρματολίκια των συγγενών τους Μπακολαίων και Κουτελιδαίων. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σ. 400 κ.ε.

στρατηγικές δεν αποδεικνύεται πάντοτε επιχειρησιακός, γεγονός που μαρτυρεί για τη συνοχή των αρματολικών δικτύων στα χρόνια της επανάστασης.

Οι τάσεις αυτές αναδεικνύονται με την επανάσταση και ενδυναμώνονται ενόσω σταθεροποιείται και συγκροτούνται «νέοι τόποι εξουσίας» στους χώρους των επαναστατών. Εκείνο που συμβαίνει είναι ότι η παρουσία και δράση της Διοίκησης αναδιατάσσει τα στοιχεία του και, έτσι, απορυθμίζει το περιβάλλον στο οποίο οργανώνεται η επικοινωνία, προκρίνονται συγκεκριμένοι τρόποι/μηχανισμοί επικοινωνίας και ρυθμίζονται οι σχέσεις και οι συσχετισμοί δύναμης τόσο μεταξύ των ενόπλων μιας περιοχής (π.χ. αρματολικά δίκτυα), όσο και οι σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές (π.χ. διαπραγμάτευση, καπάκια).⁹⁰

Με την παρέμβασή της, λοιπόν, η Διοίκηση αμφισβητεί την εξουσία των οθωμανών να παρεμβαίνουν ρυθμιστικά στους χώρους των ενόπλων στις περιοχές που αναγνωρίζει ως επικράτειά της, και διεκδικεί για τον εαυτό της το ρόλο του ρυθμιστή. Ακόμη περισσότερο, παρεμβαίνοντας στις σχέσεις ενόπλων και οθωμανών αποδιαρθρώνει στη συγκυρία τους μηχανισμούς που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα για τη ρύθμιση των σχέσεων των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές.

Πρόκειται για μηχανισμούς που διαμορφώνονται κατά την ανάπτυξη του συστήματος της κατάκτησης και οι οποίοι δοκιμάζονται στα χρόνια της επανάστασης, καθώς στη σχέση των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές παρεμβαίνει ένας νέος παράγοντας, η Διοίκηση, η δράση της οποίας δεν κατατείνει στην αναπαραγωγή αυτού του συστήματος σχέσεων (σύστημα κατάκτησης) αλλά στη διάλυσή του· στην απόσχιση, δηλαδή, των

90. Πρβλ.: «Στη δίνη της επανάστασης, τα καπάκια δεν σημαίνουν και δεν εξασφαλίζουν ως πλαίσιο/συμφωνία, ούτε την οριστική προσχώρηση στους κατακτημένους, ούτε την οριστική εγκατάλειψη της επανάστασης. (...) Τα καπάκια δεν τελεσφορούν στη διάρκεια της επανάστασης, διότι στο παραδοσιακό πλαίσιο διαπραγμάτευσης προστίθεται ένας νέος παράγοντας, η ελληνική Διοίκηση, η δράση της οποίας δεν αντισταθμίζεται (προβλέπεται) από τους παραδοσιακούς μηχανισμούς ισορροπίας. Αν η σύναψη των κατακτών σημαίνει πρακτικά αποδοχή και νομιμοποίηση της κατάκτησης και, ακολούθως, διορισμός στο αρματολίκι —παραχώρηση δηλαδή κυριαρχικών αρμοδιοτήτων στον ένοπλο ραγιά—, οι συμφωνίες αυτές μπορεί να ακυρωθούν κάθε φορά που το ελληνικό στρατόπεδο αμφισβητεί έμπρακτα την κυριαρχία των οθωμανών». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 176, 177.

επαναστατημένων περιοχών από το οθωμανικό πλαίσιο και τη συγκρότηση σύγχρονου εθνικού κράτους

Στην προοπτική αυτή η Διοίκηση αμφισβητεί τη νομιμότητα, την ισχύ των διορισμών ενόπλων ως αρματολών από τις οθωμανικές αρχές. Μάλιστα, είναι η ίδια που διανέμει τίτλους και αξιώματα, χρίζει ένοπλους ως αρματολούς, καταγγέλλει άλλους, δικάζει και επιβάλλει τιμωρίες σε όσους αναγνωρίζει ως «απειθείς εις την φωνήν της πατρίδας», σε έκφραση της οποίας αναγορεύει η ίδια τον εαυτό της. Η αμφισβήτηση αυτή δεν παραμένει, λοιπόν, στο επίπεδο των διακηρύξεων καθώς η Διοίκηση παρεμβαίνει και διαχειρίζεται τοπικές σχέσεις και αντιπαλότητες που παράγονται στο πεδίο του αρματολισμού· κάτι που είδαμε να γίνεται τόσο με την αντιπαλότητα των Μπακολαίων με τους Μποτσαραίους, όσο και με τον Κ. Οικονόμου.

Έτσι, υπονομεύονται οι συμφωνίες του Γώγου με τις οθωμανικές αρχές: το Ραδοβίτσι απειλείται ξανά με καταστροφή και αμφισβητείται η κυριαρχία του Γώγου στην περιοχή. Στο βαθμό, λοιπόν, που στη σχέση αρματολού-οθωμανών παρεμβάλλεται ένας νέος παράγοντας —η Διοίκηση, που προωθεί μια σχισματική προοπτική αντί των διαπραγματεύσεων—, δεν αποδεικνύονται επιχειρησιακοί στη συγκυρία οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί που συγκροτούνται στο κατακτητικό σύστημα για την επίλυση των εντάσεων που παράγονται σε τοπικό επίπεδο και τη ρύθμιση των σχέσεων ανάμεσα στους τοπικούς ένοπλους και τις οθωμανικές αρχές. Αμφισβητούνται, δηλαδή, συμφωνίες που επιβεβαιώνουν την εξουσία των οθωμανών σε μια περιοχή και την κυριαρχία εκείνης της ομάδας των τοπικών ενόπλων που διορίζεται στο αρματολίκι —στην προκειμένη περίπτωση, των Μπακολαίων. Έτσι, όμως, καθίστανται μη επιχειρησιακές οι τακτικές που επεξεργάζονται την εποχή εκείνη οι ένοπλοι με στόχο την προστασία της περιοχής και την επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους σε αυτήν.

Με άλλα λόγια, η Διοίκηση παρεμβαίνει στις σχέσεις των ενόπλων με τους οθωμανούς, επιχειρώντας να ελέγξει και να διαμεσολαβήσει την επικοινωνία τους, καθώς και τους όρους και το πεδίο της επικοινωνίας αυτής. Στην κατεύθυνση αυτή, μάλιστα, επιχειρεί να προσδιορίσει το πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνονται, αναπτύσσονται και ρυθμίζονται οι σχέσεις οθωμανών και τοπικών ενόπλων (αναφερόμαστε στην τοπική κοινωνία ως σημείο συνάντησης οθωμανών και ενόπλων). Σε αναφορά πάντοτε προς την εθνικιστική ιδεολογία, προτάσσει διλήμματα του τύπου «ελευθερία ή

θάνατος» και τα νομιμοποιεί προβάλλοντας μια ερμηνεία για την κατάκτηση στο πλαίσιο της οποίας η ασφάλεια κι αναπαραγωγή των κοινοτήτων διασφαλίζεται μόνο με την απόσχιση από το οθωμανικό σύστημα και τη δημιουργία ανεξάρτητου εθνικού κράτους.

Αλλά η Διοίκηση δεν παρεμβαίνει μόνο στις σχέσεις των ενόπλων με τους οθωμανούς. Ταυτόχρονα, παρεμβαίνει και στις σχέσεις μεταξύ των τοπικών ενόπλων, επιχειρώντας και πάλι να τους ελέγξει και να υπαγάγει στους δικούς της εξουσιαστικούς μηχανισμούς τα αρματολικά δίκτυα που οργανώνονται στις αρματολικές περιφέρειες. Για το πετύχει αυτό η Διοίκηση επιχειρεί να διαμεσολαβήσει τις σχέσεις των ενόπλων προσδιορίζοντας τους όρους της επικοινωνίας αυτής, το πλαίσιο δηλαδή στο οποίο οργανώνονται οι συμμαχίες και οι αντιπαλότητες και ρυθμίζονται οι σχέσεις τους σε τοπικό επίπεδο.

Κοντολογίς, στα χρόνια της επανάστασης τα αρματολικά δίκτυα δοκιμάζονται ή, ακριβέστερα, στα χρόνια της επανάστασης παράγονται δυναμικές που δοκιμάζουν τη συνοχή των δικτύων αυτών. Μάλιστα, ειδικά σε ό,τι αφορά στα αρματολικά δίκτυα στις ορεινές επαρχίες της Άρτας οι δυναμικές αυτές, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ενισχύονται με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη, συνακόλουθη, χάραξη των συνόρων στα όρια ακριβώς των αρματολικιών των περιοχών αυτών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Τα σύνορα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αφηγηθήκαμε την πορεία των Μπακολαίων και των συμμάχων τους από τα γειτονικά αρματολίκια στα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα και είδαμε ότι την περίοδο εκείνη δοκιμάζεται η συμμαχική διάσταση των δεσμών συγγένειας και, συνακόλουθα, η συνοχή των αρματολικών δικτύων. Σημειώσαμε, μάλιστα, εν κατακλείδι, ότι με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη συνόρων δημιουργούνται δυναμικές αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων και αποδυνάμωσης των αρματολικών οικογενειών.

Στο κεφάλαιο αυτό, έχοντας ως κέντρο αναφοράς το Ραδοβίτσι, θα επικεντρώσουμε σε τομές που συντελούνται και δυναμικές ρήξεων που προκαλούνται στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Θα μας απασχολήσουν ακόμη οι τρόποι προσαρμογής του συστήματος δράσης τους που επιχειρούν οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου σε αυτή τη νέα πραγματικότητα η οποία προσδιορίζεται, πρωταρχικά και κύρια, από την εγκαθίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους.

Το παρόν κεφάλαιο αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη, θα σταθούμε στις αλλαγές που επιφέρει η χάραξη συνόρων, στα όρια ακριβώς των ορεινών περιοχών της Άρτας. Με άλλα λόγια, στις αλλαγές που επιφέρει στον αρματολισμό της περιοχής το γεγονός πως από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους το Ραδοβίτσι μετετρέπεται σε μεθοριακό αρματολίκι. Στην αφήγησή μας τα σύνορα αντιμετωπίζονται ως πηγή ρήξεων στον αρματολισμό των παραμεθόριων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στην επόμενη ενότητα, θα εστιάσουμε στον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι την περίοδο 1849-1852 και θα επιχειρήσουμε να

ανασυστήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι καπετάνιοι της επαρχίας αυτής επιχειρούν να προσαρμόσουν το σύστημα δράσης τους στο καθεστώς των συνόρων. Με άλλα λόγια, θα στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στο πώς τα σύνορα εγγράφονται στις πρακτικές που μετέρχονται οι ένοπλοι αυτοί στο πλαίσιο του αρματολισμού. Στην κατεύθυνση αυτή θα σταθούμε κυρίως στο πέρασμα των συνόρων ως τακτική αποφυγής της καταδίωξης, στις σχέσεις που διατηρούν με έλληνες αξιωματικούς καθώς και στην παροχή ασύλου και το συντονισμό της δράσης τους με ομάδες ληστών που δρουν στις παραμεθόριες επαρχίες των δύο γειτονικών κρατών.

Ωστόσο, όπως θα τονίσουμε στην τρίτη και τελευταία ενότητα αυτού του κεφαλαίου, η προσαρμογή του συστήματος δράσης τους που επιχειρούν οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου στο καθεστώς των συνόρων δεν αποδυναμώνεται αποτελεσματικές. Αντίθετα, προκαλούν ένταση στις σχέσεις τους με τις οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο και, τελικά, επιτείνουν τις ρήξεις στον αρματολισμό της περιοχής και την αποδυνάμωση, περιθωριοποίηση και παρακμή τους.

1. Το Ραδοβίτσι ως μεθοριακό αρματολίκι

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν είδαμε ότι προεπαναστατικά σε ορεινές και δύσβατες περιοχές όπως το Ραδοβίτσι, ο Βάλτος, τα Τζουμέρκα κλπ. ευνοήθηκε η ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών σε τοπικό επίπεδο και η συγκρότηση αυτόνομων (από τους στρατιωτικούς μηχανισμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας) δικτύων επικοινωνίας, μετακίνησης και αλληλοβοήθειας που συστήνονται από καπετάνιους γειτονικών περιοχών. Οι αρματολικές οικογένειες των επαρχιών αυτών επενδύουν την κοινωνική αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε τοπικό επίπεδο στη σύσταση συμμαχιών με ένοπλους από τις γειτονικές περιοχές, και οι συμμαχίες αυτές επικυρώνονται με τη σύναψη δεσμών συγγένειας.

Στην κατεύθυνση αυτή είδαμε ότι ο Γώγος Μπακόλας, ένοπλος που δεν προέρχεται από τις γνωστές οικογένειες ενόπλων της περιοχής, ούτε διατηρεί σχέσεις συγγένειας στο Ραδοβίτσι (περιοχή γειτονική στον τόπο καταγωγής του, τον Βάλτο), με την ανάδειξή του σε αρματολό συστήνει κοινωνικές στρατηγικές που κατατείνουν στη δημιουργία σχέσεων συμμαχίας με αρματολούς γειτονικών περιοχών. Ισκαίοι, Σκυλοδημαίοι, Κουτελιδαίοι, Ψαρογιανναίοι, Καραϊσκάκης, Στορναραίοι, Κοντογιανναίοι είναι μερικά από τα ονόματα γνωστών αρματολικών οικογενειών με τις οποίες συνδέεται. Στις σχέσεις αυτές, που επικυρώνονται μέσα από πολλαπλές επιγαμίες, επενδύει την ισχυροποίησή του στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, δηλαδή την εμπέδωση της εξουσίας του στην τοπική κοινωνία.

Ο Γώγος Μπακόλας συμμετέχει, λοιπόν, σε ένα δίκτυο στο εσωτερικό του οποίου διαβιβάζονται πληροφορίες που αφορούν στη μετακίνηση των ενόπλων στην ευρύτερη περιφέρεια στην οποία βρίσκεται το αρματολίκι του. Έτσι, πετυχαίνει να προστατεύσει τον «τόπο» του από ενδεχόμενη εισβολή ενόπλων που με τον τρόπο αυτό θα υπονόμευαν το κύρος του ως αρματολού της περιοχής, καθώς θα προκαλούσαν ανασφάλεια στην τοπική κοινωνία και θα δημιουργούσαν δυσαρέσκεια και αμφισβήτηση της ικανότητάς του να εκπληρώνει το ρόλο του φύλακα, να διατηρεί δηλαδή την τάξη.

Στις παραμονές της επανάστασης ο Γώγος αναγνωρίζεται ως ένας από τους ισχυρότερους καπετάνιους της Ηπείρου. Ασφαλώς, το κύρος του, η φήμη που απέκτησε ως αρματολός δε μαρτυρούν μόνο για τις ικανότητές του στη

διεύθυνση ενόπλων και τις δεξιότητές του στη μάχη, αλλά και για την ικανότητά του να προστατεύει την περιοχή του από την είσοδο άλλων ενόπλων. Με άλλα λόγια, η φήμη που ακολουθεί τον Γώγο Μπακόλα την εποχή εκείνη αντανακλά τη διαμορφωμένη ισορροπία δύναμης στις σχέσεις του με τους γείτονες αρματολούς και τους άλλους ένοπλους που δρουν στην περιοχή του, αλλά και με την οθωμανική εξουσία.

Με την επανάσταση του Εικοσιένα η ισορροπία αυτή θα δοκιμαστεί, όπως άλλωστε και η συνοχή των αρματολικών δικτύων. Στα χρόνια αυτά θα αμφισβητηθεί η κυριαρχία των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι, όμως τελικά, στα μέσα της δεκαετίας του 1830, μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας και καταδιώξεων, συναντάμε τον Ντούλα Μπακόλα ως αρματολό Ραδοβιτσίου και, μάλιστα, «ως και πρότερον», σύμφωνα με τη φράση που αναγράφεται στο μπουγιουρντί του διορισμού του.¹

Ωστόσο, πολλά δεν είναι «όπως ήταν πριν», τόσο στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους, όσο και σε εκείνες που παρέμειναν στην επικράτεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το καθοριστικό σημείο των εξελίξεων είναι ότι, μετά την πολύχρονη επανάσταση, την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη των συνόρων το Ραδοβίτσι καθίσταται μεθοριακό αρματολίκι. Πρόκειται για νέα δεδομένα που προκαλούν τομές στους χώρους των ενόπλων στις παραμεθόριες επαρχίες των δυο κρατών, στις προγενέστερες δηλαδή αρματολικές περιφέρειες. Σημειώνουμε συνοπτικά:

i. Η συνοριακή γραμμή συνιστά τομή στο συνεχές του χώρου, καθώς διακόπτεται ή, τουλάχιστον, δυσχεραίνεται η πρόσβαση από μια περιοχή σε μια άλλη και τίθενται φραγμοί στην επικοινωνία και τις ανταλλαγές των κατοίκων σε όλο το μήκος της οροθετικής γραμμής. Η τομή αυτή δυσχεραίνει τη μετακίνηση, δεν προκαλεί ωστόσο ριζικές ανατροπές· ιδιαίτερα για κοινωνικές ομάδες που αναπτύσσουν δραστηριότητες που συνεπάγονται, πρωταρχικά και κύρια, τη μετακίνηση. Αναφερόμαστε, για παράδειγμα, στους νομάδες κτηνοτρόφους, σε επαγγελματικές ομάδες και συντεχνίες όπως αυτές των χτιστάδων και, ασφαλώς, στους ένοπλους. Για

1. Το μπουγιουρντί του διορισμού του Ντούλα Μπακόλα ως αρματολού Ραδοβιτσίου με την υπογραφή του Μεχμέτ Ιμίν πασά και ημερομηνία 27 Νοεμβρίου 1836, βρίσκεται στα Γ.Α.Κ., Κ. 49, *Αρχειόν Ντούλα Γώγου Μπακόλα*. Στο αρχείο αυτό, βλ. και Επιστολή Κεχαγιάμπεη προς Ντούλα Γώγου, 1835.

κοινωνικές ομάδες όπως αυτές, λοιπόν, το πέρασμα από τη μια επικράτεια στην άλλη είναι ακόμη εφικτό, παρά τις πρόσθετες δυσχέρειες. Σε αυτό συμβάλλει, ασφαλώς, το ορεινό και δύσβατο των παραμεθόριων περιοχών που συνιστά ένα επιπρόσθετο εμπόδιο στις όποιες προσπάθειες, συντονισμένες ή μη, των μεθοριακών αρχών των δύο όμορων κρατών να ελέγξουν τη μετακίνηση από και προς την επικράτειά τους.

ii. Η χάραξη των συνόρων σήμανε, επιπρόσθετα, ότι πολλά γειτονικά αρματολίκια βρέθηκαν σε διαφορετικές επικράτειες. Στην περιοχή που μας απασχολεί, το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα παρέμειναν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο Βάλτος συμπεριλήφθηκε στο ελληνικό κράτος, ενώ τα Άγραφα χωρίστηκαν σε δύο τμήματα, ένα «ελληνικό» και ένα «τούρκικο». Το γεγονός αυτό επέτεινε την προϊούσα αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων (που έχει ξεκινήσει ήδη από την εποχή της επανάστασης), καθώς τα σύνορα αποτρέπουν την ανάπτυξη και λειτουργία τέτοιου τύπου πολιτικοστρατιωτικών δικτύων. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι τα δίκτυα αποδιαρθρώνονται από τη μια μέρα στην άλλη ή, πολύ περισσότερο, ότι διαλύονται οι σχέσεις αμοιβαιότητας των καπετάνιων που τα συστήνουν. Εκείνο που συμβαίνει είναι ότι τα δίκτυα αυτά μεταπλάθονται και αναδιαρθρώνονται, εκπληρώνοντας, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε — εδώ, αλλά και στα κεφάλαια που ακολουθούν— διαφορετικές λειτουργίες και αποκτώντας διαφορετικό περιεχόμενο, ακόμη κι αν κάποτε εμφανίζονται να ακολουθούν παρόμοιους τύπους σχέσεων (συγγένεια).

iii. Η χάραξη των συνόρων δε συνιστά μόνο τομή στο χώρο και, συνακόλουθα, στα αρματολίκια. Ακόμη περισσότερο, με την εγκαθίδρυση εθνικών συνόρων σηματοδοτούνται διαδικασίες ρήξεων όσον αφορά στους ρόλους των ενόπλων στο ελληνικό κράτος και στο «τούρκικο»,² και προκαλούνται δυναμικές ασυνεχειών όσον αφορά στη λογική και τις πρακτικές αντιμετώπισης και διαχείρισης της ένοπλης δράσης που προκρίνονται στο καθένα από τα δύο γειτονικά κράτη.

iv. Τέλος, η εγκαθίδρυση των συνόρων σημαίνει πως το Ραδοβίτσι, όπως και όλες οι μεθοριακές περιοχές, είναι εκτεθειμένο διαρκώς σε κάθε λογής ένοπλους που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές και περνούν από τη μια

2. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 285.

επικράτεια στην άλλη όταν δεν έχουν άλλο τρόπο να αντιπαρέλθουν την καταδίωξη από τις στρατιωτικές αρχές των δύο κρατών, όπως επίσης και για να ληστεύσουν ή/και για να συμμετάσχουν στον ανταγωνισμό για τα μεθοριακά αρματολίκια της οθωμανικής επικράτειας· για να υπονομεύσουν, δηλαδή, τους τοπικούς αρματολούς και να διαπραγματευθούν με την οθωμανική εξουσία την ανάδειξή τους σε αρματολούς.

Έτσι, από την εγκαθίδρυση των συνόρων και για αρκετές δεκαετίες ολόκληρη η μεθόριος μετατρέπεται σε πεδίο άσκησης ένοπλων δραστηριοτήτων —συμπεριλαμβανομένων και των επιχειρήσεων των αποσπασμάτων καταδίωξης. Μάλιστα, αυτές οι ένοπλες δραστηριότητες υπερβαίνουν σε ένταση, έκταση και αριθμό ενόπλων τις κανονικότητες εκείνες όπου η ένοπλη δράση καθίσταται διαχειρίσιμη σε τοπικό επίπεδο και, συνακόλουθα, λειτουργεί ως μηχανισμός ρύθμισης των σχέσεων των ενόπλων με τους οθωμανούς, άλλους τοπικούς ένοπλους και τις κοινοτικές αρχές.

Η ένταση της ένοπλης δράσης στις παραμεθόριες, ιδίως, περιοχές έχει να κάνει σε μεγάλο βαθμό με το συγκεκριμένο τρόπο συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Το ελληνικό κράτος προσανατολίστηκε εξ αρχής στην αποδυνάμωση των τοπικών κέντρων εξουσίας και στον έλεγχο και την υπαγωγή τους στους δικούς του συγκεντρωτικά οργανωμένους μηχανισμούς.³ Σε ό,τι αφορά στους ένοπλους επιδιώκεται η υποβάθμιση του ρόλου τους στις τοπικές κοινωνίες, η αποδυνάμωση των τοπικά προσδιορισμένων και σχετικά αυτόνομων ένοπλων ομάδων και δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής καταργούνται τα αρματολίκια, ενώ αποπλίζονται και διαλύονται τα άτακτα σώματα των τοπικών ενόπλων που συμμετείχαν στην επανάσταση. Στη θέση τους, επιχειρείται η διοργάνωση κεντρικά μισθοδοτούμενου και συγκεντρωτικά οργανωμένου στρατιωτικού μηχανισμού (τακτικός στρατός, Χωροφυλακή, Εθνοφυλακή, Οροφυλακή).⁴

3. Βλ., σχετικά, J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο. (1833-1843)*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985-1986. Πρβλ. Κ. Βεργόπουλος, «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2(1990), σσ. 80, 93 κ.ε.

4. Για τη συγκρότηση των στρατιωτικών μηχανισμών του ελληνικού κράτους κατά την καποδιστριακή και την οθωνική περίοδο, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη, 1948· Στ. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της*

Έτσι, ένας σημαντικός αριθμός από τους παλιούς καπετάνιους και ένοπλους δεν εντάσσεται στα νέα στρατιωτικά σώματα ή και αποκλείεται από αυτά. Πολλοί από αυτούς, μάλιστα, καταφεύγουν στη ληστεία ή περνούν τα σύνορα και συμμετέχουν στον ανταγωνισμό για τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁵ Αλλά και από εκείνους που τοποθετήθηκαν στα ένοπλα σώματα του ελληνικού κράτους, λόγω «ονόματος» ή/και ένταξης σε κάποιο φατριαστικό δίκτυο με πρόσβαση στην κεντρική εξουσία, δεν είναι λίγοι εκείνοι που συμμετέχουν, στηρίζουν ή, ακόμη, υποδαυλίζουν τοπικές, συνήθως, εξεγέρσεις, ήδη από το 1834 και μέχρι τα μέσα του αιώνα. Οι ένοπλοι αυτοί μετά την καταστολή των εξεγέρσεών τους καταφεύγουν συνήθως στο «τούρκικο», ληστεύοντας ή/και διαπραγματευόμενοι με τους οθωμανούς αξιωματούχους το διορισμό τους σε κάποιο αρματολίκι.⁶

καποδιστριακής περιόδου, Αθήνα, Εστία, 1986· Δ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Παν/μιο, 1992. Βλ. και Θ. Βερέμης, «Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, σσ. 165-176. Ειδικά για το σώμα της Χωροφυλακής στο οποίο ανατέθηκε εξ αρχής η αντιμετώπιση της ληστείας, βλ. Κ. Αντωνίου, *Ιστορία της ελληνικής βασιλικής χωροφυλακής 1833-1965*, τ. I-IV, Αθήνα, 1965-1967. Η κρατική πολιτική στους χώρους των ενόπλων κατά τις δύο αυτές περιόδους δε διαφοροποιείται, τουλάχιστον ως προς τους βασικούς της προσανατολισμούς. Σχετικά με το ζήτημα αυτό είναι ενδιαφέρουσες οι προτάσεις που γίνονται την εποχή εκείνη για συνέχιση της στρατιωτικής πολιτικής του Ι. Καποδίστρια. Βλ., σχετικά, F. Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, Αθήνα, Τολίδη, 1972, τ. Α', σσ. 254-255, και τ. Β', σσ. 235-237. Βλ., επίσης, Γκ. Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας ως την 31 Ιουνίου 1834*, Αθήνα, Τολίδη, 1976, σ. 558. Σχετικά με το ζήτημα της «συνέχειας» στην καποδιστριακή και την οθωμανική περίοδο, βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Καποδίστριας και Οθων: Τομή ή Συνέχεια;» Σκέψεις και ερωτήματα για την περιοδολόγηση και τη μεθοδολογία της έρευνας», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σσ. 177-181.

5. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Αθ. Μαλησόβα. Βλ., σχετικά, Ν. Κοταρίδης, «Το «δίκιο» του Μαλησόβα και η εξέγερση του 1836 στη Στερεά Ελλάδα. Παραδοσιακές κοινωνικές στρατηγικές και σύγχρονο κράτος», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, σσ. 129-152.

6. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 241-302. Βλ., επίσης, Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήση, 1889· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 16-25, 37-61, και *Brigands with a cause*,

Στο πλαίσιο, λοιπόν, των εξελίξεων αυτών στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλες τις παραμεθόριες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καταφεύγουν ένοπλοι που περνούν τα σύνορα για τον ένα ή τον άλλο λόγο. Ταυτόχρονα, το Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα και τα οθωμανικά Άγραφα λειτουργούν ως τόπος υποδοχής κυνηγημένων ενόπλων και ως ορμητήριο ληστρικών επιδρομών στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους, στην Ακαρνανία, το Βάλτο και το ελληνικό τμήμα των Αγράφων.⁷

Η συγκέντρωση ενόπλων και η επίταση της ένοπλης δράσης στη μεθόριο σημαίνει ότι ο Ντούλας Μπακόλας καλείται να ενεργοποιήσει τις κοινωνικές στρατηγικές του πολιτευόμενος ως αρματολός σε συνθήκες διαφοροποιούμενες από εκείνες που αντιμετώπιζε προεπαναστατικά ο πατέρας του. Έτσι, στο βαθμό που δεν μπορεί να αποτρέψει την είσοδο όλων αυτών των ενόπλων στην περιοχή του, ακολουθεί μια πολιτική συνδιαλλαγής μαζί τους, ώστε η είσοδός τους να μην πάρει το χαρακτήρα αμφισβήτησης της κυριαρχίας του στο Ραδοβίτσι και να μην οδηγήσει σε ληστρική δράση σε βάρος των κατοίκων.

Ωστόσο, η πολιτική αυτή που κατατείνει στη ρύθμιση των σχέσεων με τους ένοπλους που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές των δύο κρατών προκαλεί ένταση στις σχέσεις του αρματολού Ραδοβιτσίου με τις μεθοριακές ελληνικές αρχές. Μάλιστα, κατηγορείται συχνά για παραβίαση των συνόρων, ληστρική δράση στο ελληνικό και περίθαλψη/παροχή ασύλου σε ένοπλους,

ό.π., σσ. 89-100, 125-134. Να σημειώσουμε ότι πολλοί καπετάνιοι κατηγορήθηκαν ότι υποδαύλιζαν τοπικές εξεγέρσεις ώστε να τους ανατεθεί η καταδίωξη των «ληστανταρτών» και, έτσι, να ενταχθούν στους στρατιωτικούς μηχανισμούς του νέου κράτους. Είναι χαρακτηριστικές οι κατηγορίες που απευθύνθηκαν ενάντια στον Θ. Γρίβα, σχετικά με το ρόλο του κατά την εξέγερση του 1836 στην Αιτωλοακαρνανία. Πρβλ.: «Δύο τρεις μου λένε: “Εδώ οι Γριβαίοι ’ρεθίζουν τους στρατιωτικούς και τους στέλνουν και πηγαίνουν έξω εις το κράτος και κάνουν ληστείες”. (...) Και διόρισαν τον Βάσιο, τον Μαμούρη, τον Τζαβέλα και τον ’νεργητή Γρίβα κι αδελφόν του Γαρδικιώτη. Και κινήθηκαν αναντίον εκείνων, όπου παρακινούσαν να σηκωθούν “κι’ είναι κι’ αυτήνοι σύμφωνοι”, τους λέγαν. (...) Και μάθαμεν ότι διαλύθηκαν οι αντάρτες, όταν μάθαν τον δόλο και την απάτην των συντρόφωνέ τους. Οι κάτοικοι πήγαν εις τα σπίτια τους, οι σημαντικοί έπαθαν σκοτωμούς και φυλακές· και οι λησταί πήγαν εις το Τούρκικον». Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 372-373.

7. Σε ό,τι αφορά στο Ραδοβίτσι βλ. και Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, ό.π., σ. 17.

οι οποίοι, καθώς καταδιώκονται στο ελληνικό, περνούν τα σύνορα και καταφεύγουν στο αρματολίκι του βρίσκοντας εκεί άσυλο και προστασία.⁸

Η περίπτωση του δεν είναι, ασφαλώς, μοναδική. Οι σχέσεις με ομάδες ληστών που δρουν και στις δύο πλευρές των συνόρων είναι την εποχή εκείνη μια από τις συνηθισμένες κατηγορίες που απευθύνονται ενάντια σε καπετάνιους των παραμεθόριων αρματολικιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η αντίδραση, τώρα, του ελληνικού κράτους απέναντι στις πρακτικές αυτές των «τουρκοκαπετάνιων» συνίσταται σε διαβήματα προς τις τοπικές οθωμανικές αρχές, με τα οποία ζητείται —και συχνά επιτυγχάνεται— η απομάκρυνση των ενόπλων αυτών από τα σύνορα και η τοποθέτησή τους στα ενδότερα της οθωμανικής επικράτειας.

Στο ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε σε επόμενη ενότητα. Εδώ, να τονίσουμε μόνο ότι τέτοιου τύπου παρεμβάσεις ενισχύουν δυναμικές αποδιάρθρωσης και έκπτωσης των αρματολικών μηχανισμών, καθώς η ανάδειξη ενός ισχυρού τοπικού ένοπλου σε αρματολό συνδέεται ολοένα και λιγότερο με τις ικανότητες που επιδεικνύει στη διεύθυνση ενόπλων και τη χρήση βίας —της ένοπλης δράσης, δηλαδή, που στην παράδοση του αρματολισμού λειτουργεί ως μηχανισμός διαχείρισης των τοπικών εντάσεων και ρύθμισης των σχέσεων των τοπικών ενόπλων με τους ανταγωνιστές τους στον αρματολισμό, με τους κοινοτικούς άρχοντες και με τους οθωμανούς αξιωματούχους της περιοχής. Με άλλα λόγια, παράγονται δυναμικές έκπτωσης της ένοπλης δράσης ως μηχανισμού ανοδικής κινητικότητας στους χώρους των ενόπλων και ρύθμισης των συσχετισμών δύναμης ανάμεσα στους ένοπλους που δρουν σε μια περιοχή, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων της εξουσίας.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι σε σχέση με την προεπαναστατική περίοδο η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και η χάραξη των συνόρων παράγουν

8. Βλ., ενδεικτικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1836, 4/1α, Π. Γιολδάσης (Συνταγματάρχης, Υπασπιστής του Οθωνα) προς Μ. Σούτζο (Γενικός Πρόξενος στην Ήπειρο και Αλβανία), Καρβασαράς, 1 Μαΐου 1836· Ι.Α.Υ.Ε., 1837, 4/1β, Βεζύρ Μουχαμέτ Εμίν (Γενικός Διοικητής Θεσσαλίας και Ηπείρου) προς Βασιλική Γραμματεία των Εξωτερικών, Ιωάννινα, 18 Απριλίου 1837· Ι.Α.Υ.Ε., 1838, 4/1, Βασιλική Γραμματεία Εσωτερικών προς Βασιλική Γραμματεία Εξωτερικών, Αθήνα, 18 Απριλίου 1838· Ι.Α.Υ.Ε., 1839, 4/1, Μ. Ζωγράφος (Γραμματέας Επικράτειας) προς Μ. Σούτζο, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1839. Για μια παραστατική περιγραφή της συνοριακής δράσης του Ντούλα Μπακόλα, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, επιμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1968, σσ. 96, 98-99, 102.

δυναμικές διαφοροποίησης στους χώρους των ενόπλων, όχι μόνο στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας αλλά και στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Να σταθούμε, λοιπόν, στο ότι και από την άλλη πλευρά των συνόρων η κατάσταση δεν είναι «ως και πρότερον».

Προεπαναστατικά, σε αυτές τις ορεινές, δύσβατες και σχετικά απρόσιτες για τους ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας επαρχίες διαμορφώνονται ευνοϊκοί όροι για τη σύσταση δικτύων επικοινωνίας από τους τοπικούς ένοπλους και τη συγκρότηση μηχανισμών μετακίνησης που λειτουργούν παράλληλα με τα δίκτυα και τους στρατιωτικούς μηχανισμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες για την ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών, όπως εκείνη των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να υποστηρίξουμε ότι οι επαρχίες αυτές συνιστούν στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μια «αρματολική περιφέρεια» όπου αναπτύσσονται οι σχέσεις των ενόπλων και, μέσω δεσμών συγγένειας, συγκροτούνται και λειτουργούν τα δίκτυα και οι μηχανισμοί τους.

Ωστόσο, στη νέα συνθήκη της εγκαθίδρυσης του ελληνικού εθνικού κράτους —ενός κράτους που «αποσχίστηκε από την Κραταιά Βασιλεία» και, επιπρόσθετα, απειλεί να την καταλύσει (αλυτρωτισμός)— οι επαρχίες αυτές που βρέθηκαν κοντά στα σύνορα παύουν να θεωρούνται μειωμένης στρατηγικής σημασίας, όπως συνέβαινε προεπαναστατικά. Τώρα, ο έλεγχός τους συνδέεται άμεσα με την ίδια την ασφάλεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι, η οθωμανική εξουσία που καλείται να αντιμετωπίσει μια πρωτόγνωρη και ιδιόμορφη απειλή (αλυτρωτισμός), φαίνεται να ανταποκρίνεται με την ενεργοποίηση στρατηγικών που προσανατολίζονται στην ενίσχυση των στρατιωτικών της μηχανισμών και την εντονότερη παρουσία των ενόπλων της σε παραμεθόριες περιοχές, όπως το Ραδοβίτσι.

Στην εκστρατεία ενάντια στους χριστιανούς καπετάνιους που όπως είδαμε οργανώνει ο Ρεσίτ πασάς στα 1831 —αλλά και σε μια παρόμοια εκστρατεία που επιχειρείται το 1836-1837, αν και σε μικρότερη κλίμακα— μπορούμε να αναγνωρίσουμε ένα παλιό σχέδιο αντικατάστασης των χριστιανών καπετάνιων από μουσουλμάνους, έτσι όπως αυτό προσαρμόζεται στη νέα συνάφεια της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους και της χάραξης συνόρων. Ακόμη περισσότερο, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις πρώτες προσπάθειες των οθωμανικών αρχών να ελέγξουν τις παραμεθόριες περιοχές

και, συνεπώς, να αποδυναμώσουν τους τοπικούς ένοπλους. Κοντολογίς, τέτοιου τύπου επιχειρήσεις φανερώνουν την ανταπόκριση της οθωμανικής εξουσίας στη νέα πραγματικότητα των εθνικών συνόρων.⁹

Το ίδιο ισχύει και για τις προσπάθειες που καταβάλουν οθωμανοί αξιωματούχοι στην Ήπειρο, στα τέλη της δεκαετίας του 1840 και στις αρχές του 1850, ώστε στη θέση των χριστιανών καπετάνιων στα μεθοριακά αρματολίκια —κι ανάμεσα σε αυτά και στο Ραδοβίτσι— να τοποθετηθούν μουσουλμάνοι ένοπλοι. Όπως θα δούμε, οι ενέργειες αυτές συνοδεύονται από κατηγορίες για σχέσεις των χριστιανών καπετάνιων με έλληνες αξιωματούχους και, ακόμη περισσότερο, για συμμετοχή των χριστιανών καπετάνιων σε δίκτυα που προωθούν τους αλυτρωτικούς σκοπούς του ελληνικού κράτους.

Στην πολιτική αυτή, της αντικατάστασης των τοπικών ενόπλων από μουσουλμάνους, αποτυπώνεται η προϊούσα αποδυνάμωση των αρματολικών οικογενειών και έκπτωση των αρματολικών μηχανισμών στα μεθοριακά, τουλάχιστον, αρματολίκια από τη δεκαετία του 1830 και μετά. Οι εξελίξεις αυτές έχουν να κάνουν με την ενίσχυση των στρατιωτικών μηχανισμών της αυτοκρατορίας στις παραμεθόριες περιοχές και τη σταδιακή αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου, ήδη από την εποχή της επανάστασης. Με άλλα λόγια, έχει να κάνει με την ανταπόκριση της οθωμανικής εξουσίας στο καθεστώς των συνόρων και την προσαρμογή της πολιτικής της απέναντι στους τοπικούς ένοπλους των παραμεθόριων περιοχών σε μια εποχή όπου ένθεν και εκείθεν των συνόρων «πλαγιέται το φάντασμα» του ελληνικού αλυτρωτισμού.

9. Να σημειώσουμε ότι η ένταση στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων και των οθωμανικών αρχών στην Ήπειρο αφορμίζεται από την απόφαση των οθωμανικών αρχών να περιορίσουν σε εικοσιπέντε τον αριθμό των ενόπλων που δικαιούται να διατηρεί κάθε αρματολός, σε μια εποχή μάλιστα που, για παράδειγμα, Γωγαίοι και Κουτελιδαίοι συγκροτούν ομάδες αρκετών εκατοντάδων ενόπλων. Ασφαλώς, στη μείωση αυτή μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πρόθεση της οθωμανικής εξουσίας να ελέγξει τις παραμεθόριες περιοχές, κάτι βέβαια που προϋπέθετε την αποδυνάμωση των καπετάνιων των περιοχών αυτών. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. την αλληλογραφία του Ι. Καποδίστρια με τον Ρεσίτ, Ι.Α.Υ.Ε., 1831, 4/1δ. Επίσης, Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τ. Α', σ. 92· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Α', ό.π., σ. 386· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 71-72. Για την επιχείρηση στα 1836-1837, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 96 κ.ε. Πρβλ. Αλ. Πολίτης, «Εισαγωγή», στο *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, ό.π., σ. κζ'.

2. Αρματολισμός: 1849-1852

Στις σελίδες που προηγήθηκαν αναφερθήκαμε στις δυναμικές διαφοροποίησης που εκδηλώνονται μετεπαναστατικά στον αρματολισμό των παραμεθόριων περιοχών της αυτοκρατορίας και, ειδικότερα, των ορεινών επαρχιών της Άρτας. Εδώ, θα επιχειρήσουμε να διαχειριστούμε τις απαντήσεις των τοπικών ενόπλων των περιοχών αυτών, με άλλα λόγια, τις προσαρμογές που επιχειρούν σε μια συγκυρία δυναμικά διαφοροποιούμενη από την προεπαναστατική. Στην κατεύθυνση αυτή θα αφηγηθούμε τον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι στις αρχές της δεκαετίας του 1850, και θα προτείνουμε ότι ενεργοποιούνται μηχανισμοί ανάκτησης της προεπαναστατικής ισορροπίας στα αρματολίκια των παραμεθόριων περιοχών και επινοούνται από τους ένοπλους τρόποι προσαρμογής προσαρμογές με στόχο την αναπαραγωγή τους ως ηγετική ομάδα σε τοπικό επίπεδο.

Θα δούμε ότι οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου συντονίζουν τη δράση τους με ληστές που δρουν στις παραμεθόριες επαρχίες των δύο επικρατειών, καθώς και με αξιωματικούς των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων που βρίσκονται στην άλλη πλευρά των συνόρων. Μάλιστα, καταφεύγουν στις μεθοριακές ελληνικές επαρχίες, όταν δεν μπορούν να αντιπάρθουν με την ένοπλη δράση τους την καταδίωξη από τους ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας ή/και τους αντιπάλους τους στον αρματολικό ανταγωνισμό, ενώ χρησιμοποιούν τις παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους στις οποίες καταφεύγουν, ως ορμητήρια επιδρομών στο «τούρκικο», με στόχο την υπονόμευση των τοπικών αρματολών και τη διαπραγμάτευση με τις οθωμανικές αρχές του διορισμού τους στα αρματολίκια.

Οι ένοπλοι αυτοί εγγράφουν τα σύνορα στις κοινωνικές τους στρατηγικές και τις πρακτικές που μετέρχονται στο πλαίσιο του αρματολισμού. Πρόκειται για πολιτικές πρακτικές και πολεμικές τεχνικές που είναι γνωστές στους χώρους των παραδοσιακών/τοπικών ενόπλων και οι οποίες μας παραπέμπουν σε αντίστοιχες της προεπαναστατικής περιόδου (π.χ. αρματολικά δίκτυα, άσυλο στα Επτάνησα). Με άλλα λόγια, συνιστούν επινοήσεις προσαρμοστικού τύπου (σε μια συγκυρία που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση των συνόρων) ενός συστήματος δράσης που εγγράφεται στην αρματολική παράδοση. Θα δούμε ότι με τις προσαρμογές αυτές επιχειρούν να αντιπάρθουν τις διαδικασίες αποδιάρθρωσης των

αρματολικών μηχανισμών, να αναστρέψουν δηλαδή τις δυναμικές αποδυνάμωσής τους και, έτσι, να επιβεβαιώσουν την κυριαρχία τους ως τοπική εξουσιαστική ομάδα στις παραμεθόριες περιοχές.¹⁰

Στα 1846 ο αρματολός Ραδοβιτσίου Ντούλας Μπακόλας έπεσε θύμα ενέδρας που οργανώθηκε από τοπικούς του αντιπάλους. Με την ενέργεια αυτή ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης και ο Κώστας Κοτσίλας εκδικήθηκαν τους φόνους του Φώτη Σκαλτσογιάννη, πατέρα του Δημήτρη, και ενός μέλους της οικογένειας Κοτσίλα. Ο φόνος του Ντούλα δημιούργησε πρόβλημα διαδοχής στην οικογένεια των Μπακολαίων καθώς την εποχή εκείνη οι δύο γιοι του είναι ακόμη ανήλικοι και, συνεπώς, δεν μπορούν να τον διαδεχθούν. Τελικά, όπως γνωρίζουμε, το πρόβλημα διαδοχής ξεπεράστηκε με την ανάδειξη στο αρματολίκι του Ιωάννη Ψαρογιάννη που ήταν ανιψιός του Ντούλα Μπακόλα.

Μετά το φόνο, ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης πέρασε τα σύνορα και κατέφυγε στον Καρβασαρά (Αμφιλοχία) για να αποφύγει την εκδίκηση των συγγενών του Ντ. Μπακόλα. Στο Ραδοβίτσι επέστρεψε στα 1849, γεγονός που φαίνεται να συνδέεται με αλλαγές που πραγματοποιούνται στα μεθοριακά αρματολίκια. Την εποχή εκείνη ο Ι. Ψαρογιάννης, όπως και μερικοί άλλοι αρματολοί γειτονικών περιοχών παύονται από τη θέση τους αυτή και, αφού συλλαμβάνονται, στέλνονται στην Κωνσταντινούπολη κατηγορούμενοι ως «ελληνίζοντες». Κατηγορούνται, δηλαδή, για συμμετοχή σε δίκτυα που προωθούν τα αλυτρωτικά σχέδια του ελληνικού κράτους. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, η κατηγορία αυτή δεν απείχε από την πραγματικότητα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στον Ι. Ψαρογιάννη.

Ο Ρουστέμ πασάς, Γενικός Διοικητής στην Ήπειρο την εποχή εκείνη, ο οποίος και αποκάλυψε τις σχέσεις των χριστιανών καπετάνιων —αλλά και άλλων τοπικών παραγόντων— με έλληνες αξιωματικούς, εκδήλωσε την πρόθεση να τοποθετήσει μουσουλμάνους ένοπλους στα μεθοριακά

10. Για το πέρασμα των συνόρων από ομάδες ενόπλων που καταδιώκονται είτε από την οθωμανική είτε από την ελληνική εξουσία, βλ., ενδεικτικά, Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, επιμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1968, που αναφέρεται στην καταδίωξη ληστών και ανταρτών κατά τα έτη 1836 και 1837. Για μια παραστατική περιγραφή της καταδίωξης της ληστείας, βλ. Ανώνυμος, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνος Υπαξιωματικού*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σσ. 111-180. Ακόμη, Π. Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1987, σσ. 35-36, 43-44, 72.

αρματολίκια. Τελικά, κάτι τέτοιο δεν έγινε, πιθανώς εξαιτίας των αντιδράσεων της τοπικής κοινωνίας αλλά και της μετάθεσης (προαγωγής) του Ρουστέμ σε περιοχή μακριά από την Ηπειρο.

Έτσι, μετά την απομάκρυνση του Ι. Ψαρογιάννη η διατήρηση της τάξης στο Ραδοβίτσι και η φύλαξη των συνόρων φαίνεται ότι ανατίθεται στους Σκαλτσογιανναίους.¹¹ Πιθανά, στον γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη, θείο του Δημήτρη και αρχηγό της οικογένειας των Σκαλτσογιανναίων μετά το φόνο του Φώτη Σκαλτσογιάννη. Η επιστροφή, λοιπόν, του Δημήτρη Σκαλτσογιάννη στο Ραδοβίτσι πραγματοποιείται σε μια εποχή ανατροπής των συσχετισμών δύναμης ανάμεσα στους τοπικούς ενόπλους και εναλλαγής τους στους ρόλους του διώκτη και του διωκόμενου.

Ο συσχετισμός δύναμης και η κατανομή θέσεων και ρόλων μεταξύ των αντίπαλων ένοπλων ομάδων της περιοχής θα ανατραπεί για μια ακόμη φορά και μάλιστα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Την άνοιξη του 1850. Σε αυτό συνέτεινε, ασφαλώς, η αλλαγή του Γενικού Διοικητή της Ηπείρου και η τοποθέτηση στη θέση αυτή του Ισμαήλ πασά.¹² Ο Ισμαήλ συνδύασε την ανάληψη των καθηκόντων του με την αποφυλάκιση των χριστιανών καπετάνιων που είχαν παυθεί από αρματολοί και συλληφθεί τους προηγούμενους μήνες. Έτσι, ο Ι. Ψαρογιάννης επιστρέφει στο Ραδοβίτσι και μάλιστα πάλι ως αρματολός.¹³

Η επιστροφή, όμως, του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι κι η αναγνώρισή του από τις οθωμανικές αρχές ως αρματολού δε θα σημάνει τη σταθεροποίηση του συσχετισμού δύναμης με τους αντιπάλους του, ούτε τη ρύθμιση των σχέσεών του με την οθωμανική εξουσία. Αντίθετα, βρισκόμαστε σε μια περίοδο που επιτείνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις αντίπαλες ομάδες ενόπλων με στόχο την κυριαρχία στο Ραδοβίτσι. Έτσι, πολύ σύντομα η κατάσταση θα ανατραπεί και πάλι.

Μερικούς μήνες μετά την επάνοδό του στο Ραδοβίτσι, λοιπόν, και συγκεκριμένα το φθινόπωρο προς χειμώνα του 1850, ο Ι. Ψαρογιάννης βρίσκεται πάλι σε δυσμενή θέση. Τη φορά αυτή κατηγορείται από τις

11. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης*, ό.π., σ. 18.

12. Για την αντικατάσταση του Ρουστέμ από τον Ισμαήλ, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 21 και 28 Μαρτίου, 29 Απριλίου και 18 Ιουλίου 1850.

13. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 36/2, Τ. Κλέριτς προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 29 Απριλίου 1850.

ελληνικές αρχές για παροχή ασύλου σε ληστρική ομάδα στην οποία συμμετέχουν ένοπλοι που είναι γνωστοί για τη δράση τους και στις δυο πλευρές των συνόρων. Ανάμεσά τους, βρίσκονται ο Γραδούλας,¹⁴ οι Σερμιντζελαίοι και ο Καλόγηρος Μπαρμπιτσιώτης. Οι ληστές αυτοί τον Αύγουστο του 1850 απήγαγαν ένα χωρικό, ζητώντας λύτρα για την απελευθέρωσή του. Καταδιωκόμενοι, όμως, από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις κατέφυγαν στις γειτονικές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας και, συγκεκριμένα, στο αρματολίκι του Ι. Ψαρογιάννη.

Φαίνεται πως οι ληστές αυτοί ενεργοποιούν στρατηγικές που αφορούν στη σύσταση σχέσεων αμοιβαιότητας με καπετάνιους από το «τούρκικο», γεγονός που διευκόλυνε τη διέλευση των συνόρων και τους εξασφάλιζε καταφύγιο στην οθωμανική επικράτεια κάθε φορά που καταδιώκονται από τα στρατιωτικά αποσπάσματα στις παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους. Έτσι, την άνοιξη του 1850, εποχή που ο Ι. Ψαρογιάννης επανέρχεται ως καπετάνιος στα μεθοριακά αρματολίκια, οι ένοπλοι αυτοί είχαν βρει και πάλι άσυλο στις οθωμανικές περιοχές, αυτή τη φορά στα γειτονικά Άγραφα.¹⁵

Και στην περίπτωση εκείνη πέρασαν τα σύνορα καταδιωκόμενοι από τα ελληνικά αποσπάσματα, εξαιτίας επιδρομών και ληστειών που διέπραξαν στις παραμεθόριες περιοχές της Ακαρνανίας.¹⁶ Η ομάδα, λοιπόν, πέρασε στο ««τούρκικο»» όπου και «ξεχειμώνιασε»,¹⁷ ενώ το καλοκαίρι επανήλθε στη

14. Ο Γραδούλας αναφέρεται και ως Αναστάσιος Καραγκούνης ή Βαρβάτος και είναι αδελφός των Γκόλληδων, δηλαδή του Γεώργιου Αγγελή ή Γκόλια ή Κουτσο-Αγγελή και του Κώστα Αγγελή. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Διοικητής Μεταβατικού Σώματος Αιτωλοακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 13 Μαρτίου 1850, και Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 24 Μαΐου 1850. Για τους Γκόλληδες, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 53, 58, 65, 79.

15. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Ι. Κωνσταντής (Πρόεδρος κοινότητας Γρανίτζας) προς Έπαρχο Ευρυτανίας, Γρανίτζα, 16 Μαΐου 1850.

16. Για τη δράση τους την εποχή εκείνη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 10 Δεκεμβρίου 1849, και, Σ. Ρωσσέτος (Γενικός Πρόξενος Ηπείρου και Αλβανίας) προς Σεκίρ μπέη (Καϊμακάμη Άρτης και Πρεβέζης), Πρέβεζα, 16 Δεκεμβρίου 1849.

17. Πρβλ.: «Παιδιά, πήρ' ο χινόπωρος, παιδιά, πήρ' ο χειμώνας,/ πέσαν τα φύλλ' απ' τα κλαριά, ξεσκιώσαν τα λημέρια./ Παιδιά μου, να σκορπίσουμε, να γίνουμε μπουλούκια,/ πιάστε τους φίλους τους πιστούς και τους πιστούς κουμπάρους,/ παιδιά μ' να ξεχειμάσουμε και τούτον το χειμώνα». Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, ό.π., σ. 47.

ληστική δράση;¹⁸ εισβάλλοντας και πάλι στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους. Στο πλαίσιο των επιχειρήσεων αυτών πραγματοποιήθηκε και η απαγωγή του χωρικού,¹⁹ ενέργεια για την οποία καταδιώχθηκαν. Έτσι, το φθινόπωρο αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην οθωμανική επικράτεια και να αναζητήσουν καταφύγιο στην περιοχή του Ι. Ψαρογιάννη.

Εκεί, σκόπευαν πιθανότατα να παραμείνουν όλο το χειμώνα έως την επόμενη άνοιξη, οπότε, περνώντας για άλλη μια φορά τα σύνορα, θα επαναλάμβαναν τις δραστηριότητές τους στο «ελληνικό». Όμως, η κατάσταση περιπλέχτηκε καθώς τον Οκτώβριο οι απαγωγείς σκότωσαν τον όμηρο.²⁰ Το οριακό αυτό γεγονός επέτεινε τις διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών και τις πιέσεις τους προς τις οθωμανικές, ώστε να καταδιώξουν τους ληστές και να απομακρύνουν τον προστάτη τους Ι. Ψαρογιάννη από τα μεθοριακά αρματολίκια.²¹

Όμως, παρά τα αλλεπάλληλα διαβήματα, ο Ι. Ψαρογιάννης εξακολουθεί να περιθάλπει τους ληστές έως και το τέλος του χρόνου.²² Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες των ελληνικών αρχών, είναι αυτός που μετέφερε το πτώμα

18. Πρβλ.: «μον καρτερώ την άνοιξη, τ' όμορφο καλοαίρι,/ ν' ανοίξη ο γαύρος και γη οξυά, να σκιάσουν τα λημέρια,/ να βγουν οι βλάχοι στα βουνά, να βγουν οι βλαχοπούδες,/ να ζώσω το σπαθακι μου, να πάρω το τουφέκι,/ να πάρω δίπλα τα βουνά, δίπλα τα καταράχια,/ να βγω στις Γούρας τα βουνά, στα κλέφτικα λημέρια,/ για να σουρίξω κλέφτικα λημέρι σε λημέρι,/ να μάσω τα μπουλούκια μου που τα χω σκορπισμένα,/ να πάμε να πατήσουμε ναυτά τα τουρκοχώρια,/ να κλάψουν μάνες για παιδιά, γυναίκες για τους άντρες». Αυτόθι, σ. 47.

19. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε, 1850, 4/1, Ι. Γαλλής (Λοχαγός) προς Αρχηγείο Καταδίωξης ληστείας Αιτωλίας και Ακαρνανίας, 10 Νοεμβρίου 1850.

20. Βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 3 Νοεμβρίου 1850. Στο φόντο του απαχθέντος από τους ληστές μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια από τις τακτικές που εφαρμόζουν οι ένοπλοι όταν βρίσκονται σε καθεστώς καταδίωξης. Σε ό,τι αφορά τους ληστές του ελλαδικού χώρου, η τακτική αυτή έχει καταγραφεί από τον ανθυπολοχαγό Ανδρέα Μοσχονήσιο [*Το κάτοπτρο της εν Ελλάδι ληστείας*, Ερμούπολη, Εθνικό Μέλλον, 1869] στο φερόμενο ως «κώδικα των ληστών» ως εξής: «Εάν συμπέση να συμπλακώσι μετά στρατιωτικών αποσπασμάτων, και δεν δύνανται να φέρωσι μεθ' εαυτών ζώντα τον αιχμάλωτον, να τον φονεύωσι πάραυτα». Παρατίθεται στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 106-107.

21. Για τα διαβήματα των ελληνικών αρχών, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Οκτωβρίου 1850.

22. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 20 Δεκεμβρίου 1850.

του χωρικού έξω από τα όρια της περιοχής του, κοντά σε κάποιο χωριό στην ελληνική επικράτεια.²³ Με το τέχνασμα αυτό θέλησε, ίσως, να παραπλανήσει τόσο τις ελληνικές όσο και τις οθωμανικές αρχές, αφήνοντας να φανεί ότι ο φόνος έγινε στην ελληνική επικράτεια όπου και βρέθηκε τελικά το πτώμα, ώστε να μην προκληθούν έντονες αντιδράσεις από τις ελληνικές αρχές για την περίθαλψη των ληστών — αντιδράσεις που θα έθεταν σε κίνδυνο την ευαίσθητη έτσι κι αλλιώς ισορροπία στις σχέσεις των χριστιανών καπετάνιων με τους οθωμανούς στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές.

Επιπλέον, αν θεωρούνταν ότι ο όμηρος σκοτώθηκε στο «τούρκικο» οι τοπικές αρχές δε θα μπορούσαν να αρνηθούν την καταδίωξη των ληστών και, πολύ περισσότερο, δε θα μπορούσαν να δεχθούν τους ληστές αυτούς στην υπηρεσία τους, όπως παλιότερα. Συγκεκριμένα, ομάδα ληστών ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν και οι Β. Καραμπάς, Σπαθούλας, και Γκόλιας φαίνεται πως ήταν στην υπηρεσία των οθωμανικών αρχών για μερικούς μήνες, το φθινόπωρο του 1849, οπότε είχαν καταφύγει στο «τούρκικο» καταδιωκόμενοι για ληστείες από τις ελληνικές μεθοριακές στρατιωτικές αρχές. Εκεί, οι ένοπλοι αυτοί βρήκαν καταφύγιο και κατόπιν διορίστηκαν, πιθανά σε κάποιο κόλι. Στη συνέχεια πρέπει να εγκατέλειψαν την υπηρεσία, αφού τον Δεκέμβριο εμφανίζονται, όπως είδαμε, να έχουν εισβάλει ξανά στις ελληνικές επαρχίες, από όπου κνηγημένοι κατέφυγαν στα οθωμανικά Άγραφα την άνοιξη του 1850. Το καλοκαίρι επανέλαβαν τις δραστηριότητές τους στο «ελληνικό» και το φθινόπωρο διωκόμενοι από τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα βρήκαν άσυλο στο Ραδοβίτσι.

Από την άλλη, όταν ο Ι. Ψαρογιάννης διώκεται από τις οθωμανικές αρχές το χειμώνα 1850-1851 κατηγορούμενος για την περίθαλψη ομάδας ληστών, οι τελευταίοι ανταποκρίνονται στην πρόσκληση του και προσέρχονται να τον βοηθήσουν.²⁴ Οι Γκόλληδες, Καραμπάς, Σπαθούλας

23. Ι.Α.Υ.Ε., 1850, 4/1, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομόρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Οκτωβρίου 1850.

24. Μερικά χρόνια αργότερα ο Ι. Γεωργιάδης, υποπρόξενος στην Άρτα, σε αναφορά του προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών σκιαγραφεί με σαφήνεια το συντονισμό της δράσης ληστών και καπετάνιων, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι ομάδες ληστών υποθάλλονται «υπό του αρματολού Δημητρίου Σκαλτσογιάννη, επί σκοπώ να τους έχη βοηθούς εάν, δια την απείθειάν του, ήθελέ τον καταδιώξει η Οθωμανική Εξουσία». Ι.Α.Υ.Ε., 1856, 4/2β, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 22 Νοεμβρίου 1856.

καθώς και άλλοι ληστές οχυρώνονται μαζί του στο Μοναστήρι Σκουληκαριάς και υπερασπίζονται για ένα, περίπου, μήνα τον υπό εκδίωξη αρματολό που δέχεται επίθεση από τον Γενικό Δερβέναγα Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη.

Προηγουμένως είχαν αποτύχει κάποιες προσπάθειες για εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης. Συγκεκριμένα, ο Ισμαήλ πασάς έστειλε δύο μεσολαβητές, ένα μουσουλμάνο κι ένα χριστιανό, που πρότειναν στον Ι. Ψαρογιάννη να τοποθετηθεί σε άλλη περιοχή, μακριά από τα σύνορα, αυτός όμως αρνήθηκε. Κατόπιν, ο Ισμαήλ πρότεινε στον χριστιανό καπετάνιο να «ησυχάσει» για ένα διάστημα, ώσπου να ξεχαστεί το επεισόδιο και, κατόπιν, να τον διορίσει σε όποια περιοχή ήθελε, άρα και στο Ραδοβίτσι. Ωστόσο, ούτε η πρόταση αυτή έγινε δεκτή.²⁵ Μάλιστα, φαίνεται ότι ο Ψαρογιάννης αντιπρότεινε την απομάκρυνση του Σουλεϊμάν Φράσαρη από την Άρτα, καθώς και των τοπικών αντιπάλων του των Σκαλτσογιανναίων, και να του ανατεθεί η ευθύνη της φρούρησης ολόκληρης της επαρχίας της Άρτας.²⁶

Στην άρνηση του Ι. Ψαρογιάννη να μετακινηθεί σε άλλη περιοχή αποτυπώνεται η πρόσδεση των ενόπλων σε εκείνη την περιοχή όπου διατηρούν συγγενικές και άλλες σχέσεις —απαραίτητους όρους αναπαραγωγής τους ως ηγετικής ομάδας στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας. Μας παραπέμπει, δηλαδή, σε έναν πολιτικό πολιτισμό όπου η μετακίνηση των ενόπλων σε περιοχή άλλη από εκείνη στην οποία βρίσκονται τα τοπικο-συγγενικά δίκτυα στα οποία μέτεχουν αναγνωρίζεται ως σημάδι έκπτωσης/παρακμής και, συνήθως, οδηγεί σε ένοπλη εξέγερση. Στην περίπτωση μας, ο Ι. Ψαρογιάννης φυγαδεύει την οικογένειά του στο «ελληνικό», συγκεντρώνει τους ενόπλους του και οχυρώνεται σε ένα μοναστήρι της περιοχής για να αντιμετωπίσει την επιχείρηση που οργανώνει ο δερβέναγας με στόχο να τον εκδιώξει από το Ραδοβίτσι.

Η ένταση στις σχέσεις του χριστιανού καπετάνιου με την οθωμανική εξουσία προκαλείται από τις διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών προς τις οθωμανικές, με στόχο την απομάκρυνση του Ι. Ψαρογιάννη από τα μεθοριακά αρματολίκια. Με την παρέμβαση των ελληνικών αρχών δημιουργείται ρήξη στις σχέσεις του χριστιανού καπετάνιου με τις οθωμανικές αρχές, δηλαδή

25. ΙΑΥΕ, 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850.

26. Βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτας του 1854*, ό.π., σ. 18.

ανατρέπεται η ρύθμιση που λίγους μόνο μήνες πριν είχε επιτευχθεί με την επάνοδο του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι και το διορισμό του ως αρματολού.

Αυτό σημαίνει ότι στη συγκυρία αυτή οι μηχανισμοί διαχείρισης των τοπικών εντάσεων που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα καθίστανται αναποτελεσματικοί. Αδυνατούν, δηλαδή, να εξασφαλίσουν τη σταθερότητα σε τοπικό επίπεδο όσον αφορά στις σχέσεις των χριστιανών ενόπλων με την οθωμανική εξουσία. Ακόμη περισσότερο, η αποτυχία των διαπραγματεύσεων οδηγεί σε μια συνθήκη κλιμακούμενης ένοπλης δράσης που απομακρύνει ακόμη περισσότερο το ενδεχόμενο της μείωσης της έντασης στην περιοχή.

Έτσι, μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων δίνεται άδεια στον Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη να οργανώσει την επιχείρηση καταδίωξης.²⁷ Ο χριστιανός καπετάνιος από την άλλη οχυρώνεται στις αρχές Ιανουαρίου του 1851 στη Μονή Σκουληκαριάς, όπου και αντιστέκεται με τη βοήθεια ληστών. Προς το τέλος του μήνα, ωστόσο, αδυνατώντας να αντιπαρέλθει την πολιορκία, εγκαταλείπει τη θέση αυτή και κατευθύνεται προς τα σύνορα με προορισμό τις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους.

Προηγουμένως είχε φροντίσει, όπως είδαμε, να φυγαδεύσει την οικογένειά του και την οικογένεια του Ντούλα Μπακόλα στο Βάλτο,²⁸ περιοχή όπου διατηρεί σχέσεις συγγένειας, και η οποία βρίσκεται κοντά στο Ραδοβίτσι. Είδαμε, άλλωστε, ότι στα 1846, μετά το φόνο του Ντούλα Μπακόλα, στην ίδια περιοχή είχε καταφύγει και ο Δημήτρης Σκαλτσογιάννης. Να σημειώσουμε ακόμη ότι η φυγάδευση της οικογένειας σε ασφαλή περιοχή και το κάλεσμα ενόπλων σε βοήθεια είναι πρακτικές που εγγράφονται στο σύστημα δράσης που οργανώνεται στον αρματολισμό, και ακολουθούνται σε περιόδους σύγκρουσης των καπετάνιων με τους ενόπλους της εξουσίας.²⁹

27. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850 και 12 Ιανουαρίου 1851.

28. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850.

29. Πρβλ.: «Ο δε ταγματάρχης Ζορμπάς μας ανήγγειλεν, ότι οι λησταί την αυτήν, συναγμένοι εις Δρυμόνι, Κοκωτούς και Βρύνινα, ενώ ετοιμάζοντο να μεταβούν προς την Ζαγοράν, ο Δροσοθανάσης τους έγγραψε να μείνουν εις βοήθειάν του, διότι υπώπτευεν ότι οι Τούρκοι θα τον καταδιώξουν ως κλεπταποδόχον, και ότι άρπαξε την φαμελιάν του από Γκούρα και ετραβήχθη εις τα χωριά και εκρύβη». Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 88 —βλ., επίσης,

Ο Ι. Ψαρογιάννης, λοιπόν, κάλεσε σε βοήθεια ληστές για να αντιπαρέλθει την επίθεση των ενόπλων του Γενικού Δερβέναγα Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη, και αφού αντιστάθηκε για ένα διάστημα επιχείρησε να διαφύγει στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους. Στην «έξοδό» του αυτή και συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά στο πέρασμα των συνόρων φαίνεται ότι διευκολύνθηκε από έλληνες αξιωματικούς. Την εποχή αυτή υπεύθυνος για την ασφάλεια στην οροθετική γραμμή στην περιοχή εκείνη είναι ο Ταγματάρχης Δ. Σκυλοδήμος, στο σώμα του οποίου βρίσκεται και ο ανθυπολοχαγός Σπ. Καραϊσκάκης, γιος του φημισμένου οπλαρχηγού.³⁰ Όπως γνωρίζουμε, οι οικογένειες των Μπακολαίων, Ψαρογιανναίων, Καραϊσκάκη και Σκυλοδημαίων συνδέονται με δεσμούς συγγένειας από την προεπαναστατική περίοδο. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε τη διέλευση των συνόρων από τον καπετάνιο Ραδοβιτίσιου καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν κινητοποιήθηκε ο μηχανισμός καταδίωξης παρά τις αντίθετες οδηγίες των ελληνικών αρχών.

Ο Ι. Ψαρογιάννης στην «έξοδό» του από το Ραδοβίτσι συνοδεύεται μόνο από λιγοστούς ενόπλους της ομάδας του,³¹ και από δύο οικογένειες, πιθανά βοσκών, καθώς μετέφερε μέρος της κινητής του περιουσίας στο «ελληνικό». Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι μετέφερε περισσότερα από εκατό αιγοπρόβατα.³² Έτσι, παρόλο που έχει σκορπίσει το μεγαλύτερο μέρος των ενόπλων του, σύμφωνα με τις πολεμικές τεχνικές που ακολουθούν οι ένοπλοι όταν βρίσκονται σε καθεστώς καταδίωξης, πρόκειται για ομάδα που μετακινείται σχετικά δύσκολα και, συνεπώς, εύκολα μπορεί να γίνει

σσ. 79-80 και 120. Να σημειώσουμε ότι ο Δροσοθανάσης στα μέσα της δεκαετίας του 1830 ήταν καπετάνιος στο μεθοριακό αρματολίκι του Αλμυρού.

30. Ο Δ. Σκυλοδήμος είναι διοικητής του 9ου Ελαφρού Τάγματος Οροφυλακής. Βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1848, 4/1, Έπαρχος Βόνιτσας προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 30 Νοεμβρίου 1848. Βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 341-342.

31. Αναφέρεται ότι ενώ όταν ήταν πολιορκημένος στη Μονή Σκουλικαριάς είχε μαζί του περίπου ογδόντα έως εκατό ένοπλους, στην πορεία του προς τα σύνορα φαίνεται ότι τον συνόδευαν μόνο τρεις έως έξι από αυτούς. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 14 Ιανουαρίου 1851, και Ε. Χουρμουζιάδης (Γραμματέας Γενικού Προξενείου Ηπείρου και Αλβανίας) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Ιανουαρίου 1851.

32. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1851.

αντιληπτή και να εμποδιστεί από τις παραμεθόριες ελληνικές αρχές. Παρόλα αυτά, ο Ι. Ψαρογιάννης γίνεται δεκτός στο λιμοκαθαρκτήριο Άννινου,³³ και στη συνέχεια βρίσκει ασφαλές καταφύγιο κοντά στα σύνορα, παρά τις επίσημες οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης προς τις αρμόδιες στρατιωτικές και πολιτικές αρχές των μεθορίων να μην του επιτραπεί η είσοδος ή, αν αυτό δε γίνει κατορθωτό, να απομακρυνθεί στην ενδοχώρα.³⁴

Είναι χαρακτηριστικό ότι τις πρώτες μέρες του Ιανουαρίου του 1851, δηλαδή την εποχή που ο Ι. Ψαρογιάννης προετοιμαζόταν να αντιμετωπίσει την επίθεση των ενόπλων του Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη, ο Έπαρχος Ακαρνανίας έδωσε εντολή να γίνει δεκτός στο λοιμοκαθαρκτήριο Άννινου εάν επιχειρούσε να περάσει τα σύνορα. Αυτό έγινε γνωστό στο Νομόρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας που συνεννοούμενος, μάλλον, με το αρμόδιο Υπουργείο επέπληξε τον Έπαρχο και τον κάλεσε να αναιρέσει την εντολή αυτή³⁵ και να ενεργήσει έτσι ώστε να εμποδιστεί ενδεχόμενη είσοδος του Ι. Ψαρογιάννη στο «ελληνικό». Πράγματι, δόθηκαν νέες οδηγίες,³⁶ που, όμως, όπως είδαμε, δεν εφαρμόστηκαν ποτέ...

Στην επιχείρηση που οργάνωσε ο Σουλεϊμάν μπέης ενάντια στον Ι. Ψαρογιάννη συμμετείχαν και οι Σκαλτσογιανναίοι και οι Κοτσιλαίοι, αντίπαλοί του στον αρματολικό ανταγωνισμό.³⁷ Αυτοί, επενδύουν ασφαλώς

33. Πρβλ.: «Ταύτην την στιγμήν δε πληροφορούμαι ότι ο Ψαρογιάννης και τρεις των οπαδών του δύο χριστιανοί και εις οθωμανός κατέφυγον την εικοστήν τρίτην τ.μ. εις το λιμοκαθαρκτήριο Άννινου και γενόμενοι δεκτοί κάμουςιν ήδη την κάθαρσίν των εκεί». Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, 25 Ιανουαρίου 1851. Στον ίδιο φάκελο βλ. και Ε. Χουρμουζιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Ιανουαρίου 1851.

34. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Υπουργείο Εξωτερικών προς Σ. Ρωσσέτο, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1851, και Υπουργείο Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1851. Βλ., επίσης, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές, ό.π.*, σ. 58, όπου και εκφράζεται η αμφιβολία για το αν τελικά τηρήθηκαν οι οδηγίες απομάκρυνσης του Ι. Ψαρογιάννη, αρχικά στο Μεσολόγγι και στη συνέχεια στην Πελοπόννησο.

35. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Νομόρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Έπαρχο Ακαρνανίας, Μεσολόγγι, 7 Ιανουαρίου 1851.

36. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομόρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Βόνιτσα, 11 Ιανουαρίου 1851.

37. Για την επιχείρηση αυτή και τη συμμετοχή των Σκαλτσογιανναίων βλ. και Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 30 Δεκεμβρίου 1850· Έπαρχος Ακαρνανίας προς Νομόρχη Αιτωλοακαρνανίας, Βόνιτσα 11 Ιανουαρίου 1851·

στη σύμπραξη με τους ενόπλους του δερβέναγα, προκειμένου να αναγνωρισθούν αρματολοί Ραδοβίτσιου στη θέση του Ι. Ψαρογιάννη, του έκπτωτου αρματολού της περιοχής. Τελικά, όμως, στη θέση αυτή ο Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη τοποθέτησε τον αδελφό του Μουχεντίν μπέη.³⁸

Όσον αφορά στους Σκαλτσογιανναίους και τους Κοτσιλαίους φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν ως κολτζήδες στις ιδιαίτερες περιοχές τους. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και το ότι στις αρχές Μαρτίου του 1851, ένα περίπου μήνα μετά τη φυγή του Ι. Ψαρογιάννη, οι ελληνικές αρχές τους κατηγορούν για περίθαλψη ληστών στο Ραδοβίτσι.³⁹ Για δεύτερη φορά, λοιπόν, και μάλιστα σε μικρό χρονικό διάστημα, η έκπτωση του Ι. Ψαρογιάννη από τη θέση του αρματολού στο Ραδοβίτσι δεν οδηγεί στην κατάληψη της θέσης αυτής από τους τοπικούς του αντιπάλους. Αντίθετα, ως αρματολός Ραδοβίτσιου αναγνωρίζεται ένας μουσουλμάνος ένοπλος και, μάλιστα, ο αδελφός του δερβέναγα της περιοχής.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε μια συγκυρία όπου η υπονόμηση του αρματολού μιας περιοχής από τους τοπικούς του αντιπάλους δεν οδηγεί σε εναλλαγή θέσεων και ρόλων ανάμεσα στις ομάδες που ανταγωνίζονται για τα αρματολίκια μιας περιοχής. Στο περιστατικό αυτό αποτυπώνονται, ασφαλώς, δυναμικές έκπτωσης της ένοπλης δράσης ως μηχανισμού κινητικότητας στους χώρους των ενόπλων, κάτι που συνδέεται με τη διαφοροποίηση της πολιτικής που εφαρμόζει η οθωμανική εξουσία στα μεθοριακά αρματολίκια. Μάλιστα, οι δυναμικές διαφοροποίησης στη στάση της οθωμανικής εξουσίας απέναντι στους χριστιανούς καπετάνιους των περιοχών που βρίσκονται κοντά στην οροθετική γραμμή, που όπως είδαμε διαφαίνονται ήδη από τα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους, εκδηλώνονται στο Ραδοβίτσι την περίοδο που εξετάζουμε με την πολιτική της τοποθέτησης ενός μουσουλμάνου ως αρματολού της περιοχής.

Νομάρχης Αιτωλοακαρνανίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μεσολόγγι, 14 Ιανουαρίου 1851.

38. Για το διορισμό του Μουχεντίν μπέη Φράσαρη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851, και, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 10 Φεβρουαρίου 1851.

39. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Α. Μεταξά, Ιωάννινα, 1 Μαρτίου 1851, και, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 9 Μαρτίου 1851.

Είδαμε ότι και παλιότερα, στα 1849, ο τότε Γενικός Διοικητής (Ρουστέμ) προώθησε ένα παρόμοιο σχέδιο αντικατάστασης των χριστιανών καπετάνιων στα μεθοριακά αρματολίκια με μουσουλμάνους, χωρίς όμως, τελικά, να καταφέρει να το εφαρμόσει. Ήταν η εποχή που ο Ι. Ψαρογιάννης και άλλοι καπετάνιοι γειτονικών περιοχών είχαν απομακρυνθεί από τη θέση του αρματολού κατηγορούμενοι «ως ελληνίζοντες, και επομένως διατηρούντες μυστικές σχέσεις μετά των εν Ελλάδι στρατιωτικών»,⁴⁰ με την κατηγορία δηλαδή της συμμετοχής σε δίκτυο που προωθεί τους αλυτρωτικούς στόχους του ελληνικού κράτους. Δύο χρόνια αργότερα, στα 1851, ο Σουλεϊμάν μπέης πέτυχε να τοποθετηθεί για πρώτη φορά μουσουλμάνος στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου.

Τα περιστατικά αυτά καταδεικνύουν, ασφαλώς, το έντονο ενδιαφέρον της οθωμανικής εξουσίας για περιοχές όπως το Ραδοβίτσι που βρέθηκαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος, μαρτυρούν για τις προσαρμογές των μηχανισμών ασφάλειας στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων. Ταυτόχρονα, όμως, η διαφοροποίηση της στάσης της οθωμανικής εξουσίας απέναντι στους χριστιανούς καπετάνιους Ραδοβιτσίου εφαρμόζεται ως συγκεκριμένη, πλέον, πολιτική (που εκφράζεται με την πρόθεση του Ρουστέμ να τοποθετήσει μουσουλμάνους στα μεθοριακά αρματολίκια, και με την αντικατάσταση του Ι. Ψαρογιάννη από τον Μουχεντίν μπέη) σε μια περίοδο αποδυνάμωσης των αρματολικών οικογενειών της περιοχής. Η αποδυνάμωση αυτή έχει να κάνει με την αδυναμία τους να ανασυγκροτήσουν αρματολικά δίκτυα που θα ενδυνάμωναν τους τοπικούς καπετάνιους και θα απέτρεπαν την υλοποίηση τέτοιων σχεδίων.

Η πολιτική που εφάρμοσε προεπαναστατικά ο Γώγος Μπακόλας, μια πολιτική συμμαχιών δια μέσου δεσμών συγγένειας με τους καπετάνιους των αρματολικιών που βρίσκονται γύρω από το Ραδοβίτσι δεν μπορεί πλέον να έχει συνέχεια. Την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, οι συγγενείς του Ι. Ψαρογιάννη βρίσκονται στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους, ενώ οι Σκαλτσογιανναίοι συγγενεύουν με τους Κοτσιλαίους από το Ραδοβίτσι. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, την αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων που λειτουργούσαν προεπαναστατικά στις περιοχές αυτές και στα οποία επένδυναν οι χριστιανοί καπετάνιοι ώστε να αντιπαρέλθουν την

40. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851.

καταδίωξη από τους ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας ή/και τις συγκρούσεις με τους αντιπάλους τους στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

Στη νέα αυτή συνθήκη που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, την ενδυνάμωση των στρατιωτικών μηχανισμών της οθωμανικής εξουσίας και την αποδυνάμωση των αρματολικών δικτύων στις παραμεθόριες περιοχές, οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου επεξεργάζονται διαφοροποιημένες σε σχέση με το παρελθόν πρακτικές ενίσχυσής τους — πρακτικές που αποτυπώνονται στις σχέσεις αμοιβαιότητας με ληστές που δρουν και στις δυο πλευρές των συνόρων. Δεν είναι τυχαίο, ασφαλώς, ότι ο Ι. Ψαρογιάννης, κάλεσε σε βοήθεια ληστές για να αποκρούσει την επίθεση που δέχθηκε τον Ιανουάριο του 1851.

Οι ληστές αυτοί, τώρα, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ι. Ψαρογιάννη, περνούν και εκείνοι τα σύνορα και καταφεύγουν στην ελληνική επικράτεια και από εκεί πραγματοποιούν επιδρομές στα χωριά του Ραδοβιτσίου.⁴¹ Αναμφίβολα, οι ενέργειες αυτές υπονομεύουν το κύρος του νέου αρματολού της περιοχής, του Μουχεντίν μπέη, καταδεικνύοντας την ανικανότητά του να επιβάλει την τάξη. Έτσι, οι επιχειρήσεις των ληστών στο Ραδοβίτσι διαμορφώνουν ευνοϊκές συνθήκες για μια νέα επιστροφή του Ι. Ψαρογιάννη ως αρματολού. Το ενδεχόμενο αυτό γίνεται πιθανότερο, καθώς τον Ιανουάριο του 1852, ένα χρόνο ακριβώς μετά την καταδίωξή του από τον Σουλεϊμάν μπέη, ο Ι. Ψαρογιάννης περνά για μια ακόμη φορά τα σύνορα και κατευθύνεται προς την Άρτα ύστερα από πρόσκληση του Ισμαήλ πασά. Μαζί του επιστρέφουν οι Μαντζουκαίοι, οι Γαλικάιοι, ο Κουτσο-Αγγελής, καθώς και άλλοι ληστές.⁴²

Τους επόμενους μήνες η παρουσία των ληστών αυτών στο Ραδοβίτσι γίνεται ολοένα και εντονότερα αισθητή. Ενώ την προηγούμενη περίοδο πραγματοποιούσαν επιδρομές από το ελληνικό, όπου είχαν καταφύγει και στο οποίο επέστρεφαν, στη φάση αυτή παραμένουν στην περιοχή, όπου

41. Για τις επιδρομές ληστών στο Ραδοβίτσι την εποχή εκείνη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Ισμαήλ πασά, Ιωάννινα, 15 Φεβρουαρίου 1851, και Γραμματέας Έπαρχου Βάλτου προς Νομάρχη Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Καρβασαράς, 6 Μαΐου 1851.

42. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1β, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 5 και 6 Ιανουαρίου 1852.

συγκροτούν ισχυρές ομάδες και «φορολογούν» χωριά.⁴³ Κινούνται, δηλαδή, «φανερά»,⁴⁴ αναζητώντας τη διαπραγματεύση των όρων του «προσκυνήματός» τους. Πράγματι, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1852 πολλοί από αυτούς «προσκυνούν» στις οθωμανικές αρχές και, στη συνέχεια, αναλαμβάνουν υπηρεσία ως κολτζήδες στα καπετανάτα, όπου φαίνεται να κυριαρχεί και πάλι ο Ι. Ψαρογιάννης.⁴⁵

Την ίδια εποχή πραγματοποιούνται νέες αλλαγές στους χώρους των οθωμανών αξιωματούχων. Ο Σουλεϊμάν μπέης απομακρύνεται από τη θέση του Γενικού Δερβέναγα και αντικαθίσταται από τον μέχρι τότε υποδερβέναγα Ιμπραήμ Καστρινό ή Φεϊζάλ μπέη.⁴⁶ Η αντικατάσταση του Σουλεϊμάν μπέη συνοδεύεται, προφανώς, και από την απομάκρυνση του αδελφού του Μουχεντίν μπέη από το Ραδοβίτσι. Ασφαλώς, η εξέλιξη αυτή δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την επάνοδο του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι, ταυτόχρονα, όμως, ανοίγει το δρόμο και στους Σκαλτσογιανναίους να «σηκώσουν τα όπλα», διαμαρτυρούμενοι για την ενδεχόμενη απομάκρυνσή

43. Για τη δράση των ληστών αυτών, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1β, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 18 Μαρτίου 1852.

44. Πρβλ.: «...στο παραδοσιακό πλαίσιο η δράση των ενόπλων για να είναι επιχειρησιακή προϋποθέτει ότι είναι “φανερή”. Η τοπική κοινωνία αναγνωρίζει στον κλεφταρματολό που “φαίνεται” τον ένοπλο που διεκδικεί, εννοείται “φανερά”, το αρματολίκι (...) δείγματα της ικανότητας των ενόπλων να πραγματοποιήσουν τις απειλές τους δίνονται (...) μέσω σποραδικών λεηλασιών και πράξεων αντεκδίκησης τοπικών τους αντιπάλων. Για να είναι όμως επιχειρησιακή η απειλή των [ενόπλων] θα πρέπει να ελέγχεται η οικονομία της βίας (...) περισσότερο απειλούν παρά επιδίδονται σε γενικευμένη χρήση ένοπλης βίας, αναλαμβάνοντας ήδη τον ρόλο του “φύλακα”, για τον οποίο οι προκάτοχοί τους αποδείχθηκαν “ανίκανοι”». Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 250, 258.

45. Πρβλ.: «Τινές εισίν οι των ληστρικών τούτων συμμοριών Αρχηγοί; Αυτοί εκείνοι ους η Ελληνική Κυβέρνησις επί πολλά έτη καταδίωξεν ως μετρηχομένους την ληστείαν εν Ελλάδα, Β. Καραπάς, Δ. Καραπάς, Τσιγαριδάκης, Μάτσουκαίοι, Χαλκαίοι, Πρασαίοι, Κόκκαλης, Σερμιτσέλης, Βενετσιάνος, Μπαρμπιτσιώτης και λοιποί. Τούτοις καταφυγόντας εις την Τουρκίαν η εξουσίαν εδέχθη, επεριποιήθη, εμισθοδοτήθη, και το χείρον ετοποθέτησεν επί της οροθετικής γραμμής». Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 25 Σεπτεμβρίου 1852. Για την προσέλευση των ληστών αυτών στις οθωμανικές αρχές, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 64, και, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 137.

46. Βλ., σχετικά, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 63-64.

τους —πολύ περισσότερο, διεκδικώντας, αντί του Ι. Ψαρογιάννη, το αρματολίκι Ραδοβιτσίου.

Έτσι, ενώ ο Ι. Ψαρογιάννης διαπραγματεύεται στα Ιωάννινα το διορισμό του, οι Σκαλτσογιανναίοι συντονίζουν και αυτοί τη δράση τους με ομάδες ληστών που περιφέρονται στην περιοχή, και προχωρούν σε ένοπλες επιθέσεις (π.χ. επιδρομές και ληστείες σε χωριά κοντά στην Άρτα, επιθέσεις σε οθωμανούς ένοπλους) διαπραγματευόμενοι την αναγνώριση του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη (θείου του Δημήτρη) ως αρματολού Ραδοβιτσίου. Οι επιθέσεις αυτές κλιμακώνονται στη διάρκεια του καλοκαιριού, όταν ο Ι. Ψαρογιάννης επιστρέφει στο Ραδοβίτσι.⁴⁷

Η κατάσταση θα παραμείνει έκρυθμη όλο το καλοκαίρι, χωρίς κάποιος από τους δύο βασικούς αντιπάλους να πετύχει τον έλεγχο της περιοχής. Αντίθετα, η αποτυχία κάποιων διαπραγματευτικών προσπαθειών φαίνεται ότι επέτεινε την κρίση καθώς οδήγησε σε κλιμάκωση της βίας. Μάλιστα, η επιστροφή του Σουλεϊμάν μπέη στην Ήπειρο και η σύγκρουση με τον Φεϊζάλ μπέη θα περιπλέξει ακόμη περισσότερο το ζήτημα, καθώς η προώθηση του ενός αντί του άλλου χριστιανού καπετάνιου θα είναι ένα από τα σημεία τριβής των δύο αλβανών μπέηδων. Τελικά, η «λύση» θα δοθεί το φθινόπωρο με το φόνο του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Φεϊζάλ μπέη και τη δολοφονία του Ι. Ψαρογιάννη στα Ιωάννινα, όπου είχε κληθεί για διαπραγματεύσεις.⁴⁸ Ο θάνατος του Ι. Ψαρογιάννη, στα 1852 σήμανε το τέλος της παρουσίας των Μπακολαίων στα αρματολίκια Ραδοβιτσίου. Ταυτόχρονα,

47. Μάλιστα, σε προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι η δράση των Σκαλτσογιανναίων οργανώνεται και με επιχειρήσεις εκδίκησης ενάντια στην οικογένεια του Φεϊζάλ μπέη. Για τη δράση των Σκαλτσογιανναίων την εποχή εκείνη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, φάκελο με τίτλο «Περί ληστείας». Για την επιστροφή του Ι. Ψαρογιάννη στο Ραδοβίτσι, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 23 Ιουλίου 1852.

48. Για το φόνο του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη από ένοπλους του Φεϊζάλ στις 20 Οκτωβρίου, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Άρτα, 21 Οκτωβρίου 1852. Για τη δολοφονία του Ι. Ψαρογιάννη, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8 Νοεμβρίου 1852. Να σημειώσουμε εδώ ότι μελετητές της περιόδου αναφέρουν ότι ο φόνος του Ι. Ψαρογιάννη, αλλά και του γερο-Κώστα Σκαλτσογιάννη συνέβη ένα χρόνο αργότερα, το φθινόπωρο του 1853. Μάλιστα, συνδέουν τους φόνους αυτούς με την επιδείνωση των σχέσεων των χριστιανών καπετάνιων με την οθωμανική εξουσία και την επανάσταση που κηρύχθηκε στο Ραδοβίτσι στις αρχές του 1854. Βλ., σχετικά, Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, ό.π., σ. 21· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 70.

σήμανε την ανάδειξη του Δ. Σκαλτσογιάννη ως ισχυρότερου ένοπλου στο Ραδοβίτσι, καθώς, στους επόμενους μήνες, γύρω από αυτόν θα συσπειρωθούν οι περισσότεροι ένοπλοι που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο δρουν στη μεθοριακή αυτή περιοχή.

3. Καπετάνιοι, ληστές και έλληνες αξιωματικοί

Στις ενότητες που προηγήθηκαν υποστηρίξαμε ότι με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους παράγονται δυναμικές ρήξεων στους χώρους των ενόπλων σε μεθοριακά αρματολίκια όπως εκείνο του Ραδοβιτσίου. Τονίσαμε, μάλιστα, ότι από τη δεκαετία του 1830 προκαλούνται διαδικασίες αποδιάρθρωσης των αρματολικών δικτύων, η συνοχή των οποίων δοκιμάζεται ήδη από τα χρόνια της επανάστασης του Εικοσιένα. Με άλλα λόγια αντιμετωπίσαμε τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη των συνόρων ως εξελίξεις που ενισχύουν την αποδιάρθρωση των αρματολικών μηχανισμών, την αποδυνάμωση των αρματολικών οικογενειών και την περιθωριοποίηση των τοπικών ενόπλων όχι μόνο στην ελληνική επικράτεια αλλά και στην άλλη πλευρά των συνόρων, στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, τους τοπικούς ένοπλους στο Ραδοβίτσι υποστηρίξαμε ότι από τη δεκαετία του 1830 και μετά φαίνεται ότι επαναπροσδιορίζουν τις πρακτικές που μετέρχονται στο πλαίσιο του αρματολισμού και ότι προσαρμόζουν την πολιτική τους απέναντι σε άλλους ένοπλους που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές. Στην κατεύθυνση αυτή, κάναμε λόγο για την πολιτική που ακολούθησε ο Ντούλας Μπακόλας από τα μέσα της δεκαετίας του 1830 και ως το θάνατό του στα 1846. Ακόμη περισσότερο, αφηγηθήκαμε τον αρματολικό ανταγωνισμό στο Ραδοβίτσι ανάμεσα στους Μπακολαίους (Ψαρογιάννη) και τους Σκαλτσογιανναίους και Κοτσιλαίους την περίοδο 1849-1852 και είδαμε ότι οι ένοπλοι αυτοί συντονίζουν τη δράση τους με ληστές που δρουν και στις δυο πλευρές των συνόρων, αλλά και με έλληνες αξιωματούχους στις παραμεθόριες περιοχές το ελληνικού κράτους.

Στην παρούσα ενότητα θα σταθούμε στην επικοινωνία και το συντονισμό της δράσης των καπετάνιων του Ραδοβιτσίου με ληστές και έλληνες αξιωματικούς και θα δούμε ότι εγγράφεται στις προσαρμογές των τοπικών ενόπλων στο καθεστώς των συνόρων. Μάλιστα, στην επικοινωνία και το συντονισμό της δράσης καπετάνιων από τα μεθοριακά αρματολίκια της αυτοκρατορίας, αξιωματούχων του ελληνικού κράτους και ληστών που εμφανίζουν δράση στις δυο πλευρές των συνόρων μπορούμε να αναγνωρίσουμε διαδικασίες ανασύστασης των δικτύων της

προεπαναστατικής περιόδου· της εποχής δηλαδή που τα όρια γειτονικών αρματολικιών όπως του Βάλτου και του Ραδοβιτσίου δεν ήταν, επιπρόσθετα, και σύνορα δύο διαφορετικών κρατών.

Από την εποχή που χαράσσονται τα σύνορα, λοιπόν, το Ραδοβίτσι συνιστά μεθοριακό αρματολίκι, και είναι εκτεθειμένο στην είσοδο κάθε λογής ενόπλων. Στις περισσότερες των περιπτώσεων πρόκειται για ληστές που δρουν στις παραμεθόριες επαρχίες του ελληνικού κράτους και καταφεύγουν στο γειτονικό Ραδοβίτσι για να αντιπαρέλθουν με τον τρόπο αυτό την καταδίωξη από τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα, για να ληστεύσουν, για να μετάσχουν στον αρματολικό ανταγωνισμό, για να διαπραγματευθούν το «προσκύνημά» τους στην οθωμανική εξουσία, για να επιδοθούν σε ληστρικές πράξεις σε κάποια άλλη περιοχή.

Η μορφολογία των μεθοριακών περιοχών και ο τρόπος δράσης των ομάδων αυτών δεν επιτρέπει, ασφαλώς, στους καπετάνιους Ραδοβιτσίου να προστατεύσουν την περιοχή τους από την είσοδο των ενόπλων αυτών,⁴⁹ να εφαρμόσουν δηλαδή μια πολιτική παρόμοια με εκείνη που εφάρμοσε ο Γώγος Μπακόλας προεπαναστατικά. Έτσι, την εποχή αυτή οι καπετάνιοι από το Ραδοβίτσι επεξεργάζονται διαφοροποιημένες τακτικές και μεταπλάθουν τις πρακτικές που μετέρχονται όσον αφορά στις σχέσεις τους με ομάδες ενόπλων που εισέρχονται στην περιοχή τους.

Στο βαθμό που οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου δεν είναι δυνατό να αποτρέψουν την παρουσία και δράση των ληστών, επιχειρούν να ελέγξουν τη δράση αυτή και, μάλιστα, να την εγγράψουν στον αρματολικό ανταγωνισμό. Στην κατεύθυνση αυτή θα αντιμετωπίσουμε τη σύσταση σχέσεων αμοιβαιότητας και το συντονισμό της δράσης με ληστές που δρουν και στις δυο πλευρές των συνόρων.⁵⁰ Φαίνεται, λοιπόν, ότι στα μέσα του δέκατου

49. Πρβλ. το απόσπασμα από την ομιλία του Υπουργού Στρατιωτικών Σπύρου Μήλιου στη Βουλή σχετικά με την αντιμετώπιση της ληστείας: «...ερίφθησαν εις τον ληστρικών βίον, τον οποίον έτι μάλλον ενισχύει η φύσις των μεθοριών μας, καθ' όσον δύναται τις ληστεύσας εντός του Κράτους, κατά την αυτήν νύκτα να μεταβή εις το Τουρκικόν δι' οδού σκιεράς και ομαλωτάτης», *Πρακτικά Βουλής*, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΣΤ', 21 Ιουλίου 1851, σ. 99.

50. Για τις σχέσεις των καπετάνιων Ραδοβιτσίου με ληστές, την περίοδο εκείνη, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 65-69, 74-76, και *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 136. Βλ., επίσης, Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 17-18.

ένατου αιώνα στο Ραδοβίτσι η ληστρική δράση ομάδων που εισβάλλουν από τις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους συνιστά μια σταθερή όψη του αρματολικού ανταγωνισμού. Στην κατεύθυνση αυτή, θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε σε μερικές προτάσεις τα βασικά σημεία που αφορούν στην εμπλοκή των ληστών στον ανταγωνισμό για το αρματολίκι της περιοχής αυτής:

Η παρουσία πολλών ληστρικών ομάδων στο Ραδοβίτσι σημαίνει και αναγνωρίζεται ως σημάδι έντασης στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού. Η δράση των ομάδων αυτών, οι απώλειες που προκαλούν σε ανθρώπινες ζωές και αγαθά επιτείνουν την ανασφάλεια της τοπικής κοινωνίας και δημιουργούν δυσaréσκεια. Η δυσaréσκεια αυτή στρέφεται ενάντια στον αρματολό της περιοχής που οφείλει να προστατεύει τους κατοίκους από την (παράνομη) δράση άλλων ενόπλων.

Με την παρουσία και δράση ομάδων ληστών υπονομεύεται, λοιπόν, το κύρος και η αυθεντία του αρματολού, ο οποίος θεωρείται ανίκανος να επιβάλει την τάξη. Έτσι, διαμορφώνονται ευνοϊκές συνθήκες για την έκπτωσή του από το αξίωμα του αρματολού. Με άλλα λόγια, παράγονται δυναμικές αμφισβήτησης και ανατροπής των διαμορφωμένων συσχετισμών δύναμης και κατανομής θέσεων και ρόλων ανάμεσα στους τοπικούς ένοπλους που ανταγωνίζονται για το αρματολίκι της περιοχής.

Μια τέτοια συνθήκη ευνοεί τον αντίπαλο του αρματολού να εμφανιστεί ως ο ικανότερος να αντιπαρέλθει τη ληστρική δράση των ενόπλων αυτών, με τους οποίους διατηρεί σχέσεις αμοιβαιότητας και υποθάλλει τη δράση τους. Έτσι, οι επιδρομές, οι λεηλασίες και άλλες παρόμοιες πρακτικές από ομάδες ληστών λειτουργούν ως μηχανισμός πίεσης της τοπικής κοινωνίας και, μέσω αυτής, της οθωμανικής εξουσίας, ώστε να κινηθούν οι διαδικασίες εκδίωξης του έως τότε αρματολού και ανάδειξης του ανταγωνιστή του στη θέση αυτή.

Όταν ο τελευταίος αναγνωριστεί ως αρματολός της περιοχής βοηθά με τη σειρά του τους ληστές, που την προηγούμενη περίοδο συντόνισαν τη δράση τους με τη δική του, εξυπηρετώντας έτσι τους στόχους του. Ως ανταπόδοση, λοιπόν, τους προσφέρει καταφύγιο όταν καταδιώκονται στο «ελληνικό» και μεσολαβεί στο διορισμό τους σε κάποιο κόλι της περιοχής του ή σε κάποια από τα αποσπάσματα που διατηρεί η οθωμανική εξουσία. Αν, πάλι, ο αρματολός, σε μια επόμενη φάση έντασης του αρματολικού ανταγωνισμού, δεχθεί την επίθεση των ενόπλων της οθωμανικής εξουσίας

ή/και των αντιπάλων του χριστιανών καπετάνιων, οι ληστές τίθενται βοηθοί του, συστρατεύονται δηλαδή μαζί του ανταποδίδοντας έτσι τη βοήθεια που εκείνος τους προσέφερε.

Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής πρόκειται για σχέσεις αμοιβαιότητας που επιβεβαιώνονται χάρη σε ένα μηχανισμό ανταπόδοσης της βοήθειας που προσφέρεται από τα δύο μέρη της σχέσης. Μάλιστα, αν και κάτι τέτοιο δεν έγινε γνωστό σε σχέση με τους ένοπλους που εδώ εξετάζουμε, οι σχέσεις αμοιβαιότητας ληστών και καπετάνιων επικυρώνονται συχνά στη βάση δεσμών συγγένειας.⁵¹ Έτσι, αποκτούν περισσότερο σταθερό και δεσμευτικό χαρακτήρα και μειώνονται —χωρίς βέβαια να εκμηδενίζονται— οι πιθανότητες πρόκλησης εντάσεων ανάμεσα σε ληστές και καπετάνιους.

Οι ληστές που δρουν στις παραμεθόριες περιοχές προσδοκούν, ασφαλώς, το διορισμό τους σε κάποιο αρματολίκι, ώστε να εμποδίσουν τους όρους της δικής τους κυριαρχίας σε μια περιοχή, να αποκτήσουν δηλαδή το δικό τους «τόπο». Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις των ληστών και των καπετάνιων είναι εν δυνάμει ανταγωνιστικές, καθώς η είσοδος άλλων ενόπλων σε μια περιοχή ενδέχεται να πάρει το χαρακτήρα της αμφισβήτησης του αρματολού της, δηλαδή της υπονόμευσής του ως φύλακα του «τόπου».

Στη συγκυρία αυτή, όμως, η οποία προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και από το συνακόλουθο ενδιαφέρον της οθωμανικής εξουσίας να ελέγξει τα μεθοριακά αρματολίκια και, μέσω αυτών, τη μετακίνηση των ενόπλων από και προς την επικράτειά της, ληστές και καπετάνιοι συντονίζουν τη δράση τους και συστήνουν σχέσεις αμοιβαιότητας. Στο πλαίσιο τέτοιου τύπου σχέσεων, η είσοδος ενόπλων σε ένα αρματολίκι δε συνιστά αμφισβήτηση του αρματολού, δεν αναγνωρίζεται ως ενέργεια που στοχεύει στην ανατροπή των συσχετισμών δύναμης μεταξύ των ενόπλων ομάδων που δρουν σε μια περιοχή. Έτσι, καπετάνιοι και ληστές που συστήνουν σχέσεις αμοιβαιότητας δεν ενισχύουν τις ανταγωνιστικές

51. Πρβλ.: «...η ληστεία έπαυε να έχει καθαρά όρια και γινόταν θεμιτή, φτάνει να τηρούσε απαραβίαστα τα συμφέροντα της νόμιμης εκείνης ομάδας, με την οποία είχε συνδυάσει τις τύχες της. Ο συνδυασμός των συμφερόντων ρυθμιζόταν σε πλατιά κλίμακα πάνω στο σύστημα των συγγενειών και της αδελφοποίησης». Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», *ό.π.*, σ. 241.

όψεις των σχέσεων τους αλλά, αντίθετα, εκπληρώνουν συμπληρωματικές λειτουργίες στο πλαίσιο των αρματολικών μηχανισμών.

Οι σχέσεις αυτές συστήνονται σε μια εποχή όπου αποδυναμώνονται οι οικογένειες ενόπλων και τα αρματολικά δίκτυα των παραμεθόριων περιοχών, ενώ ταυτόχρονα ενδυναμώνονται οι στρατιωτικοί μηχανισμοί της εξουσίας. Σε μια εποχή, λοιπόν, που χαρακτηρίζεται από δυναμικές αποδιάρθρωσης των χώρων τους και έκπτωσης των κοινωνικών τους στρατηγικών —οι οποίες οργανώνονται με βάση τη δυνατότητα χρήσης βίας και διεύθυνσης ενόπλων—, ληστές και καπετάνιοι ακολουθούν αμυντικές τακτικές και διαχειρίζονται τις σχέσεις τους ως συμπληρωματικές. Στην κατεύθυνση αυτή συγκροτούν δίκτυα επικοινωνίας και συντονίζουν τη δράση τους με στόχο να αντιπαρέλθουν την ολοένα αυξανόμενη πίεση που υφίστανται από τους στρατιωτικούς μηχανισμούς των δύο γειτονικών κρατών· σε τελική ανάλυση, για να αναπαράγουν τους όρους κυριαρχίας τους ως εξουσιαστικών ομάδων σε τοπικό επίπεδο.

Έτσι, όμως, τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετατρέπονται σε χώρους ασύλου για ομάδες ενόπλων (συνήθως ληστών αλλά και ανταρτών μετά την καταστολή των εξεγέρσεών τους στο ελληνικό) που καταδιώκονται από τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα. Να σημειώσουμε εδώ, παρενθετικά, ότι στο οθωμανικό σύστημα το αρματολίκι είναι ο «τόπος» όπου αναγνωρίζεται η δύναμη των τοπικών ενόπλων, ρυθμίζονται και νομιμοποιούνται οι σχέσεις της οθωμανικής εξουσίας μαζί τους και αποτυπώνονται οι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στις ανταγωνιστικές ομάδες ενόπλων, την εξουσία και τις κοινότητες.⁵² Στο πλαίσιο αυτό το αρματολίκι λειτουργεί και ως καταφύγιο για ένοπλους που καταδιώκονται από την εξουσία, και στη λειτουργία αυτή επιβεβαιώνονται ο έλεγχος και η κυριαρχία που ασκεί ο αρματολός στην περιοχή του.

Συνακόλουθα, ενδεχόμενη αμφιβήτηση από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας της δυνατότητας του αρματολού να «φιλοξενεί» άλλους ένοπλους στο αρματολίκι του μπορεί να αναγνωρισθεί και ως αμφισβήτηση της κυριαρχίας του αρματολού στην περιοχή του. Σε μια τέτοια περίπτωση, ο τελευταίος εξεγείρεται, καταφεύγει στην ένοπλη δράση με στόχο τη διαπραγμάτευση με τις οθωμανικές αρχές μιας νέας ρύθμισης όπου θα

52. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 57-60.

επιβεβαιώνεται και πάλι η εξουσία του στην περιοχή· και αυτό σημαίνει, ανάμεσα στα άλλα, τη δυνατότητα να «φιλοξενεί» άλλους ένοπλους στην περιοχή του. Κοντολογίς, η παροχή ασύλου συνδέεται με την εξουσιαστική ικανότητα του αρματολού να ορίζει τον «τόπο» του —εξουσιαστική ικανότητα που καθώς συνιστά διακύβευμα του αρματολικού ανταγωνισμού πρέπει να επιβεβαιώνεται συνεχώς.⁵³

Επιπρόσθετα, η καταφυγή σε χώρους που λειτουργούν ως άσυλο είναι μια από τις σταθερές διαδρομές των ενόπλων, μια από τις τεχνικές που μετέρχονται στο πλαίσιο της κυκλικής πορείας τους από την εξέγερση στην υποταγή και ξανά στην εξέγερση, από τα «όρη» στα αρματολίκια (και μέσω αυτών στις κοινότητες, ως ηγετική, πλέον, ομάδα) και ξανά στα «όρη». Είναι, δηλαδή, πρακτική που εγγράφεται στο σύστημα δράσης που οργανώνεται στο πλαίσιο του αρματολισμού, έτσι όπως το φαινόμενο αυτό διαμορφώνεται κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης. Μάλιστα, σε αυτήν αποτυπώνονται καταμερισμοί που αφορούν στην οργάνωση του ορεινού, κυρίως, χώρου, δηλαδή εκεί όπου ρυθμίζονται οι σχέσεις των ενόπλων με την οθωμανική εξουσία και δοκιμάζονται —επιβεβαιώνονται ή ανατρέπονται— οι συσχετισμοί δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο.

Ωστόσο, με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη των συνόρων παράγονται δυναμικές διαφοροποίησης στον αρματολισμό, ιδιαίτερα σε περιοχές που βρέθηκαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος. Τα σύνορα συνιστούν τομή στο χώρο και, συνακόλουθα, προκαλούν διαφοροποίηση στην οργάνωση και τη χρήση του.⁵⁴ Έτσι, από τη δεκαετία του 1830 τα όρια των ορεινών αυτών αρματολικιών συνιστούν, ταυτόχρονα, τα σύνορα των δύο γειτονικών κρατών και, συνακόλουθα,

53. Αυτόθι, σσ. 62-63.

54. Πρβλ.: «Η οργάνωση του χώρου αντικατοπτρίζει την πολιτισμική δραστηριότητα μιας κοινωνίας. (...) Η οικειοποίηση της φύσης, η χρήση του τοπίου είναι πολιτισμικά φαινόμενα (...) δεν είναι η οικολογία που καθορίζει την κοινωνική πραγματικότητα στη βάση μιας μονοσήμαντης σχέσης αλλά η κοινωνική πραγματικότητα σε όλες της τις διαστάσεις είναι εκείνη που αναζητεί τρόπους προσαρμογής στο οικολογικό της πλαίσιο κατά ένα τρόπο που ανταποκρίνεται στις επιταγές του αλλά και εκπηγάζει από μια γενικότερη “κοινωνική λογική”. (...) Κάθε μοντέλο οργάνωσης του χώρου αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες συνθήκες οικονομικής οργάνωσης και κοινωνικής ζωής. Όταν αυτές αλλάζουν η οργάνωση του χώρου αναπροσαρμόζεται». Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σσ. 15-17.

αποκτούν μια διαφορετική σημασία σε σχέση με την προεπαναστατική περίοδο —σημασία που έχει να κάνει με την ασφάλεια των δύο κρατών που για το σκοπό αυτό αυξάνουν τη στρατιωτική τους παρουσία στις περιοχές αυτές και μετέρχονται πρακτικές αποδυνάμωσης των τοπικών ενόπλων.

Όσον αφορά στους ένοπλους των παραμεθόριων περιοχών, η εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και η χάραξη των συνόρων επιφέρει περιορισμούς στην επικοινωνία και τη μετακίνηση, αποδιάρθρωση των δικτύων τους, περιθωριοποίηση και καταδίωξη, ιδιαίτερα στο ελληνικό κράτος. Αντιμέτωποι με τις ριζικές και βίαιες αυτές αλλαγές οι ένοπλοι επεξεργάζονται παραδοσιακές πρακτικές τις οποίες προσαρμόζουν στη νέα συγκυρία. Το πέρασμα των συνόρων, δηλαδή η μετακίνηση από την ελληνική στην οθωμανική επικράτεια και αντίστροφα (με στόχο την άρση της καταδίωξης και την περίθαλψη ή τη λεηλασία και τη συμμετοχή στον αρματολικό ανταγωνισμό) και η μετατροπή των μεθοριακών αρματολικιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε τόπους ασύλου, συνιστούν τρόπους προσαρμογής των ενόπλων των περιοχών αυτών στο καθεστώς των συνόρων. Έτσι —κλείνοντας την παρένθεση— τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετατρέπονται σε τόπους περίθαλψης κυνηγημένων ενόπλων και, ταυτόχρονα, σε ορμητήρια επιδρομών στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους.

Η κατάσταση αυτή προκαλεί, συχνά, τη διαμαρτυρία των ελληνικών αρχών προς τις οθωμανικές, από τις οποίες ζητείται η απομάκρυνση από τα μεθοριακά αρματολίκια των καπετάνιων εκείνων που περιθάλπουν καταδιωκόμενους στο ελληνικό κράτος ένοπλους, όπως συνέβη με τον Ι. Ψαρογιάννη το φθινόπωρο του 1850. Στις παρεμβάσεις αυτές μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πίεση του ελληνικού κράτους προς την Οθωμανική αυτοκρατορία να επιτείνει τις προσπάθειες ελέγχου των παραμεθόριων περιοχών της και να κάνει αισθητή την παρουσία των στρατιωτικών της μηχανισμών στα σύνορα, περιορίζοντας έτσι τη δύναμη των τοπικών ενόπλων.

Οι παρεμβάσεις αυτές καταδεικνύουν ότι η ανάδειξη ενός ισχυρού τοπικού ενόπλου σε αρματολό δεν έχει να κάνει μόνο με την ικανότητα που επιδεικνύεται στη χρήση βίας και τη διεύθυνση άλλων ενόπλων. Με άλλα λόγια, σε παρεμβάσεις σαν κι αυτές αποτυπώνονται δυναμικές διαφοροποίησης στον αρματολισμό και, συγκεκριμένα, ότι η ανάδειξη ενός

ένοπλου ως αρματολού και η επιβεβαίωση της εξουσίας του σε μια περιοχή δεν εξαρτώνται μόνο από συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα σε ομάδες ενόπλων που ανταγωνίζονται για κυριαρχία στα αρματολίκια.

Ακόμη περισσότερο, η ανάδειξη στα μεθοριακά αρματολίκια και, συνακόλουθα, η παραμονή σε αυτά δεν έχει να κάνει μόνο με την ισορροπία που διαμορφώνεται ανάμεσα στις ομάδες τοπικών ενόπλων, τις οθωμανικές αρχές και τις κοινότητες, αλλά επιπλέον είναι υπόφορη στις πιέσεις που ασκεί στην οθωμανική εξουσία ένας νέος παράγοντας, εξωτερικός ως προς το σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης, το ελληνικό κράτος. Με την παρέμβαση, λοιπόν, των ελληνικών αρχών δημιουργείται ένταση στις σχέσεις των αρματολών με τους οθωμανούς αξιωματούχους της ευρύτερης περιφέρειας καθώς ανατρέπεται η ρύθμιση που έχει επιτευχθεί και που αποτυπώνεται στην αναγνώριση/διορισμό ενός τοπικού ένοπλου ως αρματολού.

Η ανατροπή της ισορροπίας στις σχέσεις ενός αρματολού με την οθωμανική εξουσία τον οδηγεί σε ένοπλη δράση. Εξεγείρεται, δηλαδή, επειδή αίρεται η αναγνώρισή του ως αρματολού, και με την ένοπλη δράση του επιζητεί την παραμονή του στην περιοχή και την επιβεβαίωση της εξουσίας του εκεί. Αυτού του τύπου η εξέγερση εγγράφεται στις παραδοσιακές πρακτικές που μετέρχονται οι ένοπλοι στο οθωμανικό σύστημα όταν ανακύπτουν προβλήματα στις σχέσεις τους με τους οθωμανούς αξιωματούχους και αποσκοπεί σε μια νέα συμφωνία αναγνώρισης του εξεγερμένου ως αρματολού στον «τόπο» του.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, η εξέγερση προσανατολίζεται στην ενεργοποίηση των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που εγγράφονται στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης και αφορούν στη διαχείριση των τοπικών εντάσεων, σε τελική ανάλυση, στη ρύθμιση των σχέσεων της οθωμανικής εξουσίας με τους τοπικούς ενόπλους και τις κοινότητες. Κοντολογίς, στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης η εξέγερση, η ένοπλη δράση ευνοεί την κινητικότητα στους χώρους των ενόπλων και σταθμίζει την αναζήτηση λύσης στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος, επιβεβαιώνοντας έτσι τους όρους αναπαραγωγής του.

Όμως, αυτού του τύπου η εξέγερση⁵⁵ δεν μπορεί να είναι επιχειρησιακή σε περιπτώσεις όπου η ένταση στις σχέσεις των οθωμανών αξιωματούχων με τους αρματολούς παράγεται από την παρέμβαση των ελληνικών αρχών προς τις οθωμανικές με στόχο την απομάκρυνση των τοπικών ενόπλων από τα μεθοριακά αρματολίκια. Εδώ, η παραμονή τους στην περιοχή δεν είναι διαπραγματεύσιμη καθώς δεν αφορά σε συσχετισμούς που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα στις ένοπλες ομάδες, τις οθωμανικές αρχές και τις κοινότητες. Αντίθετα, έχει να κάνει με τις σχέσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με το γειτονικό ελληνικό κράτος, η παρέμβαση του οποίου στα μεθοριακά αρματολίκια υπονομεύει τις ρυθμίσεις και ανατρέπει τις ισορροπίες που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο, παράγοντας έτσι μια συνθήκη έντασης στις σχέσεις των οθωμανών αξιωματούχων στην Ήπειρο με τους τοπικούς ένοπλους και τις κοινότητες.

Αλλά τέτοιου τύπου προβλήματα στις σχέσεις των οθωμανών αξιωματούχων με τους τοπικούς ένοπλους δεν παράγονται στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος, δεν εγγράφονται στην «εμπειρία» του και, συνακόλουθα, δεν είναι διαχειρίσιμα από τους μηχανισμούς που διαμορφώνονται στο εσωτερικό του συστήματος για την εκτόνωση των τοπικών εντάσεων. Με άλλα λόγια, σε τέτοιου τύπου εντάσεις αποτυπώνονται δυναμικές ασυνέχειες στον αρματολισμό, ιδίως στις παραμεθόριες περιοχές, καθώς παράγεται διαφορά στον τρόπο που η οθωμανική εξουσία αντιμετωπίζει τους ένοπλους και διαχειρίζεται τη δράση τους.

Η διαφορά αυτή φαίνεται ότι δε γίνεται κατανοητή από τους ένοπλους ή, ακριβέστερα, αναγνωρίζεται με κατηγορίες και αντιμετωπίζεται με πρακτικές που παραπέμπουν σε έναν παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό. Έτσι, η απομάκρυνση αναγνωρίζεται ως προσωπική αντιπαλότητα με τον οθωμανό αξιωματούχο της περιοχής (όπως είδαμε να συμβαίνει με τον Ι. Ψαρογιάννη που ζήτησε την αντικατάσταση του Σουλεϊμάν Φράσαρη), και αντιμετωπίζεται με παραδοσιακές κοινωνικοπολιτικές πρακτικές (εξέγερση ως τεχνική διαπραγμάτευσης) που, όμως, στη νέα αυτή συνθήκη, δεν

55. Στηριζόμαστε στο μοντέλο που εισηγείται ο Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», *ό.π.*, σσ. 231-252. Βλ., επίσης, του ίδιου: «Οι “πρωτόγονοι της εξέγερσης”», *ό.π.*, σσ. 173-186. Στην κατεύθυνση αυτή βλ., επίσης, Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», *ό.π.*, σσ. 345-370· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, *ό.π.*

αποβαίνουν αποτελεσματικές. Η εξέγερση, δηλαδή, δεν επιφέρει μια νέα ρύθμιση στις σχέσεις με τους οθωμανούς αξιωματούχους αλλά αντίθετα παράγει μια συνθήκη κλιμακούμενης ένοπλης δράσης.

Ταυτόχρονα, η απομάκρυνση ενός αρματολού από τα μεθοριακά αρματολίκια ανατρέπει τους διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα στους τοπικούς ένοπλους που ανταγωνίζονται για έλεγχο των αρματολικιών —συσχετισμούς που αποτυπώνονται στην αναγνώριση ενός από τους ενόπλους αυτούς ως αρματολού. Έτσι, επιτείνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις αντίπαλες ομάδες ενόπλων, κάτι που και πάλι σημαίνει αυξανόμενη ένοπλη δράση και συνακόλουθα: συγκέντρωση ληστών στην περιοχή, μετακίνηση ενόπλων από τη μια επικράτεια στην άλλη, διαβήματα των ελληνικών αρχών προς τις οθωμανικές...

Κοντολογίς, τέτοιου τύπου παρεμβάσεις των ελληνικών αρχών στα μεθοριακά αρματολίκια αποδιαρθρώνουν τους μηχανισμούς διαχείρισης της ένοπλης δράσης που λειτουργούν στο οθωμανικό σύστημα με στόχο τη ρύθμιση των σχέσεων της εξουσίας με τους τοπικούς ένοπλους και, σε τελική ανάλυση, τη μείωση των εντάσεων που παράγονται στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος σε τοπικό επίπεδο. Παράγεται έτσι μια συνθήκη κλιμακούμενης βίας στο πλαίσιο της οποίας η ένοπλη δράση από πρακτική διαπραγμάτευσης για την επίλυση των τοπικών εντάσεων μετατρέπεται η ίδια σε στοιχείο του προβλήματος, ανατροφοδοτεί δηλαδή τις εντάσεις αυτές και δυσχεραίνει τη διαπραγμάτευση και τη σταθερότητα.

Στη νέα συνάφεια, λοιπόν, η παροχή ασύλου στα μεθοριακά αρματολίκια δεν εξαρτάται μόνο από συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο ανάμεσα στους ένοπλους και την οθωμανική εξουσία. Στη σχέση αυτή παρεμβαίνει και το ελληνικό κράτος, καθώς η πρακτική αυτή συνιστά απειλή για την ασφάλεια των δικών του παραμεθόριων περιοχών. Έτσι, για την οθωμανική εξουσία η παροχή ασύλου στα μεθοριακά αρματολίκια τείνει όλο και λιγότερο να αντιμετωπίζεται ως πρακτική διαχειρίσιμη στο πλαίσιο των διαμορφωμένων σε τοπικό επίπεδο συσχετισμών και ισορροπιών. Αντίθετα, στο βαθμό που δημιουργούνται προβλήματα με τις ελληνικές αρχές στα μεθόρια, αντιμετωπίζεται μάλλον ως ζήτημα που έχει να κάνει με την επιβεβαίωση της ικανότητάς της να περιφρουρεί την ασφάλεια των συνόρων της και να επιβάλλει την τάξη στις παραμεθόριες περιοχές.

Όμως, το αρματολίκι δεν είναι μια γεωγραφική περιοχή η φύλαξη της οποίας ανατίθεται σε ένοπλους της οθωμανικής εξουσίας. Πρωταρχικά και κύρια είναι ο χώρος όπου συναντώνται οι τοπικοί ένοπλοι με τους οθωμανούς αξιωματούχους της περιοχής και ρυθμίζουν τις σχέσεις τους, είναι το σημείο στο οποίο διαμορφώνονται και αποτυπώνονται οι μεταξύ τους συσχετισμοί δύναμης. Είναι ο «τόπος» του αρματολού, η περιοχή στην οποία ασκεί την εξουσία του και επιβεβαιώνει την ηγετική του θέση σε τοπικό επίπεδο. Έτσι, η αμφισβήτηση της δυνατότητας να «φιλοξενούνται» άλλοι ένοπλοι, είναι δυνατό να προσληφθεί και ως αμφισβήτηση της ικανότητάς του αρματολού να ορίζει τον «τόπο» του· γι' αυτό και εξεγείρεται.

Ακόμη περισσότερο, η μετατροπή των παραμεθόριων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε καταφύγια εγγράφεται στους τρόπους προσαρμογής που επιχειρούν οι ένοπλοι σε μια συγκυρία αποδυνάμωσης και περιθωριοποίησής τους, εξαιτίας ακριβώς της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους και της χάραξης των συνόρων. Είναι δηλαδή η χάραξη των συνόρων και ο συγκεκριμένος τρόπος συγκρότησης του ελληνικού κράτους που ευνοούν τη μετατροπή των μεθοριακών περιοχών των δύο κρατών σε πεδίο άσκησης ένοπλων δραστηριοτήτων, και των μεθοριακών αρματολικιών σε χώρους καταφυγής κυνηγημένων ενόπλων. Εκεί, βρίσκουν ασφάλεια από τα ελληνικά καταδιωκτικά αποσπάσματα και από εκεί επιχειρούν επιδρομές στα μεθοριακά χωριά της ελληνικής επικράτειας.

Στις πρακτικές αυτές το ελληνικό κράτος απαντά με διαβήματα προς τους οθωμανούς, και συχνά επιτυγχάνεται η απομάκρυνση αρματολών που κατηγορούνται ότι διατηρούν σχέσεις και περιθάλπουν ένοπλους που καταδιώκονται στο «ελληνικό». Ωστόσο, όπως είδαμε να συμβαίνει και στην περίπτωση του Ι. Ψαρογιάννη, η απομάκρυνση των ενόπλων αυτών επιφέρει διαφορετικά και, κάποτε, αντίθετα αποτελέσματα από εκείνα που προσδοκούν οι αρχές των δύο κρατών: επιτείνεται ο αρματολικός ανταγωνισμός, αυξάνεται η χρήση βίας και ένοπλοι μετακινούνται και προς τις δυο πλευρές των συνόρων.

Το πέρασμα των συνόρων που προϋποθέτει τη λειτουργία μηχανισμών μετακίνησης και την ενεργοποίηση τοπικο-συγγενικών δικτύων εγγράφεται στις παραδοσιακές πολεμικές τεχνικές που χρησιμοποιούν οι ένοπλοι, όταν δεν μπορούν να αντιπαρέλθουν την καταδίωξη. Αρκεί να θυμηθούμε ότι τα Επτάνησα στάθηκαν για τους ένοπλους της προεπαναστατικής περιόδου

ασφαλές καταφύγιο όταν διώκονταν από την οθωμανική εξουσία, και τόπος συγκέντρωσης όπου σχεδιάζονταν επιδρομές για ανακατάληψη των αρματολικιών αλλά και επαναστατικές κινήσεις. Έτσι, το πέρασμα των συνόρων από τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα συνιστά προσαρμοστικού τύπου εκδοχή, στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων, τεχνικών πολέμου που εγγράφονται στο σύστημα δράσης που συγκροτείται στο πλαίσιο του αρματολισμού.

Καταφεύγουν, λοιπόν, στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους, συνήθως στο Βάλτο, και, έτσι, διαφεύγουν από τα καταδιωκτικά αποσπάσματα στο «τούρκικο». Όμως, ο Βάλτος δε συνιστά πλέον γειτονικό αρματολίκι ο καπετάνιος του οποίου (ενδεχομένως) είναι σύμμαχος/συγγενής τους. Τώρα, έχουν να αντιμετωπίσουν μια νέου τύπου νομιμότητα, αυτή ενός σύγχρονου εθνικού κράτους, όπου προβλέπονται διαφορετικοί τρόποι αντιμετώπισης των ενόπλων και της ένοπλης δράσης από ό,τι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ακόμη περισσότερο, οι μέθοδοι που προκρίνονται στο ελληνικό κράτος έχουν διαφοροποιηθεί σε σχέση με εκείνες που αντιμετώπιζαν οι ίδιοι αυτοί ένοπλοι όταν, προεπαναστατικά, κατέφευγαν και πάλι καταδιωκόμενοι στις περιοχές αυτές.

Ωστόσο, αναφερόμενοι στο περιστατικό της εισόδου του Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό στις αρχές του 1851 και της παραμονής του στις παραμεθόριες περιοχές παρατηρήσαμε τη διάσταση ανάμεσα στις οδηγίες που υπαγορεύονται από την κεντρική εξουσία (αρμόδια Υπουργεία, Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας), και στη διαχείριση του ζητήματος της εισόδου ενός «τουρκοκαπετάνιου» στο ελληνικό από τοπικούς αξιωματούχους, πολιτικούς, διοικητικούς (Έπαρχος Ακαρνανίας) και στρατιωτικούς (Σκυλοδήμος, Καραϊσκάκης).

Η διάσταση αυτή δεν αφορά, ασφαλώς, σε ένα μεμονωμένο περιστατικό. Αντίθετα, στο περιστατικό αυτό αποτυπώνονται οι συγκεκριμένοι τρόποι αντιμετώπισης των ενόπλων και διαχείρισης της ένοπλης δράσης στο ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα σε περιοχές που βρέθηκαν κοντά στην οροθετική γραμμή. Στην κατεύθυνση αυτή, είναι χαρακτηριστικό ότι στο *Ημερολόγιο* του Ν. Κασομούλη καταγράφεται συχνά το φαινόμενο οι τοπικές αρχές να ζητάνε, κάθε φορά, οδηγίες από την κεντρική εξουσία για το πώς πρέπει να αντιμετωπίσουν πιθανολογούμενη είσοδο στην ελληνική επικράτεια

καπετάνιων που καταδιώκονται από οθωμανικά στρατιωτικά αποσπάσματα.⁵⁶ Η διάσταση που παρατηρείται ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις τοπικές αρχές καταδεικνύει την ύπαρξη δύο διαφορετικών κωδίκων, δύο διαφορετικών αρχών λογισμού που αφορούν στην αντιμετώπιση της δράσης των τοπικών ενόπλων.

Η μια είναι αυτή της κεντρικής εξουσίας ενός σύγχρονου κράτους, όπως το ελληνικό, που αντιμετωπίζει τους τοπικούς ένοπλους εφαρμόζοντας εκ των προτέρων ορισμένους και με γενική ισχύ κανόνες όταν ανακύπτουν προβλήματα στις σχέσεις της μαζί τους. Στο πλαίσιο αυτό η διαπραγμάτευση με τους ένοπλους δεν είναι θεμιτή, ενώ «το νόμιμο ή το παράνομο της δράσης δεν εξαρτάται από το δίκαιο ή το άδικο της διεκδίκησης, αλλά από τη συμμόρφωση ή μη στους όρους του πολιτικού συστήματος».⁵⁷

Η άλλη, έλκει την καταγωγή της από ένα σύστημα δράσης που εγγράφεται στην αρματολική παράδοση και στις διάρκειες ενός πολιτικού πολιτισμού που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Εδώ, το «δίκαιο» ή το «άδικο» της δράσης τους έχει να κάνει με τους συγκεκριμένους, κάθε φορά, ένοπλους και τη θέση που αυτοί κατέχουν σε δίκτυα που συστήνονται στη βάση της συγγένειας και της τοπικότητας. Κοντολογίς, έχει να κάνει με την τοποθέτησή τους στο πλέγμα των τοπικών σχέσεων και ανταγωνισμών. Στο πλαίσιο αυτό, η ένοπλη δράση προκρίνεται ως μηχανισμός διαπραγμάτευσης για τη διαχείριση και διευθέτηση των τοπικών εντάσεων και τη διαμόρφωση των συσχετισμών/ισορροπιών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ανάμεσα στις ένοπλες ομάδες που δρουν στην περιοχή και τα δίκτυα που συστήνουν.

Η διάσταση, τώρα, που παρατηρείται στο ελληνικό κράτος ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις τοπικές αρχές αναδεικνύεται καθώς η κρατική πολιτική απέναντι στους ένοπλους εφαρμόζεται από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους που συμμετέχουν σε τοπικά δίκτυα, τα οποία (ανα)συστήνονται, ιδίως στις παραμεθόριες περιοχές, ακολουθώντας κατά βάση τους δεσμούς συγγένειας. Εδώ, ακριβώς, ανακύπτει η διάσταση ανάμεσα στις οδηγίες που εκπορεύονται από την κεντρική εξουσία και στο

56. Βλ., ενδεικτικά, Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σσ. 115, 124.

57. Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας. Η λειτουργία της αμνηστείας κατά την οθωμανική περίοδο», στο *Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991, σ. 220.

πώς, τελικά, οι τοπικές αρχές διαπραγματεύονται ζητήματα όπως αυτό της εισόδου στο ελληνικό κράτος ενόπλων από τις γειτονικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Μάλιστα, η διάσταση αυτή επιτείνεται όταν οι αξιωματικοί στους οποίους έχει ανατεθεί η φρούρηση των συνόρων συνδέονται με δεσμούς συγγένειας με τους ένοπλους εκείνους που επιχειρούν να περάσουν από τη μια επικράτεια στην άλλη. Αυτό ακριβώς συμβαίνει με τον Ι. Ψαρογιάννη και τους Δ. Σκυλοδήμο και Σπ. Καραϊσκάκη. Θεωρώντας πιθανό ότι ο Έπαρχος Ακαρνανίας ενημερώθηκε για το ενδεχόμενο εισόδου του Ι. Ψαρογιάννη από τους αξιωματικούς αυτούς, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για τη λειτουργία ενός τοπικο-συγγενικού δικτύου που κινητοποιείται για να διευκολύνει την είσοδο του Ι. Ψαρογιάννη στο «ελληνικό». Ακολουθώντας την υπόθεση αυτή μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τις αρχικές οδηγίες που έδωσε ο Έπαρχος, να γίνει δεκτός ο Ι. Ψαρογιάννης στο λοιμοκαθαρτήριο Άννινου —εφ' όσον, βέβαια, εγκατέλειπε το Ραδοβίτσι και κατευθυνόταν προς τις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, τέτοιου τύπου τοπικών και περιφερειακών δικτύων που οργανώνονται —από καπετάνιους στο «τούρκικο», διοικητικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους στο «ελληνικό» και ληστές— σε όλο το μήκος της οροθετικής γραμμής και εκτείνονται και στις δυο πλευρές των συνόρων, οι οδηγίες της κεντρικής εξουσίας για την αντιμετώπιση εκείνου που ορίζει ως «παράνομη ένοπλη δράση» δεν εφαρμόζονται επακριβώς. Με άλλα λόγια, οι αρχές του σύγχρονου κράτους παραμορφώνονται, νοθεύονται στο πεδίο της εφαρμογής της πολιτικής που σχεδιάζεται και ακολουθείται τελικά.

Όσον αφορά στην αντιμετώπιση των ενόπλων, εκείνο που αποτυπώνεται στην παρατηρούμενη διάσταση μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των εντεταλμένων της στις παραμεθόριες περιοχές είναι ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο κατισχύουν οι συγκεντρωτικοί μηχανισμοί του κράτους και, συνακόλουθα, ο νεοτερικός πολιτικός πολιτισμός έναντι των παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και θεσμών. Με άλλα λόγια, η λογική του κράτους θα επικρατεί ολοένα και περισσότερο ως κυρίαρχη, σε βάρος του παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού που αρθρώνεται στη βάση της συγγένειας, της τοπικότητας και της σταθερότητας. Αυτό, όμως, δε θα γίνει

ούτε με μιας ούτε, πολύ περισσότερο, ταυτόχρονα, αλλά με άλλους όρους και σε άλλους χρόνους για διαφορετικές περιοχές και κοινωνικές ομάδες.⁵⁸

Στη διαδικασία αυτή, οι παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα οι ένοπλοι των περιοχών αυτών συνιστούν χώρους αδράνειας και θα αποτελέσουν πηγές αντίστασης που, κάποτε, παίρνει και τη μορφή τοπικών εξεγέρσεων. Συνηθέστερα, όμως, εκφράζεται με τις πολυποίκιλες σχέσεις που διατηρούνται με τους τοπικούς ένοπλους στην άλλη πλευρά των συνόρων, δηλαδή με την προσπάθεια ανασύστασης τοπικο-συγγενικών δικτύων που και προεπαναστατικά λειτουργούσαν στις περιοχές αυτές. Εδώ ακριβώς διαμορφώνεται ο χώρος όπου αναπτύσσεται η διάσταση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις κατά τόπους αρχές, όσον αφορά στην αντιμετώπιση των ενόπλων που εισέρχονται από την οθωμανική επικράτεια.

Έτσι, η ύπαρξη της οροθετικής γραμμής παρόλο που θέτει περιορισμούς στη μετακίνηση από τη μια επικράτεια στην άλλη και, συνακόλουθα, στην επικοινωνία και το συντονισμό της δράσης ανάμεσα στους ένοπλους που βρέθηκαν στις δυο πλευρές των συνόρων, δε θα εμποδίσει τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου να επιβεβαιώσουν υπάρχουσες σχέσεις, να δημιουργήσουν νέες και να επιχειρήσουν την ενεργοποίηση σχέσεων και την ανασύσταση δικτύων που, όπως και παλιότερα, εκτείνονται και στις περιοχές που βρέθηκαν στα όρια του ελληνικού κράτους.

Τα δίκτυα αυτά θυμίζουν, ασφαλώς, εκείνα της προεπαναστατικής περιόδου. Εκτείνονται, για παράδειγμα, στις ίδιες περιοχές και οργανώνονται συχνά στη βάση δεσμών συγγένειας από ένοπλους που δρουν σε γειτονικές περιοχές. Όμως, στο εσωτερικό τους επέρχονται τομές και προκαλούνται διαφοροποιήσεις που έχουν να κάνουν με τους διαφορετικούς ρόλους που καλούνται να εκπληρώσουν οι ένοπλοι στο ελληνικό κράτος, καθώς, επίσης, και με τις προσαρμογές των πρακτικών που μετέρχονται οι ένοπλοι στα

58. Πρβλ.: «Ο ένοπλος του ελλαδικού χώρου, που μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους φέρεται ως ληστής, επιβιώνει και αναπαράγεται εκεί όπου κοινωνικές σχέσεις και κοινωνική οργάνωση αδρανούν σε σχέση με τους ρυθμούς των μετασχηματισμών που φέρνει το εθνικό κράτος (...) με τους ρυθμούς των αλλαγών που συνεπάγεται το άνοιγμα της ελλαδικής κοινωνίας στη νεότερικότητα. Εκεί δρουν και βρίσκουν καταφύγιο οι ληστές, γιατί οι κοινωνικοί και συγγενικοί δεσμοί δεν ακολουθούν τις ασυνέχειες στο πολιτικό πεδίο, που συνεπάγεται η εγκαθίδρυση σύγχρονου κράτους», Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 296.

μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξαιτίας της εγκαθίδρυσης του ελληνικού κράτους. Ακόμη περισσότερο, επέρχονται τομές που αφορούν στους όρους και τις διαδικασίες συγκρότησης των δικτύων αυτών, το χαρακτήρα τους, τη διαμόρφωση ταυτοτήτων στο εσωτερικό τους και τις λειτουργίες που τα δίκτυα αυτά εκπληρώνουν.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στις παραμεθόριες περιοχές των δύο επικρατειών (ανα)συγκροτούνται δίκτυα που ακολουθούν τη λογική των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου, τουλάχιστον ως προς τον τύπο των σχέσεων (συγγένεια, τοπικότητα) που φαίνεται να ακολουθείται κατά τη συγκρότησή τους. Ταυτόχρονα, όμως, τα δίκτυα αυτά διαφοροποιούνται στο χρόνο, παράγοντας διαφορά τόσο ως προς τους όρους σύστασής τους όσο και ως προς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν.

Έτσι, οι αξιωματικοί στα μεθόρια του ελληνικού κράτους δεν αναλαμβάνουν ρόλους παρόμοιους με τους αρματολούς της προεπαναστατικής περιόδου, ακόμη κι όταν πρόκειται για τους ίδιους ένοπλους ή τους απογόνους τους, ακόμη και όταν —στη «γλώσσα» του σύγχρονου κράτους— «υπηρετούν» ή «τοποθετούνται» σε περιοχές που προεπαναστατικά ήταν οι «τόποι», τα «βιλαέτια» τους.⁵⁹ Ο Σπ. Καραϊσκάκης,

59. Πρβλ.: «Αλλά δια τι ενόμισεν ούτος ότι δύναται να καταπράξη τοσαύτα εγκλήματα; δια τι εκακοποίησεν ενιλεάς τους δύο ατυχείς νεονύμφους, ή τις περιέβαλεν αυτόν με δικαστικήν εξουσίαν, δια να διαλύη ή συνενόνη επ' αμοιβή συνοικέσια; (...) αλλ' ο υπουργός ώφειλε τουλάχιστον να τον διορίσει αλλαχού και όχι εις την Ναυπακτίαν, όπου έχων αντιπαθείας, έχων συμφέροντα, ενεργεί ουχί αμερολήπτως και ως αξιωματικός της Κυβερνήσεως, αλλ' ως υπηρετών τα εαυτού και των φίλων αυτού συμφέροντα, μαστίζων και καταπιέζων του εχθρού του». Πρόκειται για αποσπάσματα από ομιλίες βουλευτών που αφορούν τη δράση του αξιωματικού Κόταρη. Βλ., σχετικά, *Πρακτικά Βουλής*, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΣΤ', 21 Ιουλίου 1851, σσ. 101, 104. Στις ερωτήσεις αυτές γίνεται φανερό ότι στους κόλπους της κρατικής εξουσίας διαμορφώνονται διαφορετικές παραστάσεις για το ρόλο του ένοπλου —διαφορετικές, σε σχέση με την κλεφταρματολική παράδοση ή, με τα λόγια του Υπουργού των Στρατιωτικών στην ίδια συνεδρίαση, διαφορετικές σε σχέση με μια «εποχὴν ἀπωτέραν, ὅτε ἕκαστος λεγόμενος καπετάνιος ἐνήργει ἐντὸς τῆς περιφερείας του κατ' ἀρέσκειαν». Αυτόθι, σ. 98. Πρβλ.: «Τὴν αὐτὴν περί τὴν μεσημβρίαν ἔξαφνα ἀκούσαμεν δουφεκισμὸν καὶ βιολιά· ἐξετάσαντες, ἐμάθαμεν ὅτι γίνεται ἕνας γάμος καὶ ὁ υπολοχαγὸς Γιάννης Στάμου με ἕνα ἀπόσπασμα τοὺς συνώδευε δια νυκτὸς ἕως Χαμάκου καὶ ἐπιστρέφουν δουφεκούντες με τὴν νύφην. Ἐταράχθη ὁ συνταγματάρχης, ὁ ταγματάρχης (...) Παρρησιασθεῖς ὁ αξιωματικὸς καὶ ἐρωτηθεῖς με ποίου ἀδειαν συνοδεύει παράταξιν νεονύμφων με στρατιώτας, ἀποκρίθη ὅτι

για παράδειγμα, δεν μπορεί να είναι για τον Ι. Ψαρογιάννη ό,τι ήταν ο πατέρας του για τους Μπακολαίους, δηλαδή, ένας σύμμαχος στο διπλανό αρματολίκι. Ως αξιωματικός στα σύνορα του ελληνικού κράτους μπορεί να διευκολύνει την είσοδο του Ι. Ψαρογιάννη στην ελληνική επικράτεια και την παραμονή του στα μεθόρια, όχι όμως και να εισβάλει στο «τούρκικο» για να ενισχύσει το συγγενή του όταν αυτός δέχεται την επίθεση των ενόπλων της εξουσίας ή/και των ανταγωνιστών του —εκτός και αν η εισβολή αυτή αποτελούσε μέρος της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους ή, έστω, εάν αυτό συνιστούσε απλά ένα νομιμοποιητικό στοιχείο της συνοριακής δράσης.

Στη συνάφεια αυτή, λοιπόν, ο συγγενής στους χώρους των ενόπλων τείνει ολοένα και λιγότερο να λειτουργεί ως σύμμαχος. Αυτό δε σημαίνει ότι αποδιαιρθώνονται οι δεσμοί συγγένειας αλλά ότι σταδιακά ολοένα και περισσότερο ατονεί η συμμαχική διάσταση των δεσμών αυτών. Εδώ, ακριβώς, μπορούμε να ανιχνεύσουμε δυναμικές ρήξεων και ασυνεχειών σε ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας όπως αυτό της συγκρότησης δικτύων επικοινωνίας και σχέσεων αμοιβαιότητας από ένοπλους γειτονικών περιοχών που συνδέονται με δεσμούς συγγένειας. Έτσι, αν και οι τοπικοί ένοπλοι προσαρμόζουν τις κοινωνικές τους στρατηγικές στη συγκυρία αυτή προσανατολίζοντας τη δράση τους στη σταθερότητα (τοπικο-συγγενικά δίκτυα), η δράση τους αυτή ενισχύει τελικά τις ρήξεις που προκαλούνται σε ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στον αρματολισμό (αρματολικά δίκτυα), καθώς τελείται σε ένα περιβάλλον που μετασχηματίζεται βίαια και συνεχώς από την εποχή της επανάστασης και, ιδιαίτερα, μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους.

Εκείνο το οποίο αδυνατούν να εγγράψουν στις πρακτικές και τη δράση τους οι ένοπλοι των παραμεθόριων οθωμανικών περιοχών είναι το εύρος και η σημασία των αλλαγών που επιφέρει η χάραξη των συνόρων και η εγκαθίδρυση ενός συγκεντρωτικά οργανωμένου γραφειοκρατικού μηχανισμού. Με άλλα λόγια, οι αλλαγές που επιφέρει η συγκρότηση ενός σύγχρονου εθνικού κράτους, δηλαδή ενός τύπου κράτους που δεν εγγράφεται στις εμπειρίες τους και συνιστά μια διαρκή πρόκληση που τους οδηγεί να

με του λοχαγού, πλην κ' εκείνος και εγώ δεν γνωρίζαμεν ότι πειράζει εις την υπηρεσίαν». Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σσ. 191-192.

αναζητήσουν τρόπους προσαρμογής οι οποίοι δεν είναι πάντοτε επιχειρησιακοί.

Ακόμη περισσότερο, η κατίσχυση των συγκεντρωτικών μηχανισμών του εθνικού κράτους έναντι των τοπικών και περιφερειακών κέντρων εξουσίας διαγράφει τάσεις και δημιουργεί δυναμικές μιας προϊούσας περιθωριοποίησης των ενόπλων. Περιθωριοποίηση που θα αποτελέσει βασική παράμετρο ισορροπίας του συστήματος και θα διαμορφώσει τους όρους θέσμισης των σχέσεων των καπετάνιων από το «τούρκικο» με τους έλληνες αξιωματικούς και, μέσω αυτών, με την κεντρική εξουσία στο ελληνικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, οι δεσμοί συγγένειας παύουν να λειτουργούν ως σχέσεις συμμαχίας και αμοιβαιότητας και μεταπλάθονται σε ό,τι έχει ονομαστεί «πελατειακές σχέσεις».

Ταυτόχρονα, τα τοπικο-συγγενικά δίκτυα και τα τοπικά κέντρα εξουσίας αδυνατούν όλο και περισσότερο να επιλύουν τις τοπικές εμπλοκές και ανταγωνισμούς, εξαιτίας ακριβώς της παρέμβασης των συγκεντρωτικά οργανωμένων μηχανισμών του σύγχρονου εθνικού κράτους σε ζητήματα που ανακύπτουν στο εσωτερικό των κοινοτήτων και αφορούν στις σχέσεις μεταξύ των τοπικών ηγετικών ομάδων. Στη συνάφεια του σύγχρονου κράτους οι τοπικές αντιπαλότητες μεταφέρονται στην κεντρική πολιτική σκηνή και η διαχείριση και επίλυσή τους δεν εξαρτάται μόνο από τοπικούς συσχετισμούς δύναμης αλλά, κυρίως, από την πρόσβαση των τοπικών ηγετικών ομάδων σε φατριαστικά δίκτυα, που μεταγράφουν τα τοπικά αιτήματα στη «γλώσσα» του σύγχρονου κράτους και τα μεταπλάθουν έτσι ώστε να είναι συμβατά και διαχειρίσιμα στο πλαίσιο των μηχανισμών του.

Έτσι, ακόμη και όταν οι μηχανισμοί του ελληνικού κράτους φαίνεται ότι δρουν παραβαίνοντας τις γενικές αρχές που το ίδιο το κράτος έχει θέσει (π.χ. είσοδος του Ι. Ψαρογιάννη στο ελληνικό και παραμονή στις παραμεθόριες περιοχές παρά τις επίσημες οδηγίες της κεντρικής εξουσίας προς τις τοπικές αρχές), αυτό σε καμιά περίπτωση δε σημαίνει υποχώρηση στη λογική των τοπικο-συγγενικών δικτύων και των τοπικών κέντρων εξουσίας. Αντίθετα, με τη δράση του αυτή το κράτος θέτει το πλαίσιο διαχείρισης των τοπικών ζητημάτων και ορίζει τους όρους της νέας νομιμότητας, η οποία δεν είναι αυτονόητη, ιδιαίτερα στους χώρους των ενόπλων, και ως προς την οποία θα πρέπει να προσαρμόσουν τις πρακτικές τους.

Ωστόσο, οι τρόποι προσαρμογής που επινοούν οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου —οι οποίοι συνιστούν αναγκαίο όρο της κοινωνικής τους αναπαραγωγής σε μια εποχή που σηματοδοτεί την απαρχή της συνεχούς αποδυνάμωσης των αρματολικών οικογενειών και των τοπικο-συγγενικών δικτύων— φαίνεται ότι δεν αναστρέφουν τις δυναμικές αποδυνάμωσής τους αλλά, τελικά, τις ενισχύουν. Οι διαδικασίες ανασύστασης δικτύων και στις δυο πλευρές των συνόρων, για παράδειγμα, οι σχέσεις δηλαδή με ληστές αλλά και με αξιωματικούς του ελληνικού κράτους όχι μόνο δεν κατατείνουν στην επιβεβαίωση της κυριαρχίας τους αλλά, αντίθετα, παράγουν μια συνθήκη κλιμακούμενης έντασης που δεν καθίσταται διαχειρίσιμη από τους μηχανισμούς εκτόνωσης των τοπικών εντάσεων που συγκροτούνται στο οθωμανικό σύστημα. Ακόμη περισσότερο, ενισχύουν την πολιτική αποδυνάμωσής τους που φαίνεται να ακολουθούν οι οθωμανικές αρχές στα μεθοριακά αρματολίκια με στόχο τον έλεγχο της συνοριακής δράσης των τοπικών ενόπλων, προσαρμοζόμενες έτσι στην πραγματικότητα των συνόρων και στα αλυτρωτικά προτάγματα του ελληνικού κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

«Ελληνίζοντες τουρκοκαπετάνιοι»

Από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους και τη χάραξη εθνικών συνόρων η οθωμανική εξουσία επιχειρεί να εντείνει την παρουσία της και να επιτείνει τον έλεγχο σε περιοχές που, όπως το Ραδοβίτσι, βρέθηκαν στα σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος. Και, βέβαια, ο έλεγχος των παραμεθόριων περιοχών προϋποθέτει τον έλεγχο των μεθοριακών αρματολικιών, ευνοώντας έτσι τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Οι επιχειρήσεις καταδίωξης των χριστιανών καπετάνιων που οργανώθηκαν στη δεκαετία του 1830 στα μεθοριακά αρματολίκια μαρτυρούν για τις προσαρμογές του οθωμανικού συστήματος στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων. Με άλλα λόγια, υποδεικνύουν δυναμικές διαφοροποίησης στην πολιτική που ακολουθείται από τις οθωμανικές αρχές στα μεθοριακά αρματολίκια.

Τα αρματολίκια αυτά βρίσκονται σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές και προεπαναστατικά η εξουσία δεν επενδύει πολλά στον έλεγχό τους. Πρόκειται για συνθήκη που ευνόησε την ανάδειξη ισχυρών αρματολικών οικογενειών, όπως των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι, και τη συγκρότηση αρματολικών δικτύων από ένοπλους γειτονικών περιοχών που επικυρώνουν τη σχέση συμμαχίας με δεσμούς συγγένειας. Ωστόσο, με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους οι περιοχές αυτές μετατρέπονται σε παραμεθόριες επαρχίες της αυτοκρατορίας και, συνακόλουθα, καθίστανται σημαντικές για την ασφάλειά της. Ταυτόχρονα, η χάραξη των συνόρων επιτείνει την αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων, που δοκιμάζονται ήδη από τα

χρόνια της επανάστασης, και την αποδυνάμωση των αρματολικών οικογενειών.

Στη νέα αυτή συνθήκη, λοιπόν, η πολιτική που ακολουθείται στις παραμεθόριες περιοχές, προκειμένου να διασφαλιστεί ο έλεγχός τους από τις οθωμανικές αρχές, οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό του συσχετισμού δύναμης μεταξύ των τοπικών αρματολών και των ενόπλων της οθωμανικής εξουσίας — συσχετισμός δύναμης, που έως τότε επέτρεπε στους τοπικούς καπετάνιους να κυριαρχούν. Ωστόσο, στο πλαίσιο του επαναπροσδιορισμού της πολιτικής της αυτοκρατορίας στις παραμεθόριες περιοχές δεν θα πρέπει να απογράψουμε μόνο τις επιχειρήσεις καταδίωξης. Είδαμε, για παράδειγμα, ότι η παρουσία αλβανού αποσπασματάρχη στα Τζουμέρκα έφερε σε αντιπαράθεση τον Γ. Κουτελίδα με τον Τσέλιο Πίτσαρι, δερβέναγα της περιοχής. Η αντιπαράθεση αυτή κατέληξε με το φόνο του χριστιανού καπετάνιου. Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε και την έξαρση του αρματολικού ανταγωνισμού στο Ραδοβίτσι ανάμεσα στις οικογένειες των Μπακολαίων από τη μια και των Σκαλτσογιανναίων και Κοτσιλαίων από την άλλη. Η σύγκρουση των οικογενειών αυτών που πραγματώνεται και με φόνους αντεκδίκησης, συχνά υποκινημένους και από τις οθωμανικές αρχές, κατέληξε στην αποδυνάμωση και έκπτωση της ισχυρής αρματολικής οικογένειας των Μπακολαίων, κυρίαρχων στο Ραδοβίτσι για μισό αιώνα.

Η απομάκρυνση των Μπακολαίων από το αρματολίκι Ραδοβιτσίου ενεργείται στα τέλη της δεκαετίας του 1840, οπότε θα επιχειρηθεί για πρώτη φορά η τοποθέτηση οθωμανού ενόπλου ως αρματολού, αντί του Ι. Ψαρογιάννη, κάτι που όπως είδαμε θα πραγματοποιηθεί στις αρχές του 1851. Τότε, ο Ι. Ψαρογιάννης θα καταφύγει καταδιωκόμενος στην ελληνική επικράτεια, ενώ ο Μουχεντίν μπέη, συγγενής του δερβέναγα της Ηπείρου, θα είναι ο πρώτος μουσουλμάνος που θα οριστεί αρματολός στο Ραδοβίτσι. Μάλιστα, η αφορμή για τις κινήσεις αυτές των τοπικών οθωμανών αξιωματούχων δεν είναι άλλη από την αποκάλυψη των σχέσεων που διατηρεί ο Ι. Ψαρογιάννης —καθώς και δύο άλλοι καπετάνιοι από γειτονικά αρματολίκια— με έλληνες αξιωματικούς και άλλους αξιωματούχους του ελληνικού κράτους.

Η επιστολή του έλληνα υποπρόξενου προς το Υπουργείο των Εξωτερικών που θα πραγματευθούμε εδώ αφορά ακριβώς στη συμμετοχή του

Ι. Ψαρογιάννη σε ένα δίκτυο που οργανώνεται από αξιωματούχους του ελληνικού κράτους, και θα μας επιτρέψει να κάνουμε λόγο για τη συγκρότηση δικτύων αλτρωτισμού και στις δυο πλευρές των συνόρων. Συγκεκριμένα, θα καταπιαστούμε με το ζήτημα της συμμετοχής των τοπικών ενόπλων από τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε δίκτυα αλτρωτισμού ή, αλλιώς, της υπαγωγής των τοπικών ενόπλων και των δικτύων που ενεργοποιούνται στα μεθόρια στην πολιτική αλτρωτισμού που ακολουθείται από το ελληνικό κράτος.

Η επιστολή στην οποία αναφερθήκαμε αποστέλλεται από τον υποπρόξενο της Ελλάδας στην Ήπειρο Τ. Κλέριτς (υπογράφει συχνά και ως Κλερίτσης) προς το Υπουργείο των Εξωτερικών και αφορά σε μια συνάντηση του Τ. Κλέριτς με τον αρματολό Ραδοβιτσίου Ι. Ψαρογιάννη.¹ Όπως μας πληροφορεί ο υποπρόξενος, οι δύο άνδρες συμφώνησαν σε πολλά ζητήματα σχετικά με τη φύλαξη των μεθορίων, ενώ η συνάντηση κατέληξε με την είσοδο, ουσιαστικά, του χριστιανού καπετάνιου σε ένα δίκτυο στο οποίο μετέχουν έλληνες στρατιωτικοί, πολιτικοί και διοικητικοί αξιωματούχοι. Η επιστολή έχει ως εξής:²

«Προς το επί του Βασιλικού Οίκου και επί των Εξωτερικών Σχέσεων Υπουργείον.

Προσπάθειαι ωφέλιμαι δια την οροθητικήν Γραμμήν.

Ο αναδειχθείς επιτροπικός το Καπετανλίκι του Μακαρίτου Ντούλα Γώγου και παρά της ενταύθα Εξουσίας επικυρωθείς, Κύριος Ιωάννης Ευθυμίου Ψαρογιάννης μετέβη εις την Πόλιν ταύτην δια να λάβη δεδουλευμένους μισθούς, ούτος φίλος μου παλαιός ων και εκκαλυμένος Έλλην δια τα περιστάσεις, δεν έλλειψε πολλάκις να μεταβή εις επίσκεψίν μου. Γνωρίζων <όμως>

1. Η επιστολή βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών καταχωρημένη σε φάκελο με την ένδειξη: 1847, 4/1, «Μεθοριακά επεισόδια». Στην επιστολή αναγράφεται η ημερομηνία 20 Νοεμβρίου 1847, έχει αριθμό (πρωτοκόλου) 482, χαρακτηρίζεται ως «εμπιστευτική» και φέρει τον τίτλο «Προσπάθεια ωφέλιμαι δια την οροθητικήν Γραμμήν».

2. Να σημειώσουμε ότι στη θέση λέξεων οι οποίες δεν έγινε δυνατό να αναγνωσθούν τοποθετήσαμε ένα ερωτηματικό μέσα σε οξείες αγκύλες: <;> Λέξεις για τις οποίες δεν είμαστε βέβαιοι για την ακρίβεια της απόδοσής τους, τοποθετήθηκαν επίσης μέσα σε οξείες αγκύλες.

την τιμιότητα του ανθρώπου, το ακέραιον, και την αισίαν διαγωγήν του, αφ' ετέρου δε το Καπετανλίκι ό,τι υπάρχει εις Σκουληκαργιάν επί της οροθετικής Γραμμής, έκρινα αναγκαίον να διαπραγματευθώμεν αμφοτέροι τας εξής συμφωνίας, επί των οποίων τον εύρον προθυμώτατον και σύμφωνον καθ' όλην την έκτασιν.

Να φυλάττει ούτος επιτηδείως και ειλικρινώς την οροθετικήν Γραμμήν, ως Έλλην μάλιστα, από αρπαγής ζώων εξ αμφοτέρων των μερών <;>, και αν ποτέ τοιούτον από κακοήθεις και φαυλοβίουςπραχθεί, να αποπερατώνη τούτο αισίως με την απόδωσιν. Να έχει συνεχή αλληλογραφίαν με τας απέναντι Ελληνικάς Αρχάς προς διατήρησιν της οροθετικής Γραμμής, και των κατοικούντων πλησίον ταύτης, και μάλλον με τον πλησιέστερον εκεί Ταγματάρχην Κύριον Αθαν. Ιωαν. Βαλτινόν, προς ον να κοινοποιεί Ιδίως ό,τι θεωρεί οφέλιμον δια την Ελλάδα, και ό,τι <;> αι οθωμανικάί Αρχαί διανοούνται κακόν κατά της Ελλάδος. Να γράφη ενίοτε και προς τον Κύριον Νομάρχην Ακαρνανοαιτωλίας, ως πλησιέστερον, και τέλος να γράφη εις εμέ ό,τι θεωρεί αναγκαίον δια την οροθετικήν Γραμμήν, δια να προλαμβάνω προς τον ενταύθα Μουσίρπασαν. Εγώ δε θέλω τον ειδοποιεί ό,τι θεωρώ αναγκαίον και χρήσιμον δια την Ελλάδα και δια την οροθετικήν Γραμμήν, και δι' αυτόν, και μάλιστα χρειάζ τυχούσης, με επίτηδες πεζόν, θέλω αποστείλει αιχμαλωτίδας Ελληνίδας, τας οποίας σκοπεύω κρυφίως και αγνώστως να αρπάσω από χείρας οθωμανικάς, από μέρη απόκεντρα, και τας οποίας να ήθελε συνοδεύη ασφαλώς εις το πλησιέστερον λοιμοκαθαρτήριο Αννίνου, ως τούτο έπρατον και με τον Μακαρίτην Καπιτάν Κουτελίδα, ωσαύτως σκοπεύω αποστείλω κρυφίως και οικογενείας Ελλήνων υπηκόων των μερών τούτων εις τα οποίας δεν παραχωρεί την άδειαν η οθωμανική ενταύθα εξουσία, αλλ' ούτε ο τόπος συγχωρεί την αναχώρησίν των.

Επί πάσι τούτοις ευρέθημεν σύμφωνοι, και <εκπατριωταί> εκάτεροι, αλλ' ο ρηθής μοι επρόσθεσεν ότι ο Νεοδιορισθείς Δερβέναγας των μερών τούτων και κατά το Άννινον, Ισμαΐλμπέης Φράσαρης Αλβανός, έχει μάλιστα ανάγκην παρ' αυτού δια την θέσιν του, και ως εκ τούτου θέλει οδηγήται ούτος παρ' αυτού τα δέοντα, και είναι βέβαιος, ότι η οροθετική Γραμμή από Αννινου μέχρι Σκουλικαργιάς θέλει διατηρηθεί αισίως. Επί τέλους δε μοι είπεν, ότι επειδή ούτος κατέχει θέσιν οθωμανικήν, και τοιαύτην

μάλιστα θέσιν, είναι της πρωτίστης ανάγκης όλα τα συμφωνημένα ανωτέρω να φυλαχθώσι με την μεγαλύτεραν μυστικότητα καθώς άλλως σημαντικά βλάπτεται, εγώ δε τον απήντησα ειλικρινώς να μην έχει την ελάχιστην υποψίαν, διότι τα τοιαύτα αναφέρων προς την Βασιλ: Κυβέρνησιν μας, ως και προς τον Κύριον Νομάρχην Ακαρνανοαιτωλίας, θέλω δηλώσει υπό εμπιστοσύνη και μυστικότητα.

Τα τοιαύτα έκρινα αναγκαίον να θέσω υπ' όψιν του Βασιλ: Υπουργείου τούτου.

ο ευπειθέστατος
υποπρόξενος της Α.Μ. εις Ηπειρον
Τ. Κλέριτς».

Με αφορμή, λοιπόν, την επιστολή αυτή θα ασχοληθούμε με ζητήματα που αφορούν στη συμμετοχή των χριστιανών καπετάνιων Ραδοβιτσίου σε τέτοιου τύπου δίκτυα. Να σημειώσουμε εξαρχής ότι δε θα μας απασχολήσει η σύσταση και δράση των «εταιρειών» και των δικτύων που προωθούν —κατά κύριο λόγο στις περιοχές της Ηπείρου και της Θεσσαλίας— την αλυσωτική πολιτική του ελληνικού κράτους.³ Εκείνο που θα επιχειρήσουμε είναι να αντιμετωπίσουμε τη συμμετοχή των καπετάνιων στα δίκτυα αυτά, σε αναφορά πάντοτε με τις εξελίξεις στα μεθοριακά αρματολίκια και τις προσαρμογές των πρακτικών που μετέρχονται οι ένοπλοι στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, θα δούμε ότι όσον αφορά στους χριστιανούς καπετάνιους η επικοινωνία και ο συντονισμός της δράσης τους με αξιωματούχους του ελληνικού κράτους μας παραπέμπει σε διαδικασίες (ανα)σύστασης συμμαχικών δικτύων με ένοπλους και άλλους τοπικούς παράγοντες γειτονικών περιοχών· προσανατολίζεται δε στη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών σε τοπικό επίπεδο, με στόχο την αναπαραγωγή τους ως (τοπικο-συγγενικά προσδιορισμένης) εξουσιαστικής ομάδας. Συνιστούν, δηλαδή, πρακτικές προσαρμογής των ενόπλων σε μια συγκυρία έκπτωσης

3. Για τη σύσταση και δράση «εταιρειών», ιδίως από τα μέσα του 1840 και μετά, βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα*, ό.π., σσ. 186-191, 278-281, όπου τονίζεται ότι η δράση των εταιριστών δεν επικεντρώνονται μόνο στην προετοιμασία αλυσωτικών κινημάτων στις γειτονικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και στην κυβερνητική μεταβολή στο ελληνικό κράτος.

των αρματολικών μηχανισμών και αποδυνάμωσης των αρματολικών οικογενειών στις παραμεθόριες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, η συμμετοχή τους στα δίκτυα αυτά επιτείνει τις προσπάθειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να ελέγξει τα μεθοριακά αρματολίκια και, συνεπώς, να αποδυναμώσει τους χριστιανούς καπετάνιους των περιοχών αυτών· κάτι που στις αρχές του 1850 θα εκφραστεί στο Ραδοβίτσι με τις προσπάθειες αντικατάστασης των χριστιανών καπετάνιων από οθωμανούς ένοπλους. Θα δούμε ότι από την εποχή εκείνη και ως τα τέλη του 1853 δημιουργείται στις ορεινές επαρχίες της Άρτας μια συνθήκη ανατροφοδοτούμενης έντασης στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές, που δεν είναι διαχειρίσιμη από τους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης που έχουν διαμορφωθεί στο σύστημα της κατάκτησης για την εκτόνωση των εντάσεων στις σχέσεις οθωμανών-ενόπλων. Αντίθετα, προκαλείται ανατροφοδότηση της έντασης και κλιμάκωση της βίας. Και ακριβώς αυτή η συνθήκη της μη ελέγξιμης από τους μηχανισμούς του συστήματος ένοπλης δράσης θα ευνοήσει στις αρχές του 1854 την αναζήτηση διεξόδου έξω από το οθωμανικό σύστημα, ιδιαίτερα σε μια συγκυρία αναζωπύρωσης του Ανατολικού Ζητήματος, όπου ευνοούνται οι αλυτρωτικές βλέψεις του ελληνικού κράτους.

1. Ο έλεγχος των συνόρων

Στην επανάσταση του 1854 δοκιμάζεται για πρώτη φορά η Μεγάλη Ιδέα και η πολιτική του ελληνικού αλυτρωτισμού.⁴ Μάλιστα στην επανάσταση αυτή εγκαινιάζεται ένα μοντέλο δράσης που συνίσταται στην ανάπτυξη επαναστατικών κινημάτων στις υπό διεκδίκηση περιοχές χωρίς την άμεση και επίσημη εμπλοκή του ελληνικού κράτους και των στρατιωτικών μηχανισμών του. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, που δεν έμελλε να αποδειχθεί επιχειρησιακό, οι τοπικοί ένοπλοι, οι αποκαλούμενοι συχνά και «τουρκοκαπετάνιοι», προβλέπεται να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στον επαναστατικό ξεσηκωμό στις υπό διεκδίκηση περιοχές· τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, έως ότου συρρεύσουν στις ήδη επαναστατημένες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εθελοντές από το ελληνικό κράτος, καθοδηγούμενοι από πρόσφατα παραιτηθέντες από τις θέσεις τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού.⁵

4. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 273 κ.ε. Να σημειώσουμε ότι στα 1878 φαίνεται ότι υπήρξε ένα διαφορετικό σχέδιο: «Οι εξεγέρσεις είχαν αρχικά στόχο να επικουρήσουν τον τακτικό ελληνικό στρατό κατά την ενδεχόμενη εισβολή ή επέμβασή του στις αμφισβητούμενες περιοχές. Με αυτόν τον σκοπό είχαν σχεδιαστεί, υποκινηθεί και στηριχθεί από την ελληνική πλευρά. Κατά την πορεία των πραγμάτων όμως και καθώς απομακρυνόταν η πιθανότητα εμπλοκής της Ελλάδας στη ρωσοτουρκική σύρραξη, τα κινήματα αυτά κατέληξαν να χρησιμεύουν μόνο σαν προπαγανδιστικά επιχειρήματα στους διπλωματικούς χειρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης». Κ. Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνοδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*. Αθήνα, 1993, σ. 54.

5. Για τις παραιτήσεις αξιωματικών του ελληνικού στρατού, εθελοντών στις επαναστάσεις του 1854 που ξέσπασαν στην Ήπειρο, τη Θεσσαλομαγνησία και τη Μακεδονία, βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 7, 20 Ιανουαρίου 1854, διάταγμα 31ης Ιανουαρίου και 12ης, 13ης, 15ης, 26ης, 17ης, 28ης Φεβρουαρίου και 4ης, 6ης, 12ης, Μαρτίου. Οι αξιωματικοί αυτοί αμνηστεύθηκαν μετά την καταστολή των επαναστάσεων και επέστρεψαν στον ελληνικό στρατό. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αρ. 13, 19 Μαΐου 1854, διάταγμα 18ης Μαΐου· αρ. 16, 10 Ιουνίου 1854, διάταγμα 3ης Ιουνίου· αρ. 17, 9 Ιουνίου 1854, διάταγμα 4ης Ιουνίου· αρ. 19, 23 Ιουνίου 1854, διάταγμα 12ης Ιουνίου· αρ. 22, 7 Ιουλίου 1854, διάταγμα 21ης και 23ης Ιουνίου· αρ. 24, 15 Ιουλίου 1854, διάταγμα 23ης Ιουνίου. Σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή των τοπικών ενόπλων αλλά και των εθελοντών από το ελληνικό κράτος, βλ. και J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 141-144· Σπ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», ό.π., σσ. 145, 149-152· Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, ό.π., σσ. 24, 40-41, 57-58.

Έτσι, για την υποκίνηση επαναστατικών κινήσεων είναι απαραίτητη η συμμετοχή τοπικών ενόπλων —ιδιαίτερα στις παραμεθόριες περιοχές— σε «εταιρείες» που απεργάζονται την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους, κατά κύριο λόγο, στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Τη συμμετοχή του σε ένα τέτοιο δίκτυο φαίνεται ότι επεδίωξε λίγο μετά την ανάδειξή του σε αρματολό Ραδοβιτσίου ο Ι. Ψαρογιάννης. Με άλλα λόγια, οι «εταιριστές» στην Ήπειρο φαίνεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1840 πέτυχαν την υπαγωγή του νεοαναδειχθέντα αρματολού Ραδοβιτσίου σε ένα τέτοιο δίκτυο.

Όπως και να έχει φαίνεται ότι από την εποχή εκείνη ο αρματολός Ραδοβιτσίου βρίσκεται σε επικοινωνία με έλληνες αξιωματούχους, χωρίς αυτό, βέβαια, να το γνωρίζει η οθωμανική εξουσία («επί τέλους δε μοι ήπεν, ότι επειδή ούτος κατέχη θέσιν οθωμανικήν, και τοιαύτην μάλιστα θέσιν, είναι της πρωτίστης ανάγκης όλα τα συμπεφωνημένα ανωτέρω να φυλαχθώσιν με την μεγαλυτέραν μυστικότητα, καθώς άλλως σημαντικά βλάπτεται»). Έτσι, όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο, ο Ι. Ψαρογιάννης θα πρέπει για «ό,τι θεωρεί απαραίτητον δια την οροθετικήν γραμμήν» να ενημερώνει τον ίδιο τον υποπρόξενο, τον Νομάρχη «Ακαρνανοαιτωλίας» και, κυρίως, τον Ταγματάρχη Ιω. Βαλτινό που έχει και την ευθύνη της φύλαξης των συνόρων στις περιοχές του ελληνικού κράτους που συνορεύουν με το Ραδοβίτσι.

Μερικούς μήνες αργότερα, την άνοιξη του 1848, θα δημιουργηθεί το 9ο Τάγμα της Οροφυλακής, στο οποίο θα ανατεθεί η φύλαξη αυτού του σημείου των συνόρων και του οποίου επικεφαλής θα τεθεί ο Δ. Σκυλοδήμος. Όπως γνωρίζουμε πρόκειται για στρατιωτικό που προέρχεται από γνωστή στην περιοχή οικογένεια ενόπλων που συνδέεται με δεσμούς συγγένειας με τους Μπακολαίους και τον Ι. Ψαρογιάννη. Μάλιστα, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, ο αξιωματικός αυτός —όπως και ο αδελφός του, δήμαρχος στο μεθοριακό δήμο Θυάμου—τις παραμονές της επανάστασης του 1854 αναλαμβάνει δράση προκειμένου να κηρυχθεί επανάσταση στο Ραδοβίτσι.

Ο αρματολός Ραδοβιτσίου, λοιπόν, συμμετέχει σε ένα δίκτυο που εκτείνεται και στις δυο πλευρές των συνόρων και στο οποίο συμμετέχουν ένοπλοι γειτονικών περιοχών, επιφορτισμένοι με την ασφάλεια των παραμεθόριων περιοχών, με τους οποίους συνδέεται με δεσμούς συγγένειας, καθώς και άλλοι τοπικοί παράγοντες. Έτσι, δημιουργείται ένα δίκτυο επικοινωνίας και συντονισμού της δράσης, η σύσταση και λειτουργία του

οποίου δεν εγγράφεται στις συμφωνίες των δύο κρατών για τη φύλαξη των συνόρων και την από αντιμετώπιση ληστών και άλλων ενόπλων στις παραμεθόριες περιοχές.⁶ Κάτι τέτοιο μαρτυρείται με σαφήνεια σε δύο, τουλάχιστον, σημεία της επιστολής. Κατ' αρχάς, γίνεται φανερό ότι στο εσωτερικό του δικτύου αυτού διαβιβάζονται πληροφορίες που δεν αφορούν μόνο σε κινήσεις ληστών, αλλά και των ενόπλων της οθωμανικής εξουσίας:

«...να κοινοποιεί ιδίως ό,τι θεωρεί ωφέλιμον δια την Ελλάδα, και ό,τι <;> αι οθωμανικάί αρχαί διανοούνται κακόν κατά της Ελλάδος».

Επιπρόσθετα, στην τελευταία παράγραφο της έκθεσης αναφέρεται ότι ο Ι. Ψαρογιάννης ζήτησε από τον Τ. Κλέριτς να μη γίνουν γνωστά τα όσα συμφωνήθηκαν, ώστε να μην εκτεθεί στις οθωμανικές αρχές. Έτσι, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, πρόκειται για δίκτυο που εκτός από την αντιμετώπιση της ληστείας στις μεθοριακές περιοχές προωθεί και την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους. Γι' αυτό, ακριβώς, ο Τ. Κλέριτς επιχειρηματολογεί στους ανωτέρους του του Υπουργείου των Εξωτερικών σχετικά με την πρωτοβουλία του να αποκαλύψει στον Ι. Ψαρογιάννη την ύπαρξη ενός τέτοιου δικτύου:

«...ούτος φίλος μου παλαιός ων και εκκαλυμένος Έλλην δια τα περιστάσεις, δεν έλλειψε πολλάκις να μεταβή εις επίσκεψίν μου. Γνωρίζων όμως την τιμιότητα του ανθρώπου, το ακέραιον, και την αισίαν διαγωγήν του, αφ' ετέρου δε το καπετανλίκι, ό,τι υπάρχει εις Σκουληκαργιάν επί της οροθετικής Γραμμής, έκρινα αναγκαίον να διαπραγματευθώμεν αμφοτέροι τας εξής συμφωνίας, επί των οποίων τον εύρον προθυμώτατον και σύμφωνον καθ' όλην την έκτασιν».

Σε αυτή τη δεύτερη παράγραφο της επιστολής, λοιπόν, αιτιολογεί την πρωτοβουλία του, λέγοντας ότι ο Ι. Ψαρογιάννης ήταν «φίλος» του «παλαιός». Ακόμη περισσότερο γιατί ο Ι. Ψαρογιάννης είναι αρματολός «επί

6. Για τις συμφωνίες καταπολέμησης της ληστείας ανάμεσα στις μεθοριακές αρχές των δύο όμορων κρατών, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 10-11, 38-39, 75-76, 94-96, 116-118. Για μια παραστατική αφήγηση συνομιλίας του δερβέναγα Θεσσαλίας με τον Ευ. Κοντογιάννη, που αφορά ακριβώς στις προσπάθειες για από κοινού αντιμετώπιση της ληστείας, βλ. Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σσ. 128-132.

της οροθετικής Γραμμής». Ωστόσο, πριν σταθούμε στα σημεία αυτά να σημειώσουμε ότι την «τιμιότητα (...), το ακέραιο, και την αισίαν διαγωγή του» Ι. Ψαρογιάννη που, επίσης, επικαλείται ο υποπρόξενος, θα πρέπει να τα κατανοήσουμε στο πλαίσιο των περιορισμών που τίθενται στο ελληνικό κράτος όσον αφορά στη συνδιαλλαγή των αξιωματούχων του με τους ανθρώπους των όπλων.

Ο Τ. Κλέριτς υπονοεί, ασφαλώς, ότι τα «γνωρίσματα» αυτά που αποδίδει στον Ι. Ψαρογιάννη αποτελούν εγγύηση για το ότι δε θα πολιτευθεί ως αρματολός με τρόπο ώστε το Ραδοβίτσι να συνεχίσει να λειτουργεί ως τόπος ασύλου και περίθαλψης για ομάδες ενόπλων που καταδιώκονται από τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα και, ακόμη, ως ορμητήριο επιδρομών στις γειτονικές περιοχές του ελληνικού κράτους, όπως συνέβαινε όταν ήταν αρματολός στην περιοχή ο προκάτοχός του, ο Ντούλας Μπακόλας.

Είδαμε, ωστόσο, ότι και ο Ι. Ψαρογιάννης ακολουθεί παρόμοια πολιτική στις σχέσεις του με ληστές και άλλους ένοπλους που περνούν στο Ραδοβίτσι καταδιωκόμενοι για τη δράση τους στην ελληνική επικράτεια. Οι σχέσεις αμοιβαιότητας «τουρκοκαπετάνιων» και ληστών δεν έχουν να κάνουν με την «τιμιότητα» και την «ακεραιότητα» καθενός καπετάνιου στα μεθοριακά αρματολίκια ξεχωριστά. Αντίθετα, οι σχέσεις αυτές μαρτυρούν για τους τρόπους προσαρμογής των καπετάνιων των μεθοριακών αρματολικιών στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Σε μια εποχή, δηλαδή, που προσδιορίζεται από την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους.

Στη λογική, όμως, του ελληνικού κράτους οι σχέσεις αμοιβαιότητας και ο συντονισμός της δράσης των καπετάνιων στα μεθοριακά αρματολίκια με ληστές δεν απογράφονται στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού και των συσχετισμών δύναμης μεταξύ των ενόπλων που δρουν σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Αντίθετα, οι πρακτικές τους θεματοποιούνται —με βάση τους κώδικες ενός σύγχρονου εθνικού κράτους— ως παράνομη ένοπλη δράση. Η «αισία διαγωγή» του Ι. Ψαρογιάννη, λοιπόν, την οποία επικαλείται ο έλληνας υποπρόξενος, δεν απαντά σε ένα υποθετικό ερώτημα για το πώς εκπληρώνει ο Ι. Ψαρογιάννης το ρόλο του ως αρματολός αλλά, πρωταρχικά και κύρια, υποδεικνύει τις προϋποθέσεις και τους καταναγκασμούς που αφορούν στις σχέσεις ενός σύγχρονου-εθνικού κράτους, όπως το ελληνικό,

με ένοπλους που οργανώνουν τις στρατηγικές τους και μετέρχονται τις πρακτικές τους σε αναφορά με έναν παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό.⁷

Ένας δεύτερος λόγος που επικαλείται ο Τ. Κλέριτς αναφορικά με την προσέγγιση του Ι. Ψαρογιάννη είναι το ότι ήταν «φίλος του» και, μάλιστα, «παλαιός». Για την περίοδο που εξετάζουμε, τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, είναι συχνό το φαινόμενο προξενικοί υπάλληλοι στην Ήπειρο να υπερασπίζονται ένοπλους που έχουν πέσει στη δυσμένεια τοπικών οθωμανών αξιωματούχων.⁸ Στην κατεύθυνση αυτή, θεωρούμε ότι η «φιλία» του Ι.

7. Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε και τις προϋποθέσεις που τίθενται για την απορρόφηση των παραδοσιακών ενόπλων στους στρατιωτικούς μηχανισμούς που οργανώνονται στο ελληνικό κράτος. Βλ., σχετικά, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 4, 7, 54-55. Βλ., επίσης, Δ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία*, ό.π., σσ. 175-176. Ως προς το ζήτημα αυτό χαρακτηριστικές είναι οι προτάσεις τεσσάρων πολιτικών τον Δεκέμβριο του 1835 προς την Αντιβασιλεία —προτάσεις που αφορούν στην αντιμετώπιση της ληστείας. Παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά απόσπασματα που αναφέρονται, ακριβώς, στις προϋποθέσεις που θα πρέπει να τεθούν αναφορικά με την ένταξη των ενόπλων στα (υπό σύσταση) στρατιωτικά σώματα: «...η Κυβέρνησις να σχηματίση έτι, εκτός των υπάρχοντων δύο ελαφρών Ταγμάτων, έξη ελαφρά Τάγματα από παλαιούς στρατιώτας και αποδεδειγμένους τιμίας διαγωγής». Α. Μοναρχίδης προς Άρμανσμπρεγκ, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1833· «...και παρά ταύτα πάντα το αναγκαιότερον και σπανιότερον ίσως, το να μη διεβλήθησαν ποτέ εις την κοινήν υπόληψιν ως καταχρασταί και να απέδειξαν συγχρόνως την προς την Α.Μ. πίστην και αφοσίωσίν των». Αν. Λοιδωρικής προς Άρμανσπεργκ, Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου 1835. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και οι εκθέσεις των Δρ. Μανσόλα και Τ. Μαγγίνα, με ημερομηνία 20 και 24 Δεκεμβρίου 1835, αντίστοιχα. Οι εκθέσεις των τεσσάρων πολιτικών βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 176.

8. Την υποστήριξη του άγγλου πρόξενου φαίνεται ότι είχε ο Δ. Σκαλτσογιάννης, που χάρη στη δική του παρέμβαση ματαιώθηκε επιχείρηση καταδίωξής του από το Ραδοβίτσι στα 1856. Ι.Α.Υ.Ε., 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Υπ. Εξωτερικών, Άρτα, 22 Ιουνίου 1856. Να αναφέρουμε ακόμη τον Δ. Ντόμαρη, καπετάνιο από τη Θεσπρωτία, με ληστρική δράση όμως και στην Ακαρνανία, που «συνδεόταν φιλικά» με τον Άγγλο Πρόξενο. Αυτός, τον Μάρτιο του 1854, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, μεσολάβησε για το «προσκύνημα» του Δ. Ντόμαρη στις οθωμανικές αρχές, και την απορρόφησή του στα ένοπλα σώματα των οθωμανών. Βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 78, και, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 143-144. Να σημειωθεί ότι στα 1850 ο Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη είχε κληθεί σε απολογία από τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου και Θεσσαλίας, μετά από διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών που αφορούσαν στον διορισμό του Δ. Ντόμαρη στα μεθοριακά αρματολίκια. Η υπόθεση αυτή στάθηκε ένα ακόμη επεισόδιο της αντιπαράθεσης του Σουλεϊμάν Φράσαρη με τον Γενικό

Ψαρογιάννη με τον Τ. Κλέριτς έχει να κάνει, κατ' αρχάς, με την πολιτική των καπετάνιων της περιοχής, αλλά και των προξενικών πρακτόρων στην Ήπειρο να συνδέονται μεταξύ τους.

Για τους πρόξενους, ιδιαίτερα εκείνους των Μεγάλων Δυνάμεων, οι σχέσεις με ένοπλους διανοίγουν ένα ακόμη πεδίο παρέμβασης στις αντιπαλότητες των τοπικών οθωμανών αξιωματούχων. Υπερασπίζοντας ένοπλους, έχουν τη δυνατότητα να εμπλέκονται στις διαμάχες και τον ανταγωνισμό των οθωμανών αξιωματούχων, αναλαμβάνοντας κάποτε ρόλο ρυθμιστή στις διαμάχες αυτές. Ταυτόχρονα, μεσολαβώντας για το διορισμό των ενόπλων αυτών ως αρματολών σε κάποια περιοχή ή και για την απορρόφησή τους στα άτακτα σώματα που διατηρεί η οθωμανική εξουσία στην Ήπειρο, εμπλέκονται στις σχέσεις των οθωμανικών αρχών με τις κοινότητες και τους ένοπλους.⁹ Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις παρεμβάσεις προξενικών υπαλλήλων του ελληνικού κράτους αλλά και ελλήνων αξιωματικών στις παραμεθόριες περιοχές, παρεμβάσεις που αφορούν στην τοποθέτηση ή την απομάκρυνση ενόπλων από τα μεθοριακά αρματολίκια.¹⁰

Διοικητή της περιοχής. Ι.Α.Υ.Ε, 1850, 4/1, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Πρέβεζα, Δεκέμβριος 1849 και 23 Μαρτίου 1850.

9. Πρβλ.: «Περί τα αρχάς Σεπτεμβρίου οι κάτοικοι των χωρίων Ραδοβιτσίου, Σκουληκαριάς και Βελεντζίκου της περιφέρειας Αρτης επληροφορήθησαν ότι ένοπλοι Αλβανοί κατέφθανον προς είσπραξιν φόρων. Μη δυνάμενοι να ανταποκριθούν εις την αξίωσιν ταύτην, απεφάσισαν να αντισταθούν ενόπλους. Αφού προηγουμένως διεμαρτυρήθησαν προς τον πασάν των Ιωαννίνων (...) και υπό τον αρχηγόν των Σκαλτσογιάννην ωπλίσθησαν και επετέθησαν κατά συνοριακού οχυρού βορείως του Καρβασαρά εκδιώξαντες την μικράν τούρκικην φρουράν. (...) Ο Τούρκος διοικητής Σουλεϊμάν βέης, τη συμβουλή του Αγγλου προξένου Σάντερς, υπεσχέθη εις μεν τους κατοίκους την μη άμεσον είσπραξιν των φόρων, εις δε τους Αλβανούς σιτηρέσια και ανταμοιβάς. Ούτως οι επαναστατήσαντες Έλληνες επανήλθον εις τας εστίας των». Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1973, σσ. 60-61.

10. Βλ., ενδεικτικά, J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 137, όπου αφορά στην παρέμβαση του Ταγματάρχη Δ. Σκυλοδήμου προς τον δερβέναγα της Ηπείρου την άνοιξη του 1852 ώστε να δεχθεί μεν το «προσκύνημα» των ληστών Γκόλια και Αθ. Τσιγκέλη, αλλά να τους τοποθετήσει σε περιοχή μακριά από τα σύνορα. Την ίδια, περίπου, εποχή οι ελληνικές αρχές πέτυχαν την απομάκρυνση από την Λάμαρη Πρέβεζας του Μ. Κόκκαλη, τοπικού καπετάνιου που πραγματοποιούσε ληστρικές επιδρομές στις παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1γ, το φάκελο «Περί του λήσταρχου Κόκκαλη». Να αναφέρουμε, ακόμη, το αίτημα των ελληνικών αρχών στα τέλη του 1850 για

Με άλλα λόγια, η «φιλία» του Ι. Ψαρογιάννη με τον Τ. Κλέριτς αναπτύσσεται σε ένα πλαίσιο που προσδιορίζεται από την αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων στις παραμεθόριες περιοχές. Πρόκειται για μια από τις προσαρμογές που επιχειρούν οι τοπικοί ένοπλοι σε μια συνθήκη που προκαλείται η αποδυνάμωση και περιθωριοποίησή τους, λόγω των πιέσεων που δέχονται τόσο στο ελληνικό κράτος, όσο και στο οθωμανικό πλαίσιο. Προσανατολίζονται, λοιπόν, στη δημιουργία «φιλικών» σχέσεων με προξενικούς υπάλληλους, επενδύοντας στις σχέσεις αυτές τη διαμόρφωση εκείνων των συσχετισμών που θα τους επιτρέψουν να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους στους χώρους των ενόπλων στα μεθοριακά αρματολίκια.

Ακόμη περισσότερο, σε ό,τι αφορά τον Τ. Κλέριτς και τον Ι. Ψαρογιάννη η εν λόγω «φιλία» έχει να κάνει με το ότι ο πρώτος είναι ο υποπρόξενος του ελληνικού κράτους στην Ήπειρο ενώ ο δεύτερος είναι καπετάνιος στο μεθοριακό αρματολίκι του Ραδοβιτσίου («αφ' ετέρου δε το καπετανλίκι ό,τι υπάρχει εις Σκουληκαργιά»). Αυτό σημαίνει ότι ο Ι. Ψαρογιάννης, μέσω της «φιλίας» αυτής, έχει τη δυνατότητα να συμμετάσχει σε ένα δίκτυο στο εσωτερικό του οποίου διαβιβάζονται πληροφορίες που αφορούν, κυρίως, στη μετακίνηση από τη μια επικράτεια στην άλλη — παραπέμποντάς μας στα αρματολικά δίκτυα της προεπαναστατικής περιόδου. Αλλά και οι ελληνικές αρχές των παραμεθόριων περιοχών προσδοκούν από τον Ι. Ψαρογιάννη την έγκαιρη ενημέρωσή τους για παρόμοια ζητήματα.

«Να γράφη εις εμέ ό,τι θεωρεί αναγκαίον δια την οροθετικήν Γραμμήν (...) Εγώ δε θέλω τον ειδοποιεί ό,τι θεωρώ αναγκαίον και χρήσιμον δια την Ελλάδα, και δια την οροθετικήν Γραμμήν, και δι' αυτόν».

Κοντολογίς, τόσο ο χριστιανός καπετάνιος, όσο και οι έλληνες αξιωματούχοι στις παραμεθόριες περιοχές χειρίζονται τέτοιου τύπου πληροφορίες για να ελέγξουν τη μετακίνηση των ανθρώπων των όπλων από τη μια επικράτεια στην άλλη, για να εκπληρώσουν, δηλαδή, το έργο που τους έχει ανατεθεί: ο Ι. Ψαρογιάννης τη διατήρηση της τάξης στο Ραδοβίτσι, οι έλληνες αξιωματούχοι την ασφάλεια των παραμεθόριων περιοχών του

απομάκρυνση του Ι. Ψαρογιάννη από το Ραδοβίτσι, εξαιτίας της παροχής ασύλου σε ομάδα ενόπλων που διακόταν από τα ελληνικά στρατιωτικά αποσπάσματα —στο επεισόδιο αυτό αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

ελληνικού κράτους και το απαραβίαστο των συνόρων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να αναγνωρίσουμε στη συμμετοχή του καπετάνιου Ραδοβίτσιου σε ένα τέτοιο δίκτυο προσπάθειες ανασύστασης των αρματολικών δικτύων του παρελθόντος.

Πληροφορίες που αφορούν στο ενδεχόμενο της εισόδου κάποιας ένοπλης ομάδας στο Ραδοβίτσι είναι σημαντικές για τον Ι. Ψαρογιάννη καθώς η επιβεβαίωση της κυριαρχίας του ως αρματολού στο Ραδοβίτσι εξαρτάται και από τον έλεγχο της κίνησης των ενόπλων στο αρματολίκι του. Σε τελική ανάλυση, τέτοιου τύπου πληροφορίες είναι σημαντικές για την επιβεβαίωση του ευνοϊκού γι' αυτόν συσχετισμού δύναμης μεταξύ των ομάδων που δρουν στην περιοχή. Έτσι, όντας ενημερωμένος, για παράδειγμα, για το ποιοι και πόσοι ένοπλοι επιχειρούν να εισέλθουν στο Ραδοβίτσι από τα ελληνικά μεθόρια, οργανώνει ανάλογα και τις πρακτικές αντιμετώπισής τους. Οι πρακτικές αυτές ποικίλουν από την παροχή ασύλου και την περίθαλψη έως την καταδίωξή τους.

Αν πρόκειται, για παράδειγμα, για ένοπλους με τους οποίους συνδέεται με σχέσεις αμοιβαιότητας, στο αρματολίκι του θα βρουν ασφαλές καταφύγιο για να «ξεχειμωνιάσουν» έως ότου επαναλάβουν την επόμενη άνοιξη τις επιχειρήσεις τους στο «ελληνικό». Αν πάλι πρόκειται για ένοπλους που συντονίζουν τη δράση τους με τους αντιπάλους του στον αρματολικό ανταγωνισμό, τότε η είσοδός τους αναγνωρίζεται ως «πάτημα του τόπου» και η παρουσία τους ως αμφισβήτηση της κυριαρχίας του Ι. Ψαρογιάννη στην περιοχή. Σε μια τέτοια περίπτωση, η επιβεβαίωση του ρόλου του ως αρματολού απαιτεί να προστατεύσει τον «τόπο» του, κάτι που σημαίνει να αποτρέψει την είσοδό τους ή/και να τους εκδιώξει, πιθανότατα συγκρουόμενος μαζί τους.

Η είσοδος ενόπλων σε κάποιο αρματολίκι αξιολογείται, δηλαδή, από τον αρματολό της περιοχής στη βάση σχέσεων και ανταγωνισμών που οργανώνονται σε τοπικό επίπεδο· και ανάλογα, η είσοδος αυτή αντιμετωπίζεται. Με άλλα λόγια, εκείνο που σταθμίζεται από έναν καπετάνιο —ιδιαίτερα στα μεθοριακά αρματολίκια, όπου το πέρασμα από τη μια επικράτεια στην άλλη δεν είναι πάντοτε δυνατό να αποτραπεί— δεν είναι αυτό καθ' αυτό το γεγονός της εισόδου ενόπλων στο αρματολίκι του, αλλά η θέση που οι ένοπλοι αυτοί καταλαμβάνουν και οι ρόλοι που εκπληρώνουν στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού.

Για τις ελληνικές αρχές, τώρα, πληροφορίες που αφορούν σε ενδεχόμενη είσοδο ενόπλων από το «τούρκικο» στις παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους κινητοποιούν σε κάθε περίπτωση τους μηχανισμούς καταδίωξης της ληστείας. Εδώ, ο έλεγχος των συνόρων και, συνακόλουθα, η αντιμετώπιση των ενόπλων που μετακινούνται από και προς την ελληνική επικράτεια δεν εξαρτάται από το ποιοι είναι οι ένοπλοι αυτοί, ποιος ο στόχος της εισόδου τους και ποια η θέση τους σε τοπικά πλέγματα σχέσεων και τοπικούς ανταγωνισμούς.

Ακόμη περισσότερο, οι διαδικασίες που πρέπει να ακολουθηθούν (παράδοση στις στρατιωτικές αρχές, αφοπλισμός, διαμονή σε λοιμοκαθαρτήριο), ώστε να είναι σύννομη η είσοδος ενόπλων στην ελληνική επικράτεια και, συνεπώς, να μην κινητοποιηθούν οι μηχανισμοί καταδίωξης, υποδεικνύουν ότι η αντιμετώπιση της ληστείας συνδέεται με την κατίσχυση των συγκεντρωτικά οργανωμένων μηχανισμών του κράτους έναντι των τοπικών κέντρων εξουσίας και την υπαγωγή των ανθρώπων των όπλων στο νέο πλαίσιο νομιμότητας που ορίζεται από ένα σύγχρονο εθνικό κράτος, όπως το ελληνικό.¹¹

Αυτό σημαίνει ότι οι πληροφορίες που διαβιβάζονται σε δίκτυα στα οποία μετέχουν καπετάνιοι στο «τούρκικο» και έλληνες αξιωματούχοι αποκωδικοποιούνται διαφορετικά και, συνακόλουθα, δεν αξιολογούνται το ίδιο από όλα τα μέρη της σχέσης. Το γεγονός αυτό έχει να κάνει με τη διαφορετική αντιμετώπιση των ενόπλων στις δύο πλευρές των συνόρων, δηλαδή με τη διαφοροποίηση που εντοπίζεται στις πρακτικές αντιμετώπισης της ληστείας που μετέρχονται καπετάνιοι όπως ο Ι. Ψαρογιάννης από τις μεθόδους που προκρίνονται στο ελληνικό κράτος και (πρέπει να) ακολουθούνται από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους στις παραμεθόριες περιοχές.

Στη συνθήκη της διαφοροποίησης αυτής προσδιορίζεται και διαμορφώνεται το πλαίσιο όπου θεσμίζονται οι σχέσεις και επιχειρείται ο συντονισμός της δράσης των καπετάνιων στο «τούρκικο» με έλληνες αξιωματούχους. Εδώ, ακριβώς, ανακύπτουν τα όποια προβλήματα των ελληνικών αρχών με τους καπετάνιους αυτούς· ακόμη και με καπετάνιους που

11. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας», *ό.π.*, σσ. 227-228.

συμμετέχουν σε δίκτυα που προωθούν την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο σχέσης θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε, για παράδειγμα, τη διαμαρτυρία των ελληνικών αρχών σε βάρος του Ι. Ψαρογιάννη που είδαμε ότι αφορά στην περιθάλψη ομάδας ληστών το φθινόπωρο του 1850.

Αναφέραμε ήδη ότι για τον Ι. Ψαρογιάννη η συμμετοχή του σε τέτοιου τύπου δίκτυα που οργανώνονται, κυρίως, από αξιωματούχους του ελληνικού κράτους εγγράφεται σε μια στρατηγική διαμόρφωσης ευνοϊκών γι' αυτόν συσχετισμών σε τοπικό επίπεδο με στόχο την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του στο Ραδοβίτσι. Έτσι, μέσα από ένα τέτοιο δίκτυο πληροφορείται για τις κινήσεις ενόπλων προς την περιοχή του και οργανώνει τους τρόπους αντιμετώπισής τους. Παρόμοια, οι ελληνικές αρχές μέσω τέτοιου τύπου δικτύων προσδοκούν τον έλεγχο της κίνησης των ενόπλων από και προς την ελληνική επικράτεια και, συνακόλουθα, τη διαχείριση της ληστείας στις παραμεθόριες περιοχές.

Ταυτόχρονα, όμως, η οργάνωση και λειτουργία τέτοιου τύπου δικτύων που εκτείνονται και στις δυο πλευρές των συνόρων επενεργεί και σε ένα ζήτημα διαφορετικό από αυτό της καταπολέμησης της ληστείας. Μετέχοντας σε δίκτυα για τον έλεγχο της κίνησης των ενόπλων στις παραμεθόριες περιοχές των δυο κρατών, οι ένοπλοι από τις παραμεθόριες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνονται δεκτικοί —σε μια συγκυρία έντασης στις σχέσεις τους με τις οθωμανικές αρχές και αναπροσαρμογής των κοινωνικών τους στρατηγικών, όπως είναι η εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου— στους πολιτικούς σχεδιασμούς του ελληνικού κράτους («Εγώ δε θέλει τον ειδοποιεί ό,τι θεωρώ αναγκαίον και χρήσιμον δια την Ελλάδα»), όσον αφορά στις σχέσεις του με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Αναφερόμαστε στον αλυτρωτισμό, κεντρικό πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας.

Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε να διαβάσουμε μια φράση του έλληνα υποπρόξενου που αφορά σε ένα από τα σημεία της «συμφωνίας» με τον Ι. Ψαρογιάννη:

«...να φυλάττει ούτος επιτηδείως και ειλικρινώς την οροθετική Γραμμήν, ως Έλλην μάλιστα».

Παρατηρούμε ότι όσον αφορά στο ρόλο που καλείται να εκπληρώσει ο Ι. Ψαρογιάννης η έμφαση («μάλιστα») δε βρίσκεται ούτε στο «επιτηδείως»

ούτε στο «ειλικρινώς». Άλλωστε, κατά τέτοιο τρόπο οφείλει να ενεργεί, τυπικά τουλάχιστον, όντας καπετάνιος σε μεθοριακό αρματολίκι. Εκείνο, λοιπόν, για το οποίο δεσμεύεται ή, σωστότερα, εκείνο στο οποίο επιμένει ο υποπρόξενος του ελληνικού κράτους στην Ήπειρο είναι να δρα «ως Έλληνα». Εδώ, ο προσδιορισμός «Έλληνα» αφορά μάλλον στην ταυτότητά του ως «αλύτρωτου Έλληνα».

Με άλλα λόγια, ως «Έλληνα» προσδιορίζεται εκείνος που συμμερίζεται τους πολιτικούς στόχους του ελληνικού κράτους —τόσο στο εσωτερικό του όσο και στις σχέσεις του με την Οθωμανική αυτοκρατορία— και, πολύ περισσότερο, εκείνος που, σε συνεργασία ασφαλώς με τις ελληνικές αρχές, ενεργεί προς την πραγμάτωσή τους. Στην περίπτωση ενός καπετάνιου από τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως επί του προκειμένου ο Ι. Ψαρογιάννης, αυτό σημαίνει συνεργασία με τις ελληνικές αρχές για τον έλεγχο των συνόρων και την αντιμετώπιση της ληστείας και ενστερνισμό των αλυτρωτικών προταγμάτων.

Υπό το σκεπτικό αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε και ένα άλλο σημείο της έκθεσης του Τ. Κλέριτς, εκείνο που χαρακτηρίζει τον Ι. Ψαρογιάννη ως «εκκαλυμένο Έλληνα». Και εδώ, το «Έλληνα» μας παραπέμπει μάλλον στην πολιτική του ταυτοποίηση με το ελληνικό κράτος, γι' αυτό και παραμένει «εκκαλυμένος». Στην κατεύθυνση αυτή να σημειώσουμε ότι λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, ο Σ. Ρωσέτος, Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Ήπειρο, σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών ανέφερε ότι ο Ι. Ψαρογιάννης και δύο άλλοι ένοπλοι από γειτονικές περιοχές είχαν αποπεμφθεί από τα αρματολίκια, συλληφθεί και σταλθεί στην Κωνσταντινούπολη κατηγορούμενοι «ως ελληνίζοντες, και επομένως διατηρούντες μυστικές σχέσεις μετά των εν Ελλάδι στρατιωτικών».¹²

Στη συνάφεια αυτή, λοιπόν, ο χαρακτηρισμός «Έλληνα» αφορά σε εκείνους που συμμερίζονται τους στόχους που τίθενται στο ελληνικό κράτος για την πολιτική και εθνική του ολοκλήρωση. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, μάλιστα, ότι η έκφραση «τουρκοκαπετάνιοι» που αποδίδεται συλλήβδην στους χριστιανούς καπετάνιους στα αρματολίκια της Οθωμανικής

12. Ι.Α.Υ.Ε., 1851, 4/1α, Σ. Ρωσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 8 Φεβρουαρίου 1851.

αυτοκρατορίας δε χρησιμοποιείται μόνο για να προσδιορίσει την επικράτεια στην οποία βρίσκονται οι ένοπλοι αυτοί. Κάποτε, ο προσδιορισμός αυτός παραπέμπει, ταυτόχρονα, σε μια αξιολογικού χαρακτήρα διάκριση,¹³ ομολογη εκείνης ανάμεσα στον «πατριώτη» και τον «προδότη», στην οποία αναφερθήκαμε στη σχετική με τα «καπάκια» στα χρόνια της επανάστασης ενότητα.

Η διάσταση αυτή της ταυτότητας του «Έλληνα», η σύμφυσή της δηλαδή στο πολιτικό επίπεδο με το ελληνικό εθνικό κράτος,¹⁴ γίνεται περισσότερο φανερή, υποδεικνύεται στην πρόταση που ακολουθεί:

«να κοινοποιεί ιδίως ό,τι θεωρεί οφέλιμον δια την Ελλάδα, και ό,τι <> αι οθωμανικαί Αρχαί διανοούνται κακόν κατά της Ελλάδος».

Βρισκόμαστε σε μια εποχή που το ελληνικό κράτος δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ένα μόνο τμήμα του «ελληνισμού» αλλά, πολύ περισσότερο, ως το πολιτικό/εθνικό κέντρο των ελλήνων· τόσο των «λυτρωμένων» όσο και των «αλύτρωτων».¹⁵ Στο πλαίσιο της λογικής αυτής ως «Έλληνα» θεωρείται εκείνος που ανταποκρίνεται στην ολοκλήρωση του ελληνικού εθνικού κράτους, τόσο στο εσωτερικό (συγκρότηση και κατίσχυση των συγκεντρωτικών μηχανισμών του κράτους έναντι των τοπικών κέντρων

13. Πρβλ.: «Την αυτήν εισήλθεν ο Νικόλαος Μπλαχάβας τουρκοκαπιτάνος με διαβατήριον τουρκικόν, όστις έγινε πολλάκις οδηγός των Τούρκων εις την καταδρομήν των Μανταλαίων και Ζιάκα, ελληνοτουρκοκαπιταναίων». Ν. Κασομούλης, *Ημερολόγιον*, ό.π., σ. 138.

14. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Π. Διαμαντούρος, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 51-58. Πρβλ.: «Ο νέος ελληνικός εθνικισμός ήταν αρκετός για να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της χώρας (...). Αλλά είχε και το παράδοξο αποτέλεσμα να περιορίσει τον Ελληνισμό στην Ελλάδα (...) [το] να είναι κανείς Έλληνας (...) σήμαινε την πολιτική υποστήριξη για την Ελλάδα». Ε. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σ. 190.

15. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Τσαούσης, *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, ό.π., σσ. 143-164. Βλ., επίσης, Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σσ. 69-72, 291· Α. Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 96· Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, 1993, σσ. 66-67, 75.

εξουσίας), όσο και σε σχέση με τις βλέψεις τους στις «υπό διεκδίκηση» περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (αλυτρωτισμός).¹⁶

Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, ότι κατά τις ένοπλες τοπικές εξεγέρσεις των δεκαετιών του 1830 και του 1840 οι εξεγερμένοι βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με την κατηγορία ότι υποκινούνται από οθωμανούς αξιωματούχους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας,¹⁷ αλλά και το χαρακτηρισμό «τουρκοκαπετάνιοι» που αποδίδεται στους αρματολούς των παραμεθόριων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ας θυμηθούμε, επίσης, τις αιτιάσεις του τύπου «οι ληστές είναι αλλοεθνείς», συνήθως αλβανοί, κάθε φορά που τίθεται από τις Μεγάλες Δυνάμεις το ζήτημα της καταπολέμησης της ληστείας στο ελληνικό κράτος.¹⁸

Η στάση αυτή των αρχών του ελληνικού κράτους απέναντι σε πρακτικές των ανθρώπων των όπλων που ποινικοποιούνται στο πλαίσιο νομιμότητας που το ίδιο έχει θέσει, σημαίνει ότι οι πρακτικές αυτές εποικίζονται με νοήματα

16. Πρβλ.: «Η απόκτηση εθνικού κράτους είναι, ανάμεσα στα άλλα, η σημαντικότερη ευκαιρία μέτρησης και εκτίμησης των εθνικιστικών στόχων. Η επίτευξη της ανεξαρτησίας μπορεί, για παράδειγμα, να θεωρηθεί ημιτελές γεγονός είτε με τη γενική έννοια που προαναφέρθηκε (η ανεξαρτησία ως μεσοστάδιο στην πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης) είτε με την πιο στενή έννοια της ανεπαρκούς πολιτικής ολοκλήρωσης (μέρος του έθνους εκτός των ορίων του εθνικού κράτους, εξωτερικές επιβουλές της εθνικής κυριαρχίας κ.ο.κ.) (...) Από την άλλη πλευρά συμβαίνει κάποτε οι αλυτρωτικές επιδιώξεις του εθνικισμού να υπηρετούνται παράλληλα με τις άλλες φροντίδες και λειτουργίες του μετά την ανεξαρτησία. Οι προσπάθειες διάδοσης των εθνικιστικών ιδεών σε αλύτρωτους πληθυσμούς (...) εγγράφονται στην επίσημη «εξωτερική πολιτική» της εθνικής οντότητας —παρόλο που η εθνικιστική πολιτική μετά την ανεξαρτησία διαθέτει και ισχυρότατα εσωτερικά σημεία αναφοράς». Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σσ. 111, 112, 113, αντίστοιχα.

17. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από προκηρύξεις του Υπουργείου των Εσωτερικών, αλλά και από αθηναϊκές εφημερίδες που επιμένουν σε παρόμοιες κατηγορίες ενάντια στους εξεγερμένους του 1848 παρατίθενται στο Τ. Βουρνάς, *Το ελληνικό 1848. Αγώνες για κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό στην Ελλάδα κάτω από την επίδραση των ευρωπαϊκών αστικοδημοκρατικών εξεγέρσεων*, Αθήνα, Τολίδη, 1983, σ. 85 κ.ε. Για το ίδιο ζήτημα, βλ., επίσης, Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις*, ό.π., σσ. 130-131, 259.

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχέση με το επεισόδιο στο Δήλεσι την άνοιξη του 1870 οι ελληνικές αρχές, που βρέθηκαν τότε κατηγορούμενες, κυρίως από την Αγγλία, θα υποστηρίξουν ότι ο φόνος των ξένων περιηγητών «είχε διαπραχθεί “από ληστές στην Ελλάδα”, όχι από “Έλληνες ληστές”. Οι ληστές λοιπόν που είχαν διαπράξει το έγκλημα δεν ήταν Έλληνες, αλλά “Αλβανοί” και “Βλάχοι”, με προέλευση οι περισσότεροι το Τούρικο». Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 181.

και σημασίες και αντιμετωπίζονται με μεθόδους που δεν παραπέμπουν στον παραδοσιακό πολιτικό πολιτισμό των ενόπλων αλλά σε ένα διαφορετικό, σύγχρονο πολιτικό πολιτισμό που συγκροτείται σε αναφορά προς το εθνικό κράτος.¹⁹ Αναφερόμαστε στην εθνικιστική ιδεολογία που συστήνεται στο ελληνικό κράτος, στο πλαίσιο της οποίας ανάγεται σε πολιτικό κέντρο του «ελληνισμού».²⁰

Εδώ, ακριβώς, διαμορφώνονται οι συνθήκες ώστε οι διαφορετικές πρακτικές που μετέρχονται οι ένοπλοι, τόσο εκείνοι που δρουν στο εσωτερικό της ελληνικής επικράτειας, όσο και εκείνοι που βρίσκονται στις γειτονικές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δε γίνονται μόνο αντικείμενο ποινικοποίησης. Ακόμη περισσότερο, τέτοιου τύπου πρακτικές θεματοποιούνται σε αναφορά προς τη λογική ενός σύγχρονου/εθνικού κράτους, σύμφωνα με κατηγορίες όπως αυτές του «πατριωτισμού» και της «προδοσίας» «ελλημόρφρονες» και «τουρκόφρονες», για να θυμηθούμε τους όρους που χρησιμοποίησαν οι Διοικήσεις για να απογράψουν και να διαχειριστούν τόσο τις εσωτερικές πολιτικές συγκρούσεις που ενέκυψαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης του εικοσιένα, όσο και τις διαφορετικές επιλογές ενόπλων σε περιόδους υποχώρησης της επανάστασης («καπάκια»).

Κατά τον έλληνα υποπρόξενο στην Ήπειρο, λοιπόν, ο Ι. Ψαρογιάννης, χριστιανός καπετάνιος στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, θα πρέπει να εκπληρώνει το ρόλο του φύλακα της τοπικής κοινωνίας του Ραδοβιτσίου «ως Έλληνα», δηλαδή με τρόπο που να εξυπηρετούνται οι πολιτικοί στόχοι του γειτονικού ελληνικού κράτους. Είδαμε ότι στην πράξη αυτό σημαίνει να ενημερώνει τον έλληνα υποπρόξενο στην Ήπειρο και τις ελληνικές αρχές της Αιτωλοακαρνανίας τόσο για τις κινήσεις ενόπλων που κατηγορούνται για ληστρική δράση στο ελληνικό κράτος, όσο και για οτιδήποτε «αι οθωμανικάί Αρχαί διανοούνται κακόν κατά της Ελλάδος».

19. Πρβλ.: «Το πρόβλημα της έννομης συμπεριφοράς παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, καθώς παραπέμπει ταυτόχρονα σε διαφορετικές συνάψεις πρακτικής και αναφέρεται σε διαφορετικά, κάποτε μάλιστα και αλληλοαποκλειόμενα, διανοητικά πρότυπα εκλογίκευσης, αξιολόγησης και νομιμοποίησης της δράσης». Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας», *ό.π.*, σ. 220.

20. Για την πολιτική αυτή διάσταση της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, *ό.π.*, σ. 87 κ.ε.

Στα σημεία αυτά της «συμφωνίας» του Ι. Ψαρογιάννη με τον Τ. Κλέριτς γίνεται φανερή η διπλή διάσταση της συγκρότησης και λειτουργίας δικτύων επικοινωνίας με καπετάνιους στο «τούρκικο»: αφ' ενός η αντιμετώπιση της ληστείας και αφ' ετέρου η υπαγωγή των καπετάνιων στην αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για πολιτική που, όπως αναφέραμε ήδη, νομιμοποιείται και σημασιοδοτείται σε αναφορά προς τη Μεγάλη Ιδέα και το πρόταγμα του αλυτρωτισμού, σε αναφορά δηλαδή προς την ελληνική εθνικιστική ιδεολογία έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται στις πρώτες δεκαετίες από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.

Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής διαμορφώνονται ευνοϊκές συνθήκες στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους, πρώτον, για την κατίσχυση των μηχανισμών του έναντι των τοπικών κέντρων εξουσίας που λειτουργούν στην επικράτειά του και, δεύτερον, για τον έλεγχο των ενόπλων και των τοπικο-συγγενικών δικτύων τους από την κεντρική εξουσία. Ταυτόχρονα, προσδιορίζονται το πλαίσιο της επικοινωνίας και οι όροι νομιμοποίησης της επικοινωνίας των ελλήνων αξιωματούχων με καπετάνιους από τα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ώστε η επικοινωνία και ο συντονισμός της δράσης ανάμεσά τους να γίνονται αποδεκτοί από την κεντρική εξουσία.

Τέλος, με τη συμμετοχή των καπετάνιων από τα μεθοριακά αρματολίκια σε δίκτυα που οργανώνονται από έλληνες αξιωματούχους —με την καθοδήγηση ασφαλώς της κεντρικής εξουσίας—, επιχειρείται ο έλεγχος της δράσης των ενόπλων στις παραμεθόριες περιοχές και τίθενται οι προϋποθέσεις για την εκδήλωση αλυτρωτικών κινημάτων στις γειτονικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλυτρωτικών κινημάτων που ακόμη και αν καταστέλλονται σχετικά εύκολα από τους οθωμανούς, όπως έγινε στην Ήπειρο το 1854 και το 1878, νομιμοποιούν τις εδαφικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους και ενισχύουν την επιχειρηματολογία του προς τις Μεγάλες Δυνάμεις. Κοντολογίς, η πολιτική αυτή λειτουργεί προς την εκπλήρωση του διπλού στόχου που τίθεται σε κάθε σύγχρονό, εθνικού τύπου, κράτος: πολιτική και εθνική ολοκλήρωση.

2. Ασυνέχειες στη συγκρότηση συμμαχικών δικτύων

Στην κατεύθυνση αυτή, λοιπόν, του ελέγχου της συνοριακής δράσης των ενόπλων και προώθησης του ελληνικού αλυτρωτισμού συγκροτούνται και στις δυο πλευρές των συνόρων δίκτυα επικοινωνίας και μηχανισμοί μετακίνησης που οργανώνονται παράλληλα με τους αντίστοιχους μηχανισμούς της οθωμανικής εξουσίας («σκοπεύω <να> αποστείλω κρυφίως και οικογενείας Ελλήνων υπηκόων των μερών τούτων εις τα οποίας δεν παραχωρεί την άδειαν η οθωμανική ενταύθα εξουσία»). Η σύσταση και λειτουργία τέτοιων δικτύων και παρόμοιων μηχανισμών απαιτεί, ασφαλώς, τη συμμετοχή των ενόπλων των περιοχών αυτών και, ιδίως, των αρματολών. Άλλωστε, στο σύστημα δράσης των τοπικών ενόπλων εγγράφεται, πρωταρχικά και κύρια, η μετακίνηση.²¹ Πρόκειται, μάλιστα, για μετακινήσεις που, συνήθως, πραγματοποιούνται «κρυφίως» και «από μέρη απόκεντρα»²² — για να χρησιμοποιήσουμε τις φράσεις του Γ. Κλέριτς.

Ακόμη περισσότερο, η συμμετοχή των αρματολών των παραμεθόριων περιοχών σε τέτοιου τύπου δίκτυα είναι απαραίτητη καθώς η εκπλήρωση του ρόλου τους και, συνακόλουθα, η επιβεβαίωση της αρματολικής τους αυθεντίας συνδέεται και με τον έλεγχο της μετακίνησης —ενόπλων και μη— στις περιοχές όπου βρίσκονται τα αρματολίκια τους. Αυτό σημαίνει ότι οι καπετάνιοι των παραμεθόριων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν ή, αντίθετα, να αποτρέψουν τη μετακίνηση ανθρώπων και, συνακόλουθα, τη διαβίβαση πληροφοριών από τη μια επικράτεια στην άλλη.

Με άλλα λόγια, η συγκρότηση δικτύων που προωθούν την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους στις γειτονικές περιοχές της Οθωμανικής

21. Βλ., σχετικά, Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σσ. 29-33.

22. Ο Στ. Δαμιανάκος, παραβάλλοντας τους ένοπλους και πιο συγκεκριμένα τους ληστές του δέκατου ένατου αιώνα στους νομάδες κτηνοτρόφους, κάνει λόγο για «μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα» και επισημαίνει: «Ο ημι-νομαδισμός (...) είναι εξίσου αναγκαία προϋπόθεση και της δραστηριότητας του ληστή (που ακολουθεί πιστά το κοπάδι στις μετακινήσεις του) στο μέτρο που του εξασφαλίζει ελευθερία κινήσεων, του επιτρέπει τον έλεγχο των ορεινών περασμάτων (...) και του εξασφαλίζει την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία σε κακοτράχηλα μέρη, σε περίπτωση καταδίωξης από το στρατό ή τη χωροφυλακή». Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σσ. 84-84.

αυτοκρατορίας έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση τη συμμετοχή σε αυτά των καπετάνιων από τα μεθοριακά αρματολίκια. Ακόμη περισσότερο, η λειτουργία δικτύων μετακίνησης ανθρώπων και μεταβίβασης πληροφοριών στις παραμεθόριες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προϋποθέτει τη χρησιμοποίηση των δικτύων που επιχειρούν να ανασυστήσουν οι ένοπλοι των περιοχών αυτών στα μέσα του 19ου αι. Η έκθεση του Τ. Κλέριτς προς το Υπουργείο των Εξωτερικών μαρτυρεί ακριβώς για την εκπλήρωση αυτής της προϋπόθεσης, δηλαδή για τη συμμετοχή σε ένα τέτοιου τύπου δίκτυο, στα τέλη της δεκαετίας του 1840, του αρματολού Ραδοβιτίσιου και την κινητοποίηση του δικτύου του προς όφελος του ελληνικού κράτους.

Μάλιστα, η αναφορά στον Γιαννάκη Κουτελίδα, αρματολού στην περιοχή των Τζουμέρκων ως τα τέλη της δεκαετίας του 1830, («ως τούτο έπραττον και με τον Μακαρίτην Καπιτάν Κουτελίδα») φανερώνει πως από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εγκαθίδρυσής του το ελληνικό κράτος δεν επιδιώκει μόνο την υπαγωγή στους μηχανισμούς του των ανθρώπων των όπλων και των τοπικών κέντρων εξουσίας που λειτουργούν στην επικράτειά του. Ταυτόχρονα, επιχειρεί να χρησιμοποιήσει τους ένοπλους και τα αρματολικά δίκτυα που μετά τη λήξη της επανάστασης και τη χάραξη των συνόρων συστήνονται στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τα αλυτρωτικά δίκτυα της εποχής αυτής μας παραπέμπουν, ασφαλώς, στους μηχανισμούς και τα αρματολικά δίκτυα της προεπαναστατικής περιόδου. Εκτείνονται, για παράδειγμα, στις ίδιες περιοχές —στην περίπτωση που εξετάζουμε στο Ραδοβίτσι, τα Τζουμέρκα, το Βάλτο...—, ενώ συμμετέχουν σε αυτά τοπικοί ένοπλοι αλλά και άλλοι παράγοντες της περιοχής. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι πρόκειται και πάλι για δίκτυα που περιορίζονται στο επίπεδο της περιφέρειας και οργανώνονται στη βάση δεσμών συγγένειας, όπως συνέβαινε με τα αρματολικά δίκτυα της προεπαναστατικής περιόδου. Αντίθετα, στα δίκτυα αλυτρωτισμού που οργανώνονται στις παραμεθόριες περιοχές στα μέσα του 19ου αιώνα αποτυπώνονται τομές και διαφοροποιήσεις, σε σύγκριση με τα αρματολικά δίκτυα που οργανώνονται προεπαναστατικά στις ίδιες αυτές περιοχές.

Ο δεσμός συγγένειας του Ι. Ψαρογιάννη με τον Ταγματάρχη Σκυλοδήμο που στα τέλη της δεκαετίας του 1840 είναι τοποθετημένος στις παραμεθόριες περιοχές της Ακαρνανίας, δημιουργεί, ασφαλώς, κλίμα εμπιστοσύνης και

ευνοεί την επικοινωνία και το συντονισμό της δράσης ανάμεσά τους. Ωστόσο, όπως θα δούμε στην τελευταία ενότητα, μετά το φόνο του Ι. Ψαρογιάννη ο Σκυλοδήμος έρχεται σε επαφή με το νέο ισχυρό ένοπλο στο Ραδοβίτσι, με τον Δ. Σκαλτσογιάννη και τον βοηθά στη σύγκρουσή του με το δερβέναγα της περιοχής. Η στάση αυτή του έλληνα αξιωματικού εγγράφεται στο πλαίσιο μιας πολιτικής που αφορά στον αλυτρωτισμό και τη Μεγάλη Ιδέα που διαμορφώνεται στο ελληνικό εθνικό κράτος. Η εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού νομιμοποιεί τη συνεργασία με τους καπετάνιους από τα μεθοριακά αρματολίκια ανεξάρτητα από το ποιοι είναι οι ένοπλοι αυτοί και ποια η θέση που κατέχουν σε τοπικο-συγγενικά πλέγματα σχέσεων και ανταγωνισμών.

Κοντολογίς, δεν είναι οι δεσμοί συγγένειας που προσδιορίζουν τη συγκρότηση των δικτύων αυτών, ακόμη και αν τέτοιου τύπου σχέσεις νοσηματοδοτούν και επικυρώνουν τη συνεργασία και το συντονισμό της δράσης ορισμένων από εκείνους που συμμετέχουν στα δίκτυα αυτά. Οι δεσμοί συγγένειας, δηλαδή, ευνοούν τη συμμετοχή/υπαγωγή των χριστιανών καπετάνιων σε τέτοιου τύπου δίκτυα, σε τελική ανάλυση όμως πρόκειται για δίκτυα που οργανώνονται ανεξάρτητα από πρόσωπα, οικογενειακές στρατηγικές και τοπικές σχέσεις και ανταγωνισμούς, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με τα αρματολικά δίκτυα που οργανώνονταν προεπαναστατικά στις ίδιες αυτές περιοχές.

Στις διαδικασίες συγκρότησης των δικτύων αυτών θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, λοιπόν, δυναμικές ρήξης σε σχέση με τα τοπικο-συγγενικά δίκτυα του παρελθόντος. Κατ' αρχάς, δυναμικές διαφοροποίησης των ταυτοτήτων που συγκροτούνται στο εσωτερικό των δικτύων αυτών. Αναφερόμαστε στη μετατόπιση από την ταυτότητα του σύμμαχου-συγγενή σε εκείνη του σύμμαχου-ομοεθνή.²³ Πρόκειται για δυναμικές που προσδιορίζονται από τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους και παράγουν διαφορές που κατισχύουν με διαφορετικούς χρόνους στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που εμπλέκονται στα δίκτυα αυτά (π.χ. έλληνες αξιωματούχοι, καπετάνιοι στα μεθοριακά αρματολίκια).

23. Σχετικά με τη σημασιολογική διολίσθηση από την ταυτότητα του συγγενή σε αυτή του ομοεθνή στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικισμού, έτσι όπως αυτός διαμορφώνεται στα χρόνια της επανάστασης, βλ. Δ. Τζάκης, «Η παράσταση της οικογένειας στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα χρόνια του '21», *Ο Πολίτης*, 20(1996), σσ. 22-25.

Ταυτόχρονα, παρατηρούνται δυναμικές διαφοροποίησης που αφορούν στη γεωγραφία των δικτύων αυτών, στον τοπικά προσδιορισμένο ή όχι χαρακτήρα τους. Έτσι, αν και οι καπετάνιοι στα μεθοριακά αρματολίκια επιχειρούν με τη συμμετοχή τους σε τέτοιου τύπου δίκτυα να διαμορφώσουν ευνοϊκούς συσχετισμούς στις περιοχές που εκτυλίσσεται η δράση τους, η συμμετοχή τους δηλαδή έχει να κάνει με τη διαχείριση τοπικών σχέσεων και ανταγωνισμών, τα δίκτυα στα οποία συμμετέχουν δεν περιορίζονται σε μια περιφέρεια, ούτε οδηγούν στη συγκρότηση σχετικά αυτόνομων και απομονωμένων μεταξύ τους τοπικών κέντρων εξουσίας.

Αντίθετα, αποτελούν διακλαδώσεις ενός ευρύτερου δικτύου με συγκεντρωτική οργάνωση (οσοδήποτε στοιχειώδης κι αν είναι αυτή), οριζόντια αλλά και κάθετη επικοινωνία και που απλώνεται σε μια περιοχή, η έκταση της οποίας δεν εγγράφεται στην εμπειρία τους, με τον τοπικό χαρακτήρα του πολιτικού τους πολιτισμού· εκτείνεται, δηλαδή, στο χώρο-επικράτεια ενός κράτους με σύγχρονα-εθνικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, είναι ένα δίκτυο που δομείται κατά τα πρότυπα οργάνωσης του ελληνικού κράτους και, έτσι, συνδέεται με τους μηχανισμούς του.²⁴

Η κεντρικά κατευθυνόμενη σύσταση και λειτουργία των δικτύων αυτών διαφεύγει από τους καπετάνιους· ακριβέστερα, δεν απογράφεται η σημασία των αλλαγών και των διαφοροποιήσεων που επέρχονται στο πλαίσιο τέτοιου τύπου δικτύων, ώστε να είναι αποτελεσματικοί οι τρόποι προσαρμογής τους στη συγκυρία. Έτσι, σε ένα περιβάλλον που μεταλλάσσεται βίαια και συνεχώς παράγοντας δυναμικές αποδυνάμωσής τους και αποδιάρθρωσης των δικτύων τους, οι καπετάνιοι των παραμεθόριων αρματολικιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προσαρμόζουν τις πρακτικές που επεξεργάζονται στο πλαίσιο του αρματολισμού, συμμετέχοντας σε δίκτυα που οργανώνονται στις ίδιες περιοχές που λειτουργούσαν προεπαναστατικά τα αρματολικά δίκτυα.

24. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο υποπρόξενος της Ελλάδας ενημερώνει τους ανωτέρους του στο Υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με τα όσα συμφωνήθηκαν με τον Ι. Ψαρογιάννη. Να σημειώσουμε, ακόμη, ότι το έγγραφο αυτό, από ό,τι φαίνεται από τις σφραγίδες που το συνοδεύουν, διαβιβάζεται από το Υπουργείο Εξωτερικών στο Υπουργείο Εσωτερικών και από εκεί στο Υπουργείο Στρατιωτικών· και, ασφαλώς, τα Υπουργεία διαβιβάζουν τις πληροφορίες αυτές στις πολιτικές και στρατιωτικές υπηρεσίες που βρίσκονται στις παραμεθόριες περιοχές.

Η δράση τους, δηλαδή, προσανατολίζεται στη διατήρηση των παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών σχέσεων και μηχανισμών και στοχεύει στη διαμόρφωση ευνοϊκών συσχετισμών σε τοπικό επίπεδο εν όψει του ανταγωνισμού για τα αρματολίκια, μέσω των οποίων εμπεδώνουν τους όρους κυριαρχίας τους σε μια περιοχή κι αναπαράγονται ως ηγετική ομάδα στο εσωτερικό των τοπικών κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, συντονίζουν τη δράση τους με ληστές που δρουν ένθεν και εκείθεν των συνόρων και συμμετέχουν σε δίκτυα που οργανώνονται στα μεθόρια από έλληνες αξιωματούχους που έχουν ως στόχο τον έλεγχο της συνοριακής δράσης, αλλά και την προώθηση του ελληνικού αλυτρωτισμού στην Ήπειρο.

Όπως είδαμε, ωστόσο, σχετικά με τον αρματολισμό στο Ραδοβίτσι στην περίοδο 1849-1852, οι τρόποι προσαρμογής που επεξεργάζονται οι καπετάνιοι στο Ραδοβίτσι όχι μόνο δεν αναστρέφουν τις δυναμικές αποδυνάμωσης και περιθωριοποίησής τους αλλά, αντίθετα, συνιστούν συχνά νέα πηγή έντασης στις σχέσεις τους με τις οθωμανικές αρχές. Έτσι, είτε πρόκειται για την περίθαλψη ληστών είτε για τη συμμετοχή τους στα δίκτυα του ελληνικού αλυτρωτισμού οι προσαρμογές τους ανατροφοδοτούν την ένταση με τις οθωμανικές αρχές και, τελικά, πριμοδοτούν την πολιτική αποδυνάμωσής τους που ακολουθεί η οθωμανική εξουσία στα μεθοριακά αρματολίκια.

Ακόμη περισσότερο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 οι οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο στο πλαίσιο των προσαρμογών τους στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων ακολουθούν μια πολιτική τοποθέτησης οθωμανών ως αρματολών στο Ραδοβίτσι, αντί των τοπικών ενόπλων. Αντιμέτωποι με την πολιτική αυτή οι καπετάνιοι Ραδοβιτσίου καταφεύγουν, όπως θα δούμε στις σελίδες που ακολουθούν, στην ένοπλη εξέγερση, δηλαδή σε ένα μοντέλο δράσης που προσανατολίζεται στην ενεργοποίηση των μηχανισμών που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα για την εκτόνωση των τοπικών εντάσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Ωστόσο, σε μια συγκυρία όπου οι οθωμανικές αρχές προσανατολίζονται στην αποδυνάμωση των τοπικών ενόπλων, η ένοπλη δράση εκπίπτει ως τεχνική διαπραγμάτευσης, υπονομεύονται οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί του οθωμανικού συστήματος.

Κοντολογίς, οι προσαρμογές των καπετάνιων Ραδοβιτσίου αλλά και των οθωμανικών αρχών στην πραγματικότητα των εθνικών συνόρων προκαλεί

στις αρχές της δεκαετίας του 1850 μια συνθήκη κλιμακούμενης, ανατροφοδοτούμενης ένοπλης δράσης που δεν βρίσκει διέξοδο εκτόνωσης στο εσωτερικό των μηχανισμών του οθωμανικού συστήματος. Εδώ ακριβώς, διαμορφώνεται μια συνθήκη που πριμοδοτεί διεργασίες στους χώρους των ενόπλων για την αναζήτηση λύσης έξω από τις δυνατότητες που προσφέρει το σύστημα (διαπραγμάτευση: προσκύνημα και διορισμός στο αρματολίκι), και μάλιστα σε μια περίοδο έντασης των ρώσο-οθωμανικών σχέσεων που δημιουργεί στο ελληνικό κράτος ελπίδες για διευθέτηση του Ανατολικού Ζητήματος, επικαιροποιεί τα αλυτρωτικά προτάγματα και ενεργοποιεί τα αλυτρωτικά δίκτυα που συστήνονται στις παραμεθόριες επαρχίες με στόχο την ανάφλεξη επαναστατικών κινήσεων στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία· ακόμη περισσότερο, για την ανασύσταση της «Ελληνικής Αυτοκρατορίας», κεντρικό σύνθημα στις επαναστάσεις του 1854.

3. Αρματολισμός στο Ραδοβίτσι: 1852-1854

Στις σελίδες που προηγήθηκαν υποστηρίξαμε ότι από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και της χάραξης συνόρων οι τρόποι προσαρμογής που επιχειρούν οι καπετάνιοι των ορεινών επαρχιών της Άρτας (σχέσεις με ληστές, αλυτρωτικά δίκτυα, πέρασμα συνόρων) και οι οθωμανικές αρχές της Ηπείρου (έλεγχος των συνόρων, αποδυνάμωση τοπικών ενόπλων, τοποθέτηση οθωμανών ως αρματολών) υπονομεύουν τη λειτουργία των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα για τη διαχείριση των τοπικών εντάσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές. Προτείναμε, μάλιστα, ότι στη συνάφεια αυτή προκαλείται η έκπτωση της ένοπλης δράσης από πρακτική διαπραγμάτευσης και, έτσι, παράγεται μια συνθήκη επανατροφοδοτούμενης έντασης σε ό,τι αφορά στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα δοκιμάσουμε την πρόταση αυτή, αφηγούμενοι τον αρματολισμό στο Ραδοβίτσι από το χειμώνα του 1852-1853 και ως τα μέσα Ιανουαρίου του 1854, εποχή όπου οι συγκεντρωμένοι στο Ραδοβίτσι καπετάνιοι και πρόκριτοι των ορεινών επαρχιών της Άρτας κηρύσσουν επανάσταση με στόχο την ενσωμάτωση της περιοχής τους στο ελληνικό κράτος. Εστιάζοντας, μάλιστα, στο πως οι τοπικοί ένοπλοι στο Ραδοβίτσι και οι οθωμανικές αρχές διαχειρίζονται τη ρήξη στις σχέσεις τους, θα υποστηρίξουμε ότι από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 παράγεται σε αυτή την παραμεθόρια περιοχή μια συνθήκη κλιμακούμενης ένοπλης δράσης, ανατροφοδοτούμενης μετά από κάθε διαπραγματευτική αποτυχία, που τελικά από τακτική προσανατολισμένη στην εκτόνωση των τοπικών εντάσεων και στην επιβεβαίωση της σχέσης κατακτητών και κατακτημένων μετατρέπεται στη συγκυρία αυτή σε πηγή ανατροφοδότησης και ενδυνάμωσης των κραδασμών που παράγονται στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, στα τέλη του 1852, εποχή όπου αναμένεται να πραγματοποιηθεί η προαναγγελθείσα αντικατάσταση του Φειζάλ μπέη και η επανατοποθέτηση του Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη στη θέση του Γενικού Δερβέναγα της Ηπείρου. Σε ό,τι αφορά στους τοπικούς ένοπλους των ορεινών επαρχιών της Άρτας οι εξελίξεις αυτές παράγουν δυναμικές ανατροπής των

διαμορφωμένων συσχετισμών δύναμης μεταξύ των ομάδων που ανταγωνίζονται για τα αρματολίκια μιας περιοχής. Έτσι, στα τέλη του 1852 και τις αρχές του επόμενου χρόνου η επερχόμενη αντικατάσταση στη θέση του Γενικού Δερβέναγα της Ηπείρου ανατροφοδοτεί την ένταση στους χώρους των ενόπλων που δρουν στο Ραδοβίτσι.

Ένοπλοι που το προηγούμενο διάστημα είχαν τεθεί στην υπηρεσία του Φειζάλ, καθώς και άλλοι που έως πρόσφατα συντόνιζαν τη δράση τους με το νεκρό πλέον Ι. Ψαρογιάννη, περιφέρονται στο Ραδοβίτσι και τις γειτονικές περιοχές όπου ληστεύουν και «χαρατσώνουν χωριά».¹ Οι Σκαλτσογιανναίοι, πάλι, που από την άνοιξη του 1852 «έχουν σηκώσει τα όπλα» ενάντια στον Φειζάλ μπέη διεκδικώντας όπως είδαμε την ανάδειξή τους ως αρματολών στο Ραδοβίτσι, περιφέρονται τώρα «φανερά» αποφεύγοντας ή, έστω, περιορίζοντας τις βίαιες ενέργειες. Φαίνεται, μάλιστα, ότι τόσο ο φόνος του αντιπάλου τους Ι. Ψαρογιάννη όσο και η επάνοδος του Σουλεϊμάν μπέη Φράσαρη ευνοεί τα σχέδιά τους για διορισμό στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου.²

Βρισκόμαστε, ωστόσο, σε μια συγκυρία όπου η ικανότητα που επιδεικνύεται στην ένοπλη δράση και τη διεύθυνση ενόπλων εκπίπτουν ως κριτήρια ανοδικής κινητικότητας στους χώρους των ενόπλων. Στην κατεύθυνση αυτή αντιμετωπίσαμε το περιστατικό της εκδίωξης και καταδίωξης του Ι. Ψαρογιάννη από τις οθωμανικές αρχές και τους τοπικούς αντιπάλους τους στις αρχές του 1851 και είδαμε ότι την εποχή εκείνη τοποθετείται για πρώτη φορά μουσουλμάνος ως αρματολός στο Ραδοβίτσι, ενώ οι Σκαλτσογιανναίοι τίθενται απλά στην υπηρεσία του. Αλλά και στην

1. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Εσσεΐν Μοχαμέτ Αλή (Βεζύρης) προς Διοικητή Τρικάλων Βασίφ πασά, 18 Ιανουαρίου 1853.

2. Πρβλ.: «Ο διορισμός του [Σουλεϊμάν μπέη] εις Άρταν συνηπήγαγε την προσωρινήν αναστολήν των φονικών σκηνών, οίτινες επρόκειτο να λάβουν χώραν μεταξύ των περι των Υποδερβέναγαν Ιμπραήμ υπαλλήλων του πρώην Δερβέναγα και των Σκαλτσογιανναίων ως εκ του φόνου του Σκαλτσογιάννη, καθ' όσον οι περί τον Δημ. Φ. Σκαλτσογιάννην ως απολαύοντες της προστασίας του νέου Δερβέναγα, εφησύχασαν αναμένοντες τον ερχομόν του». Γ.Α.Κ., Φ. 171, Υπ. Εσωτερικών προς Οθωνα, Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1952 — παρατίθεται στο Δ. Καρατζένης, *Η Επανάσταση της Άρτης του 1854*, ό.π., σ. 19. Στη σύγκρουση των Σκαλτσογιανναίων με τον Ιμπραήμ Καστρινό ή, αλλιώς, Φειζάλ μπέη, που πραγματώνεται και με φόνους εκδίκησης, όπως και στο συντονισμό της δράσης των Σκαλτσογιανναίων και των Κοτσιλαίων με τον Σουλεϊμάν μπέη, πολέμιο του Ι. Ψαρογιάννη, έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια.

προκειμένη περίπτωση, το χειμώνα του 1852-1853, διαδίδονται στην περιοχή φήμες σχετικές με την πρόθεση του Σουλεϊμάν μπέη να τοποθετήσει ξανά κάποιον μουσουλμάνο αρματολό στο Ραδοβίτσι,³ πιθανότατα και πάλι συγγενή του. Οι φήμες αυτές θορύβησαν τους τοπικούς ένοπλους και τους κινητοποίησαν ώστε να αποτραπεί μια τέτοια εξέλιξη.

Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1852 οι Σκαλτσογιανναίοι, οι Τσιγαριδαίοι, οι Κοτσιλαίοι και οι άλλοι καπετάνιοι συγκεντρώνονται στο Ραδοβίτσι, πραγματοποιούν ένοπλες επιθέσεις και ληστείες στην περιοχή και, έρχονται σε συνεννόηση με ένοπλους όπως οι Γκόληδες, ο Αθ. Τσιγκέλης, ο Προκάκης και οι Σερμιντζελαίοι,⁴ που παλιότερα είχαν συστρατευθεί με τον Ι. Ψαρογιάννη και, μάλιστα, τον είχαν βοηθήσει στη σύγκρουσή του ενάντια στον Σουλεϊμάν μπέη και τους Σκαλτσογιανναίους. Στα τέλη του 1852 οι ένοπλοι αυτοί φαίνεται ότι «προσεγγίζουν» τον Δ. Σκαλτσογιάννη, αναζητώντας πιθανά νέο σύμμαχο στα μεθοριακά αρματολίκια.

Για τους Σκαλτσογιανναίους, τώρα, η παρουσία όλων αυτών των ενόπλων, οι ληστρικές πράξεις και τα «χαρατσώματα» επιτείνουν την ανασφάλεια της τοπικής κοινωνίας και, συνακόλουθα, τις πιέσεις προς τους οθωμανούς αξιωματούχους ώστε να ενεργοποιηθούν διαδικασίες διαπραγμάτευσης για την εκτόνωση της έντασης στο Ραδοβίτσι. Και στο βαθμό που ο Δ. Σκαλτσογιάννης φαίνεται να υποθάλπει τη δράση των ενόπλων αυτών, είναι εκείνος που μπορεί και να τη σταματήσει, να την ελέγξει, αναλαμβάνοντας το ρόλο του φύλακα. Άλλωστε, μετά το φόνο του Ι. Ψαρογιάννη προβάλλει ως ο ισχυρότερος καπετάνιος της περιοχής.

Την εποχή αυτή, λοιπόν, οι Σκαλτσογιανναίοι και οι άλλοι ένοπλοι που δρουν στην περιοχή δεν επενδύουν στις ανταγωνιστικές όψεις της σχέσης τους αλλά συσπειρώνονται και με και με τον τρόπο αυτό επιχειρούν να αποτρέψουν την επανατοποθέτηση μουσουλμάνου ως αρματολού στο Ραδοβίτσι και, συνακόλουθα, να διαπραγματευθούν την τοποθέτηση των ίδιων στους ρόλους του φύλακα της περιοχής. Ασφαλώς, ο διορισμός οθωμανού στο Ραδοβίτσι συνιστά τομή στον αρματολισμό της περιοχής· στο πλαίσιο δηλαδή όπου, μέσω της ένοπλης δράσης τους, συγκροτούνται κι αναπαράγονται κοινωνικά ως διακριτή εξουσιαστική ομάδα σε τοπικό

3. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 19 Δεκεμβρίου 1852.

4. Ι.Α.Υ.Ε., 1852, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Σ. Ρωσσέτο, Άρτα, 23 Δεκεμβρίου 1852..

επίπεδο. Έτσι, η συσπείρωση των τοπικών ενόπλων που προσανατολίζεται στη σταθερότητα, στη διατήρηση των αρματολικών θεσμών και μηχανισμών, συνιστά τελικά δράση πάνω στους όρους αναπαραγωγής τους ως τοπική εξουσιαστική ομάδα.

Τελικά, η προαποφασισμένη από τα τέλη του 1852 αλλαγή στη θέση του Γενικού Δερβέναγα της Ηπείρου πραγματοποιείται την άνοιξη του επόμενου έτους, οπότε και ο Σουλεϊμάν μπέη αναλαμβάνει και τυπικά, για άλλη μια φορά, τα καθήκοντά του. Το γεγονός αυτό, όπως ήταν αναμενόμενο, προκαλεί εντονότερες κινήσεις και ζυμώσεις στους χώρους των ενόπλων που δρουν στις ορεινές επαρχίες της Άρτας. Μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες προξενικού υπάλληλου στην Ήπειρο προς το Υπουργείο των Εξωτερικών:

«Αι εις ραδοβίτζι ληστρικάι συμμορίαί, άμα έμαθον την παύσιν του Γενικού Δερβέναγα ήρχισαν να απειλώσι τους κατοίκους των μερών εκείνων, ότι εν όσω αι τουρκικαί αρχαί δεν συγχωρίσωσιν την επάνοδόν των παρά του Γενικού Δερβέναγα μετακομισθέντων εις τα ενδότερα συντρόφων των, καθώς και του αρχιληστού αυτών Κοντονίκα, τον οποίον απεκεφάλισεν ο Δερβέναγας θέλει τους κατακαύσουν κλπ. Οι δε Σκαλτσογιάννης, Τσιγαριδάκης και Κουτζογιάννης με επέκεινα των είκοσι οπαδών των επίσης ληστών, ευρισκόμενοι εις την Τουρκικήν υπηρεσίαν, φοβούμενοι να πλησιάσωσιν εις τους νεοδιορισθέντας υποδερβεναγάδας, συγκεντρώθησαν εις το χωρίω βελεντζικό».⁵

Για μια ακόμη φορά, λοιπόν, τα τελευταία χρόνια η τοπική κοινωνία υφίσταται τις απειλές και, πολύ περισσότερο, τη δράση των ενόπλων της περιοχής, που με τον τρόπο αυτό πιέζουν τις οθωμανικές αρχές να ενεργοποιήσουν τις προβλεπόμενες στο κατακτητικό σύστημα διαδικασίες διαπραγμάτευσης. Πράγματι, στο αμέσως επόμενο διάστημα αρκετοί ληστές προσέρχονται στις οθωμανικές αρχές και, συγκεκριμένα, στον αποσπασματάρχη Ραδοβιτσίου Σουλεϊμάν Γκέκα,⁶ που όπως γνωρίζουμε είναι αδελφοποιητός του Δ. Σκαλτσογιάννη. Ο Δ. Σκαλτσογιάννης, τώρα, εμφανίζεται να είναι τοποθετημένος, όπως και άλλοι καπετάνιοι, στο Ραδοβίτσι. Ωστόσο, ούτε ο διορισμός του Δ. Σκαλτσογιάννη ούτε το «προσκύνημα» των ληστών φαίνεται να οδηγεί την κρίση προς εκτόνωση.

5. Ι.Α.Υ.Ε, 1853, Δ. Δούκας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καρβασαράς, 15 Απριλίου 1853.

6. Για το προσκύνημα των ληστών, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 66.

Μάλιστα, την περίοδο αυτή η πολιτική αποδυνάμωσης των καπετάνιων Ραδοβιτσίου εκδηλώνεται με τη μείωση του αριθμού των ενόπλων που διατηρούν στις ομάδες τους, καθώς και με τη μη καταβολή των μισθών τους από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας.⁷ Με την τακτική αυτή δυναμιτίζονται συμφωνίες και ανατρέπονται ρυθμίσεις που μόλις τους προηγούμενους μήνες είχαν επιτευχθεί μεταξύ τοπικών ενόπλων και οθωμανικών αρχών, οδηγώντας τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου σε εξέγερση καθώς πλήττεται το κύρος και η κυριαρχική ικανότητά τους.

Να σημειώσουμε, εδώ, ότι μέρος της δύναμης των καπετάνιων έχει να κάνει με την ικανότητά τους να κινητοποιούν το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ενόπλων από την περιοχή τους, ειδικά σε περιόδους σύγκρουσης, ενώ ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους οι ένοπλοι αυτοί εντάσσονται περιοδικά στα σώματα που διατηρεί ο καπετάνιος για την ασφάλεια της περιοχής του.⁸ Η μείωση, επομένως, του αριθμού των μισθοδοτούμενων ενόπλων συνιστά

7. Ο Σουλεϊμάν μπέη είχε εντολή να διατηρεί στις επαρχίες Άρτας και Πρέβεζας 2500 ένοπλους, μουσουλμάνους και χριστιανούς, και για το σκοπό αυτό έπαιρνε ίσο αριθμό μισθών —είναι τα λεγόμενα «χάρτζια». Παρόλα αυτά, φαίνεται πως μίσθωνε μόνο οχτακόσιους, παρακρατώντας προφανώς τα υπόλοιπα χρήματα. Βλ., σχετικά, Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης*, ό.π., σσ. 12-13· Γ. Κολιόπουλος, *Αηστές*, ό.π., σ. 74. Να υπενθυμίσουμε ότι η καταδίωξη των τοπικών ενόπλων στην Ήπειρο στις αρχές της δεκαετίας του 1830 από τις δυνάμεις του Ρεσίτ αφορμίστηκε από την άρνησή τους να περιορίσουν τον αριθμό των ανδρών τους σε εικοσιπέντε για κάθε καπετάνιο.

8. Στις πληροφορίες που δίδει ο Ν. Κασομούλης για την οργάνωση του αρματολικιού του Ασπροποτάμου αναφέρεται πως οι ένοπλοι των Στορναραίων εναλλάσσονταν κάθε έξι μήνες. Έτσι, η πραγματική δύναμη των Στορναραίων ήταν διπλάσια, τουλάχιστον, από τους υπομίσθιους που διατηρούσαν. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 260-261. Το σύστημα αυτό πρέπει να τύγγανε γενικευμένης εφαρμογής στους χώρους των παραδοσιακών ενόπλων, καθώς με έναν τρόπο εμφανίζεται σε προτάσεις σχετικές με την οργάνωση σωμάτων για την καταπολέμηση της ληστείας στο ελληνικό κράτος: «Δια να επιτύχη η εις τας επαρχίας στρατολογία και να επιταχυνθή μ' ευκολία, να προκηρύξει η κυβέρνηση, ότι τα συστηθησόμενα στρατιωτικά Σώματα εκ παλαιών στρατιωτών συγκείμενα από τας επαρχίας, ως προσωρινά, ότι οι ήμισοι του αναλογούντος εις την επαρχίαν αριθμού θέλουν είναι εις ενεργείαν εξ μήνας, οι άλλοι ήμισοι μετά εξ μήνας, και θέλη λογίζεται ο μισθός των από την ημέραν της εκστρατείας των, άλλως πως στοχάζομαι, ότι θέλει διευκολυνθή η στρατολογία, επειδή έκαστος των στρατιωτών έχει το επιτήδευμά του, και η εξαμηνιαία στρατιωτική ενέργεια φέρει εις ανάμνησιν το παλαιόν στρατιωτικόν βίον του, όστις δύναται να τον απομακρύνη από το επιτήδευμά του». Γ.Α.Κ., Φ. 176, Δρόσος Μανσόλας προς Κόμη Άρμανσπεργκ, Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1835.

πλήγμα για τους καπετάνιους Ραδοβιτσίου καθώς δε συνεπάγεται μόνο την περιστολή της ένοπλης ισχύος τους αλλά και την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στην ικανοποίηση ενός σημαντικού μέρους των ενόπλων τους. Έτσι, όμως, αίρεται και η συνθήκη πάνω στην οποία οργανώνεται κι αναπαράγεται η σχέση τους, η αμοιβαιότητα, και είναι πιθανό ότι αρκετοί από αυτούς θα κατέφευγαν στη ληστεία ή και σε ομάδες αντιπάλων τους. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα υπονόμει, ασφαλώς, ακόμη περισσότερο την παραμονή των Σκαλτσογιανναίων στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου.

Την άνοιξη του 1853, λοιπόν, παρά την παρουσία των Σκαλτσογιανναίων και των συμμάχων τους στα μεθοριακά αρματολίκια, ο έλεγχος των αρματολικιών αυτών εξακολουθεί να συνιστά διακύβευμα, σημείο τριβής ανάμεσα στους τοπικούς ένοπλους και τις οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο, μαρτυρώντας έτσι για το θνησιγενές των ρυθμίσεων που λίγους μόνο μήνες πριν είχαν επιτευχθεί. Μάλιστα, προς το τέλος της άνοιξης οι σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές φαίνεται ότι επιδεινώνονται, μετά από επιδρομή ομάδας ενόπλων στην πόλη της Άρτας υπό την αρχηγία του Δ. Σκαλτσογιάννη.⁹ Στο πλαίσιο αυτό, η κλιμακούμενη αύξηση των ενόπλων που συγκεντρώνονται στο Ραδοβίτσι όλο αυτό το διάστημα και έως το τέλος του καλοκαιριού,¹⁰ μας παραπέμπει σε πολεμικές προετοιμασίες εν όψει μιας επερχόμενης ένοπλης σύρραξης και, συνακόλουθα, μαρτυρεί για τη διατήρηση της έντασης στις ορεινές επαρχίες της Άρτας και την επιδείνωση των σχέσεων των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές.

Στο μεταξύ, η κρίση στις σχέσεις της Ρωσίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία επιδεινώνεται συνεχώς. Πρόκειται για εξέλιξη που ευνοεί τη διατήρηση της έντασης στις ορεινές επαρχίες της Άρτας με πυρήνα το Ραδοβίτσι. Στην κατεύθυνση αυτή να τονίσουμε την απόσυρση των τακτικών στρατευμάτων από την Ήπειρο —αλλά και την Θεσσαλία— και την

9. Η επιχείρηση πραγματοποιήθηκε στις 17 Μαΐου. Μαζί με τον Δ. Σκαλτσογιάννη βρίσκονταν οι Τσιγαριδαίοι και άλλοι καπετάνιοι με πενήντα, περίπου ένοπλους. Οι ένοπλοι αυτοί εισήλθαν στην πόλη της Άρτας και συνάντησαν το Σουλεϊμάν μπέη απαιτώντας την καταβολή των δεδουλευμένων τους. Στην άρνησή του απάντησαν με έφοδο στην αγορά της πόλης όπου λεηλάτησαν και απήγαγαν ένα χριστιανό τον οποίο και αντάλλαξαν με 17.000 γρόσια, χρήματα που συγκεντρώθηκαν ύστερα από έρανο που πραγματοποιήθηκε από τους κατοίκους της πόλης. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 19

10. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 69

αντικατάστασή τους από αλβανούς ένοπλους που στρατολογούνται ειδικά για το σκοπό αυτό.¹¹ Ταυτόχρονα, οι οικονομικές επιβαρύνσεις που προκαλεί το ενδεχόμενο ενός πολέμου με την Ρωσία οδηγούν την οθωμανική εξουσία να προχωρήσει σε έκτακτη συγκέντρωση φόρων. Στο Ραδοβίτσι και τις γειτονικές περιοχές για τη συγκέντρωση των φόρων στάλθηκαν οι πρόσφατα στρατολογημένοι άτακτοι, οι οποίοι και ανέμεναν μέρος των εισπράξεων να διατεθεί στη μισθοδοσία τους.

Όμως, η έκτακτη φορολόγηση ερέθισε τους κατοίκους του Ραδοβιτσίου, ενώ η αποστολή μουσουλμάνων ενόπλων για τη συγκέντρωσή των φόρων θεωρήθηκε πρόκληση από τους καπετάνιους της περιοχής. Οι τελευταίοι αναγνώρισαν, ασφαλώς, στην παρουσία των οθωμανών (και μάλιστα με σκοπό τη συγκέντρωση φόρων, έργο που θα μπορούσε να είχε ανατεθεί στους ίδιους, εξασφαλίζοντας έτσι τη μισθοδοσία τους) την αμφισβήτηση της κυριαρχίας τους στην περιοχή. Προς στιγμήν, μάλιστα, οξύνθηκε η ένταση ακόμη περισσότερο, σύντομα όμως αποκλιμακώθηκε χάρη στην παρέμβαση του πρόξενου της Αγγλίας.¹²

Ωστόσο, την εποχή εκείνη η διαφαινόμενη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος «επικαιροποιεί» τα αλυτρωτικά σχέδια στο ελληνικό κράτος, γεγονός που εκφράζεται με τη σύσταση «εταιρειών» κατά το πρότυπο της «Φιλικής Εταιρείας» και με την ενεργοποίηση αλυτρωτικών δικτύων που λειτουργούν στις παραμεθόριες επαρχίες των δύο όμορων κρατών. Η κινητοποίηση αυτή συμβάλλει ασφαλώς στη διασπορά φημών για συγκέντρωση στρατευμάτων στα ελληνικά μεθόρια και την επικείμενη εισβολή στην οθωμανική επικράτεια αξιωματικών του ελληνικού στρατού που κατάγονται από περιοχές της Ηπείρου.¹³ Μάλιστα, το φθινόπωρο του

11. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1γ, Α. Μεταξάς (Πρόξενος Κωνσταντινούπολης) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Κωνσταντινούπολη, 22 Ιουνίου 1853. Βλ., επίσης, Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και αι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, ό.π., σ. 60.

12. Για το περιστατικό αυτό, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 13· Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και αι Δυνάμεις*, ό.π., σ. 60· Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 144-149· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σ. 141.

13. Αναφέρεται το όνομα του Θ. Γρίβα καθώς και άλλων γνωστών από τα χρόνια της επανάστασης οπλαρχηγών. Βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Σ. Ρωσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 7 Οκτωβρίου 1853, και, Α. Κόντης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πρέβεζα, 11 Οκτωβρίου 1853. Βλ., επίσης, Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 20.

1853 ομάδες ενόπλων περνούν τα σύνορα και εισέρχονται στο Ραδοβίτσι,¹⁴ και όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις αυτές ο αριθμός των εισβολέων αυξομειώνεται με ταχύτατους ρυθμούς.¹⁵ Παρόμοια ισχύουν και για τις εκτιμήσεις που αφορούν στον αριθμό των ενόπλων που έχουν συγκεντρωθεί στο Ραδοβίτσι.¹⁶

Την ίδια εποχή, αρχές φθινοπώρου 1853, ο Σουλεϊμάν μπέη απέλυσε και τυπικά τους καπετάνιους από το Ραδοβίτσι. Προηγουμένως οι τελευταίοι

14. Πρβλ.: «...απονενοημένοι τινές της επαρχίας ταύτης [Βάλτου] εκ της ασημάντου και ευτελούς τάξεως των αέργων και προορισμόν έχόντων την αρπαγήν, εξήλθον εις την Οθωμανικής χώραν». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α Νομάρχης Αιτωλίας και Ακαρνανίας προς Σ. Ρωσσέτο, Μεσολόγγι, 25 Σεπτεμβρίου 1853. Τον Σεπτέμβριο εισέβαλε από την Ακαρνανία ομάδα ενόπλων με επικεφαλής τον ανθυπολοχαγό της Φάλαγγας Κουτσονίκα. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Σ. Ρωσσέτο, Άρτα, 26 Σεπτεμβρίου 1853. Τον Οκτώβριο την ίδια πορεία ακολούθησε ένας άλλος αξιωματικός της Φάλαγγας, ο Λάμπρος Βέϊκος, με τριακόσιους ένοπλους. Βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 69-74. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 20. Παρόμοιες κινήσεις σημειώνονται και στη Θεσσαλία, με την εισβολή των Ζιάκα και Καταραχιά με πέραν των εκατό ενόπλων. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1δ, Βαλή πασάς (Διοικητής Θεσσαλίας) προς Νομάρχη Φθιωτιδος, Λάρισα, 13 Οκτωβρίου 1853, και, Νομάρχης Φθιωτιδος προς Βαλή πασά, Λαμία, 17 Οκτωβρίου 1853. Βλ., επίσης, Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ε, τον φάκελο με τίτλο «Περί λοχαγού Θ. Ζιάκα και οπαδών του». Για το ίδιο ζήτημα βλ., επίσης, Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», ό.π., σ. 156. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 73-74, και *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 140-141. Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και αι Δυνάμεις*, ό.π., σσ. 62-64.

15. Είναι χαρακτηριστικό ότι Ι. Γεωργιάδης, υποπρόξενος στην πόλη της Άρτας, σημειώνει ότι εκατόν πενήντα περίπου ένοπλοι ακολούθησαν τον Κοντονίκα στην πορεία του από τα ελληνικά μεθόρια στο Ραδοβίτσι. Βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Σ. Ρωσσέτο, Άρτα, 26 Σεπτεμβρίου 1853. Δύο μέρες νωρίτερα, όμως, επικαλούμενος πηγές του αγγλικού υποπροξενείου στην Άρτα έκανε λόγο για: «δύο χιλιάδες λησταί Ηπειρώται εξερχόμενοι εκ της Ελλάδος δια να προσβάλλουν τα μέρη ταύτα». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α, Ι. Γεωργιάδης προς Σ. Ρωσσέτο, Άρτα, 24 Σεπτεμβρίου 1853.

16. Στα τέλη Σεπτεμβρίου ο υποπρόξενος της Ελλάδας στην Πρέβεζα ανεβάζει τον αριθμό τους στους δέκα χιλιάδες, από τους οποίους οι χίλιοι φέρονται ως εθελοντές από την Ελλάδα. Βλ., σχετικά, Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α, Α. Κόντης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πρέβεζα, 25 Σεπτεμβρίου 1853. Λίγες μέρες αργότερα, όμως, οι εκτιμήσεις του διαφέρουν: «...καθώς πληροφορούμαι από ανθρώπους ταύτην την στιγμήν εις Άρτην ελθόντες, οι κατά το Ραδοβίτσι εις τα όπλα ευρισκόμενοι συσσωματωμένοι, δεν ήσαν ειμή εξήκοντα τον αριθμόν κακούργοι και τυχοδιώκται, οίτινες και ούτοι διελύθησαν και κατά συνέπειαν επανήλθεν η ησυχία εις την πόλιν (...) διασκεδάσθη ολοτελώς η φήμη ότι εισέβαλεν εις την Ήπειρον με τρισχιλίους οπλοφόρους ο υποστράτηγος κύριος Θεόδωρος Γρίβας». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1α, Α. Κόντης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πρέβεζα, 30 Σεπτεμβρίου 1853.

αρνήθηκαν για μια ακόμη φορά κατά τους τελευταίους μήνες να παρουσιαστούν στην έδρα του, όπου είχαν κληθεί για διαπραγματεύσεις,¹⁷ φοβούμενοι πιθανά κάποια παγίδα κατά τη συνάντηση, όπως άλλοτε είχε συμβεί με τον Γ. Κουτελίδα και, ένα χρόνο πριν, με τον Ι. Ψαρογιάννη. Έτσι, αντί να παρουσιασθούν στον δερβέναγα παρέμειναν οχυρωμένοι στο Ραδοβίτσι επιζητώντας διαφορετική διαπραγματευτική διαδικασία. Ταυτόχρονα, ενισχύονται κι από άλλους ένοπλους που συνεχίζουν να κατευθύνονται προς την περιοχή τους, ενώ προβαίνουν σε επιχειρήσεις ενάντια σε οθωμανικά αποσπάσματα, πραγματοποιούν επιδρομές σε πεδινά χωριά κοντά στην Άρτα,¹⁸ πυρπολούν ένα μεθοριακό οθωμανικό σταθμό¹⁹ και συλλαμβάνουν ως ομήρους ακόμη και οθωμανούς,²⁰ ενισχύοντας έτσι τη διαπραγματευτική τους θέση.

Ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Ήπειρο, σε έκθεσή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών καταγράφει με σαφήνεια τη χρήση της ένοπλης δράσης ως τακτικής που προσανατολίζεται στην ενεργοποίηση των μηχανισμών διαπραγμάτευσης του οθωμανικού συστήματος:

«Ο Σουλεϊμάνπείς απέλυσε της υπηρεσίας του τους Σκαλτσογιανναίους, Κοτσιφαίους και Κοτσιλαίους· περιπλέον αντεκατέστησε τον Σταθμάρχη Ραδοβιτσίου Σολεϊμάν Γκέγκα παρ' άλλου, ον απέστειλεν με τριακοσίους, ως λέγουν, Αλβανούς προς καταδίωξιν δήθεν των ληστών. Ταύτα και άλλα τινά μέτρα λαβών ανέθεσεν εις τα όργανά του την πραγματοποίησιν του σχεδίου του, όπερ ήτο το να εξωθήση τους ληστές εις την Ελλάδα, αυτός δε επανήλθεν εις Ιωάννινα· αλλ' οι απολυθέντες πρώην λησταί συνέλθόντες εις Σκουλικαρίαν και συσκευθέντες απεφάσισαν τας μεν οικογενείας των να μεταφέρωσιν εις Ελλάδα, αυτοί δε να αναλάβωσι τα όπλα και επανέλθωσιν εις το ληστρικόν

17. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 21· Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 70· Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ελληνισμός», ό.π., σ. 149.

18. Για την επίθεση στο χωριό Μπάνη, τον Νοέμβριο του 1853, όπου λεηλάτησαν και συνέλαβαν ομήρους, βλ. Ι.Α.Υ.Ε., 1853· 4/1ζ, Ι. Γεωργιάδης προς Σ. Ρωσσέτο, Άρτα, 24 Νοεμβρίου 1853· Α. Κόντης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πρέβεζα, 24 και 27 Νοεμβρίου 1853.

19. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 70· Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», ό.π., σ. 144.

20. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 21.

βίον, όπερ μετ' ολίγον έπραξαν, επιέσσοντες εις το χωρίον Μπάνη, και αιχμαλωτίσαντες δύο των πλουσιωτέρων του χωρίου κατοίκων. Ταύτα ο εν Ιωαννίνοις διαμένων Σολειμάνπεις πληροφορηθείς διέταξε τον εις Άρτη αντιπρόσωπόν του να χορηγήση εις τους ληστές αμνηστειαν, να λάβη αυτούς και τους οπαδούς των εις την υπηρεσίαν, και να απαιτήσει παρ' αυτών την απόλυσιν των αιχμαλώτων. Αλλ' οι καλούμενοι λησταί έχοντες επί κεφαλής των τον Δημήτρη Σκαλτσογιάννη, απήντησαν, ότι δέχονται τας προτάσεις, και υπόσχονται την απόλυσιν των αιχμαλώτων υπό τον όρον του να ανακαλέση από την Επαρχίαν των ο Γεν. Δερβέναγας τους οποίους έστειλεν Αλβανούς, και αποστείλη τον παυθέντα Σολειμάν Γκέγκα, Βλάμην του Σκαλτσογιάννη, με δέκα μόνον στρατιώτας». ²¹

Οι συγκεντρωμένοι στο Ραδοβίτσι, λοιπόν, μετά την απόλυσή τους φυγάδευσαν τις οικογένειές τους στις ασφαλείς γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους ²² και στη συνέχεια πραγματοποίησαν ένοπλες επιχειρήσεις στην περιοχή. Η δράση τους κινητοποιεί πράγματι διαδικασίες διαπραγμάτευσης καθώς ο Σουλειμάν μπέη, μέσω απεσταλμένων του αυτή τη φορά, προτείνει στους χριστιανούς καπετάνιους τη χορήγηση αμνηστίας και την αναγνώρισή τους ως αρματολών, με αντάλλαγμα την απελευθέρωση των ομήρων.

Ωστόσο, ούτε οι προτάσεις αυτές γίνονται αποδεκτές καθώς οι συγκεντρωμένοι στο Ραδοβίτσι ζητούν, επιπρόσθετα, την αποχώρηση των τριακοσίων, περίπου, ενόπλων που είχαν σταθεί στην περιοχή τους και την αντικατάστασή τους από απόσπασμα δέκα μόνο ενόπλων με επικεφαλής τον αδελφοποιητό του Δ. Σκαλτσογιάννη, τον Σουλειμάν Γκέγκα. Ο ένοπλος αυτός ήταν στο προηγούμενο διάστημα τοποθετημένος στο Ραδοβίτσι, σε αυτόν είχαν «προσκυνήσει» αρκετοί από τους ληστές την άνοιξη του 1853 και φαίνεται ότι απομακρύνθηκε από εκεί την περίοδο όπου οι σχέσεις των

21. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1στ, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 7 Δεκεμβρίου 1853.

22. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Α. Κόντης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Πρέβεζα 24 Νοεμβρίου 1853. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 70· Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 14· Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», ό.π., σ. 149· Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και αι Δυνάμεις*, ό.π., σ. 60.

χριστιανών καπετάνιων με τις οθωμανικές αρχές είχαν για μια ακόμη φορά διαρρηχθεί.²³

Μετά τη νέα αποτυχία των διαπραγματευτικών προσπαθειών ο Σουλεϊμάν μπέη επεδίωξε την οργάνωση επιχείρησης καταδίωξης του Δ. Σκαλτσογιάννη και των συμμάχων του.²⁴ Μάλιστα, για να νομιμοποιήσει την πολιτική του αυτή και, ίσως, για να μην κατηγορηθεί ως υπεύθυνος της συνεχιζόμενης και κλιμακούμενης αναταραχής στα μεθοριακά αρματολίκια, ζήτησε την άδεια από το «Μεντσιλίσι» για την πραγματοποίηση της επιχείρησης.²⁵ Φαίνεται, ωστόσο, ότι μόνο μετά το πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου τίθεται σε εφαρμογή η επιχείρηση καταδίωξης, καθώς

23. Πρβλ.: «Ο Σουλεϊμάνπεις απέλυσε της υπηρεσίας του τους Σκαλτσογιανναίους, Κοτσιφαίους και Κοτσιλαίους· περιπλέον αντεκατέστησε τον Σταθμάρχη Ραδοβίτσιου Σουλεϊμάν Γκέγκα παρ' άλλου» Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1στ, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 7 Δεκεμβρίου 1853.

24. Πρβλ.: «Ο Γενικός της Ηπείρου Δερβέναγας Σουλεϊμάνπεις Φράσσαρης αναχωρεί αύριον εντεύθεν δια την μεθόριον· ο δε σκοπός δι' ον αποστέλλεται είναι το να ρίψη επί του Ελληνικού εδάφους τας επιβοσκούσας την Άρταν και Ραδοβίτσι ληστρικής συμμορίας. Επί τούτω και διαταγή παρά του τοπάρχου έλαβε, και οδηγίες υπό τινών Φράγκων. Προς επίτευξιν του σκοπού τούτου θέλει κάμη χρήσιν της τε αλωπεκής και λεοντής, τουτέστιν και του δόλου και της βίας, κολακεύων τους μεν, απειλών τους δε, και καταδιώκων κατά τα φαινόμενα πολλούς». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Σ. Ρωσσέτος προς Ιω. του Γκούρα, Ιωάννινα, 26 Οκτωβρίου 1853.

25. Πρβλ.: «Ο Γεν. Διοικητής προέτεινεν εις το Συμβούλιον, και τούτο παρεδέχθη όπως δια Πακπατά /αποφάσεως/ του Μεντσιλίσιου χορηγηθή εις τον Γεν. Δερβέναγαν Σουλεϊμάνπει η άδεια του να καταδιώκη και φονεύη τους ληστές». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1στ, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 7 Δεκεμβρίου 1853. Το «Μεντσιλίσι» (meclisi) ήταν το Συμβούλιο κάθε διοικητικής περιφέρειας και σε αυτό συμμετείχαν οι ανώτατοι οθωμανοί αξιωματούχοι καθώς και εκπρόσωποι των κατοίκων της περιοχής. Στις αρμοδιότητές του περιλαμβάνονται η αντιμετώπιση της ληστείας και των εξεγέρσεων. Υπήρχε το «μικρό» (sancak) και το «μεγάλο» (bujuk) Συμβούλιο, με έδρα την πρωτεύουσα του σαντζακίου και του εγιαλετίου αντίστοιχα. Βλ., σχετικά, Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. τ. ΙΙ. Η Δοσιματική διοίκηση*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990, σσ. 293-294. Να σημειώσουμε ακόμη ότι την ίδια εποχή αποφασίσθηκε παρόμοια επιχείρηση ενάντια στους καπετάνιους στη Λάκκα Σουλίου που κατηγορούνταν για ληστεία χρηματοποστολής. Κατηγορούμενος ήταν ένα νεαρό μέλος της οικογένειας του Θύμιου Ζήκου, ισχυρού καπετάνιου της Λάκκας. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Σ. Ρωσσέτος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ιωάννινα, 19 και 26 Οκτωβρίου 1853, και, Α. Κόντης προς Υπ. Εξωτερικών, Πρέβεζα, 22 Νοεμβρίου 1853 · Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ε, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 2 Νοεμβρίου 1853.

προέκυψαν διαφωνίες μεταξύ των μελών του Συμβουλίου —διαφωνίες που οδήγησαν σε κωλυσιεργίες.²⁶

Προηγουμένως, ο οθωμανός αξιωματούχος είχε συνάντηση με τον Δ. Σκυλοδήμο,²⁷ για να εξασφαλίσει, προφανώς, τη συνεργασία των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων που επιτηρούσαν τα ελληνικά μεθόρια. Στο βαθμό που η συνεργασία αυτή γινόταν πραγματικότητα θα μπορούσε να αποτραπεί το πέρασμα των συνόρων από τους συγκεντρωμένους στο Ραδοβίτσι, τακτική που είδαμε να μετέρχονται συχνά οι τοπικοί ένοπλοι όταν δεν καταφέρνουν να αντιπαρέλθουν δυναμικά τις επιχειρήσεις καταδίωξης που εξαπολύουν εναντίον τους οι οθωμανικές αρχές ή/και οι τοπικοί αντίπαλοί τους.

Με άλλα λόγια, κατά τη συνάντηση αυτή επιδιώκεται από οθωμανικής πλευράς να μην λειτουργήσουν οι παραμεθόριες περιοχές του ελληνικού κράτους ως καταφύγιο για τους καταδιωκόμενους ένοπλους και ως ορμητήριο νέων επιδρομών στην οθωμανική επικράτεια. Ταυτόχρονα, με τη συνεργασία των μεθοριακών αρχών των δύο κρατών θα μπορούσε να εμποδιστεί η διέλευση των συνόρων από ομάδες που τους τελευταίους μήνες κατευθύνονται προς το Ραδοβίτσι, ενισχύοντας έτσι τους ένοπλους των ορεινών επαρχιών της Άρτας.

Τελικά, η συνάντηση δεν οδήγησε σε συμφωνία αλλά, αντίθετα, κατέληξε με ανταλλαγή κατηγοριών σχετικά με την ευθύνη της αναμόχλευσης της έντασης στο Ραδοβίτσι. Η ελληνική πλευρά κατηγορήσε τον οθωμανό αξιωματούχο για υποκίνηση της αναταραχής στο Ραδοβίτσι, ώστε να αποφύγει τη μετάθεσή του στα σύνορα με τη Ρωσία. Με τη σειρά του ο Σουλεϊμάν μπέης κατηγορήσε τις ελληνικές αρχές και, συγκεκριμένα, τον δήμαρχο Θυάμου (δήμος που βρίσκεται κοντά στα σύνορα), αδελφό του Δ.

26. Ενάντια στην επιχείρηση τάχθηκε ο Αρχιερέας Ιωαννίνων και οι τρεις εκπρόσωποι των χριστιανών κατοίκων της Ηπείρου. Πρβλ.: «Μετά την λογομαχίαν ταύτην η συνεδρίασις διελύθη χωρίς να αποφασιστεί οριστικόν τι επί της προτάσεως του Γενικού Διοικητού.(...) Ταύτα ανηγγέλησαν εις τε τον Γενικόν Διοικητήν και τον Γενικόν Δερβέναγαν όστις εξητήσατο την περί ης ανωτέρω εγένετο λόγος, πράξις του Συμβουλίου, ίνα απέλθη προς καταδίωξιν των ληστών· η πράξις δεν εγένετο, και ως φαίνεται, ουδέ γεννήσετε. Εν τούτοις ο Σουλεϊμάνπεϊς, ως λέγουν αναχωρεί με σκοπούς πολεμικούς». Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1στ, Σ. Ρωσσέτος προς Υπ. Εξωτερικών, Ιωάννινα, 7 Δεκεμβρίου 1853.

27. Το τελευταίο εξάμηνο του 1853 ο Δ. Σκυλοδήμος και ο Σουλεϊμάν μπέης συναντήθηκαν δύο φορές. Τον Αύγουστο και τον Δεκέμβριο. Για τις συναντήσεις αυτές, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 75· Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση*, ό.π., σ. 20.

Σκυλοδήμου, για παροχή βοήθειας προς τους ένοπλους στο Ραδοβίτσι. Φαίνεται ότι οι κατηγορίες αυτές δεν απέχουν και πολύ από την πραγματικότητα.²⁸ Σε εμπιστευτική επιστολή προς τον υποστράτηγο Ιωάννη Μαμούρη, στρατιωτικό αρχηγό της Δυτικής Ελλάδας, ο Σπ. Ρωσσέτος, που στο παρελθόν είχε κατηγορηθεί από τον Ρουστέμ πασά για συμμετοχή σε δίκτυο αλυτρωτισμού στο οποίο μετείχαν επίσης ο Ι. Ψαρογιάννης και άλλοι ένοπλοι από τις κοντινές στα σύνορα περιοχές της Ηπείρου, σημειώνει:

«Συννεοούμενοι μετά του γενναίου και συνετού Αντισυνταγματάρχου Σκυλοδήμου οφείλετε να ενισχύσετε δια των γνωστών υμών και ημών μέσων τας εις Ραδοβίτσι καλουμένας ληστρικής συμμορίας του Σκαλτσογιάννη, Τσιγαριδάκη, Ντερέκα, Κοτσιφάκη, Γκολαίων, Πραπαίων και λοιπών».²⁹

Στην επιστολή αυτή ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Ήπειρο και την Αλβανία πληροφορεί τον Στρατιωτικό Αρχηγό της Δυτικής Ελλάδας για τις προετοιμασίες της επίθεσης ενάντια στους ένοπλους του Ραδοβιτσίου και τον καλεί, μάλιστα, να ενισχύσει τους τελευταίους «δια των γνωστών υμών και ημών μέσων». Πιθανότατα, η βοήθεια αυτή συνίσταται στην παροχή πολεμικού υλικού και στη διευκόλυνση της διέλευσης των συνόρων από ένοπλους που κατευθύνονται προς το Ραδοβίτσι για να ενωθούν με τους εκεί συγκεντρωμένους.

Ακόμη, ότι σε περίπτωση επιτυχίας της επιχείρησης καταστολής που οργανώνουν οι οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο, θα επιτρεπόταν στους εκδιωχθέντες από το Ραδοβίτσι ένοπλους να αναζητήσουν καταφύγιο στις γειτονικές επαρχίες του ελληνικού κράτους· κάτι που όπως είδαμε είχαν τη δυνατότητα να πετυχαίνουν συχνά, εκμεταλλευόμενοι έτσι τα προβλήματα που δημιουργούσε στην περιφρούρηση των συνόρων το ορεινό και το

28. Στην ίδια κατεύθυνση, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 74.

29. Ι.Α.Υ.Ε., 1853, 4/1ζ, Σπ. Ρωσσέτος προς Ιω. του Γκούρα, Ιωάννινα, 26 Οκτωβρίου 1853. Στη φράση «καλουμένας ληστρικής συμμορίας» πρβλ. το βασιλικό διάταγμα για την κατάταξη των Α. Τσιγγέλη, Γ. Γκιόλη (Γκόλιας), Στ. Μπαρμπιτσιώτη κ.ά. «εις την δευτέραν τάξιν των ληστών [όπου] και προσδιορίζεται αμοιβή εκ δραχμών δύο χιλιάδων επί τη συλλήψει ή το φόνο έκαστου, και χιλίων επί τη αποτελεσματική καταδείξει της φωλεάς των». Βλ. «Διάταγμα περί κατατάξεως εις την Α' και Β' τάξιν, Αθήνα 23 Δεκεμβρίου 1853», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, αριθ. 1, 13 Ιανουαρίου 1854. Το διάταγμα αυτό υπογράφηκε στα τέλη Δεκεμβρίου του 1854 και δημοσιεύθηκε δύο μόλις μέρες πριν οι συγκεντρωμένοι στο Ραδοβίτσι κηρύξουν την επανάσταση.

δύσβατο των παραμεθόριων επαρχιών, αλλά και ενεργοποιώντας ταυτόχρονα συγγενικές και άλλες σχέσεις με αξιωματούχους στα ελληνικά μεθόρια ή/ και ενεργοποιώντας μηχανισμούς μετακίνησης και κινητοποιώντας δίκτυα στα οποία συμμετείχαν και τα οποία απεργαζόταν τον ελληνικό αλυτρωτισμό στις παραμεθόριες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ενεργοποιώντας, δηλαδή, δίκτυα και μηχανισμούς που μαρτυρούν για τους τρόπους προσαρμογής των τοπικών ενόπλων σε μια συνάφεια που προσδιορίζεται από την αποδιάρθρωση των αρματολικών δικτύων της προεπαναστατικής περιόδου. Πρόκειται, ωστόσο, για τρόπους προσαρμογής που, όπως τονίσαμε αλλού, δεν είναι πάντοτε επιχειρησιακοί καθώς δημιουργούν εντάσεις στις σχέσεις τους με τις οθωμανικές αρχές και προκαλούν την οργάνωση επιχειρήσεων καταδίωξης σαν και αυτή που επρόκειτο να εκδηλωθεί τον Δεκέμβρη του 1853 και για την οποία ενημερώνει ο Σ. Ρωσσέτος τον Ι. του Γκούρα Μαμούρη, παρακινώντας τον να βοηθήσει τους τοπικούς ένοπλους στο Ραδοβίτσι.

Εκείνος, μάλιστα, που φαίνεται ότι επιφορτίζεται με το έργο αυτό είναι ο Δ. Σκυλοδήμος. Έτσι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η μακρόχρονη παραμονή του στα δυτικά μεθόρια ως επικεφαλής του 9ου Τάγματος Οροφυλακής και, μάλιστα, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες που εκφράστηκαν στη Βουλή για το λόγο αυτό,³⁰ θα πρέπει να συνδέεται ακριβώς με τη συμμετοχή του σε «εταιρείες» και αλυτρωτικά δίκτυα. Οι σχέσεις που διατηρεί ο ίδιος και η οικογένειά του με ένοπλους και τοπικούς παράγοντες και στις δυο πλευρές των συνόρων διευκολύνει, ασφαλώς, την προώθηση των αλυτρωτικών στόχων του ελληνικού κράτους.

Στην προκειμένη περίπτωση, στο μηχανισμό που οργανώνεται για την ενίσχυση των συγκεντρωμένων στο Ραδοβίτσι τόσο ο Δ. Σκυλοδήμος όσο και ο αδελφός του, ο δήμαρχος Θυάμου, φαίνεται να εκπληρώνουν ένα σημαντικό έργο, εξαιτίας ακριβώς των σχέσεων που διατηρούν με τους ένοπλους στο

30. Πρβλ.: «Τέλος, εάν ο υπουργός μετέθεσεν άλλους δι ους ανέφερε λόγους, δια τι δεν μεταθέτει επίσης και τον Σκυλοδήμον, ενώ εκ του Βάλτου κατάγεται και εις τον Βάλτον είναι διωρισμένος; Τοιαύτη ανισότης εμφανίει μεροληψίαν, και ενώ πάντες τα αυτά δικαιώματα έχουσι, και ημείς έχομεν πλειότερον συμφέρον υπέρ του θρόνου, διότι και εθυσιάσθημεν και θέλομεν θυσιασθή δι αυτόν, δεν πρέπει να γίνονται τοιαύται σκόπιμα διακρίσεις». *Πρακτικά Βουλής*, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΣΤ', 21 Ιουλίου 1851, σ. 100.

Ραδοβίτσι.³¹ Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να κάνουμε λόγο για την υπαγωγή τοπικο-συγγενικών δικτύων στην αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους και την ενεργοποίησή τους σε μια συγκυρία έντασης στις σχέσεις των καπετάνιων στο Ραδοβίτσι με τις οθωμανικές αρχές, με στόχο την οργάνωση επαναστατικών κινήματων στην Ήπειρο κατά τη διάρκεια της ρωσο-οθωμανικής κρίσης.

Πραγματικά, στις 15 Ιανουαρίου του 1854, και ενώ η εκστρατεία του δερβέναγα δεν προκάλεσε παρά μόνο περαιτέρω κλιμάκωση της ένοπλης δράσης,³² απομακρύνοντας έτσι ακόμη περισσότερο την προοπτική της εκτόνωσης της έντασης, που θα επιτυγχανόταν μέσω μιας ρύθμισης που εγγράφεται στις δυνατότητες του οθωμανικού συστήματος («προσκύνημα» στις οθωμανικές αρχές και διορισμός στα αρματολίκια με όρους που να καταδεικνύουν την κυριαρχία των τοπικών ενόπλων στις παραμεθόριες περιοχές), οι συγκεντρωμένοι στο Ραδοβίτσι ένοπλοι και οι πρόκριτοι της περιοχής κήρυξαν την επανάσταση.

31. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι η σημαία της επανάστασης του 1854 φτιάχθηκε στο σπίτι των Σκυλοδημαίων: «Η σημαία των αγωνιζομένων τούτων Χριστιανών είναι κυανή διχοτομούμενη υπό λευκού σταυρού, εντός του οποίου είναι γεγραμμένοι αι λέξεις ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ. Κάτωθεν δε του σταυρού εις τα κυανά τετράγωνα εισί γεγραμμένοι αι λέξεις “ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Η ΘΑΝΑΤΟΣ”. Η σημαία αυτή εστάλη εις τους επαναστάτας από τον Βάλτον. Ετοιμάσθηκε υπό του Ζυμβρατάκη εις την οικίαν του Σκυλοδήμου». *Αιών*, 13 Ιανουαρίου 1854 — παρατίθεται στο Δ. Καρατζένης, *Η επανάστασις της Άρτης του 1854*, ό.π., σ. 24.

32. Για τις ένοπλες συγκρούσεις την εποχή εκείνη, βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 74-75· Δ. Καρατζένης, *Η επανάστασις*, ό.π., σσ. 23-24· Κ. Παπαγεωργίου, «Η Ηπειρωτική Επανάστασις του 1854», *Ηπειρωτική Εστία*, Η' (1959), σσ. 863-864.

4. Συγκυρία και αποδυνάμωση των καπετάνιων Ραδοβιτσίου: η επανάσταση του 1854

Στις σελίδες που προηγήθηκαν αφηγηθήκαμε τον αρματολισμό στο Ραδοβίτσι από το χειμώνα του 1852-1853 και έως την κήρυξη της επανάστασης του 1854 στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, με πυρήνα το Ραδοβίτσι.³³ Μάλιστα κάναμε λόγο για ρήξη στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές και για κλιμάκωση της έντασης, ιδιαίτερα μετά από την αποτυχία κάθε διαπραγματευτικής προσπάθειας. Εδώ θα σταθούμε στην αποτυχία της τελευταίας διαπραγμάτευσης λίγους μόνο μήνες πριν την κήρυξη της επανάστασης του 1854, και σε αναφορά προς αυτήν θα εστιάσουμε στο πώς εκβάλλουν στη συγκυρία τάσεις και δυναμικές που αναπτύσσονται στον αρματολισμό των περιοχών αυτών ήδη από τη δεκαετία του 1830.

Στην κατεύθυνση αυτή θα δούμε ότι η νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος που ξεσπά την εποχή εκείνη και η συνακόλουθη

33 . Για τις προκηρύξεις που εκδόθηκαν τις πρώτες μέρες από την κήρυξη της επανάστασης, βλ. Ε. Σούρλας, «Ηπειρος και Αυστριακή διπλωματία. Η Ηπειρωτική επανάσταση του 1854 επί τη βάσει διπλωματικών εγγράφων και εκθέσεων του Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης) το πρώτον εκδιδομένων», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ζ' (1932), σσ. 71-74. Να σημειώσουμε εδώ ότι ως σημείο αφετηρίας της επανάστασης θεωρείται η 15η Ιανουαρίου. Την ημέρα εκείνη καπετάνιοι και πρόκριτοι των χωριών του Ραδοβιτσίου συγκεντρώθηκαν στο μοναστήρι Γενέθλια της Θεοτόκου, όπου και συνυπέγραψαν την πρώτη επαναστατική προκήρυξη. Η επανάσταση εξαπλώθηκε με τη βοήθεια και των εθελοντών που συνέρεαν από την Ελλάδα, αλλά και από τα Επτάνησα, σε όλη την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, ενώ εκστρατευτικό σώμα υπό τον Τσάμη Καρατάσσο έδρασε στην Μακεδονία. Το κίνημα του Καρατάσσου αντιμετώπισθηκε με επιτυχία, σχεδόν στο ξεκίνημά του. Στην Ήπειρο, η επανάσταση διήρκεσε έως τα τέλη Απριλίου, ενώ στη Θεσσαλία, όπου δόθηκαν και οι τελευταίες μάχες, έως τα μέσα Μαΐου του 1854. Σε ό,τι αφορά την επανάσταση στην Ήπειρο, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, Αθήνα, 1973· Σ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», *ό.π.*, σσ. 143-159· Κ. Παπαγεωργίου, «Η Ηπειρωτική επανάσταση του 1854», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Η', 86-92(1959), σσ. 441-447, 542-548, 640-646, 775-782, 861-866, 955-961 και τ. Θ', 93-98(1960), σσ. 16-21, 117-122, 192-197, 277-283, 374-381, 470-474· Β. Σκαφιδά, «Η ελληνική επανάσταση του 1854 εν Ηπείρω και Θεσσαλία και η καταστροφή του Μετσόβου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. Γ', 28-29(1954), σσ. 803-809· Δ. Σούτζος, *Αγώνες για τη λευτεριά. Τρεις ιστορικοί σταθμοί του νεώτερου ελληνισμού. 1854, 1878, 1897*, Αθήνα, 1978, σσ. 16-63.

«επικαιροποίηση» της Μεγάλης Ιδέας και των αλυτρωτικών προταγμάτων του ελληνικού κράτους θα ενισχύσουν ακόμη περισσότερο την ένταση στις σχέσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές και θα μορφοποιήσουν τη συγκεκριμένη διέξοδο για την επίλυση της κρίσης που θα αναζητήσουν οι τοπικοί ένοπλοι —διέξοδος που δεν εγγράφεται στις δυνατότητες του οθωμανικού συστήματος, καθώς κατατείνει στην απόσχιση από το οθωμανικό πλαίσιο και την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος. Προς το σκοπό αυτό θα κηρυχθεί στο Ραδοβίτσι επανάσταση στις αρχές του 1854.

Η κήρυξη της επανάστασης του 1854 συνιστά αναπροσαρμογή των κοινωνικών στρατηγικών που επεξεργάζονται οι τοπικοί ένοπλοι στο Ραδοβίτσι. Η αναπροσαρμογή αυτή συντελείται σε ένα δυναμικά διαφοροποιούμενο περιβάλλον που προκαλεί την αποδιάρθρωση των αρματολικών θεσμών και μηχανισμών και την αποδυνάμωση και περιθωριοποίηση των τοπικών ενόπλων στα μεθοριακά αρματολίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και της χάραξης εθνικών συνόρων.

Όπως είδαμε, η εμπλοκή στην τελευταία πριν την κήρυξη της επανάστασης διαπραγμάτευση αφορμίζεται από την εμμονή των καπετάνιων Ραδοβιτσίου για επανατοποθέτηση του Σουλεϊμάν Γκέκα στη θέση του αποσπασματάρχη Ραδοβιτσίου και, μάλιστα, ως επικεφαλής ολιγάριθμης ομάδας οθωμανών ενόπλων. Δε γνωρίζουμε τους λόγους της απομάκρυνσης του Σουλεϊμάν Γκέκα από το Ραδοβίτσι, όμως η εξέλιξη αυτή πρέπει να έχει να κάνει και με το δεσμό αδελφοποίησης, δηλαδή τη συμμαχία ή τη «μπέσα» που συνδέει τον ένοπλο αυτόν με τον Δ. Σκαλτσογιάννη και, μάλιστα, σε μια εποχή ρήξης των σχέσεων των καπετάνιων Ραδοβιτσίου με τις οθωμανικές αρχές στην Ήπειρο, σε μια εποχή δηλαδή όπου η «μπέσα» των δύο ενόπλων θα μπορούσε να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην εφαρμογή της πολιτικής των οθωμανικών αρχών στο Ραδοβίτσι.

Βρισκόμαστε, άλλωστε, σε μια εποχή όπου οι οθωμανικές αρχές επιζητούν την αποδυνάμωση των τοπικών ενόπλων και την ενδυνάμωση των στρατιωτικών τους μηχανισμών στις παραμεθόριες περιοχές. Στην κατεύθυνση αυτή μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τόσο την απομάκρυνση του Σουλεϊμάν Γκέκα από τη θέση του αποσπασματάρχη Ραδοβιτσίου —αλλά και τη συνακόλουθη επιμονή των οθωμανικών αρχών να μην τον επαναφέρουν

στη θέση αυτή—, όσο και την άρνηση του Γενικού Δερβέναγα να ελαχιστοποιήσει τον αριθμό των οθωμανών που στρατοπεδεύουν στην περιοχή.

Είδαμε, λοιπόν, ότι με την απόλυση του Δ. Σκαλτσογιάννη και των άλλων καπετάνιων στάλθηκαν εναντίον τους στις ορεινές επαρχίες της Άρτας μερικές εκατοντάδες οθωμανών. Οι ένοπλοι αυτοί δεν κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τον Δ. Σκαλτσογιάννη και τους συγκεντρωμένους στο Ραδοβίτσι, η παρουσία τους ωστόσο στην περιοχή ανέτρεψε τους έως τότε διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των τοπικών ενόπλων και αυτών της εξουσίας.

Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η πρόταση του Σουλεϊμάν μπέη (αμνηστία, διορισμός), παρότι μπορεί να θεωρηθεί ως αναγνώριση της δύναμης των ενόπλων στο Ραδοβίτσι, στην πραγματικότητα απεργάζεται την αποδυνάμωσή τους. Αποδεχόμενοι οι τελευταίοι την αμνηστία και το διορισμό θα αποδεχόταν και θα επικύρωναν την ισχυρή παρουσία οθωμανών στο Ραδοβίτσι, υπονομεύοντας έτσι τους όρους αναπαραγωγής της κυριαρχίας τους στην ορεινή αυτή περιοχή.

Στην εμμονή των συγκεντρωμένων στο Ραδοβίτσι για επάνοδο του Σουλεϊμάν Γκέκα και μείωση των οθωμανών που θα παρέμεναν στην περιοχή μπορούμε να αναγνωρίσουμε, λοιπόν, μια τακτική που συνιστά δράση πάνω στους όρους αναπαραγωγής της κυριαρχίας των τοπικών ενόπλων έναντι των οθωμανικών αρχών. Με άλλα λόγια η ισχυρή παρουσία οθωμανών ενόπλων είναι συνθήκη που ευνοεί την επιβεβαίωση της κυριαρχίας των καπετάνιων Ραδοβιτσίου και την κοινωνική αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικής ομάδας σε αυτό το ορεινό και μεθοριακό αρματολίκι της Ηπείρου.

Έτσι, όμως, για μια ακόμη φορά τα τελευταία χρόνια στο Ραδοβίτσι οι διαπραγματεύσεις των τοπικών ενόπλων με τις οθωμανικές αρχές οδηγούνται σε αποτυχία, κλιμακώνοντας την ένταση και εγκαινιάζοντας ένα νέο κύκλο ανατροφοδοτούμενης ένοπλης δράσης. Σε ό,τι αφορά στην κλιμάκωση της έντασης έχει παρατηρηθεί ότι ο Σουλεϊμάν μπέης ωφελούνταν την εποχή αυτή από την αναμόχλευση της αναταραχής στις ορεινές επαρχίες της Άρτας, καθώς έτσι θα κρινόταν απαραίτητη η παραμονή του στην Ήπειρο και, συνακόλουθα, θα αποτρεπόταν ενδεχόμενη μετάθεσή του στο μέτωπο με τη Ρωσία. Για το σκοπό αυτό, λοιπόν, θεωρείται πιθανό ότι πολιτευόταν ως Γενικός Δερβέναγας με τρόπο που, σε τελική ανάλυση, ευνοούσε την

αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τους ένοπλους στο Ραδοβίτσι.³⁴ Στην ίδια λογική οργανώνονται και αρκετές από τις εκθέσεις των προξενικών υπαλλήλων στην Ήπειρο.

Ωστόσο, η αποτυχία αυτών των διαπραγματευτικών προσπαθειών δε συνδέεται ούτε μόνο ούτε κυρίως με τις όποιες «ιδιαιτερότητες» της εποχής (Κριμαϊκός Πόλεμος). Ακριβέστερα, οι εξελίξεις αυτές που συνδέονται με τη νέα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος ενισχύουν τάσεις και δυναμικές υπονόμησης των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που οργανώνονται στο οθωμανικό σύστημα —τάσεις και δυναμικές υπονόμησης που εκδηλώνονται ήδη από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους, προκαλώντας ρήξεις σε ένα φαινόμενο μακράς διάρκειας στο οθωμανικό σύστημα (αρματολισμός), ιδιαίτερα σε μεθοριακά αρματολίκια όπως αυτά των ορεινών επαρχιών της Άρτας και, στην προκειμένη περίπτωση, του Ραδοβιτσίου.

Η προσαρμογή, λοιπόν, στο καθεστώς των συνόρων τόσο των καπετάνιων της μεθοριακής αυτής επαρχίας όσο και των οθωμανικών αρχών της Ηπείρου υπονομεύουν μηχανισμούς και θεσμούς που εγγράφονται στις διάρκειες του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης. Όπως ήδη έχουμε τονίσει πρόκειται για μηχανισμούς που διαμορφώνονται κατά την εξέλιξη του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης και αφορούν στη διαχείριση και επίλυση τοπικών εντάσεων, στον έλεγχο της δράσης των τοπικών ενόπλων και στη ρύθμιση των σχέσεών τους με τις οθωμανικές αρχές.³⁵ Πρόκειται, δηλαδή, για μηχανισμούς που μειώνουν τις εντάσεις και απορροφούν τους κραδασμούς που παράγονται στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος μέσω μιας διαδικασίας που επιβεβαιώνει συμβολικά και τελετουργικά τη σχέση κατακτητών και κατακτημένων και, συνακόλουθα, την υπαγωγή των

34. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σσ. 75-76.

35. Πρβλ.: «Στο παραδοσιακό πλαίσιο, που ορίζεται από το καθεστώς της οθωμανικής κατάκτησης, η δημιουργία εντάσεων από τους ενόπλους αποσκοπεί σε μια κρατική ρύθμιση που να αποτυπώνει την ισορροπία η οποία κάθε φορά εγκαθιδρύεται στο επίπεδο των τοπικών συσχετισμών. Και οι συσχετισμοί αυτοί χαρακτηρίζονται από μια αξιοσημείωτη ελαστικότητα ως προς τους όρους αναπαραγωγής του συστήματος της κατάκτησης, διαμορφώνοντας μια δυνατότητα οριζόντιας κινητικότητας ανάμεσα στις τοπικές δυνάμεις, δίχως να διαταράσσεται η λογική και το σύστημα σχέσεων που χαρακτηρίζουν την κατάκτηση». Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας», ό.π., σ. 218.

τοπικών ενόπλων στο οθωμανικό σύστημα («προσκύνημα»), αλλά και την κυριαρχία τους στις περιοχές όπου εκτυλίσσεται η δράση τους (διορισμός στα αρματολίκια).

Κοντολογίς, υπονομεύεται η λειτουργία μηχανισμών στην κινητοποίηση των οποίων προσανατολίζεται η ένοπλη δράση των χριστιανών καπετάνιων ή, αλλιώς, μηχανισμών στη λειτουργία των οποίων «υπολογίζουν» οι καπετάνιοι για την εκτόνωση της έντασης με τις οθωμανικές αρχές, μέσω μιας ρύθμισης που εγγράφεται στις ελαστικότητες του οθωμανικού συστήματος (διορισμός) και ευνοεί την εμπέδωση της κυριαρχίας τους σε τοπική κλίμακα και την αναπαραγωγή τους ως τοπικής εξουσιαστικής ομάδας στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος.

Έτσι, από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 παράγεται στο Ραδοβίτσι μια συνθήκη ανατροφοδότησης της έντασης στους χώρους των ενόπλων και κλιμάκωσης της ένοπλης δράσης, η οποία δεν καθίσταται διαχειρίσιμη από τους μηχανισμούς αποκλιμάκωσης των τοπικών εντάσεων που αφορούν ακριβώς στις σχέσεις των οθωμανικών αρχών με τους τοπικούς ένοπλους. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι την εποχή αυτή τόσο η αποτυχία των διαπραγματεύσεων όσο και η υπονόμευση των όποιων συμφωνιών μαρτυρούν, ακριβώς, για την αδυναμία διαχείρισης των τοπικών εντάσεων στο πλαίσιο των μηχανισμών διαπραγμάτευσης του οθωμανικού συστήματος. Από τα μέσα του 1853, μάλιστα, η αδυναμία αυτή επιτείνεται από την κρίση των ρωσο-οθωμανικών σχέσεων και τη, συνακόλουθη, «επικαιροποίηση» των αλυτρωτικών προταγμάτων του ελληνικού κράτους και την κινητοποίηση των δικτύων του αλυτρωτισμού που συγκροτούνται στις δυο πλευρές των συνόρων, με στόχο την προετοιμασία και εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων στην Ήπειρο.

Με άλλα λόγια, ο επαναπροσδιορισμός της οθωμανικής πολιτικής στα μεθοριακά αρματολίκια, δηλαδή η προσαρμογή της οθωμανικής εξουσίας στην πραγματικότητα των συνόρων διαμορφώνει μια συνθήκη έντασης στις σχέσεις με τους χριστιανούς καπετάνιους —έντασης που ενδυναμώνεται και από τους τρόπους προσαρμογής των τοπικών ενόπλων. Η ένταση αυτή παρότι δεν ανάγεται σε τοπικό επίπεδο αλλά στις σχέσεις των δύο όμορων κρατών εν τούτοις, εκβάλλει στους τοπικά διαμορφωμένους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των τοπικών ενόπλων και των οθωμανικών αρχών. Και ακριβώς τους συσχετισμούς αυτούς που επιτρέπουν στους τοπικούς ένοπλους να ελέγχουν τις παραμεθόριες περιοχές και, συνακόλουθα, την κίνηση ανθρώπων και

πληροφοριών από τη μια πλευρά των συνόρων στην άλλη, επιζητά η οθωμανική εξουσία να ανατρέψει προς όφελός της· ιδιαίτερα σε μια περίοδο κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος που γίνεται αφορμή για την κινητοποίηση των δικτύων αλυτρωτισμού.

Εδώ, ακριβώς, ενισχύονται οι δυναμικές υπονόμησης των μηχανισμών διαπραγμάτευσης που συγκροτούνται στο οθωμανικό σύστημα, και έτσι ανατροφοδοτείται η ένταση, πριμοδοτείται η σύγκρουση και κλιμακώνεται η ένοπλη δράση. Στη συγκυρία αυτή η καταφυγή στην ένοπλη δράση την οποία μετέρχονται οι ένοπλοι προσανατολιζόμενοι στην ενεργοποίηση των μηχανισμών διαπραγμάτευσης —με στόχο δηλαδή την εξεύρεση μιας λύσης που να εγγράφεται στις ελαστικότητες του συστήματος και, συνακόλουθα, να επιβεβαιώνει τις σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων—, μετατρέπεται σε πηγή ανατροφοδότησης και ενδυνάμωσης των κραδασμών που παράγονται στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος.

Ακριβώς στις συνθήκες αυτές και μάλιστα σε μια εποχή κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος όπως αυτή του Κριμαϊκού Πολέμου, η αδυναμία εκτόνωσης της έντασης στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος θα ευνοήσει την αναπροσαρμογή των κοινωνικών στρατηγικών που επεξεργάζονται οι καπετάνιοι στο Ραδοβίτσι για τη ρύθμιση των σχέσεών τους με τις οθωμανικές αρχές. Ακριβέστερα, θα ευνοήσει την αναζήτηση από την πλευρά των τοπικών ενόπλων στο Ραδοβίτσι μιας λύσης που δεν εγγράφεται στις ελαστικότητες του οθωμανικού συστήματος: την κήρυξη επανάστασης με στόχο την ενσωμάτωση της περιοχής τους στο ελληνικό κράτος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Δημοσιευμένες πηγές

- Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου. 1825-1826*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1963
- Αρχείον Ελληνικής παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, Αθήνα, τ. I-IV, (1821-1832), Αθήνα, εκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής, 1971
- Αρχείον Στρατηγού Γεωργίου Καραϊσκάκη (1826-1827)*, Αθήνα, Δημιουργία, 1996 —πρώτη δημοσίευση: *Ναυτική Επιθεώρησις*, 44, 45(1924), επιμ. Α. Λιγνός
- Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1961
- Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1963-1986
- Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, Ι.Ε.Ε.Ε., 1982

2. Απομνημονεύματα

- Αινιάν Δ., *Απομνημονεύματα*, σειρά «Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21», επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Τσουκαλά, 1956
- Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των ελλήνων*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. Α', Β', Γ', Αθήνα, 1939-1942
- Ημερολόγιον*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Βαγιονάκη, 1968
- Κολοκοτρώνης Γεν., *Απομνημονεύματα*, σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Τσουκαλά, 1955

- Κολοκοτρώνης Θ., *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*.
(*Απομνημονεύματα*), Αθήνα, Τολίδη, χ.χ.
- Κουτσονίκας Λ., *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*,
«Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21», επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης,
Αθήνα, Τσουκαλά, 1956
- Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Μέλισσα,
1957
- Οράματα και Θάματα*, επιμ. Α. Παπακώστας, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1983
- Παπαδόπουλος Κ., *Οδυσσέας Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, επιμ. Ε.
Πρωτοψάλτης, σειρά «Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21»,
Αθήνα, Βαγιονάκη, 1957
- Απάνθισμα του Ιστορικού Αγώνος*, επιμ. Θ. Διλέζος, Αθήνα,
Παπαζήσης, 1976
- Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα πολεμικά*, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά
«Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21», Αθήνα, Βαγιονάκη, 1957

3. Γενική βιβλιογραφία

- Αγνάντης Κ., «Η έναρξη της επανάστασης του '21. Μακρόνορος-
Τζουμέρκα», *Σκουφάς*, 35(1971), σσ. 561-574
- About E., *Ο βασιλιάς των ορέων*, Αθήνα, Τολίδη, 1990
- Allen P., «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα
στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης
(επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική
Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 135-
155
- Αλεξάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*,
Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1980

- Ελεξανδρόπουλος Μ. (επιμ.), *Η πολιορκία και η άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453. Το ρώσικο χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη*, Αθήνα, Κέδρος, 1996
- Anderson B., *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of nationalism*, Λονδίνο, Verso, 1991
- Ανδριάκαινα Ελ., «Ο Παύλος Καλλιγιάς, *Η Εξάντλησις των Κομμμάτων*, και η ελληνική κοινωνία», *δοκιμές*, 2(1994), σσ. 165-178
- Άννινος Μπ., *Ιστορικά σημειώματα*, Αθήνα, Εστία, 1925
- Αντμάν Μ., *Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1987
- Αντωνίου Κ., *Ιστορία της ελληνικής βασιλικής χωροφυλακής 1833-1965*, τ. I-IV, Αθήνα, 1965-1967
- Ανώνυμος, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι. Χειρόγραφον Έλληνοσ Υπαξιωματικού*, επιμ. Μ. Vitti, Αθήνα, Ερμής, 1977 —πρώτη έκδοση: Βραϊλα, 1870
- D. Apter, *The politics of modernisation*, Σικάγο, Chicago University Press, 1965
- Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχοντα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, τ. Α', Β', Αθήνα, 1856
- Συλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα, 1880
- Αρς Γκ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Gutenberg, 1994
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήση, 1989
- «Νοοτροπίες και συμπεριφορές των στρατιωτικών της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Η περίπτωση του Θεόδωρακη Γρίβα», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.) *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σσ. 193-201
- Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγή», στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, σσ. θ'-λζ'
- «Βιβλιοκρισία: Το δημοτικό τραγούδι Κλέφτικα. Επιμέλεια Αλέξης Πολίτης», *Ελληνικά*, 27(1975), σσ. 427-431

- Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα, Ερμής, 1982
- Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988
- Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993
- Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1928*, τ. Α' (1821-1865), Αθήνα, Σιδέρης, 1930
- Βακαλόπουλος Απ., *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη, 1948
- Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη, 1964
- «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 402-424
- Βακαλόπουλος Κ., *Η περίοδος της αναρχίας (1831-1833). Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά τη μετακαποδιστριακή περίοδο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984
- Balandier E., *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Παπαζήση, 1971
- Βαλλερστάιν Ι., *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987
- Βαρέττας Μ., «Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Από το αρχείο του Γ. Τερτσέτη» στο Θ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Ωρόρα, 1992, σσ. 15-20
- Barkey K., *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralisation*, Ithaca/Λονδίνο, Cornell University Press, 1994
- Barth F., *Ethnic Groups and Boundaries*, Βοστώνη, Little Brown, 1969
- Βασιλείου Π., «Το αρματολίκι των Αγράφων», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Δ' (1956)
- Βεργόπουλος Κ., «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2(1990), σσ. 75-99
- Βερέμης Αθ., «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 169-171
- Βλαχογιάννης Γ., *Οι κλέφτες του Μοριά. Μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη. 1715-1820*, Αθήνα, 1935

- Στρατιωτική Δικτατορία, Αθήνα, Μπάϋρον, 1972 —πρώτη δημοσίευση: εφ. Πρωΐα, 1832-1833
- Bloch M., *Φεουδαλική Κοινωνία*, Αθήνα, Κάλβος, 1987
- Blok A., «The peasant and the brigand: Social banditry reconsidered», *Comparative Studies in Society and History*, 14(1972), σσ. 494-503
- Boehm C., *Blood revenge. The enactment and managment of conflict in Montenegro and other tribal societies*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1993
- Boissevain J., «Patronage in Sicily», *Man*, 1(1963), σσ. 18-33
- Bourdieu P., «The sentiment of honour in Kabyle society», στο J. Peristiany (επιμ.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Σικάγο, Chicago University Press, 1966
- Κείμενα κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Δελφίни, 1994
- Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα, Δελφίни, 1996
- Βουρνάς Τ., *Το ελληνικό 1848. Αγώνες για κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό στην Ελλάδα κάτω από την επίδραση των ευρωπαϊκών αστικοδημοκρατικών εξεγέρσεων*, Αθήνα, Τολίδη, 1983
- Bouthoul G., *Οι νοστροπίες*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1971
- Βρανούσης Λ., «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΑ'*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 433-451
- Braudel F., *Μελέτες για την Ιστορία*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1987
- Η δυναμική του καπιταλισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992
- Γαζής Γ., *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, επιμ. Λ. Βρανούσης, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1971
- Campbell J., *Honour, family and patronage*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1964
- Caravelli A., «The bitter wounding: The lament as social protest in rural Greece», στο J. Dubish (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986, σσ. 169-194
- Ceremetakis N., *The Last Word. Women, Death, and Divination in Inner Mani*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1991

- Γιαννακοπούλου Ελ., «Η εξέγερση των κλεφταρματολών (1731-1737) στην Αιτωλοακαρνανία και Ήπειρο», *Μνημοσύνη*, 8(1981), σσ. 234-248
- Γιαννόπουλος Ι., «Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 98-110
- Γκίζας Χρ., «Ο καπετάν Κουτελίδας», *Σκουφάς*, 3(1955), σσ. 9-14
- Clastres P., *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992
- Αρχαιολογία της βίας. Ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Αθήνα, Έρασμος, 1994
- Cohen A., *The symbolic construction of community*, Λονδίνο, Routhledge, 1985
- Γούδας Α., *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Η΄, Αθήνα, 1876
- Dakin D., *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία. 1821-1833*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1983
- Η ενοποίηση της Ελλάδος (1770-1923)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1984
- Δαμιανάκος Στ., *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987
- «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο: τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956 και 1964», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987
- «Κλέφτες, ληστές και ρεμπέτες. Η κοινωνική αμφισβήτηση και συνέχεια των λαϊκών παρανομιών στην Ελλάδα», *Ουτοπία*, 12(1994), σσ. 63-80
- St. Damianakos κ.ά., *Brothers and Others. Essays in Honour of John Peristiany*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1995
- Danforth L., *The death rituals of rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1982
- Da Silva G., «Η οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Μεσογείου», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979

- Δασκαλάκης Α., *Οι τοπικοί οργανισμοί της επανάστασης του 1821 και το πολίτευμα της Επιδάουρου*, Αθήνα, 1966
- Decoufle Α., *Κοινωνιολογία των Επανάστασεων*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.
- Denich Β., «Sex and power in the Balkans», στο Μ. Rosaldo, L. Lamphere (επιμ.), *Women, culture and society*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1974, σσ. 243-262
- Δερμεντζόπουλος Χρ., *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό λαϊκό ληστικό μωθιστόρημα. 1900-1930*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1994
- Δερτιλής Γ., Κωστής Κ. (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα, Σάκκουλα, 1991
- Δημητρίου Σωτ., «Ο Marcel Mauss και η Οικονομική Ανθρωπολογία», στο Μ. Μως, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979, σσ. 11-64
- «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», *διαβάζω*, 351(1995), σσ. 117-125
- Δημητρίου-Κοτσώνη Συβ., «Τιμή/ντροπή: το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής», *διαβάζω*, 351(1995), σσ. 111-116
- Διαμάντης Κ., «Το αρματολίκι των Τζουμέρκων και οι Κουτελιδαίοι», *Σκουφάς*, 6-7-8(1956-1957), σσ. 276-283, 315-321, 374-378
- «Η Άρτα και η περιοχή της κατά τον αγώνα του 1821», *Σκουφάς*, 35(1971), σσ. 529-536
- Διαμαντούρος Ν., «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο Δ. Τσαούσης, *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 51-58
- «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο Γ. Δερτιλής, Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα, Σάκκουλα, 1991, σσ. 123-129
- Δοντά Δ., *Η Ελλάδα και οι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1973

- H. Driessen, «The “noble Bandit” and the bandits of the nobles: brigandage and local community in nineteenth-century Andalusia», *European Journal of Sociology*, 24(1983), σσ. 96-114
- Du Boulay J., *Portrait of a Greek mountain village*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1974
- Duby G., *Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων 1988
- Durham M., *Some tribal origins laws and customs of the Balkans*, Λονδίνο, Unwin Brothers, 1928
- Foster G., «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican peasant village», *American Anthropologist*, 63(1961), σσ. 1173-1192
- Friendl E., «The role of kinship in the transmission of national culture to rural villages in mainland Greece», *American Anthropologist*, 61(1959), σσ. 30-38
- Geertz Gl., *Local Knowledge*, Ν. Υόρκη, Basic Books, 1983, σσ. 55-70
- Gellner E., «Patrons and clients», στο E. Gellner, J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Λονδίνο, Duckworth, 1977
Έθνη και εθνικισμός, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992
- Giddens A., *The nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Καίμπριτζ, Polity Press, 1987
- Godelier M., «Υποδομές, ιστορία, κοινωνίες», *Ο Πολίτης*, 44(1981), σσ. 61-71
Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία, τ. Α', Β', Αθήνα, Gutenberg, 1988, 1992
- Guirard P., *Σημειολογία*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1989
- Hammel E., *Alternative social structure and rituals relation in the Balkans*, Prentice Hall, 1968
- Herzfeld M., «Honour and Shame: Problems in the comparative analysis of moral systems», *Man*, 15(1980), σσ. 339-351
The poetics of manhood. Contest and identity in a Cretan mountain village, Πρίνστον, Princeton University Press, 1985

- Hobsbawm, *Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movement in 19th and 20th centuries*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1959
- «Social Bandits: Reply», *Comparative Studies in Society and History*, 14(1972), σσ. 503-505
- Οι ληστές*, Αθήνα, Βέργος, 1975
- Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990
- Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι και σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1994
- Ζαμπέλιος Σπ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Αθήνα, Κουλούρα, 1978, —
πρώτη έκδοση: Κέρκυρα, 1852
- Ζωγράφος Αν., «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης», *Τα Ιστορικά*, 14-15(1991), σσ. 17-44
- Θεοδωρίδης Γ., «Το εικοσιένα στην Ευρώπη και τους κύκλους των Φαναριωτών», *δοκιμές*, 4(1996), σσ. 127-157
- Θεοδοκάς Ν., Κοταρίδης Ν., «Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας. Η λειτουργία της αμνηστείας κατά την οθωνική περίοδο», στο *Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη*, Αθήνα, Πάντειο, 1991, σσ. 217-232
- Θεοδοκάς Ν., «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 4(1985), σσ. 276-295
- «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 17(1992), σσ. 345-370
- «Ο εθνικισμός ως δεσμευτική αρχή για την κατασκευή του παρελθόντος», *Ο Πολιτης*, 127(1994), σσ. 32-36
- Ιγγλέση Χρ, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990
- Ίναλτζικ Χ., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995
- Καββαδίας Γ., *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα, Μπρατζιώτη, 1991

- Καλλιγιάς Π., *Θάναος Βλέκας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1987
- Κανδηλώρος Τ., *Ο Αρματολισμός της Πελοποννήσου. 1550-1821*, Αθήνα, 1924
- Κανταρέ Ι., *Ρημαγμένος Απρίλης*, Αθήνα, Ροές, 1982
- Καρατζένης Δ., *Η μάχη του Σέλτσου. Δραματική αντίστασις των Σουλιωτών*, Αθήνα, 1970
- Η Επανάστασις της Άρτης του 1854*, Αθήνα, 1973
- Αι επαναστάσεις της Άρτης του 1866 και 1878*, Αθήνα, 1974
- Γώγος Κ. Μπακόλας. *Ο αδάμαστος οπλαρχηγός του '21*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1978
- Η Άρτα εις την επανάστασιν του 1821. Θυσίαι και Αγωνισταί*, Αθήνα, 1978
- Μήτρος και Γιαννάκης Κουτελίδας. Φημισμένοι οπλαρχηγοί των Τζουμέρκων*, Αθήνα, 1985
- Kaser K., «The origins of Balkan patriarchy», *Modern Greek Studies Yearbook*, 8(1992), σσ. 1-39
- Κατσικάρος Ν., *Η βεντέτα εν Μάνη. Μικρά ψυχο-φυσιολογική και κοινωνιολογική μελέτη*, Αθήνα, 1933
- Kemal Y., *Ο Τσακιτζής*, Αθήνα, Άγρα, 1994
- Kenna M., «The idiom of family», στο J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean family structures*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1976, σσ. 347-362
- Κιτρομηλίδης Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 143-164
- Κόκκινος Δ., *Η ελληνική επανάστασις*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957 — τρίτη έκδοση
- Κολιόπουλος Γ., «Ληστές και λησταντάρτες στην Κεντρική Ελλάδα το 1835-1836», *Μνήμων*, Ζ' (1978-1979), σσ. 118-134
- Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1979
- «Περί “κοινωνικών” και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδας*, 23(1980), σσ. 422-436

- «Sheperds, brigands and irregullars in nineteenth century Greece»,
Journal of the Hellenic Diaspora, vol 8, 4(1981), σσ. 41-53
- «Το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δ.
Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*,
Αθήνα, Εστία, 1984, σσ. 159-164
- Brigands with a cause. Brigandage and irredentism in Modern Greece
1821-1912*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1987
- Κολοβός Φ., «Η μάχη του “Σταυρού” των Τζουμέρκων», *Σκουφάς*, 8(1957),
σσ. 381-384
- Κομνηνού Μ., «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα», στο Μ.
Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και
Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήση, 1990, σσ. 302-331
- Κοντογιώργης Γ., *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικο-κοινωνική μελέτη του
δημοτικού τραγουδιού*, Αθήνα, Ν. Σύνορα, 1979
- Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές
κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Ν. Σύνορα, 1982
- Κοταρίδης Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993
- «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη
μετεπαναστατική Ελλάδα», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.),
Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Αθήνα,
Κριτική, 1993, σσ. 25-56
- «Το “δικη” του Μαλησόβα και η εξέγερση του 1836 στη Στερεά
Ελλάδα. Παραδοσιακές κοινωνικές στρατηγικές και σύγχρονο
κράτος», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Ανάλεκτα Νεότερης
Ελληνικής Ιστορίας. Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο*,
Αθήνα, Παπαζήση, 1995, σσ. 129-152
- Κουμπουρλής Γ., «Το εθνικό φαινόμενο στα έργα των Ε. Γκέλνερ και Μπ.
Αντερσον», *δοκιμές*, 3(1995), σσ. 7-30
- Κρεμμυδάς, Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*,
Αθήνα, Εξάντας, 1988

«Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος». Μεθοδολογικές Προτάσεις για τη μελέτη του Εικοσιένα», *Θεωρία και Κοινωνία*, 5(1992), σσ. 67-82

Λε Γκοφ Ζ., Νορά Π. (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τ. Α', Β', Γ', Αθήνα, Ράππα, 1981-1988

Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Αθήνα, Βάνιας, 1993

Λέκκας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις έρευνας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1992

Levi-Strauss C., *The elementary structures of kinship*, Βοστόνη, Beakon Press, 1969

Λιάκος Α., *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985

«Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Ο Πολίτης*, 124(1993), σσ. 23-31

Λιένχαρντ Γκ., *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1985

Limona D., «Η εξέγερσις του Μετσόβου το έτος 1854», *Ηπειρωτική Εστία*, ΚΒ'(1973), σσ. 55-66

Lynch J., *Godparents and kinship in early medieval Europe*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986

Λιτς Ε., *Πολιτισμός και επικοινωνία. Η λογική της διαπλοκής των συμβόλων. Μια εισαγωγή στη χρήση της στρουκτουραλιστικής ανάλυσης στην Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Καστανιάτης, 1993

Λούκος Χρ., «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά*, 2(1984), σσ. 283-296

Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Καποδίστρια. 1828-1831, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988

Μαλέσης Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992

Μάουερ Γκ., *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας ως την 31 Ιουνίου 1834*, Αθήνα, Τολίδη, 1976

- Μέντελσον-Μπάρτολντ Κ., *Επίτομη ιστορία της ελληνικής επανάστασης*,
Αθήνα, Τολίδη, χ.χ.
- Μερακλής Μ., *Ελληνική Λαογραφία. τ. Α΄, Κοινωνική Συγκρότηση. τ. Β΄, Ήθη
και Έθιμα. τ. Γ΄, Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1984, 1986, 1992
- Moss D., «Bandits and Boundaries in Sardinia», *Man*, 14(1979), σσ. 477-496
- Μπακαλάκη Αλ., «Εισαγωγή: από την ανθρωπολογία των γυναικών, στην
ανθρωπολογία των φύλων», στο Αλ. Μπακαλάκη (επιμ.),
Ανθρωπολογία, γυναίκες, φύλο, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σσ. 13-
74
- Μπαλιμπάρ Ε., Βαλλερστάιν Ε., *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*,
Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991
- Μπότος Γ., *Οι Σαρακατσιανναίοι*, Αθήνα, 1982
- Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές
κοινωνίες*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1979
- Νικολόπουλος Ηλ., *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο
κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, Αθήνα,
Κάλβος, 1988
- Νιτσιάκος Β., «Μηχανισμοί “εναλλακτικών κοινωνικών δομών”: Κουμπριά
και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και
Κοινωνία*, 2(1990), σσ. 121-130
- Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991
- Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995
- Νούτσος Π., «Παρατηρήσεις σε μια ενθύμηση του 1857», *Ηπειρωτική Εστία*,
10΄(1970), σσ. 22-25
- Ντασκαγιάννης Ν., «Ο τόπος γέννησης του Γεωργίου Καραϊσκάκη»,
Σκουφάς, 35(1971), σσ. 593-596
- Ossowski St., *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Αθήνα, Κάλβος, 1984
- Πάκος-Παπαφώτης Γ., «Η καταγωγή του Καραϊσκάκη», *Ηπειρωτική Εστία*,
20(1953), σσ. 1237-1241
- Παναγιωτόπουλος Β., «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν
Πελοποννήσω», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, 1Α΄(1956), σσ. 78-85

- Παπαγεωργίου Κ., «Η Ηπειρωτική επανάσταση του 1854». *Ηπειρωτική Εστία*, Η'(1959), Θ'(1960)
- Παπαγεωργίου Στ., *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα, Εστία, 1986
- Το ελληνικό κράτος (1821-1909). Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήση, 1988
- Παπαδόπουλος Στ., «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σσ. 143-168
- Παπαθανασόπουλος Κ., «“Καποδίστριας και Όθων: Τομή ή Συνέχεια;” Σκέψεις και ερωτήματα για την περιοδολόγηση και τη μεθοδολογία της έρευνας», στο Στ. Παπαγεωργίου (επιμ.) *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σσ. 177-181
- Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα, 1993
- Παπανικολάου Ν., «Η μάχη της Λαγκάδας», *Σκουφάς*, 35(1971), σσ. 575-578
- Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι της Βασιλείας του Γεωργίου του Α΄*, τ. V, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1925
- Ο Στρατηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης και άλλα ιστορικά έργα*, Αθήνα, Γυφτάκη/Καμαρινόπουλου, 1963
- Παπαστεριόπουλος Ηλ., *Η δίκη του Καραϊσκάκη*, Αθήνα, 1961
- Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993
- Παπαταξιάρχης Ε., «Εισαγωγή: από τη σκοπιά του φύλου. Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταντότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Καστανιώτης, 1992, σσ. 11-98
- Πατριαρχέας Β., *Η αυτοδικία εν Μάνη. Ιστορική, γλωσσική και λαογραφική συμβολή*, Αθήνα, 1939

- Πατσέλης Ν., «Η επανάσταση του Γκιωλέκα. Απρίλιος-Αύγουστος 1847»,
Ηπειρωτική Εστία, ΙΔ', 155-156(1965), σσ. 193-202
- Peristiany J., (επιμ.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*,
Σικάγο, Chicago University Press, 1966
- Mediterranean family structures*, Καίμπριτζ, Cambridge University
Press, 1976
- Πετμεζάς Σ., «Πολιτικός αλυτρωτισμός και εθνική ενοποίηση στην Ελλάδα»,
Ιστωρ, 2(1990), σσ. 95-107
- Petropoulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-
1843)*, τ. Α', Β', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1985-1986
- Piault C. (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα,
Εστία, 1994
- Pitt-Rivers J., «Rituals kinship in the Mediterranean: Spain and the Balkans»,
στο J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean family structures*, Καίμπριτζ,
Cambridge University Press, 1976, σσ. 317-334
- Αλ. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Ερμής, 1973
- «Η “μορφή” του καπετάν Μπασδέκη», *Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων*,
11(1987), σσ. 1-31
- Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-
1880*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1993
- «Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824. Κλέφτες και
αρματολοί», στο συλλογικό *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη
Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-
Μνήμων, 1994, σσ. 43-61
- «Από τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους
προγόνους», *Ο Πολίτης*, 32(1997), σσ. 12-20
- Πολίτης Ν., *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, Βαγιονάκη,
1978 — πρώτη έκδοση: Αθήνα, 1914
- Ροτζώκος Ν., «Τα απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας»,
δοκιμές, 2(1994), σσ. 3-11
- «Παραστάσεις του Ηγεμόνα-Κηδεμόνα: Το πολιτικό εγχείρημα
του Υψηλάντη», *δοκιμές*, 3(1995), σσ. 79-105

- Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα. Οι προύχοντες της Πελοποννήσου, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο, 1996*
- Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα. 1830-1922*, Αθήνα, Εξάντας, 1991
- (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993
- Sant Cassia P., «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 79-112
- «Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσεις της προίκας σ' ένα κυπριώτικο χωριό», στο C. Píault (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Εστία, 1994, σσ. 111-129
- Σαρρής Ν., *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών. I. Το δεσποτικό κράτος II. Η δοσιματική διοίκηση*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990
- Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1993
- Saulnier F., «Μερικές όψεις του κοινωνικού μετασχηματισμού σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987, σσ. 425-435
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976
- Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987
- Σκοπετέα Ε., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα. 1830-1880*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., «Προβλήματα στην παραγωγή της ανθρωπολογικής θεωρίας. Ένα σημείωμα για την περίπτωση Maurice Godelier», *Ο Πολίτης*, 44(1981), σσ. 52-60

- Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991, σσ. 13-73
- Schneider D., «Kinship, nationality, and religion in american culture: toward a definition of kinship», στο J. Dalgin, D. Kemnitzer, D. Schneider (επιμ.), *Symbolik Anthropology*, 1977, σσ. 63-70
- Scholem G., *Ο ιουδαϊκός μεσσιανισμός*, Αθήνα, Έρασμος, χ.χ.
- Σούρλας Ε., «Ηπειρος και Αυστριακή διπλωματία. Η Ηπειρωτική επανάσταση του 1854 επί τη βάσει διπλωματικών εγγράφων και εκθέσεων του Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης) το πρώτον εκδιδόμενον», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ζ'(1932), σσ. 67-130
- Σούτζος Δ., *Αγώνες για τη λευτεριά. Τρεις ιστορικοί σταθμοί του νεώτερου ελληνισμού. 1854, 1878, 1897*, Αθήνα, 1978
- Σπανδωνίδης Π., *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, Αθήνα, Δίφρος, 1962-1963
- Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας*, τ. Α'-Δ', Αθήνα, Κάλβος, 1979
- Στασινόπουλος Χρ., *Λεξικόν της Ελληνικής Επαναστάσεως του '21*, τ. Α', Αθήνα, 1972
- Stoianovich T., «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και Οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία της αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980
- Σφυρόερας Β., «Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 144-151
- «Περίοδος εσωτερικών ανωμαλιών και εξωτερικών πιέσεων (1847-1853)» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977
- Sugar P., *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α', Β', Αθήνα, Σμίλη, 1994

- Thiersch F., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. Α΄, Β΄, Αθήνα, Τολίδη, 1972
- Τζάκης Δ., «Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: Σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι», *δοκίμες*, 3(1995) σσ. 153-184
- «Ο “κόσμος της μαγκιάς”»: Παραστάσεις του καλού άνδρα στο χώρο των ρεμπετών», στο Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Αθήνα, Πλέθρον, 1996, σσ. 33-69
- «Η παράσταση της οικογένειας στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στα χρόνια του ’21», *Ο Πολίτης*, 20(1996), σσ. 22-25
- Τζίλας Μ., *Χώρα δίχως δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ρούγκα, χχ.
- Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, τ. Α΄-Δ΄, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971 —πρώτη έκδοση: Αθήνα, 1853
- Τσαούσης Δ. (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983
- (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981
- Turner V., *The forest of symbols. Aspects of Nambu rituals*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1967
- The rituals process. Structure and anti-structure*, Ν. Υόρκη, Aldine, 1969
- Χατζηδάκης Κ., «Χρήσεις και παραστάσεις του σώματος στην οσμανοκρατούμενη κοινωνία», *δοκίμες*, 2(1994), σσ. 69-87
- Ψιμούλη Β., «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, 13(1996), σσ. 13-36
- Van Boeschoten R., *From armatolik to people’s rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949*, Άμστερνταμ, Hakkert, 1991
- «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνικοί ληστές», *E.M.N.E.-Μνήμων*, ΙΓ΄(1991), σσ. 9-24

- Van Gennep A., *The rites of passage*, Λονδίνο, Routledge, 1910
- Vernier B., «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους έλληνες Πομάκους», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987, σσ. 297-344
- Wace A., Thompson M., *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των βλάχων της Βορείας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1989
- Wallerstein I., Kasaba R. (επιμ.), «Incorporation into the world-economy: change in the structure of the Ottoman Empire, 1750-1839», στο J.-L. Bacque-Grammont, P. Dumont (επιμ.), *Economie et societas dans l' Empire Ottoman. Fin du XVIII - Debut du XX siecle*, Paris, CNRS, 1983, σσ. 335-354
- Whitaker I., «Familliar roles in the extended patrilineal kingroup», στο J. Peristiany (επιμ.), *Mediterranean family structures*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1976, σσ. 1-21
- Winkin Y. (επιμ.), *Επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Μαγιά, 1993
- Wolf E., «Kinship, friendship, and patron-client relation in complex societies», στο M. Banton (επιμ.), *The social anthropology of complex societies*, Λονδίνο, Tavistock Publications, 1966, σσ. 1-21